2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute of Archaeology of the European University

GERMANE GOBEJISHVILI
1911-1973

ISSN 2960-9704

GERMANE GOBEJISHVILI

Andria Apakidze,

Academician

A typical example of the development of Georgian studies can be considered the path taken by Georgian archaeology, which is closely followed by the path connected to Germane Gobejishvili for almost four decades.

The archaeological sites at the headwaters of the Rioni River – Brili, Ghebi or Shosheti, Natsargora of Tskhinvali, Arkhiloskalo or Kldeeti, Kldeisi, Bedeni or Samshvilde, Larilari, Kvashkhieti or Vashnari, Khovlegora, Great Mtskheta or Trialeti, Arghunishkevi, Tetritskaro or Didi Pityunti (Great Pitiunti), wherever Germane Gobejishvili has made his archaeological intervention is amazingly diverse and largely unparalleled.

The importance of many of the listed ones goes beyond the interests of Georgian studies and is of special value from the point of view of human culture and art.

Germane Gobejishvili established himself in the higher ranks of prominent archaeologists, both among his compatriots and among Armenian, Azerbaijanian, and Russian archaeologists.

Germane Gobejishvili's research problems are multidimentional and of a large chronological range – Eneolithic – from the Early Bronze Age to the Medieval Age, but mostly he had to research the bronze-iron culture.

The archaeological monuments excavated and discovered under the leadership of Germane Gobejishvili are very important for highlighting the main streams of Georgian science and Caucasian civilization.

The monuments discovered by Germane Gobejishvili – only revealed material – immortalized the name of one archaeologist, but he was not satisfied with that. He devoted 33 years to the study of his discoveries. In the building of the museum named after S. Janashia, this amazing researcher sat in a specially reinforced room with an iron door, he put the materials taken out of the cabinets or iron safes on the tables, and he was looking at them from morning till late evening.

The result of such systematic work is the scientific works published by him: "Archaeological Excavations in Georgia" (1952), "Archaeological Monuments of Armaziskhevi" (1955), "Archaeology of Georgia" 1959, "Natsargora of Tskhinvali" (1951), "Essays on the History of Georgia I" (1970), "People of Tetritskaro" (1978), "Culture of Bedeni Hill Tombs" (1979) and others.

Germane Gobejishvili was known during his lifetime that he was not in a hurry to publish his observations. He was very demanding of himself.

A general review of part of the renowned scholar's personal archive, revealed that Germane Gobejishvili left behind several unpublished manuscripts prepared for publication, these include: The Antique Period Cemetary of Brili (20 printer's sheets), Monuments of Artistic Craftsmanship at the Headwaters of the Rioni River, Monuments of Ancient Mining Production at the Headwaters of the Rioni River, etc.

The publication of the monuments discovered by Germane Gobejishvili sheds light on the prominent Georgian archaeologist's outstanding contribution to the development of Georgian studies and, in general, to the research of the most important tributaries of the Caucasian civilization.

2022
11 DECEMBER
№6

АРХЕОЛОГИЯ

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

ГЕРМАНЕ ГОБЕДЖИШВИЛИ
1911-1973

ISSN 2960-9704

ГЕРМАНЕ ГОБЕДЖИШВИЛИ

Андриа Апакидзе,

Академик

Проиденный путь грузинской археологии можно считать типичным примером развития грузиноведения, а параллельно этому пути, уже на протяжении четыреъ десятков лет, следует неустанный труд Германе Гобеджишвили.

Незыблемостью и многогранностью отличаются памятники, которых касалась рука Германе Гобеджишвили: памятники истоков р. Риони – Брили, Геби и Шошети; Цхинвальская Нацаргора, Архилоскало, Клдеети, Клдеиси, Бедени, Самшвилде, Ларилари, Квашхиети, Вашнари, Ховлегора, Великая Мцхета, Триалети, Аргунисхеви, Тетрицкаро, Великий Питиунт.

Многие из перечисленных памятников выходят за рамки грузиноведения и являются достоянием мировой культуры и искусства.

Германе Гобеджишвили прочно занял место среди передовых, выдающихся археологов как Грузии, Армении и Азербайджана, так и России.

Научная проблематика и хронологический диапазон Г. Гобеджишвили многосторонна и обширна – от энеолита и раннебронзового века до феодальной эпохи, но, по большей части, ему пришлось проводить исследования по изучению бронзово-железной культуры.

Значение памятников, открытых и раскопанных под руководством Г. Гобеджишвили, в деле исследования грузиноведения и выявления основных потоков Кавказской цивилизации очень велико.

Только того материала, который выявил во время раскопок Г. Гобеджишвили, хватило бы с лихвой для увековечения имени одного археолога, но он не удовлетворился этим обстоятельством. 33 года посвятил ученый изучению своих собственных открытии. С раннего утра до поздней ночи работал исследователь над материалами, которые он извлекал из сейфов и спец. хранилищ гос. музея им. С. Джанашиа.

Результатом такой систематической работы являются научные труды, опубликованные им различные годы: «Археологические раскопки в Грузии» (на груз. яз. 1952), «Археологические памятники Армазисхеви» (на груз. яз. 1955), «Археология Грузии» (на груз. яз. 1959), «Цхинвальская Нацаргора» (на груз. яз. 1951), «Очерки истории Грузии I» (на груз. яз. 1970), «Поселение Тетрицкаро» (на груз. яз. 1978), «Культура курганов Бедени» (на груз. яз. 1979) и др.

Еще при жизни Г. Гобеджишвили всеобще было известно, что он не спешил обнародывать свои научные наблюдения в следствии строгой требовательности к самому себе.

При беглом осмотре одной лишь части личного архива известного ученого выяснилось, что у Германе Гобеджишвили остались труды, подготовленные к изданию: «Могильник античной эпохи Брили», «Памятники художественного ремесла истоков р. Риони», «Памятники древнего горнодобывающего производства истоков р. Риони» и др.

Публикация памятников, выявленных Г. Гобеджишвили, прольет свет на выдающийся вклад известного грузинского археолога в развитие грузиноведения и в дело исследования наиважнейших притоков Кавказской цивилизации.

2022
11 DECEMBER
№6

არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

გერმანე გობეჯიშვილი
1911–1973

ISSN 2960-9704

გერმანე გობეჯიშვილი

ანდრია აფაქიძე,

აკადემიკოსი

ქართველთმცოდნეობის განვითარების ტიპიურ მაგალითად შეიძლება მივიჩნიოთ ქართული არქეოლოგიის განვლილი გზა, რომელსაც მკვეთრად მისდევს თითქმის ოთხი ათეული წლის მანძილზე გერმანე გობეჯიშვილის მიერ შებმული გზაჭვრილი.

რიონის სათავეების არქეოლოგიური ძეგლები – ბრილი, ღები თუ შოშეთი, ცხინვალის ნაცარგორა, არხილოსკალო თუ კლდეეთი, კლდეისი, ბედენი თუ სამშვილდე, ლარილარი, კვაშხიეთი თუ ვაშნარი, ხოვლეგორა, დიდი მცხეთა თუ თრიალეთი, არღუნისხევი, თეთრი წყარო თუ დიდი პიტიუნტი, სადაც კი გერმანე გობეჯიშვილის მადლიან მარჯვენას არქეოლოგის წერაქვი დაუკრავს, საოცრად მრავალგვარი და მეტწილად უბადლოა.

ჩამოთვლილთაგან არაერთის მნიშვნელობა სცილდება ქართველმცოდნეობის ინტერესებს და საკაცობრიო კულტურის და ხელოვნების თვალთახედვით განსაკუთრებული ღირებულებისაა.

გერმანე გობეჯიშვილი გამოჩენილი არქეოლოგების წინა რიგებში დამკვიდრდა, როგორც მის თანამემამულეთა ისე სომეხ, აზერბაიჯანელ და რუს არქეოლოგთა შორის.

გ. გობეჯიშვილის საკვლევი პრობლემატიკა მრავალმხრივი და დიდი ქრონოლოგიური დიაპაზონისაა – ენეოლითი – ადრებრინჯაოდან ფეოდალურ ხანამდე, მაგრამ, მეტწილად მას მოუხდა ბრინჯაო-რკინის კულტურის კვლევა.

გ. გობეჯიშვილის ხელმძღვანელობით გათხრილი და აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლების მნიშვნელობა ქართველთმცოდნეობის და კავკასიური ცივილიზაციის უმთავრესი ნაკადების გამოსაკვეთად ძალიან დიდია.

გ. გობეჯიშვილის მიერ აღმოჩენილი ძეგლები – მხოლოდ ამომზეურებული მასალა, უკვდავეყოფა ერთი არქეოლოგის სახელს, მაგრამ იგი ამით არ დაკმაყოფილებულა. 33 წელი შესწირა მან თავის მონაპოვართა შესწავლას. ს. ჯანაშიას სახ. მუზეუმის შენობაში იჯდა ეს გასაოცარი მკვლევარი საგანგებოდ გამაგრებული, რკინისკარიან ოთახში, შლიდა მაგიდებზე კარადებიდან ან რკინის სეიფებიდან გამოტანილ მასალას და თავს დასტრიალებდა მათ დილიდან გვიან საღამომდე.

ასეთი სისტემატური მუშაობის შედეგია მის მიერ გამოქვეყნებული მეცნიერული შრომები: ,,არქეოლოგიური გათხრები საქართველოში“ (1952წ.), ,,არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები“ (1955წ.), ,,საქართველოს არქეოლოგია“ (1959წ.), ,,ცხინვალის ნაცარგორა“ (1951წ.), ,,საქართველოს ისტორიის ნარკვევები I“ (1970წ.), ,,თეთრიწყაროს ნასოფლარი“ (1978წ.), ,,ბედენის გორასამარხების კულტურა“ (1979წ.) და სხვ.

გ. გობეჯიშვილი სიცოცხლეშივე იყო ცნობილი, რომ ის არ ჩქარობდა თავისი დაკვირვებების გამომზეურებას. იგი მეტად მომთხოვნი იყო საკუთარი თავის მიმართ.

ცნობილი მეცნიერის პირადი არქივის ერთი ნაწილის საერთო გადათვალიერებისას გამოირკვა, რომ გ. გობეჯიშვილს დარჩა გამოსაცემად მომზადებული ნაშრომები: ბრილის ანტიკური ხანის სამაროვანი (20 თაბახი), მდ. რიონის სათავეების მხატვრული ხელოსნობის ძეგლები, ძველი სამთამადნო წარმოების ძეგლები რიონის სათავეებში და სხვ.

გერმანე გობეჯიშვილის მიერ აღმოჩენილი ძეგლების პუბლიკაცია ნათელს მოჰფენს გამოჩენილი ქართველი არქეოლოგის თვალსაჩინო წვლილს ქართველმცოდნეობის განვითარებისა და საერთოდ, კავკასიური ცივილიზაციის უმნიშვნელოვანესი შენაკადების კვლევის საქმეში.

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute of Archaeology of the European University

ARCHAEOLOGIST-RESEARCHER GERMANE GOBEJISHVILI

Otar Japaridze,

Academician

Germane Gobejishvili devoted his entire conscious life to studying the ancient history of Georgia. Mr. Germane has excavated and studied many important monuments of different eras. He was truly a happy archaeologist. His long-term work was distinguished by extraordinary honesty, a high sense of responsibility, dedication to work, high level of research. He had an amazing ability to recognize a place of study, which never failed him. It was for the reason that all the monuments studied by him were highly effective. He added many new pages to the study of the ancient culture of Georgia.

Germane Gobejishvili grew up in the beautiful village of Ghebi in Zemo Racha. After graduating from school, he continues his studies at the Faculty of History of Tbilisi State University. During his student years, he lived near the village of Ghebi, in Shosheti. He found an old tomb with a rich inventory, which he handed over to the Department of Archaeology of the State Museum of Georgia. It seems that since this period of time, his love for the ancient culture of Georgia awakens in him.

After graduating from the higher education institution, he continues his studies in the post-graduate course at the Institute of Language, History and Material Culture (Enimki) in the field of archaeology under the guidance of Professor G. Nioradze. In 1941, two scientific institutions were established on the basis of this institute - the Institute of Language and History of the Georgian Academy of Sciences. Germane Gobejishvili is an employee of the archaeology department of the Ivane Javakhishvili Institute of History, later he is the deputy head of academician S. Janashia in this department.

During the war years, in 1943, the archaeological expedition of Mtskheta resumed its work under the leadership of academician S. Janashia. Germane Gobejishvili is appointed as the deputy head and in fact he leads the archaeological works in Armaziskhevi (The monograph “Mtskheta I” was dedicated to these works. Archaeological monuments of Armaziskhevi with the co-authorship of A. Apakidze, A. Kalandadze, G. Lomtatidze).

Since 1945, under the leadership of Germane Gobejishvili, the Tskhinvali Natsargora archaeological expedition has been working. Other archaeologists also claimed to excavate this unique monument, but Germane Gobejishvili was entrusted with the decision of the Archaeological Commission to excavate it. He worked

ISSN 2960-9704

here for several years and found out that Natsargora of Tskhinvali should be an important religious center. Especially noteworthy are the chapel cell, a lot of excellent materials, etc. Germane Gobejishvili dedicated an extensive report to the works carried out on this monument. Unfortunately, it was not possible to publish the full results of this unique monument during his life.

At the beginning of the 50s, he returned to Racha, where he started archaeological work nearby the village Ghebi, in 1936. Here, in the place of Brill, a rather large cemetery was traced, where the corpse were buried for about 2500 years, since the Bronze Age.

Germane Gobejishvili was very responsible for the excavation process. His diaries tell us the details of the daily results of the excavations. It publishes reports of the work carried out but he was unable to the complete summary paper.

And yet, the main results of the work of the Racha expedition were that the mining and metallurgical centers of the Caucasus were found for the first time at the headwaters of the Rioni River. Old copper and antimony mines, production remains of the middle of the 3rd millennium BC, slag stone hammer, Wooden Large plate-like vessel "Gobi", wooden poles for strengthening the mine, clay pots, etc. It seems that at that time, mining production was at a fairly high level. Germane Gobejishvili started the study and research of ancient metallurgy in our country. He devotes several works to this problem, where the role of the Caucasus in the development of ancient metallurgy in the ancient world is especially underlined.

His work "Archaeological Excavations in Georgia" published in the early 50s is especially noteworthy. The work is dedicated to all the archaeological works that were carried out in Georgia at that time from the Old Stone Age to the Medieval Age. This was the first work in which the archaeological research conducted on almost all the monuments is briefly but clearly presented. For years this work was a table book for archaeologists.

Germane Gobejishvili was one of the main initiators of the creation of the textbook "Archaeology of Georgia" published in 1959. This work greatly contributed to the education of a generation of young archaeologists.

Germane Gobejishvili's scientific interest changes radically since the mid-50s. He moves from Western Georgia, Racha, to the study of Eastern Georgia, namely Kvemo Kartli. He actively participates in the Kvemo Kartli complex expedition organized by academician N. Berdzenishvili. His work was very effective here. Germane Gobejishvili mainly studied Bronze Age monuments. It is worth noting that the work done by him for the study of the Tetritskaro remains of earlier human habitation during the Kura-Araxes culture. The monument, which consisted of two layers, was difficult to excavate. Here the issues related to Kura-Araxes culture, and its genesis were clearly defined. The author of the excavation has studied in detail the rather rich material found here - the remains of buildings, ceramics, stone, and metal inventory, he correctly determined the date and character of the monument.

Germane Gobejishvili's work on the Bedeni plateau was even more effective. He selected several kurgans to be studied in the Bedeni Valley, and he did not betray the anticipation here either, the studied kurgans turned out to be quite rich material. Especially noteworthy is the N5 quite big kurgan, "Gadachrili Gora", where a burial chamber made of wooden logs was found with a rich inventory, and the main deceased was carried in a four-wheeled chariot. It was on the basis of these materials that he singled out the so-called Beden culture for the first time, Germane Gobejishvili dedicated thorough monographs to both monuments studied in Kvemo Kartli. Germane Gobejishvili handled his favorite work with great responsibility and care. For years, he has led a special course at Tbilisi State University Archaeology Department. Germane Gobejishvili was very active in the public sphere of the Georgian Academy of Sciences, for years he supported the president of the Georgian Academy of Sciences, Academician Niko Muskhelishvili. Germane Gobejishvili left us at the age of scientific maturity. He devoted most of his life to the study of our glorious past.

M. Lortkipanidze, G. Jamburia, G. Lomtatidze, G. Gobejishvili, Sh. Meskhia, N. Berdzenishvili. Samshvilde, 1948 y.

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

АРХЕОЛОГ-ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ГЕРМАНЕ ГОБЕДЖИШВИЛИ

Отар Джапаридзе,

Академик

Германе Гобеджишвили посвятил всю свою сознательную жизнт изучению древней истории Грузии. Господин Германе раскопал и изучил множество памятников разных эпох. Он был поистине счастливым археологом, его многотомный труд отличался особой добросовестностью, преданностью делу, высоким научным уровнем исследовании. Он обладал неординарным чутьем в отношении объекта будущих раскопок, и это чутье его никогда не подводило. Вследствие этого все, без исключения, изученные им памятники являлись высокорезультативными. Германе Гобеджишвили дополнил новыми страницами дело изучения древнейшей культуры Грузии.

Германе Гобеджишвили воспитывался в красивом высокогорном селе Геби, в Верхней Раче. После окончания средней школы продолжил учебу в гос. университете Тбилиси, на факультете истории. В студенческие годы неподалеку от Геби, в местечке Шошети, он обнаружил захоронение, богатый инвентарь которого он сдал в отдел археологии гос. музея Грузии. Очевидно, что как раз оттуда в нем и пробудился интерес к древнейшей культуре Грузии.

После окончания высшего учебного заведения, Гобеджишвили продолжает обучение в аспирантуре института языка, истории и материальной культуры по специальности археолога, под руководством Г. Ниорадзе. На базе этого института в 1941 г. было основано два научных учреждения – институты языка и истории при Академии наук. Г. Гобеджишвили стал сотрудником отдела археологии института истории им. Ив. Джавахишвили, а позднее – заместителем С. Джанашиа, руководителя этого отдела.

Во время войны, в 1943 г., Мцхетская археологическиая экспедиция возобновила работу под руководством академика С, Джанашия. Германе Гобеджишвили назначается заместителем руководителя и, фактически, проводит археологические работы в Армазисхеви (этим работам посвящена монография «Мцхета» I, археологические памятники Армазисхеви, в соавторстве с А. Апакидзе, А. Каландадзе, Г. Ломтатидзе).

С 1945 г. начинает свои работы Цхинвальская археологическая экспедиция – Нацаргора, под руководством Германе Гобеджишвили. Желание и претензии на изучение этого памятника выказывали и другие археологи, но, по решению археологической комиссии, раскопки этого уникального памятника доверили Германе Гобеджишвили. Он работал там на протяжении нескольких лет и установил, что Цхинвальская Нацаргора являлась мощным религиозным центром. Особое внимание привлекают

выявленный здесь молебенные кельи, большое количество разнообразных материалов и т.д. Г. Гобеджишвили посвятил этим работам обширный отчет, но, к сожалению, опубликовать полноценные итоги по этому памятнику так и не успел.

В начале 50ых годов он опять возвращается к Раче, где им были, еще в 1936 г. начаты археологические работы в окрестностях с. Геби. Здесь, в местечке Брили, он обнаружил довольно обширный могильник, в котором на протяжении 2500 лет, начиная с бронзового века, хоронили усопших.

Германе Гобеджишвили с особой ответственностью относился к процессу раскопок. В его дневниках детально описаны ежедневные результаты. Он публикует отчеты о проведенных работах, но закончить итоговую работу ему было не суждено.

И, все таки, основным результатом Рачинской экспедиции было, впервые на Кавказе, открытие у р. Риони очагов горной металлургии. Выявлены древние рудники меди и антимона, остатки производства середины III тысяч. до н.э., каменные кувалды, глинянная посуда, деревянные брусья для укрепления шахт и т.д. Горнодобывающая промышленность в тот период, очевидно, стояло на высоком уровне. Германе Гобеджишвили стоял у истоков изучения древней металлургии Грузии. Этой проблеме он посвятил ряд работ, в которых особо подчеркнута роль Кавказа в деле развития металлургии древнего мира.

Особого внимания заслуживает его работа «Археологические раскопки в Грузии», опубликованная в начале 50ых годов. Труд посвящен всем археологическим работам, которые проводились в то время, от каменного века и до феодальной эпохи. Это была первая публикация, в которой вкратце передавалась о проведенных археологических работах на всех памятниках. На протяжении многих лет эта книга являлась настольной книгой у археологов.

Германе Гобеджишвили был одним из главных инициаторов создания учебника «Археология Грузии», который был напечатан в 1959 г. Эта книга во многом способствовала делу воспитания ряда поколении молодых археологов.

С середины 50ых годов научный интерес Германе Гобеджишвили кардинально меняется. Он всецело переключается с Западной Грузии, Рачи, на Восточную Грузию, в частности на изучение Квемо Картли. Г. Гобеджишвили активно учавствует в комплексной экспедиции Квемо Картли, организованной академиком Н. Бердзенишвили. Его деятельность здесь оказалась весьма результативной. Г. Гобеджишвили, в основном, изучал памятники Бронзового века. Примечателен его вклад в дело изучения поселения эпохи Кура-Аракской культуры – Тетрицкаро. Этот памятник, состоящий из двух культурных слоев, является сложным для раскопок. Здесь были отчетливо выявлены вопросы, связанные с генезисом Кура-Аракской культуры. Автор раскопок точно определил характе поселения, его датировку, досконально изучил раскопанный тут богатый материал – остатки строении, керамику, каменный и металлический инвентарь.

Еще более результативными оказались работы, проведенные Г. Гобеджишвили на плато Бедени. Он выбрал несколько курганов на поле Бедени, и чутье вновь не подвело его – во всех погребениях были обнаружены богатые материалы. Особо выделялся большой курган №5 «Гадачрили Гора». Главного умершего завезли в погребальную камеру (бревенчатую) на четырехколесной повозке. С помощью этих материалов он первым выдели т.н. Беденскую культуру. Обоим памятникам, изученным в Квемо Картли, Германе Гобеджишвили посвятил фундаментальные монографии.

Германе Гобеджишвили с особой предусмотрительностью и осторожностью относился к любимому делу. На протяжении многих лет он читал спец. курс в Тбилисском гос. университете. Г. Гобеджишвили проводил большую общественную деятельность в Академии наук Грузии и долгое время был верным соратником президента Академии Наук – академика Нико Мусхелишвили.

Германе Гобеджишвили ушел из жизни в пору научной зрелости. Он посвятил большую часть своего жизненного пути изучению нашего славного прошлого.

ISSN 2960-9704

М. Лордкипанидзе, Г. Джамбуриа, Г. Ломтатидзе, Г. Гобеджишвили, Ш. Месхиа, Н. Бердзенишвили. Самшвилде, 1948 г.

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

არქეოლოგი-მკვლევარი გერმანე გობეჯიშვილი

ოთარ ჯაფარიძე,

აკადემიკოსი

დაბადებიდან 100 წელი შეუსრულდებოდა ცნობილ ქართველ მეცნიერ-არქეოლოგს გერმანე გობეჯიშვილს. მან მთელი თავისი შეგნებული ცხოვრება საქართველოს უძველესი ისტორიის შესწავლას მოანდომა. ბატონმა გერმანემ არაერთი უმნიშვნელოვანესი სხვადასხვა ეპოქის ძეგლი გათხარა და შეისწავლა. იგი ნამდვილად ბედნიერი არქეოლოგი იყო. მისი მრავალწლიანი მოღვაწეობა გამოირჩეოდა არაჩვეულებრივი კეთილსინდისიერებით, პასუხისმგებლობის მაღალი გრძნობით, საქმისადმი თავდადებით, კვლევის მაღალი დონით. მას შესასწავლი ადგილის ამოცნობის გასაოცარი ალღო ჰქონდა, რომელსაც მისთვის არასოდეს უღალატია. სწორედ ამის წყალობით იყო, რომ ყველა მის მიერ შესწავლილი ძეგლი უაღრესად შედეგიანი იყო. მან ბევრი ახალი ფურცელი შემატა საქართველოს უძველესი კულტურის შესწავლის საქმეს.

გერმანე გობეჯიშვილი ზემო რაჭის ულამაზეს სოფელ ღებში აღიზარდა. სკოლის დამთავრების შემდეგ სწავლას თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე აგრძელებს. სტუდენტობის წლებში მან სოფ. ღების მახლობლად, ადგილ ,,შოშეთში“ ძველი სამარხი აღმოაჩინა საკმაოდ მდიდარი ინვენტარით, რომელიც საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილებას ჩააბარა. ჩანს ამ დროიდან იღვიძებს მასში სიყვარული საქართველოს უძველესი კულტურისადმი.

უმაღლესი სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ სწავლას განაგრძობს ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის (ენიმკი) ასპირანტურაში არქეოლოგიის განხრით პროფ. გ. ნიორაძის ხელმძღვანელობით. 1941წ. ამ ინსტიტუტის ბაზაზე ჩამოყალიბდა ორი სამეცნიერო დაწესებულება – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენის და ისტორიის ინსტიტუტი. გ. გობეჯიშვილი ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიის განყოფილების თანამშრომელია, შემდეგში ამ განყოფილების ხელმძღვანელის აკად. ს. ჯანაშიას მოადგილეა.

ომიანობის წლებში, 1943 წელს, მუშაობა განაახლა მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ აკად. ს. ჯანაშიას ხელმძღვანელობით. გერმანე გობეჯიშვილი ხელმძღვანელის მოადგილედ ინიშნება და ფაქტობრივად არქეოლოგიურ სამუშაოებს არმაზისხევში იგი წარმართავს (ამ სამუშაოებს მიეძღვნა მონოგრაფია ,,მცხეთა I“, არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები ა. აფაქიძის, ა. კალანდაძის, გ. ლომთათიძის თანაავტორობით).

ISSN 2960-9704

1945 წლიდან გერმანე გობეჯიშვილის ხელმძღვანელობით მუშაობას იწყებს ცხინვალის ნაცარგორის არქეოლოგიური ექსპედიცია. ამ უნიკალური ძეგლის გათხრის პრეტენზიას სხვა არქეოლოგებიც გამოთქვამდნენ, მაგრამ არქეოლოგიური კომისიის გადაწყვეტილებით მისი გათხრების ჩატარება გერმანე გობეჯიშვილს დაევალა. აქ რამდენიმე წლის მანძილზე იმუშავა და გაარკვია, რომ ცხინვალის ნაცარგორა ძლიერი რელიგიური ცენტრი უნდა ყოფილიყო. განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ გამოვლენილი სამლოცველო სენაკები, უამრავი შესანიშნავი მასალა და სხვ. გ. გობეჯიშვილმა ამ ძეგლზე ჩატარებულ სამუშაოებს ვრცელი ანგარიში მიუძღვნა. სამწუხაროდ, ამ უნიკალური ძეგლის სრული შედეგების გამოქვეყნება ვეღარ მოასწრო.

50-იანი წლების დასაწყისში კვლავ რაჭას უბრუნდება, სადაც მან ჯერ კიდევ 1936წ. სოფ. ღების მიდამოებში დაიწყო არქეოლოგიური სამუშაოები. აქ, ადგილ ბრილში, საკმაოდ მოზრდილ სამაროვანს მიაკვლია, სადაც დაახლოებით 2500 წლის მანძილზე, ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული, იკრძალებოდნენ მიცვალებულები.

გერმანე გობეჯიშვილი უაღრესი პასუხიმსგებლობით უდგებოდა გათხრების პროცესს. მის დღიურებში დაწვრილებითაა ასახული გათხრების ყოველდღიური შედეგები. იგი აქვეყნებს ჩატარებული სამუშაოების ანგარიშებს, მაგრამ შემაჯამებელი ნაშრომის დასრულება არ დასცალდა.

და მაინც, რაჭის ექსპედიციის მუშაობის უმთავრესი შედეგები ის იყო, რომ მდ. რიონის სათავეებთან პირველად კავკასიის სინამდვილეში სამთო-მეტალურგიული კერები აღმოჩნდა. გამოვლენილია სპილენძის და ანთიმონის ძველი მაღაროები, ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანების წარმოების ნაშთები, წიდა, ქვის უროები, ხის გობები, მაღაროს გასამაგრებელი ხის ძელები, თიხის ჭურჭელი და სხვ. ჩანს, ამ დროს სამთამადნო წარმოება საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა. გერმანე გობეჯიშვილმა სათავე დაუდო ჩვენში ძველი მეტალურგიის შესწავლას. იგი არაერთ ნაშრომს უძღვნის ამ პრობლემას, სადაც საგანგებოდაა აღნიშნული კავკასიის როლი უძველესი მეტალურგიის განვითარების საქმეში ძველ სამყაროში.

საგანგებოდაა აღსანიშნავი 50-იანი წლების დასაწყისში გამოქვეყნებული მისი ნაშრომი ,,არქეოლოგიური გათხრები საქართველოში“. ნაშრომი ეძღვნება ყველა არქეოლოგიურ სამუშაოს, რომლებიც იმ დროისათვის ჩატარებული იყო საქართველოში ძველი ქვის ხანიდან მოკიდებული ფეოდალური ხანის ჩათვლით. ეს პირველი ნაშრომი იყო, სადაც მოკლედ, მაგრამ თვალნათლივაა გადმოცემული თითქმის ყველა ძეგლზე წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიება. წლების განმავლობაში ეს ნაშრომი სამაგიდო წიგნი იყო არქეოლოგებისათვის.

გერმანე გობეჯიშვილი ერთ-ერთი მთავარი ინიციატორი იყო 1959 წელს გამოცემული სახელმძღვანელოს შექმნისა ,,საქართველოს არქეოლოგია“. ამ ნაშრომმა თავის დროზე დიდად შეუწყო ხელი ახალგაზრდა არქეოლოგთა თაობის აღზრდას.

50-იანი წლების შუა ხანებიდან კარდინალურად იცვლება გ. გობეჯიშვილის მეცნიერული ინტერესი. იგი დასავლეთ საქართველოდან, რაჭიდან, თითქმის მთლიანად აღმოსავლეთ საქართველოს, კერძოდ ქვემო ქართლის შესწავლაზე გადაერთო. იგი აქტიურად მონაწილეობს აკად. ნ. ბერძენიშვილის თაოსნობით მოწყობილ ქვემო ქართლის კომპლექსურ ექსპედიციაში. მისი მოღვაწეობა აქ ძალიან შედეგიანი იყო. გ. გობეჯიშვილი ძირითადად ბრინჯაოს ხანის ძეგლებს სწავლობდა. აღსანიშნავია მის მიერ მტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელი თეთრიწყაროს ნასოფლარის შესწავლისათვის გაწეული შრომა. ძეგლი, რომელიც ორი ფენისაგან შედგებოდა, რთული გასათხრელი იყო. აქ კარგად გამოიკვეთა მტკვარ-არაქსის კულტურასთან, მის გენეზისთან დაკავშირებული საკითხები. გათხრების ავტორი დაწვრილებით შეისწავლის აქ მოპოვებულ, საკმაოდ მდიდარ მასალას – ნაგებობათა ნაშთებს, კერამიკას, ქვისა და ლითონის ინვენტარს, მან სწორად განსაზღვრა ძეგლის თარიღი და ხასიათი.

კიდევ უფრო შედეგიანი იყო გერმანე გობეჯიშვილის მიერ ბედენის ზეგანზე ჩატარებული სამუშაოები. მან ბედენის ველზე შესასწავლად რამდენიმე ყორღანი შეარჩია და მისთვის ალღოს აქაც არ უღალატია, შესწავლილ ყორღანებში საკმაოდ მდიდარი მასალა აღმოჩნდა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია N5 მოზრდილი ყორღანი, ,,გადაჭრილი გორა“, სადაც ხის მორებისგან ნაგები დასაკრძალავი კამერა აღმოჩნდა მდიდარი ინვენტარით, მთავარი მიცვალებული ოთხთვლიანი ეტლით იყო შესვენებული. სწორედ ამ მასალების საფუძველზე გამოყო მან პირველად ე.წ. ,,ბედენური კულტურა“, ქვემო ქართლში შესწავლილ ორივე ძეგლს გერმანე გობეჯიშვილმა საფუძვლიანი მონოგრაფიები მიუძღვნა.

გერმანე გობეჯიშვილი დიდი პასუხისმგებლობითა და სიფრთხილით ეკიდებოდა თავის საყვარელ საქმეს. იგი წლების განმავლობაში ქ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიის კათედრაზე კითხულობდა სპეცკურსს. გერმანე გობეჯიშვილი მეტად დიდ საზოგადოებრივ მოღვაწეობას ეწეოდა საქ. მეცნიერებათა აკადემიაში. იგი წლების განმავლობაში გვერდში ედგა საქ. მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტს აკად. ნიკო მუსხელიშვილს. გერმანე გობეჯიშვილი მეცნიერული სიმწიფის ასაკში წავიდა ჩვენგან. მან ცხოვრების უდიდესი ნაწილი ჩვენი დიდებული წარსულის შესწავლას მოანდომა.

მ. ლორთქიფანიძე, გ. ჯამბურია, გ. ლომთათიძე, გ. გობეჯიშვილი, შ. მესხია, ნ. ბერძენიშვილი. სამშვილდე, 1948 წ.

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute of Archaeology of the European University

MEMOIR OF GERMANE GOBEJISHVILI

Leila Tsitlanadze,

Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Studies, Georgian National Museum,
Senior Researcher Associate

Forty years have passed since the death of the famous scientist, the unparalleled researcher of the ancient past of our country, and the famous archaeologist Germane Gobejishvili. He has left suddenly, healthy, full of energy, and full of plans and ideas.

In the 50s, Mr. Germane headed one of the departments of the archeology sector of the Institute of History, at that time archaeologists were located in two large rooms in the building of the historical museum named after academician Janashia. In one room there were employees of the department of archeology of the stone and bronze age, in the other there were specialists of the Ancient and Medieval age.

Mr. Germane's working table was in the first room, but despite the lack of tables and space, none of the employees sat at his desk in his absence, which was a sign of respect.

Mr. Germane would come in, as always calm, tidy, unconcerned, and business-like, he would sit down at his desk and the employees would quietly continue their work so as not to disturb him. Mr. Germane did not know to get angry with anyone, if he was offended or did not like something, he would not say a word to them. It was a big punishment for the employees and they tried to reconcile somehow. In such a case, it was unprecedented to give any question related to Racha, more specifically to Bril Cemetery. Mr. Germane could not resist this temptation, and he always answered the questions connected to it. Quite often it was necessary to show the archaeological material as well, which was kept on two large shelves in the same room. Whenever the shelf was opened or not, everyone stopped working. They surrounded him and enjoyed the sight of these amazing, fairy-tale things. Mr. Germane himself looked at them as if they were his most beloved children.

Brili cemetery was a dream monument for Late Bronze and Early Iron Age archeology workers. Each of them dreamed of getting there.

Working in the field with Mr. Germanes was a great school. At that period of time numerous expeditions began to operate. Each member of the expedition made a diary, which was checked and corrected by the head of the expedition. 312 works of each employee were checked and controlled. The opinion of the independent employee was taken into account. The extracted material would be labeled, specially packed and spread out, and processed on a flat-by-base basis. After hard work, he was rewarding the member of the expedition wonderfully. He sent them to another expedition, where profile work did not belong to them, but they really

wanted to and could not go due to necessity. For example, in the newly revived Mtskheta expedition, he was sent for only one month, in the Bichvinta expedition, he was sent for two weeks before the beginning of the Tetritskaro expedition.

One year after finishing the Tetritskaro expedition, Mr. Germane planned to go to Racha, and I was also included in the list of members of the expedition.

What impression was left on us by crossing the Chiora River in Zemo Racha with a tractor, the highland village of Ghebi, which was Mr. Germane's homeland, is the subject of a separate story.

When we arrived at the lush meadows and flower-covered pastures of Brili, I looked around in amazement and asked where was the Brili cemetery, Mr. Germane opened his hand, pointed forward, and said, "Here, everywhere". During my stay there, Mr. Germane and other members of the expedition had to travel to Svaneti for a few days, while I remained behind to continue the excavation. Before leaving, Mr. Germane marked out the area where I was to remove the topsoil. Together with the local workers from Ghebi, I set about the task with great diligence. Once the topsoil had been stripped away, I began encountering burials at intervals of only 20 to 50 centimeters in depth. I did not dare clean and excavate them on my own, preferring to wait for the other members of the expedition to return. Upon his return, Mr. Germane praised my work, while the other members of the expedition complained that I had left them with an overwhelming amount of excavation to complete. Mr. Germane's guests also arrived at Brili, among them the distinguished Georgian poet Murman Lebanidze, who was deeply impressed by everything he witnessed, Lebanidze dedicated a remarkable poem to excavations at Brili, Mr. Germane, to his wife- Mrs. Tina, who accompanied us throughout the expedition.

Mr. Germane was an exemplary leader. No dissertation, scholarly article, or even a brief conference abstract was published without first passing through his hands. He tirelessly reviewed every manuscript, offering careful corrections and thoughtful advice. His concern extended far beyond the young researchers of his own department, on many occasions, he also assisted early-career scholars from neighboring republics. For example, while reading the work of Abkhazian Igor Tsvinaria, he discreetly asked his financial situation and whether he was in need of assistance. He was likewise remembered with profound gratitude by Bagrat Tekhov, as long as circumstaces allowed him to express it openly, and by the young Kabardian archaeologist Autlev, whom he also supported. According to Mr. Andro Apakidze, Mr. Germane was an fortunate archaeologist, wherever he began excavation, he inevitably uncovered a site of exceptional importance.

However, it was not only luck, but the result of extraordinary knowledge, decades of experience, and an exceptional archaeological intuition grounded in rigorous scientific research. Mr. Germane, the explorer of the Brili Cemetery, the excavator of Armaztsikhe tombs, the investigator of Natsargora near Tskhinvali, the researcher of the Trialeti kurgans, the explorer of the Tetritskaro settlement, and the scholar who introduced the Bedeni culture into archaeological scholarship, if ever, erred in his conclusions.

Mr. Germane possessed remarkably elegant handwriting and his scholarly works were equally distinguished by their clarity, readability, and engaging style. His monograph "Archaeological Excavations in Soviet Georgia" became a standard reference for generations of archaeologists, especially young researchers. His monograph and scholarly publications represents a significant contribution to Georgian archaeology and remains invaluable not only to Georgian scholars but also to all those who study the past of the Caucasus.

It is particularly noteworthy that the part of the "archaeology of Georgia", which belongs to Mr. Germane, continue to impress readers with their enduring relevance and their strikingly modern approach to archaeological interpretation and research questions.

It is deeply regrettable that Mr. Germane was not able to fulfill the publication of many of his discoveries, especially the materials recovered from the Brili cemetery, however, it is gratifying that his son Gela Gobejishvili continues to work on Germane's publications.

ISSN 2960-9704

Germane Gobejishvili, Tengiz Abuladze, Spartak Jejelava. Bedeni (1970), Kurgan N10

Niko Berdzenishvili, Shota Meskhia, Germane Gobejishvili. Samshvilde (1948)

Germane Gobejishvili, Alexander Kalandadze, Malkhaz Baramidze. Racha (1959)

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

ВОСПОМИНАНИЯ О ГЕРМАНЕ ГОБЕДЖИШВИЛИ

Леила Цитланадзе,

Институт археологических исследований имени Отара Лордкипанидзе,
Национальный музей Грузии, старший научный сотрудник

Прошло 40 лет после кончины известного ученого, несравненного исследователя древнейшего прошлого страны, именитого археолога Германе Гобеджишвили. Он ушел от нас неожиданно, здоровый, полный сил и планов на будущее.

Господин Германе возглавил один из отделов сектора археологии института истории еще в 50ых годах. В то время археологи располагались в двух больших комнатах гос. исторического музея им. акад. Симона Джанашиа. В одной из них работали сотрудники отдела каменного века и бронзовой эпохи, а вдругой – специалисты античного и феодального периодов.

Стол господина Германе стоял в первой комнате. Несмотря на стесненные обстоятельства, даже во время его отсутствия на работе, за его рабочий стол (в знак уважения) никто никогда не садился. Обычно господин Германе приходил на работу спокойным, сконцентрированным, деловым, невозмутимый он занимал свое рабочее место и все сотрудники, находившииеся в комнате, старались трудиться максимально тихо, чтобы не мешать ему. Господин Германе не мог сердиться на кого-либо, он просто переставал общаться с обидчиком. Для сотрудников это было суровым наказанием и они всячески старались исправить положение. Они заметили что, если поставить вопрос о могильниках Брили, господин Германе не мог преодолеть искушения и брался отличать детально, в добавок демонстрировал уникальные артефакты с этого памятника, которые хранились в двух вместительных шкафах, находящихся в том же помещении. А сам господин Германе смотрел на эти материалы, как на собственных детей.

Сотрудники отдела мечтали попасть на раскопки могильника Брили и принять в них участие.

Работать в полевых условиях вместе с Германе Гобеджишвили было серьезной практической школой. В то время как раз начинала работу многочисленная экспедиция. Руководитель ежедневно проверял и корректировал рабочие записи 312 членов археологической экспедиции. Мнение каждого сотрудника учитывалось. Обнаруженные предметы проходили следующую стандартную проверку: артефакт получал свой оригинальный этикет, тщательно обертывался и подвергался обработке и изучению на базе. За хорошую работу он награждал членов экспедиции особым образом – посылая в научно-практические командировки в различные экспедиции, напр. в Мцхету (на один месяц), в Пицунду, Тетрицкаро и т.д.

Однажды, после окончания полевых работ в Тетрицкаро, он запланировал посещение Рачи. Мне выпала честь попасть в ту экспедицию.

ISSN 2960-9704

Приключения, которые испытали мы во время перехода горной реки Чиора в Верхней Раче на тракторе, и неизгладимое впечатление, произведенное высокогорным селом Геби (родным селением Германе Гобеджишвили) являются темой отдельного рассказа.

Добравшись до Брили, мы увидели зеленые пастбища, усеянные разнообразными горными цветами. Я удивленно спросила – а где могильник?, на что господин Германе, протянув обе руки, ответил: «Здесь, везде». Во время пребывания там господину Германе и другим членам экспедиции пришлось поехать на несколько дней в Сванети. Меня оставили в Брили, для продолжения работы. Руководитель экспедиции определил ареал моей работы, где я должна была снять первый слой земли. После выполнения данного задания (вместе с рабочими ил села Геби) я наткнулась на погребения на глубине 20-5 см. Я не посмела в одиночку начать очистку и препарацию захоронении и решила дождаться руководителя. Господин Германе остался довольным проделанной мною работой. Вместе с ним в Брили приехали и почетные гости, среди которых находился и известный грузинский поэт Мурман Лебанидзе. Поэт настолько впечатлился увиденным археологическим памятником, что посвятил прекрасные произведения Германе Гобеджишвили и его верной супруге и спутнице – госпоже Тине.

Господин Германе был примерным руководителем. Ни одна диссертация, работа или, даже, тезис не публиковались без его участия. Он неутомима проверял работы и помогал молодым ученым. Гобеджишвили заботился не только о грузинских археологах, но и не раз помогал и поддерживал молодежь из соседних республик. Например, читая работу абхаза Игоря Цвинария, он тихо спрашивал его о финансовом положении – не нуждается ли тот в помощи. С огромной благодарностью вспоминал его Баграт Техов, пока ему ето позваляли. Также был молодой Аутлев, приехавший из Кабарды. По словам академика Андро Апакидзе, господин Германе был редкостно удачливым ученым, не имело значения, где он начинал раскопки, результат был одним и тем же – обнаружение невероятно интересного памятника.

Но это была не толька удача, а прежде всего огромные знания и опыт, основанные на научной интуиции. Госпадин Германе, первооткрыватель Брильского могильника, исследователь захоронении Армазцихе, поселения Нацаргора в Цхинвали, работавший на курганах Триалети, поселения Тетрицкаро и введший в археологию новую Беденскую культуру, ни в в чем не мог ошибиться.

Господин Германе обладал изумительным почерком. Его труды легко читались и производили на читателей исключительно приятное впечатление. Монография «Археологические раскопки в Советской Грузии» остается настольной книгой археологов, в особенности – для молодых ученых. Все без исключения работы Германе Гобеджишвили – неоценимое приобретение для ученых, изучающих древнее прошлое Кавказа.

Примечательно, что та часть фундаментального труда «Археология Грузии», которая принадлежит перу Германе Гобеджишвили, отличается своей актуальностью и поставкой вопросов с современным видением.

Печально, что господин Германе не успел опубликовать многочисленные материалы, раскопанные им в разных экспедициях, а особо – материалы из могильника Брили. Но утешением является тот факт, что его сын, также известный грузинский археолог, взялся за публикацию этих наиважнейших памятников.

Германе Гобеджишвили, Тенгиз Абуладзе, Спартак Джеджелава, Бедени (1970г.), Курган №10

Нико Бердзенишвили, Шота Месхиа, Германе Гобеджишвили, Самшвилде (1948 г.)

Germane Gobejishvili, Alexander Kalandadze, Malkhaz Baramidze. Racha (1959)

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

გერმანე გობეჯიშვილის მოსაგონარი

ლეილა წითლანაძე,

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის
არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი, უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი

ორმოცი წელი გავიდა მას შემდეგ, რაც გარდაიცვალა ცნობილი მეცნიერი, ჩვენი ქვეყნის უძველესი წარსულის უბადლო მკვლევარი, სახელგანთქმული არქეოლოგი გერმანე გობეჯიშვილი. იგი წავიდა უეცრად, ჯანმრთელი, ენერგიით აღსავსე უამრავი გეგმებითა და იდეებით დატვირთული.

ბატონი გერმანე **50**-იან წლებში ჩაუდგა სათავეში ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიის სექტორის ერთ-ერთ განყოფილებას, იმ დროს არქეოლოგები აკად. ჯანაშიას სახ. ისტორიული მუზეუმის შენობაში, ორ დიდ ოთახში იყვნენ განლაგებულნი. ერთ ოთახში ქვისა და ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის განყოფილების თანამშრომლები იყვნენ, მეორეში ანტიკური და ფეოდალური ხანის სპეციალისტები.

ბატონ გერმანეს მაგიდა პირველ ოთახში იდგა, მაგრამ მიუხედავად მაგიდების და ფართობის სიმცირისა, არცერთი თანამშრომელი მის არ ყოფნის დროს, მის მაგიდასთან არ ჯდებოდა, რაც პატივისცემის გამოხატვის ერთ-ერთი ნიშანი იყო. შემოვიდოდა ხოლმე ბატონი გერმანე, როგორც ყოველთვის მშვიდი, მოწესრიგებული, აუღელვებლად, საქმიანი, მიუჯდებოდა თავის მაგიდას და თანამშრომლები ჩუმად, მისთვის რომ ხელი არ შეეშალათ, აგრძელებდნენ თავის საქმიანობას. ბატონმა გერმანემ შეჯავრება არ იცოდა, თუ რაიმე ეწყინებოდა ან არ მოეწონებოდა ხმას არ გასცემდა ხოლმე მათ. თანამშრომლებისათვის ეს დიდი სასჯელი იყო და ცდილობდნენ როგორმე შერიგებოდნენ. ასეთ შემთხვევაში უბადლო იყო რაჭის, უფრო ბრილის სამაროვანთან დაკავშირებული რაიმე კითხვის მიცემა. ამ ცდუნებას ბატონი გერმანე ვერ უძლებდა, და აუცილებლივ შემკითხველს უპასუხებდა, ხშირად საჭირო ხდებოდა არქეოლოგიური მასალის ჩვენებაც, რომელიც იმავე ოთახში ორ დიდ კარადაში ინახებოდა. გაიხსნებოდა თუ არა კარადა, ყველა წყვეტდა მუშაობას. გარს შემოეხვეოდნენ მას და ტკბებოდნენ ამ საოცარი, საზღაპრე ნივთების მზერით. თვით ბატონი გერმანე როგორც უსაყვარლეს შვილებს, ისე დასქეროდა მათ.

ბრილის სამაროვანი, გვიანბრინჯაოს ადრე რკინის ხანის არქეოლოგიის თანამშრომელთათვის საოცნებო ძეგლი იყო, თვითოეული ოცნებობდა იქ მოხვედრაზე.

ბატონ გერმანესთან ერთად ველზე მუშაობა დიდი სკოლა იყო. სწორედ იმ დროს დაიწყო მრავალრიცხოვანმა ექსპედიციამ მოქმედება. თვითოეული ექსპედიციის წევრი ადგენდა დღიურს, რომელსაც ექსპედიციის უფროსი ამოწმებდა და უსწორებდა. თვითოეული თანამშრომლის 312 ნამუშევარი მოწმდებოდა და კონტროლდებოდა. თვითოეული თანამშრომლის აზრს ანგარიშს უწევდნენ. მოპოვებულ მასალას ეტიკეტი

უკეთდებოდა, საგანგებოდ შეიფუთებოდა და ბინაზე-ბაზაზე გაიშლებოდა და დამუშავდებოდა. კარგი მუშაობის შემდეგ ექსპედიციის წევრს საოცრად აჯილდოვებდა. მათ გზავნიდა სხვა ექსპედიციაში, სადაც პროფილით მუშაობა არ ეკუთვნოდა, მაგრამ ძალიან უნდოდათ და მოუცლელობის გამო ვერ მიდიოდნენ. მაგალითად, ახლად აღორძინებულ მცხეთის ექსპედიციაში მხოლოდ ერთი თვით გზავნიდა, ბიჭვინთის ექსპედიციაში თეთრიწყაროს ექსპედიციის დაწყებამდე ორი კვირით მიავლინებდნენ.

ერთ წელიწადს ბატონმა გერმანემ თეთრიწყაროს ექსპედიციის დამთავრების შემდეგ, რაჭაში განიზრახა გამგზავრება და მეც მოვხვდი ექსპედიციის წევრთა სიაში.

თუ რა შთაბეჭდილება დატოვა ჩვენზე ზემო რაჭაში, მდ. ჭიორაზე ტრაქტორით გადასვლამ, მაღალმთიანმა სოფელმა ღებმა, რომელიც ბატონ გერმანეს სამშობლო იყო, ეს კიდევ ცალკე თხრობის საგანია.

როდესაც ავედით ბრილის ბალახით და ყვავილებით აბიბინებულ ველზე, საძოვრებზე, გაოცებულმა ვიკითხე სად არის მეთქი ბრილის სამაროვანი, რაზეც ბატონმა გერმანემ ხელი გაშალა, წინ გაიშვირა და თქვა ,,აქაო“, ყველგან. ჩემი იქ ყოფნის დროს ბატონ გერმანეს და ექსპედიციის სხვა წევრებს რამდენიმე დღით სვანეთში გამგზავრება დასჭირდა, მე კი ბრილში დავრჩი სამუშაოს გასაგრძელებლად. ბატონმა გერმანემ შემომიფარგლა სამუშაო ფართობი, საიდანაც უნდა მომეხსნა მიწის საფარველი. მე გულმოდგინებით შევუდექი მუშაობას ღებელ მუშებთან ერთად. მიწის საფარველის მოხსნის შემდეგ ყოველ 50-20 სმ. სიღრმეზე სამარხებს წავაწყდი. მარტომ ვერ გავბედე მათი გასუფთვება-პრეპარაცია, ექსპედიციის სხვა წევრებიც დავალოდე. ბატონ გერმანემ მომიწონა ნამუშევარი, ექსპედიციის სხვა წევრები კი აღშფოთდნენ, ბევრი სამუშაო დავახვედრე. ბატონ გერმანეს ბრილში სტუმრები ჩამოყვნენ, მათ შორის პოეტი მურმან ლებანიძე, რომელიც ისე აღტაცდა ყველაფერი ნანახით, რომ ბრილის გათხრებს, ბატონ გერმანეს, მის მეუღლეს, ჩვენ ყველგან თანმხლებ ქალბატონ თინას, შესანიშნავი ლექსი მიუძღვნა.

ბატონი გერმანე სამაგალითო ხელმძღვანელი იყო, არცერთი დისერტაცია, არცერთი ნაშრომი, უბრალო თეზისიც კი მის გარეშე არ ქვეყნდებოდა. დაუზარებლად ამოწმებდა, ასწორებდა ყოველთვის. იგი არა მარტო თავის განყოფილების ახალგაზრდებზე მზრუნველობდა, არამედ ბევრჯერ, ჩვენ მეზობელ რესპუბლიკიდან ჩამოსულ ახალგაზრდებსაც ეხმარებოდა. მაგ. აფხაზ იგორ წვინარიას, ნაშრომის კითხვისას ჩუმად ეკითხებოდა, როგორ ქონდა ფინანსური მდგომარეობა, დახმარება ხომ არ ჭირდებოდა. უდიდესი მადლიერებით იხსენებდა მას ბაგრატ ტეხოვი, სანამ ამის ნებას აძლევდნენ. აგრეთვე ყაბარდოდან ჩამოსული ახალგაზრდა აუტლევი. ბატონი გერმანე, ბატონ ანდრო აფაქიძის სიტყვით, ბედიანი არქეოლოგი იყო, სადაც არ უნდა დაეწყო მუშაობა, აუცილებლად საინტერესო ძეგლს წააწყდებოდა.

მაგრამ ეს მარტო ბედი არ იყო, არამედ უდიდესი ცოდნა, გამოცდილება, რომელიც მეცნიერულ ალღოს ემყარებოდა. ბატონ გერმანეს, ბრილის სამაროვნის აღმომჩენს, არმაზციხის სამარხების გამთხრელს, ცხინვალის ნაცარგორის შემსწავლელს, თრიალეთის ყორღანებზე მომუშავეს, თეთრიწყაროს ნამოსახლარს და ბედენის ახალი კულტურის შემომტანს არქეოლოგიაში, არაფერი შეეშლებოდა.

ბატონ გერმანეს ძალიან ლამაზი ხელი ქონდა წერისას, ამავე დროს მისი ნაშრომები სასიამოვნო და იოლი წასაკითხი იყო. მისი მონოგრაფია ,,არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში“ მაგიდის წიგნად დარჩა არქეოლოგთათვის, განსაკუთრებით ახალგაზრდა მეცნიერთათვის. თვითოეული მისი მონოგრაფია თუ ნაშრომი, დიდი შენაძენია ქართული არქეოლოგიისათვის, და არა მხოლოდ ქართულ სწავლულთათვის, არამედ ყველა კავკასიის წარსულის შემსწავლელთათვის.

ძალზე საყურადღებოა, რომ ,,საქართველოს არქეოლოგიის“ ის ნაწილი, რომელიც ბატონ გერმანეს მიეკუთვნება, გვაოცებს თავისი აქტუალობით და საკითხის დაყენების დღევანდელი ხედვით.

გულდასაწყვეტია, რომ ბატონ გერმანეს არ დასცალდა მრავალი მისი მონაპოვრის გამოცემა, განსაკუთრებით ბრილის მონაპოვრების, მაგრამ სასიამოვნოა, რომ მათ პუბლიკაციაზე მისი შვილი, გელა გობეჯიშვილი მუშაობს.

ISSN 2960-9704

გერმანე გობეჯიშვილი, თენგიზ აბულაძე,
სპარტაკ ჯეჯელავა. ბედენი (1970 წ.), ყორღანი N10

ნიკო ბერძენიშვილი, შოთა მესხია,
გერმანე გობეჯიშვილი. სამშვილდე (1948 წ.)

გერმანე გობეჯიშვილი, ალექსანდრე კალანდაძე.
მალხაზ ბარამიძე, რაჭა (1959 წ.)

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute of Archaeology of the European University

REPORT OF THE ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION CONDUCTED IN 2021 IN THE TERRITORY OF OKHERAKHEVI CEMETERY AND SETTLEMENT

Alexander Noneshvili,

Professor; Director of the European University's Acad. Andria Apakidze Institute of Archaeology

Guram Kipiani,

Professor, archaeologist, architect; Head of the Paleo-Urban Laboratory at Ilia State University

Madona Mshvildadze,

Acad. Doctor of Archaeology; Associate Professor at European University

In the Mtskheta municipality, in community of Nichbisi, at the territory of Okherakhevi cemetery (01/36) and settlement, archaeological research were conducted from July 11 to September 1, 2021, by the European University's Acad. Andria Apakidze Institute of Archaeology conducted (permit certificate: Nn/17/39)[1]. The work was carried out with full funding from European University.

The archaeological expedition was preceded by field reconnaissance and excavation works carried out in 2019-2020, the results of which were published in the scientific-research journal "Archaeology" of the Academician Andria Apakidze Institute of Archaeology [Noneshvili A. et al. 2021:83-97; Noneshvili A. et al. 2021:23-45].

This year, the gole of the expedition was to continue the archaeological excavations at the Early Hellenistic period cemetery, to establish the presumed boundaries of the cemetery's extand, and to study, within the area of the settleement, the walls discovered the previous year (Fig. 1).

[1] The composition of the expedition included: Prof. Alexander Noneshvili (Head of the expedition); Prof. Guram Kipiani (architect); Topographer Alexander Tevzadze; Doctor of Archaeology Madona Mshvildadze (site supervisor); Shalva Buadze, Curator of the Historical-Architectural Museum-Reserve of the National Agency for the Protection of Cultural Heritage of Georgia; The Master's of archaeology: Teona Bubuteishvili, Tamar Sidamon-Eristavi, Guram Beridze; Giorgi Burjanadze, Master of Archaeology, Specialist of the Information Systems Service of the National Agency for the Protection of Cultural Heritage of Georgia; Master of Archaeology Shavleg Kaldani.

ISSN 2960-9704

Archaeological works were initially carried out in the territory of the cemetery (GPS coordinates: X – 460259.00; Y – 4633897.00).

The study area was divided into 50 m plots and 5 m squares. The squares were marked with sequential numbering: 01, 02, 03, etc. (Fig. 2). The tombs discovered during the reporting season were located mainly within squares 08 and 09.

Description of the archaeological work:

In 2021, the archaeological work was initially resumed at Okherakhevi cemetery. A section measuring 10x13x5.80x8 m was marked out (Fig. 1, 3)[2]. In the reporting year, 21 tombs were opened by the expedition (Fig. 93). Most of them were pit burials, with traces of wooden poles and varied assemblage of grave goods (an inventory-free grave was recorded in only two cases, N11, N15[3]). The recovered burial material, as in previous archaeological seasons, is represented by ceramic vessels, jewelry, and iron weapons.

Burial N1 has discovered during the removal of the baulk left in place the previous year, near the northern section, at a depth of 45.5 cm from the humus level. It was oriented along northeast-southwest line. The dimensions of the tomb are: 1.25x0.85m, depth – 0.18m. The deceased was buried on the left side, in a flexed position. Faint traces of wood were notiecable on the edges of the burial. The following were confirmed in the pit-burial: a fragmented pitcher[4]; paste, glass, and carnelian beads in the area of the deceased's head and neck. In the area of the hands, a heavily damaged bronze chain, a spiral made of thin bronze sheets, bronze dendants (?), and metal pin (?); in the abdominal area a stylized head bronze ear-pick with a small spoon ending (damaged) was found; in the area of the wrist and head, bracelets with highly fragmented iron bulbs and plate-bezel iron rings (5 pieces) (Fig. 4-15; Draw. 2). It should be noted that similar iron bracelets are recorded in almost every tombs at the Okherakhevi cemetery (in most cases near the hands of the deceased). According to the preserved form, they represent an iron equally shafted piece of jewelry, with iron bulbs on the back[5]. As for the plate-bezel iron rings (which are also common in graves), they occur in such a damaged state that it is almost impossible to restore them to their original form.

Burial N2 was cleaned near the eastern section. It was oriented from south to north. The dimensions of the burial pit are: 1.20x0.85 m. Wood outlines were also noticeable in burial N2. The bones of the deceased were preserved in such a fragmentary state that their preparation became impossible. At both ends of the grave, a heavily damaged jar and pitcher were found (Fig. 16-17; Draw. 2), and at the southwest corner, fragments of an iron spearhead and a plug[6].

Burial N3 was recorded near the eastern section. It was oriented from south to north. The dimensions of the burial pit are: 0.95x0.65 m. The bones of the deceased were also preserved in a fragmentary form. A pitcher, a bowl, and heavily damaged fragments of an iron bracelet were found in the grave (Fig. 18-19; Draw. 3).

Burial N4 was discovered between burials N2 and N3, oriented from south to north. The dimensions of the burial pit are: 1.10x0.65 m. The deceased was buried on the right side, in a flexed position, with the head resting on a small stone. Near the head of the deceased, a pitcher was found; fragments of an iron spearhead and its socket; Fragments of a heavily damaged iron bracelet and ring; beads of various sizes and shapes in the neck area. At the end of the burial, on the side of the legs of the deceased, animal bones were wrapped (Fig. 20-24; Draw. 4).

[2] In the abovementioned area, 6 tombs were excavated last year.

[3] Grave numbers are given according to the 2021 field numbering.

[4] after the expedition, the ceramic material and part of the jewelry discovered at the cemetery were sent for restoration. Restorer: Vazha Chitorelidze.

[5] The period of distribution of bracelets with bulbs is considered to be the first half and middle of the 4th century BC. See Gagoshidze I. Takhtidziri's cemeteries, Tomb N4, p. 68, fig. 36, Tbilisi 2020; Gogiberidze N. Bracelets and Torcs of the 5th-1st centuries BC., p. 67. Tbilisi 2003.

[6] Most of the iron weapons recorded in the graves of Okherakhevi could not be preserved and strengthened.

Burial N5 was a small stone-built grave. It was found beside grave N2, near the eastern section, at 1.60 m from the humus level, in a south-north direction. The walls of the stone box were not preserved in their original form. Part of the stones were placed in the inner space of the tomb, and part toward grave N2. The dimensions of the preserved grave are: 0.70x0.60 m, with a depth – 0.33 m. Along with the bones of the deceased, several fragments of animal bone were found. In the tomb, a single-handled bowl (Fig. 25) and a heavily damaged iron spearhead were found.

Burial N6 was cleaned near the pit of burial N3. It was cut in half in the colluvial deposits. The deceased ley on his right side, with flexed position. The head was facing south. The dimensions of the burial pit are: 0.80x0.55 m. Near the head of the deceased, an everted-rim bowl with a handle, fragments of an iron bracelet with bosses, and a small bronze button (?) were found (Fig. 26-29; Draw. 4).

Burial N7 was a pit burial oriented on a south-north line, covered with stone slabs and bordered around its perimeter by small stones. The remains of wood were relatively better preserved in this grave. The bones had effectively collapsed and mixed together with wooden material, which made their preparation impossible. The dimensions of the burial pit are: 1.20x0.70 m. In the grave were found an everted, single-handled bowl, a heavily fragmented clay vessel; fragments of iron dagger (with kingpins on it); Fragments of an iron spearhead and a iron bracelet with bosses (Fig. 30-32).

Burial N8 is a clay cistern burial belonging to a child, oriented from the northwest to the southeast. The bones were preserved in a heavily fragmentary state. In the clay cistern burial, there were found two bronze bells; fragments of an iron bracelet with bosses; Cylindrical (5 pcs.) and round (4 pcs.) beads; Fragments of plate-bezel iron rings (3 pcs.); Bowl and pitcher (Fig. 33-41).

Burial N9 was preserved in a severely damaged state, to the southwest of tomb N7 (in 1.50 m depth from the humus level of the eastern section). It represented a child's burial. Only the ribs and vertebrae could be cleaned. The deceased must have been buried oriented from south to north. Alongside the surviving bones, two, equally shafted bronze rings of different sizes with overlapping ends, and fragments of an iron bracelet were found (Fig. 42-43).

Burial N10 was cleaned between Burials N7 and N9, 4.20 m from the eastern section, at a depth of about 2 m. It was oriented on a southwest-northeast line. The deceased was buried on his left side, in a flexed position. Near the head of the deceased, in the corner of the tomb, were found: a Three-legged bowl, a pitcher, a 5-piece bronze ring with 5 bronze beads (?), 1 massive bronze bead, A heavily damaged curved iron sword (?). In the area of the neck a patinated silver torque was found, along with gold earrings with stylized heads[7]; in the area of the hands and chest, fragments of iron bracelets with bosses and a plate-bezel iron ring (2 pcs.); near the knees, at the edge of the grave, an iron spearhead.

The dimensions of the burial pit N10 are: 1.35x0.70m. It should be noted that animal bones were recorded at the edge of the grave near the head of the deceased, while scattered human bones were found near the feet (Fig. 44-55).

Burial N11 was identified in square 08. It was a heavily damaged, inventory-free pit burial, where only a skull was confirmed.

Burial N12 was opened in square 08. It was oriented on the east-west line. The deceased rested on the right side, with folded hands and legs. Faint traces of wood were noticeable along the southern edge of the grave. The area near the head was bordered by three large stones. The skeletal material was preserved only in fragmentary form. A red-painted pitcher and a tubular handled drinking cup were found in the tomb (Fig. 56-58).

Burial N13 was cleared nearby of Burial N12. It was a pit burial belonging to a child, oriented on an east-

[7] Similar earrings have been recorded at the Takhtidziri cemetery, tomb N5. See Gagoshidze I. Takhtidziri Cemeteries. Tbilisi 2020, p. 71, 236, fig. 53-54.

ISSN 2960-9704

west line. The deceased rested on the left side, in a flexed position. A jug, fragments of an iron bracelet with bosses, beads of various shapes (12 pieces), and a bronze (?) earring with a stylized head were found in the grave (Fig. 59-62).

Burial N14 was discovered next to pit burial N13. 3.50 m from the eastern section, at a depth of 1.70 m. The tomb was oriented on the east-west line. The deceased rested on his left side, in a flexed position. A rim-damaged pitcher stood at the knees, and near the bend of the arms an everted-rim, red-painted bowl with a hollow foot. At the northern edge of the grave a spearhead was found, whose socket, in the section for fastening the shaft, is encircled by a bronze (?) band. A fragment of the wooden shaft is still preserved in the socket (Fig. 63–66).

Burial N15 was found under Burial N12. 2.40 m from the eastern section. It was cut into the colluvial deposit. It contained no grave goods. The deceased rested with folded hands and legs on the left side (Fig. 67).

Burial N16 was discovered under Burial N15. It was oriented on a southeast–northwest line. The deceased lay on the left side, in a flexed position. Beside the pelvic bones lay a red-painted pitcher, and in the area of the head and neck, an everted-rim bowl with a handle turned outward at the rim. Near the bowl a spindle-whorl was found, and in the area of the wrists and chest, fragments of an iron bracelet with bosses and plate-bezel iron rings of various sizes (2 pcs.). The dimensions of the pit grave are 0.80x0.50 m (Fig. 68-72, 77).

Burial N17 was opened beside grave N16. Here the remains of wood were best preserved, bordering all four sides of the grave. It was oriented on a south-north line. The deceased lay on the left side, in a flexed position. Near the hands, were fixed a pitcher and a handled bowl, sharply carinated on the transitional section of the rim and shoulder. In the area of the hands and chest, fragments of an iron bracelet with bosses and a plate-bezel ring were recorded. The dimensions of the grave pit are 1.25x0.65 m, with a depth of 0.25 m (Fig. 73-77).

Burial N18 lies on the boundary between squares 08 and 09. Both the grave pit and the skeletal material were heavily damaged. In this grave it was possible to record only the outline of the skull and a few teeth, near which a handled drinking cup and an everted-rim bowl were found. Near the drinking cup a small iron ring was also recorded (Fig. 78-79).

Burial N19 was found at the lower level of grave N7, heavily damaged. The skeletal material had almost entirely disappeared. Because of this situation it proved impossible to determine either the burial position of the deceased or the orientation of the grave. During preparation, a heavily fragmented, red-painted pitcher was found, along with carnelian beads of various sizes and shapes, an amber bead, bronze fragments, and two paired gold beads (Fig. 80-82).

Burial N20 was confirmed in square 09. It was cut halfway into the colluvial rock. It was bordered on the southern side by three large stones. The grave was oriented on a northeast-southwest line, with dimensions of 0.88x0.65 m. The deceased lay on the left side, in a flexed position. Over the abdominal area lay a large stone, on which animal bones had been arranged. A triple rimmed pitcher and a large everted-rim bowl were found in the grave. In the area of the hands and neck, fragments of two plate-bezel iron rings, an iron bracelet with bosses, and glass and carnelian beads (14 pcs.) were found (Fig. 83-88).

Burial N21 was cleared in square 09, one and a half meters from tomb N20, near the southern section. It was inclined from the northeast to the southwest line. The deceased rested on his right side, with his hands and legs folded. The dimensions of the burial pit are: 1.10x0.75 m. Near the head area lay an single-handled, everted-rim bowl with the lip turned outward; A red-painted, broken pitcher was found near the tibia. Fragments of two badly damaged iron spearheads, an iron dagger (?), and an iron bracelet with bosses were also found in the tomb. On the “pillow-stone”, an open-ended bronze (?) ring and a small bronze dowel were fixed (Fig. 89-92).

During the reporting season, in order to determine the extent of the boundary of the Cemetery, it was

decided to make a test trench on the south-western slope of the hill (GPS coordinates: X – 460288.00; Y – 4633885.00), about 30 m south-east from the excavation area. A 3x4 m section was marked, falling within squares 10 and 15. In the abovementioned trench, after the removal of a of 0.25 m humus layer, mixed layers of clay-limestone soil and colluvial deposit began to appear. At a depth of 0.70 m, the work on the entire trench was stopped and deepening continued only on a 1 m section. The layer down to a depth of 2 m appeared completely sterile (Fig. 94). The trench was therefore recultivated and the work was shifted of the exposed walls in 2019/20.

Work first began at the wall recorded near the reservoir (GPS coordinates: X – 460200.00; Y – 4633976.00). A 2.70x3 m area was marked out and cleaned, while, in order to determine the character of the stone coursing, a control trench was cut directly within a 2.50x1.10 m section. Excavation revealed that, in the eastern section, the wall coursing continues to a depth of 2 m. Unworked boulders separated from a mass of dense-grade limestone, along with relatively small stones, were used in construction. The horizontality of the courses is disrupted. Clay earth was used to fill the interstices. The substructure of the walls is likewise composed of loam. In the trench laid on the western side of the wall, deepening stopped at 60 cm in depth. No coursing was recorded here; the section showed only clay earth with small limestone inclusions (Fig. 95-96; Draw. 5-6).

A test trench was also made at the foot of the ridge, at the wall recorded near the almond orchards (GPS coordinates: X – 460057.00; Y – 4634031.00). A section 2 m in length was marked out. In terms of coursing, a similar picture emerged here as well. The walls are built of boulders separated from a limestone mass (the quarry for which lies nearby). No tool marks are observed on the worked stone. The wall coursing in this trench stops at a depth of 0.60 m (Fig. 97-98; Draw. 78).

On the basis of the work carried out at the walls, it can be said that the character of the coursing is so-called rubble stone walling masonry, with a width not exceeding 1 m. Clay earth was used to fill the gaps between the unworked stones, and the substructure, in both cases, is likewise composed of loam. At this stage it is difficult to say what these walls enclosed, or with what type of settlement in the study area we are dealing. In any case, the graves discovered at the cemetery do not belong to a privileged segment of society. In the future, it will be necessary to study the typology of the settlement and to analyze the settlement and the cemetery within a unified context.

BIBLIOGRAPHY:

1. Gagoshidze I., Takhtidziri's Cemetery. National Museum of Georgia. Tbilisi 2020. (Geo., Eng)
2. Noneshvili A., Iremashvili Sh., Bibiluri T., Bibiluri I., Pachoshvili K. 2019 report of the archaeological survey of Okherakhevi settlement and Cemetery. Journal "Archaeology", N4 (issue dedicated to Acad. Otar Japaridze), European University Historical-Archaelogical Museum; Academician Andria Apakidze Institute of Archaeology. ,,AUREUS", Tbilisi 2021, pp. 83-97. (Geo., Eng., Rus.)
3. Noneshvili A., Bibiluri T., Akhvlediani D., Khetsuriani L., Bibiluri I., Pachoshvili K., 2020 report of the archaeological research of Okherakhevi settlement and Cemetery, Journal "Archaeology", N5 (issue dedicated to Irakli Tsitsishvili), European University Historical-Archaelogical Museum; Academician Andria Apakidze Institute of Archaeology. ,,AUREUS", Tbilisi 2021. pp. 23-45. (Geo., Eng., Rus.)
4. Gogiberidze N. Bracelets and Torcs of the 5th–1st Centuries BC. Tbilisi 2003. (Rus.)

ISSN 2960-9704

Fig. 1. *Aerial photograph with the investigation points marked*

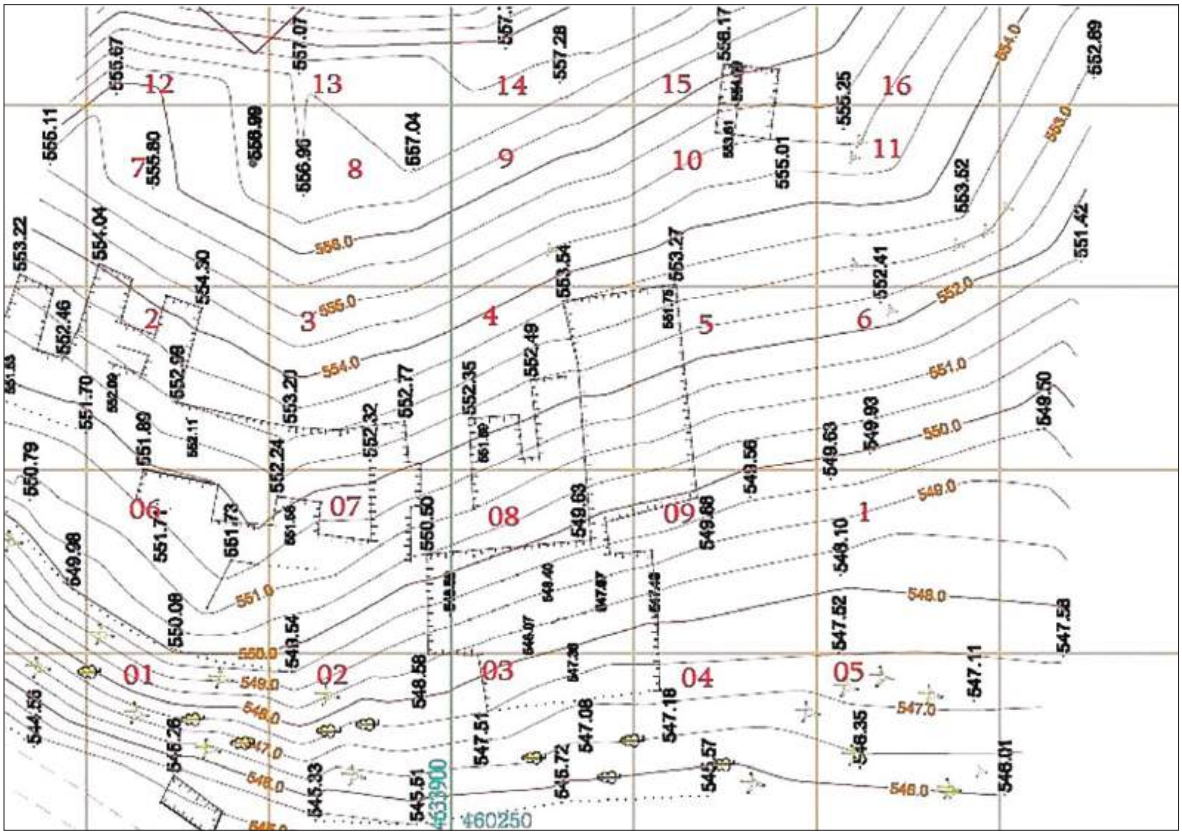

Fig. 2. *Topographic plan with grid squares*

Fig. 3. *The site before the start of work*

Fig. 4. *Burial N1, section.*
Grave goods exposed during excavation (cleaning) are shown

ISSN 2960-9704

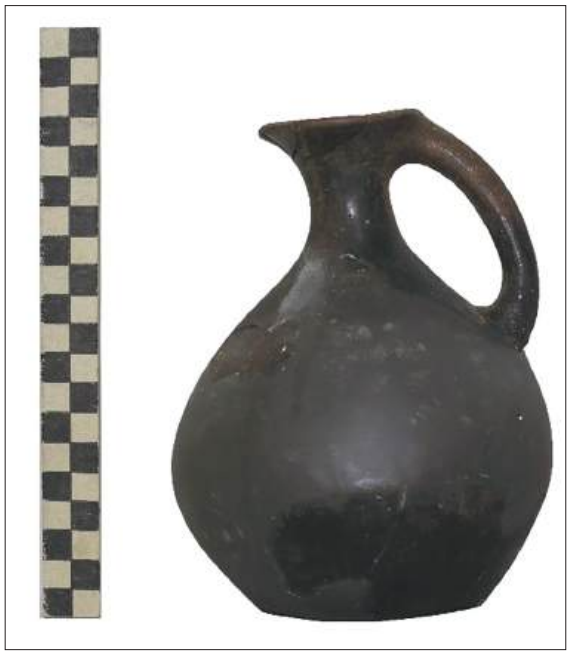

Fig. 5. *Burial N1. Pitcher, clay, brown fabric with black patches on the surface, funnel-shaped everted rim, narrow neck, sloping shoulders, sharply bulging and slightly sagging belly, flat base, round-sectioned handle. The handle is luted on at the rim and belly. Height – 16.5 cm; neck height – 2.6 cm; rim diam. – 5.4 cm; rim thickness – 0.5 cm; belly diam. – 12 cm; base diam. – 7.5 cm.*

Fig. 6. *Burial N1. Bronze implement (toilet/ cosmetic pin), spoon-shaped hollowed at the end of a stylized shaft. Broken (into 3 pieces). Shaft cross-section – 4 mm; head length – 1.6 cm, width – 1.5 cm; overall length – 6.1 cm; diam. of the spoon-shaped hollow – 5 mm.*

Fig. 7. *Burial N1. Bronze pin with a grooved, perforated head, pointed at the tip. Found together with a bronze chain*

Fig. 8. *Burial N1. Bronze pin with a perforated head, pointed at the tip. Found together with a bronze chain*

Fig. 9. *Burial N1. Bronze chain*

Fig. 10. *Burial N1. Bronze objects. Found together with the bronze chain*

ISSN 2960-9704

Fig. 11. *Burial N1. Metal (?) pin with a pointed and flattened head. Heavily damaged*

Fig. 12. *Burial N1. Fragments of iron rings with a bezel (plate)*

Fig. 13. *Burial N1. Fragments of an iron bracelet with bosses*

Fig. 14-15. *Burial N1. Glass, paste (faience), and carnelian beads*

Fig. 16. *Burial N2. Pitcher, clay, painted red, funnel-shaped everted rim, drawn-out neck, rounded belly, flat base, round-sectioned handle. The handle is luted on at the rim and belly. Height – 15 cm; neck height – 1.5 cm; rim diam. – 6 cm; rim thickness – 0.4 cm; belly diam. – 16 cm; base diam. – 9 cm.*

ISSN 2960-9704

Fig. 17. *Burial N2. Bowl, clay, painted red, incurving rim, flat base. Height – 4 cm; rim diam. – 16 cm; rim thickness – 0.4 cm; base diam. – 6 cm.*

Fig. 18. *Burial N3. Pitcher, clay, painted red, funnel-shaped everted rim; low, drawn-out neck, rounded belly, flat base. The handle is semi-oval in cross-section, flattened on the back and sides, luted on at the rim and belly. Height – 13 cm; neck height – 1.6 cm; rim diam. – 7.2 cm; rim thickness – 0.4 cm; belly diam. – 13.4 cm; base diam. – 7.5 cm.*

Fig. 19. *Burial N3. Bowl, clay, greyish straw-colored, incurving rim, flat base. Height – 6 cm; rim diam. – 15.5 cm; rim thickness – 0.4 cm; base diam. – 8.7 cm.*

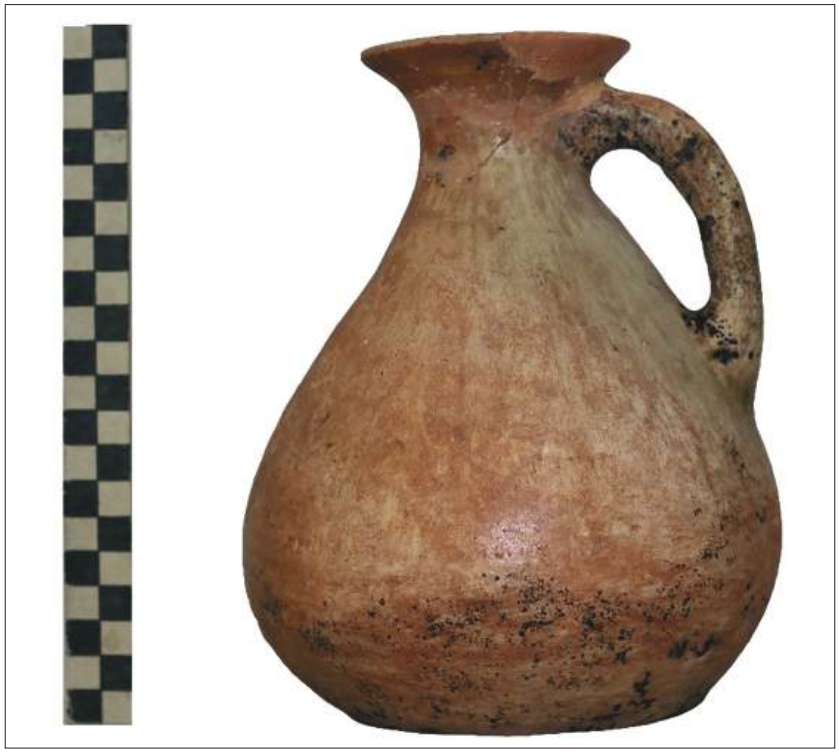

Fig. 20. *Burial N4. Pitcher, clay, painted red, funnel-shaped everted rim, pear-shaped belly, flat base, round-sectioned handle. The handle is luted on at the neck and belly. Height – 19.9 cm; neck height – 1.7 cm; rim diam. – 7.5 cm; rim thickness – 0.5 cm; belly diam. – 15 cm; base diam. – 9.3 cm.*

ISSN 2960-9704

Fig. 21. *Burial N4. Black cylindrical beads (20 pcs); black and brown round beads with a wide perforation, their eyes set within a white ring (7 pcs); one small black flat-round bead with a wide perforation*

Fig. 22–23. *Burial N4. Fragment of an iron bracelet with bosses and of an iron ring with a bezel*

Fig. 24. *Burial N4. Fragments of an iron spearhead and socket*

Fig. 25. *Burial N5. Handled bowl, brown fabric with black patches, incurving rim, outward-folded lip. The handle is flat in cross-section, luted on at the rim and shoulder. Height – 6 cm; rim diam. – 16 cm; fold of the lip – 1.3 cm; rim thickness – 0.4 cm; base diam. – 8 cm.*

Fig. 26. *Burial N6. Handled bowl, brown fabric with black patches, incurving rim, outward-folded lip. The handle is flat in cross-section, luted on at the rim and shoulder. Height – 6.1 cm; rim diam. – 17.5 cm; fold of the lip – 1.3 cm; rim thickness – 0.4 cm; base diam. – 9.9 cm.*

Fig. 27–28. *Burial N6. Fragments of an iron bracelet with bosses and a bronze button (?)*

ISSN 2960-9704

Fig. 29. *Burial N6*

Fig. 30. *Burial N7. Handled bowl, brown fabric with black patches, incurving rim, outward-folded lip. The handle is flat in cross-section, luted on at the rim and shoulder. Height – 4.4 cm; rim diam. – 13 cm; fold of the lip – 1.2 cm; rim thickness – 0.4 cm; base diam. – 10 cm.*

Fig. 31. *Burial N7. Fragments of an iron bracelet of uniform (even) rod thickness*

Fig. 32. *Burial N7*

ISSN 2960-9704

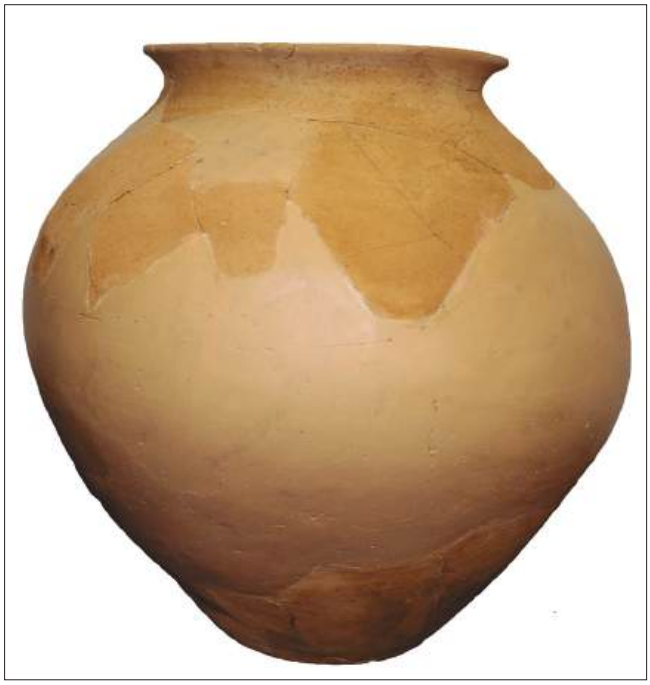

Fig. 33. *Burial N8 (clay cistern burial). Clay cistern, straw-colored, with nail-like impressions at the transition from neck to shoulder, folded-over rim, flat base. Height – 48 cm; belly diam. – 50 cm; rim diam. – 27 cm; rim thickness – 7 mm; base diam. – 17.5 cm.*

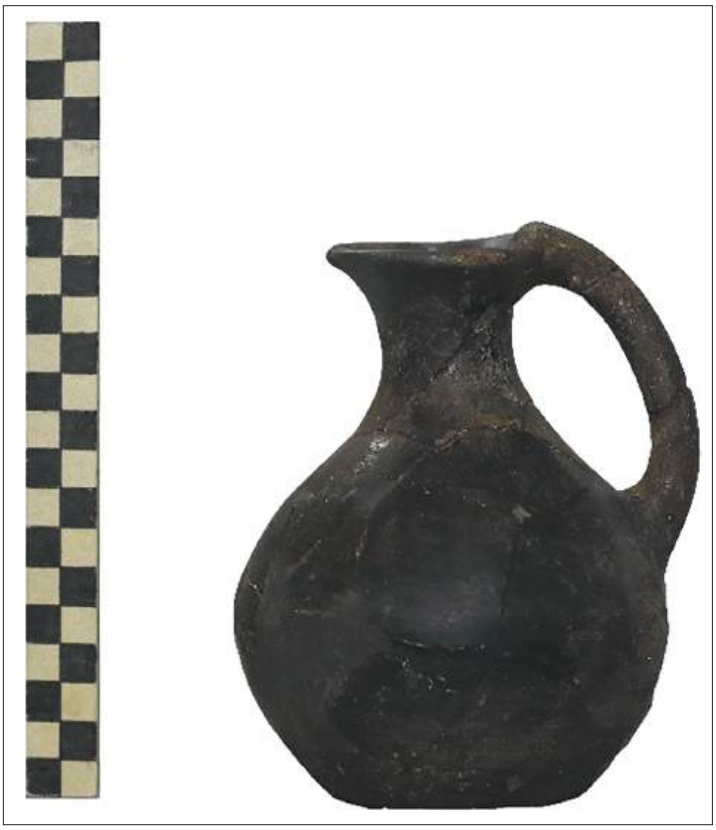

Fig. 34*. Burial N8 (clay cistern). Pitcher, brown with black patches, funnel-shaped everted rim, narrow neck, sloping shoulders, sharply bulging and slightly sagging belly, flat base, round-sectioned handle. The handle is luted on at the rim and belly. Height – 14 cm; neck height – 1.5 cm; rim diam. – 5.6×5 cm; rim thickness – 0.4 cm; belly diam. – 11 cm; base diam. – 6.4 cm; handle thickness – 1.3 cm.*

Fig. 35. *Burial N8 (clay cistern). Bowl, clay, brown, incurving rim, with blackish patches, flat base. Height – 6 cm; rim diam. – 14.5 cm; rim thickness – 0.4 cm; base diam. – 10 cm.*

Fig. 36. *Burial N8 (clay cistern). Fragments of an iron bracelet with bosses*

Fig. 37. *Burial N8 (clay cistern). Fragments of iron rings with a bezel*

ISSN 2960-9704

Fig. 38. *Burial N8 (clay cistern). Bronze bells (2 pcs) of different sizes. 1. Length – 2 cm; loop height – 8 mm; loop thickness – 3 mm; bell diam. – 1×0.8 mm; 2. height including loop – 2.1 cm; loop height – 8.5 mm; loop thickness – 4 mm; bell diam. – 1.1×0.9 mm*

Fig. 39. *Burial N8 (clay cistern). Cylindrical and round paste (faience) beads (with eyes set within a white ring).*

Fig. 40. *Burial N8 (pithos burial)*

Fig. 41. *Burial N8 (clay cistern). Bronze bell and fragments of an iron ring with a bezel, exposed during excavation*

Fig. 42. *Burial N9. Fragments of an iron bracelet*

Fig. 43. *Burial N9. Bronze (?) rings, round-sectioned rod, of different sizes. 1. Diameter 2×1.5 cm, rod thickness approx. 3.5 mm. 2. Diameter 1.3×1.1 cm, rod thickness approx. 3 mm.*

ISSN 2960-9704

Fig. 44. *Burial N10. Pitcher, clay, trefoil-mouthed, brownish-grey fabric, oval belly, low neck, flat base, flat-sectioned handle. The handle is luted on at the rim and belly. Height – 20 cm; rim diam. at the widest point – 7.3 cm; rim thickness – 0.4 cm; belly diam. – 15.5 cm; base diam. – 9.5 cm.*

Fig. 45. *Burial N10. Bowl, clay, tripod, incurving rim, rounded carination, painted red. Height – 8.7 cm; rim diam. – 15.5 cm; rim thickness – 0.5 cm; base diam. – 9.5 cm.*

Fig. 46. *Burial N10. Bronze ring with bronze beads (5 pcs). Diameter of the largest bronze ring – 2.1 cm, thickness at its widest point – 6 mm; dimensions of the bronze beads: 1.1×0.8 cm; diam. of the terminals – 1.1 cm, thickness – 3 mm.*

Fig. 47. *Burial N10. Massive bronze bead. Height – 3.1 cm; diam. of the terminals – 1.2 cm; thickness of the terminals – 3.5 mm.*

Fig. 48. *Burial N10. Torque, silver, open-ended, round-sectioned rod. Dimensions: diameter – 13.5 cm; rod thickness – 0.4 cm; thickness of the terminals – 0.6 cm.*

Fig. 49. *Burial N10. Gold (?) earring hoops, a pair, open, round-sectioned, perforated at both ends*

ISSN 2960-9704

Fig. 50. *Burial N10. Fragments of an iron bracelet with bosses*

Fig. 51. *Burial N10. Fragments of an iron ring with a bezel*

Fig. 52. *Burial N10. Fragments of an iron spearhead and socket, badly damaged. Surviving length of the spearhead to the socket – 14 cm; socket diam. – 2 cm.*

Fig. 53. *Burial N10. Fragments of an iron sword (?), badly damaged*

Fig. 54. *Burial N10*

Fig. 55. *Burial N10*

ISSN 2960-9704

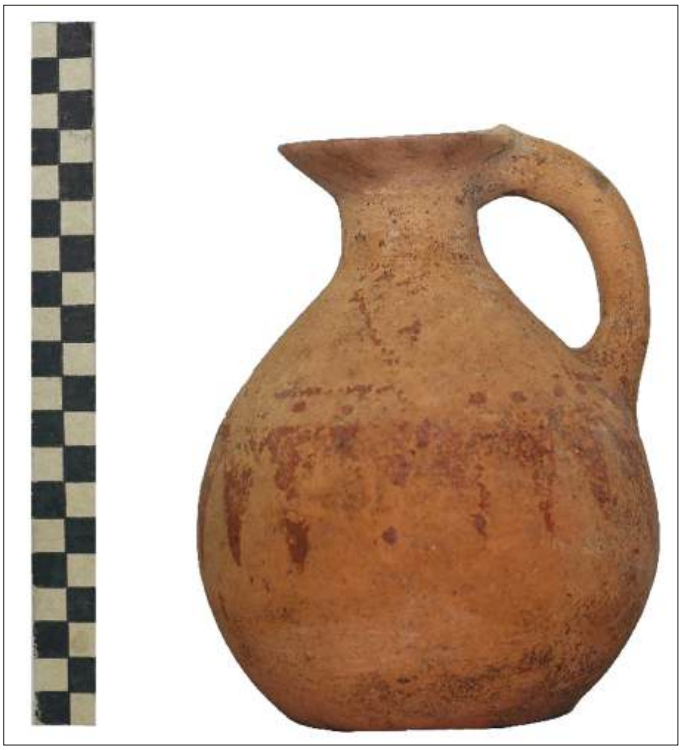

Fig. 56. *Burial N12. Pitcher, clay, straw-colored fabric, painted red, funnel-shaped everted rim; low, drawn-out neck, slightly drooping spherical belly, flat base. The handle is semi-oval in cross-section, flattened on the back and sides, luted on at the rim and belly. A single narrow band runs around the jug, below which a row of downward-pointing triangles is arranged, their tips reaching the widest point of the belly. The triangles are filled with red paint. The space between the triangles and the band is decorated with dots. Traces of the painted decoration are also faintly visible on the shoulder and around the handle. Dimensions: height – 16.5 cm; rim diam. – 6.5 cm; belly diam. – 13 cm; base diam. – 7.6 cm.*

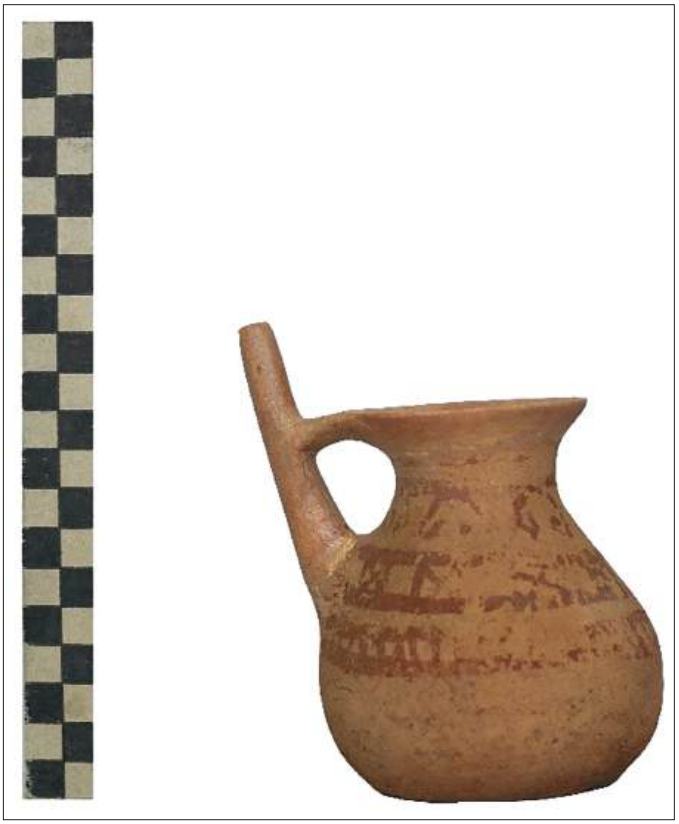

Fig. 57. *Burial N12. Tube-spouted drinking vessel, clay, straw-colored fabric, painted red, funnel-shaped everted rim; low, drawn-out neck, spherical belly, flat base. Maximum height (including the tube) – 12 cm; rim diam. – 5.5 cm; belly diam. – 7.5 cm; base diam. – 6 cm; height of the tube – 7 cm.*

Fig. 58. *Burial N12*

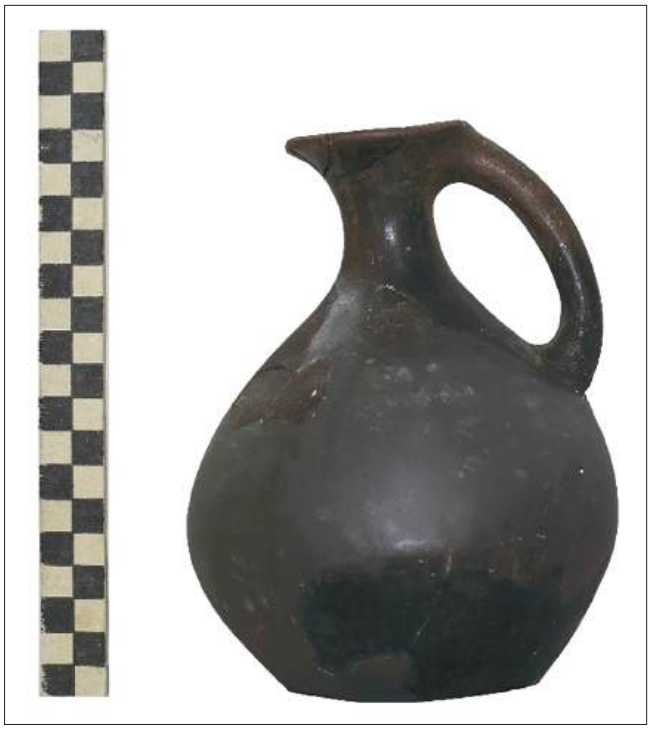

Fig. 59. *Burial N13. Pitcher, clay, black-burnished, funnel-shaped everted rim, sloping shoulders, rounded belly, flat base. The round-sectioned handle is luted on at the rim and at the transition from shoulder to belly. Height – 16.5 cm; rim diam. – 6.5 cm; rim thickness – [not recorded] cm; belly diam. – 13 cm; base diam. – 7.6 cm.*

Fig. 60. *Burial N13. Fragments of an iron bracelet, heavily damaged*

ISSN 2960-9704

Fig. 61. *Burial N13. Bronze (?) earring hoops, a pair, perforated at both ends, round-sectioned rod (ends damaged). Dimensions: 1. Diameter – 2.3×2.3 cm; thickness – 3 mm. 2. Diameter – 2.3×2.3 cm; thickness – 3 mm.*

Fig. 62. *Burial N13. Four-faceted, pyramid-shaped pendants, bluish-lilac in colour (4 pcs); one biconical bead; round glass beads of various colours (7 pcs)*

Fig. 63. *Burial N14. Pot, clay, straw-colored, everted rim; low, drawn-out neck, slightly rounded belly, flat base. The round-sectioned handle is luted on at the transition from neck to shoulder and at the belly. Rim slightly chipped. Height – 13 cm; rim diam. – 7.5 cm; belly diam. – 13 cm; base diam. – 7.2 cm.*

Fig. 64. *Burial N14. Bowl, clay, everted rim, straw-colored fabric, painted red, hollow (ring) base. Height – 4.5 cm; rim diam. – 19.5 cm; base diam. – 6.4 cm; depth of the hollow base – 1 cm.*

ISSN 2960-9704

Fig. 65. *Burial N14*

Fig. 66. *Burial N14. Iron spearhead, with a thin bronze band around the section where the wooden shaft was fitted*

Fig. 67. *Burial N15 (without grave goods)*

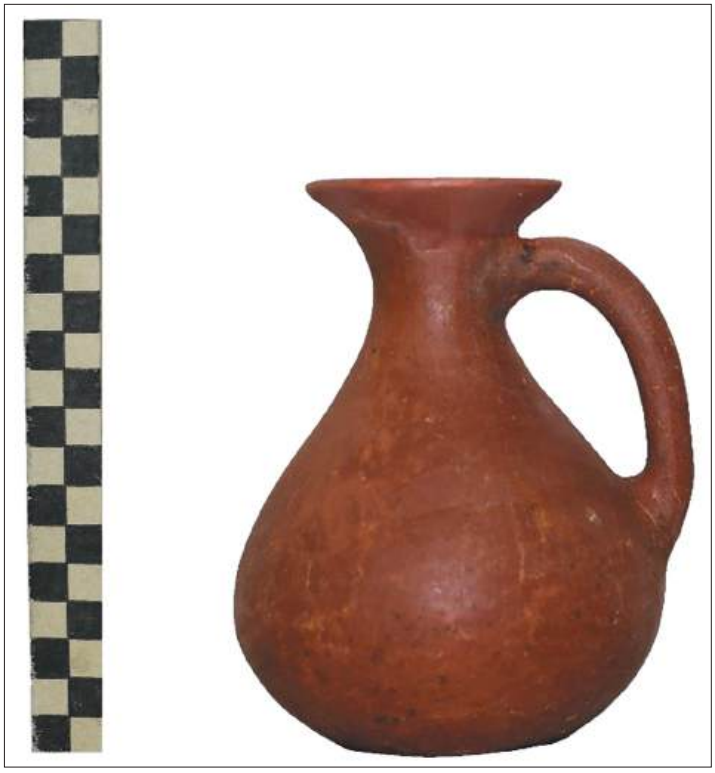

Fig. 68. *Burial N16. Pitcher, clay, reddish fabric, painted red, funnel-shaped everted rim; narrow, drawn-out neck, drooping shoulders; slightly sagging, rounded belly; flat base. The round-sectioned handle is luted on at the neck and belly. Height – 15 cm; rim diam. – 6.4 cm; belly diam. – 10.5 cm; base diam. – 5.4 cm.*

ISSN 2960-9704

Fig. 69. *Burial N16. Handled bowl, brown fabric with black patches, incurving rim, outward-folded lip. The handle is flat in cross-section, luted on at the rim and shoulder. Height – 5 cm; rim diam. – 14.9 cm; fold of the lip – 1 cm; rim thickness – 0.4 cm; base diam. – 7.5 cm.*

Fig. 70–71. *Burial N16. Fragments of iron rings with a bezel and of an iron bracelet with bosses*

Fig. 72. *Burial N16. Spindle whorl, with a band of narrow incised lines running around the edge. Broken, slightly chipped at the edge. Approximate dimensions: diameter – 3 cm; perforation diam. – 6 mm; thickness at the centre – 6 mm, at the edge – 4 mm.*

Fig. 73. *Burial N17. Pitcher, clay, brown fabric with lustrous black patches on the surface, funnel-shaped everted rim, sloping shoulders and slightly sagging belly, flat base. The handle is luted on at the rim and at the transition from shoulder to belly. Height – 17 cm; rim diam. – 6.5 cm; rim thickness – 5 mm; belly diam. – 12.4 cm; base diam. – 7.5 cm.*

Fig. 74. *Burial N17. Handled bowl, clay, outward-folded lip; the transition from rim to base is marked by a sharp carination. The handle, flat in cross-section and rounded at the sides, is luted on at the rim and at the carination. Height – 6 cm; rim diam. – 17.5 cm; rim thickness – 6 mm; base diam. – 9.4 cm.*

ISSN 2960-9704

Fig. 75. *Burial N17. Fragments of an iron bracelet with bosses*

Fig. 76. *Burial N17. Fragments of an iron ring with a bezel*

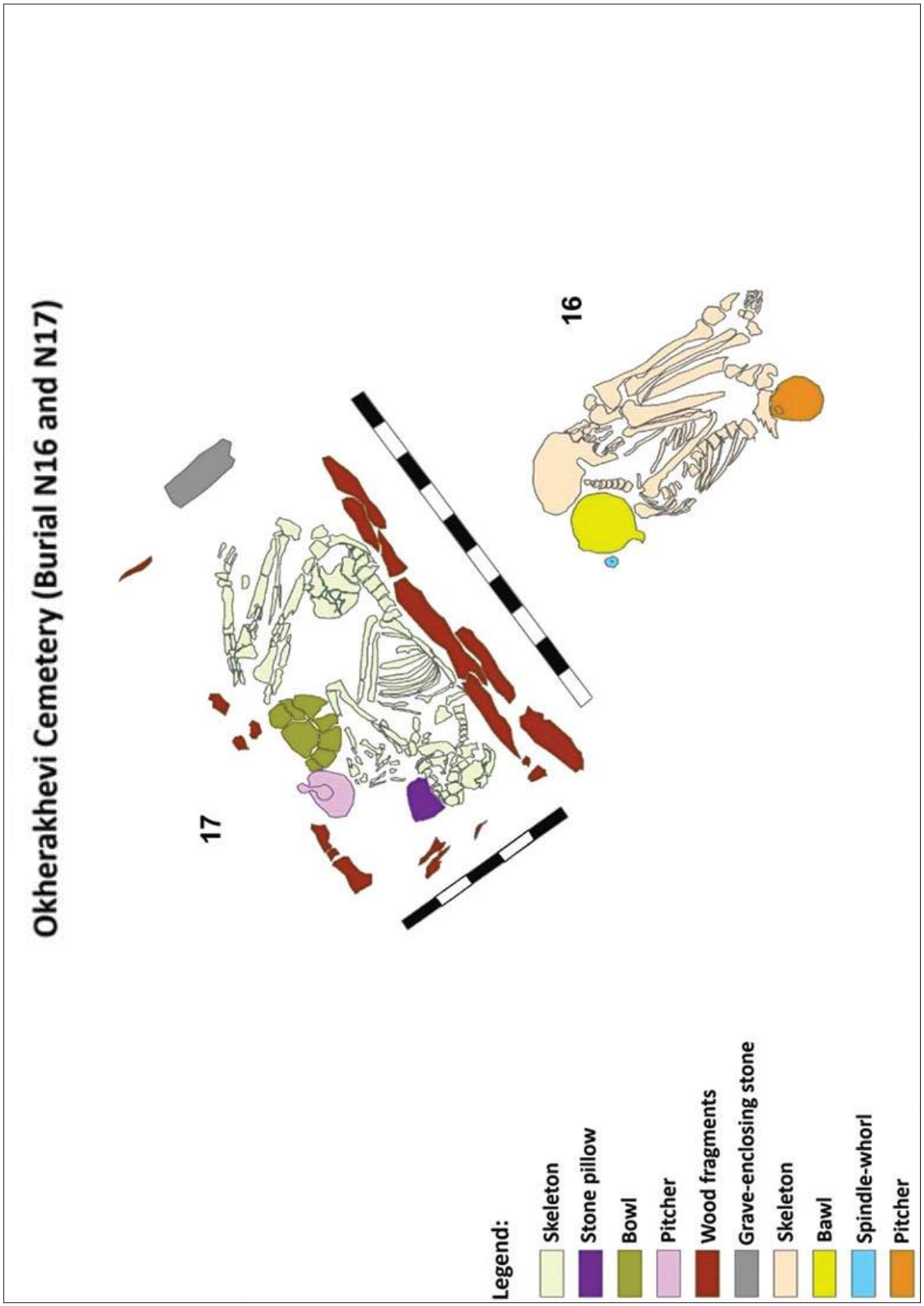

Fig. 77. *Burial N16–17. Plan (G. Burjanadze)*

ISSN 2960-9704

Fig. 78. *Burial N18. Tube-spouted drinking vessel, clay, straw-colored fabric, painted red, funnel-shaped everted rim; low, drawn-out neck, slightly drooping shoulders and rounded belly, flat base. Maximum height (including the tube) – 10.4 cm; rim diam. – 5×4.5 cm; belly diam. – 8.8 cm; base diam. – 6.8 cm; height of the tube – 5.5 cm.*

Fig. 79. *Burial N18. Bowl, clay, brown fabric, painted red, folded-over rim, flat base. Height – 3.5 cm; rim diam. – 18.5 cm; rim thickness – 4 mm; base diam. – 8 cm.*

Fig. 80. *Burial N19. Pitcher, clay, reddish-brown fabric, painted red (the decoration survives only in fragments), funnel-shaped everted rim, sloping shoulders and rounded belly, flat base. The round-sectioned handle is luted on at the rim and at the transition from shoulder to belly. Height – 16 cm; rim diam. – 6.8 cm; rim thickness – 5 mm; belly diam. – 14.5 cm; base diam. – 8.2 cm.*

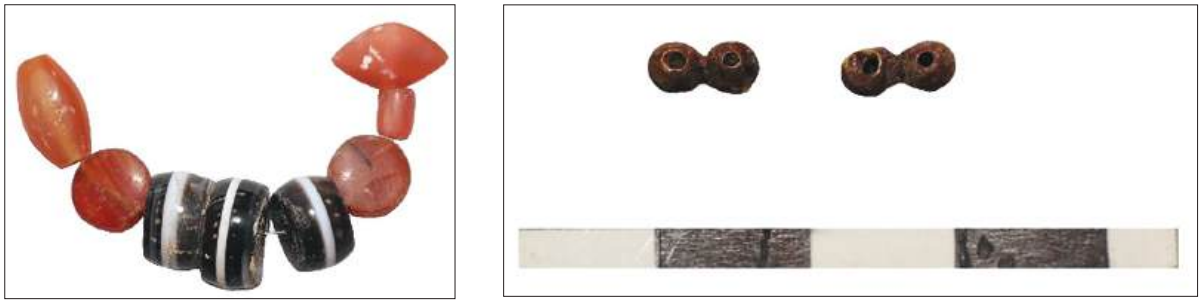

Fig. 81–82. *Burial N19. Carnelian and agate beads; paired gold beads.*

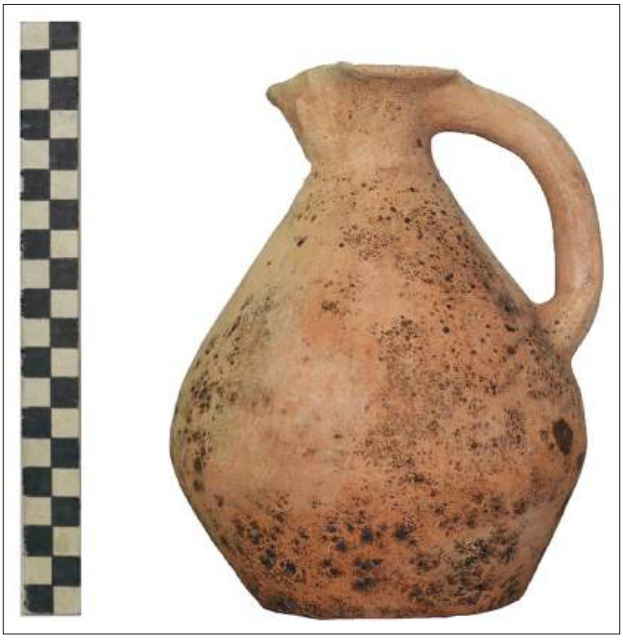

Fig. 83. *Burial N20. Pitcher, clay, trefoil-mouthed, reddish-straw colored, slightly drawn-out neck, drooping shoulders and rounded belly, flat base. The round-sectioned handle is luted on at the rim and belly. Height – 18 cm; rim diam. – 5.2×6.4 cm; rim thickness – 5 mm; belly diam. – 13.4 cm; base diam. – 8.6 cm.*

ISSN 2960-9704

Fig. 84. *Burial N20. Bowl, clay, brown fabric, incurving rim, flat base. Height – 5.5 cm; rim diam. – 18.1 cm; rim thickness – 5 mm; base diam. – 7.4 cm.*

Fig. 85. *Burial N20. Glass and carnelian beads*

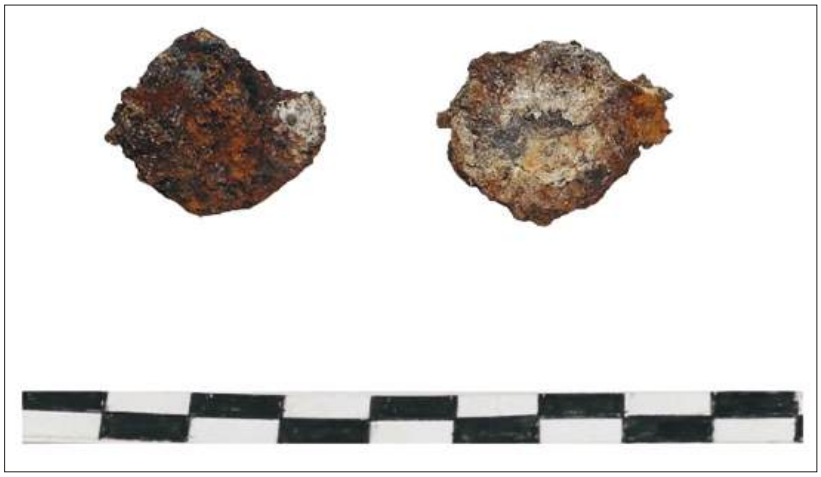

Fig. 86*. Burial N20. Fragments of an iron ring with a bezel*

Fig. 87. *Burial N20*

ISSN 2960-9704

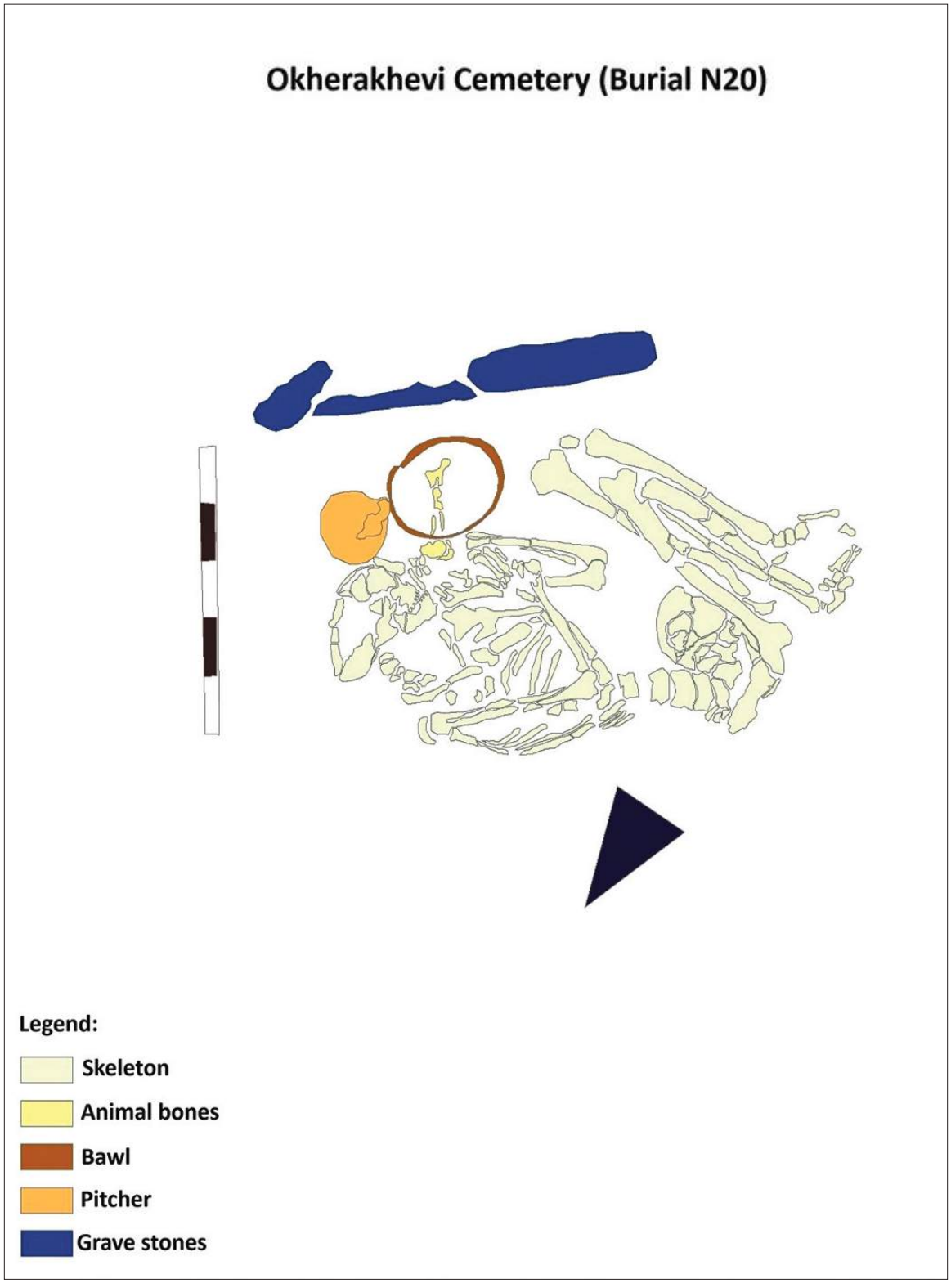

Fig. 88. *Burial N20. Plan (G. Burjanadze)*

Fig. 89. *Burial N21. Pitcher, clay, straw-colored, painted red, funnel-shaped everted rim, slightly drooping shoulders and rounded belly, flat base. The round-sectioned handle is luted on at the rim and belly. Three narrow bands run around the jug at the widest point of the belly. Resting on the uppermost band are four nested triangles, their sides filled with net-like hatching. A pair of red-painted stripes also runs along the handle. Dimensions: height – 17.2 cm; rim diam. – 5.5 cm; belly diam. – 13.2 cm; base diam. – 19.5 cm.*

Fig. 90. *Burial N21. Bowl, clay, reddish fabric, incurving rim, outward-folded lip, flat base. Height – 6 cm; rim diam. – 17.4 cm; rim thickness – 4 mm; base diam. – 12 cm; fold of the lip – 1 cm.*

ISSN 2960-9704

Fig. 91. *Burial N21. Fragments of an iron spearhead and socket*

Fig. 92. *Burial N21. Bronze (?) ring and pin. The ring is open-ended, of uniform rod thickness, badly damaged. Diameter – 2.2 cm; rod thickness – 4 mm.*

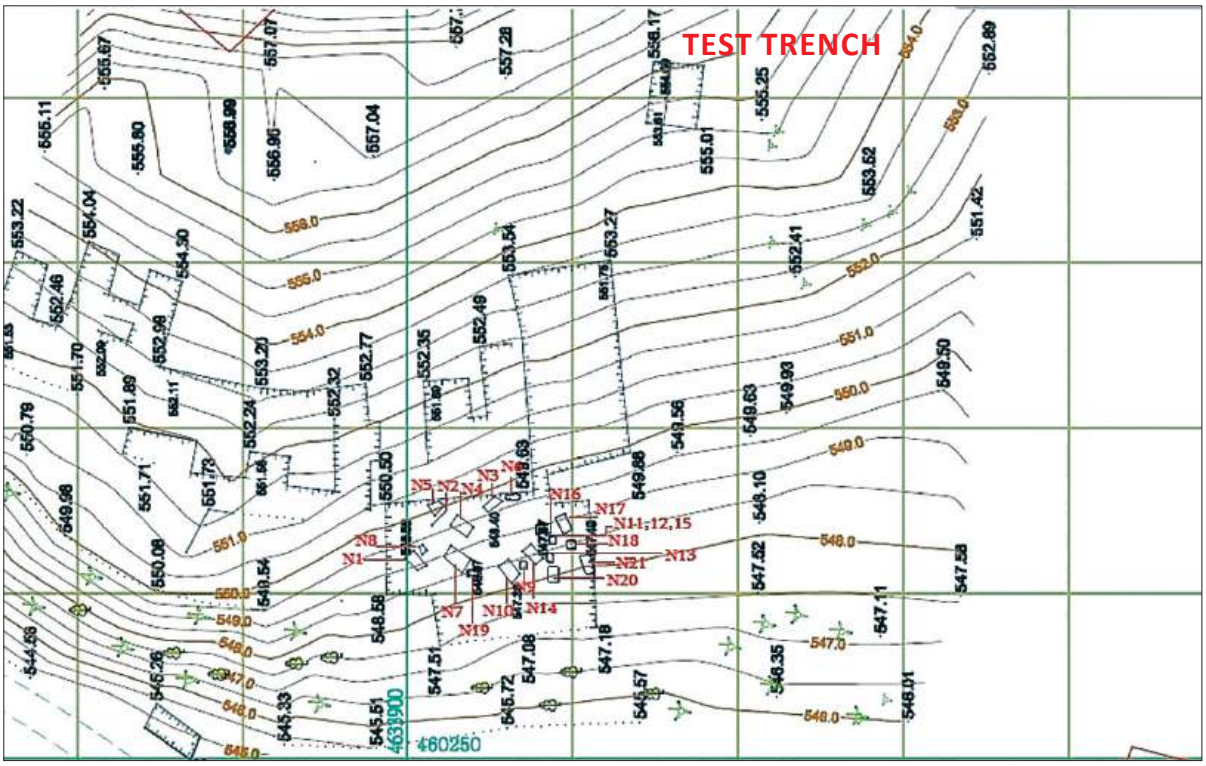

Fig. 93. *Topographic plan with the trial trench and the graves marked*

Fig. 94. *Trial trench on the slope of the mound*

ISSN 2960-9704

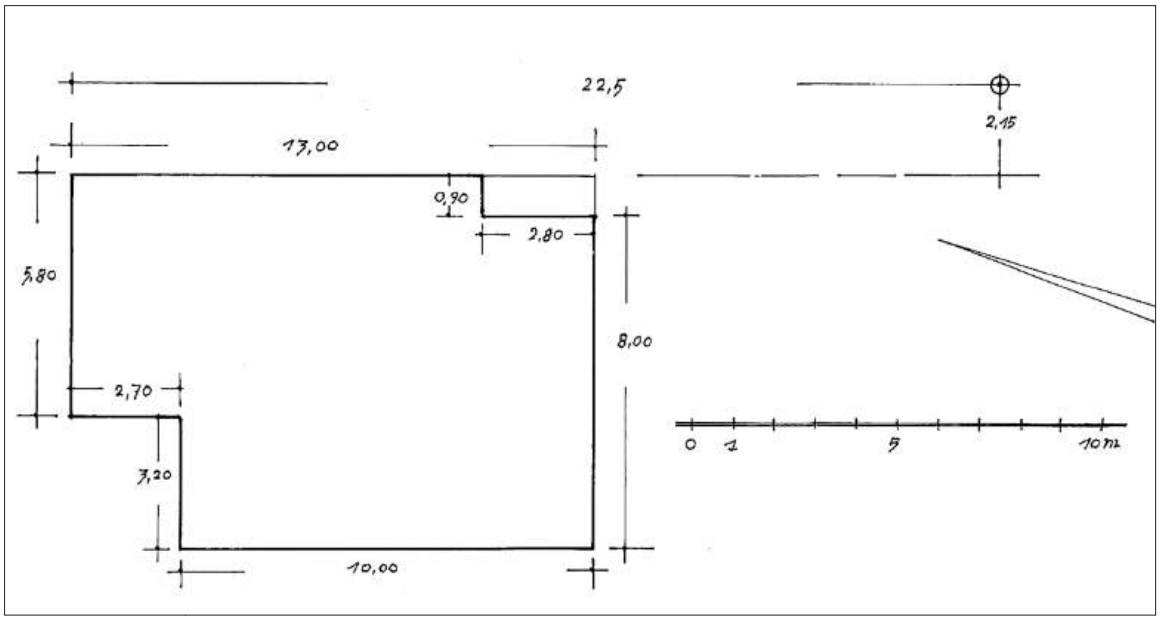
Fig. 95-96. *Views of the control sections on the wall near the reservoir*

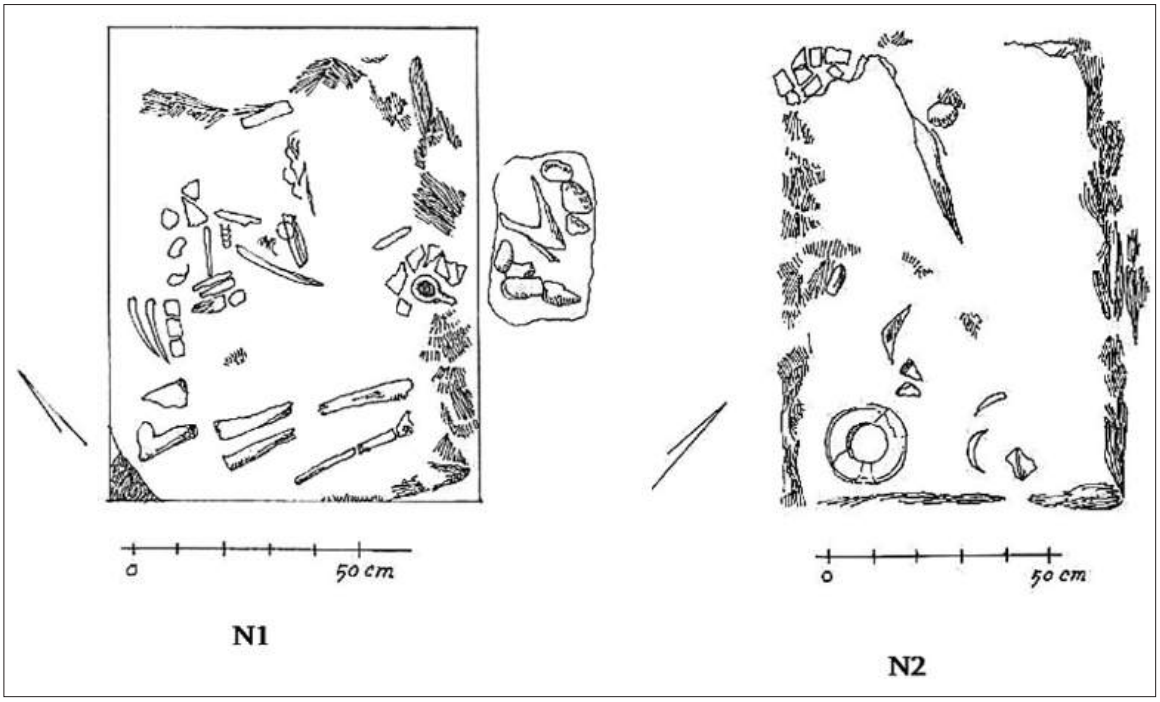

Fig. 97-98. *Control section next to the wall exposed at the foot of the ridge*

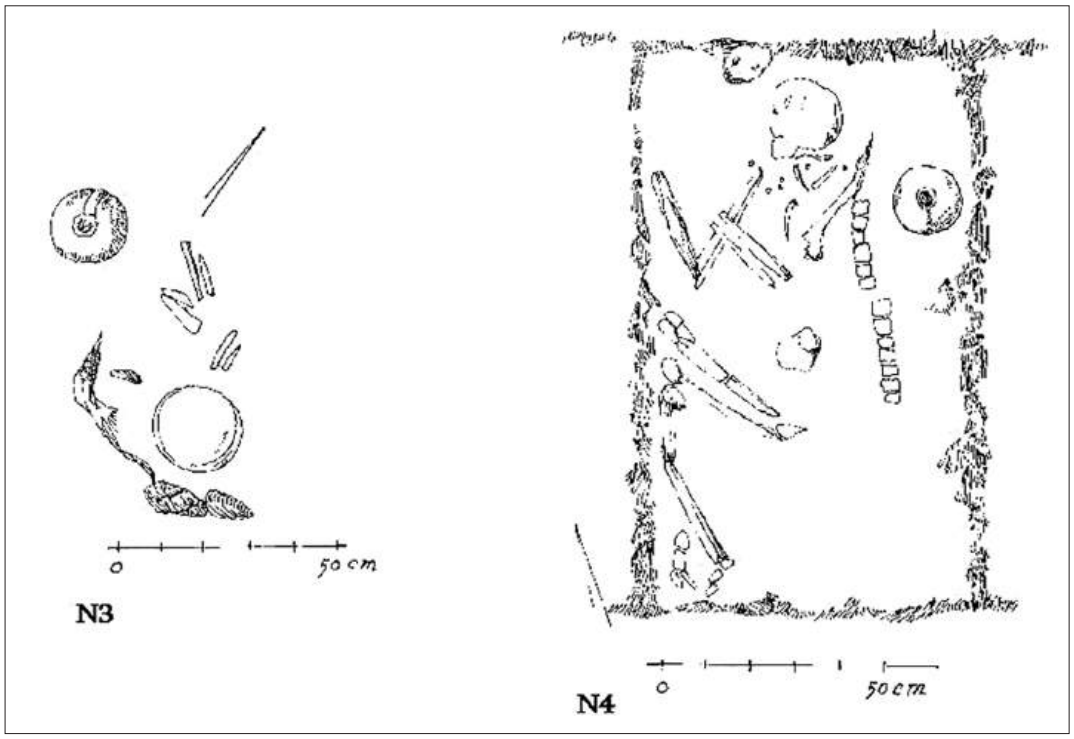
ISSN 2960-9704

Draw. 1. *Section of the burial ground. Plan of the archaeological field (G. Kipiani)*

Draw. 2. *Burial N1 and N2 (G. Kipiani)*

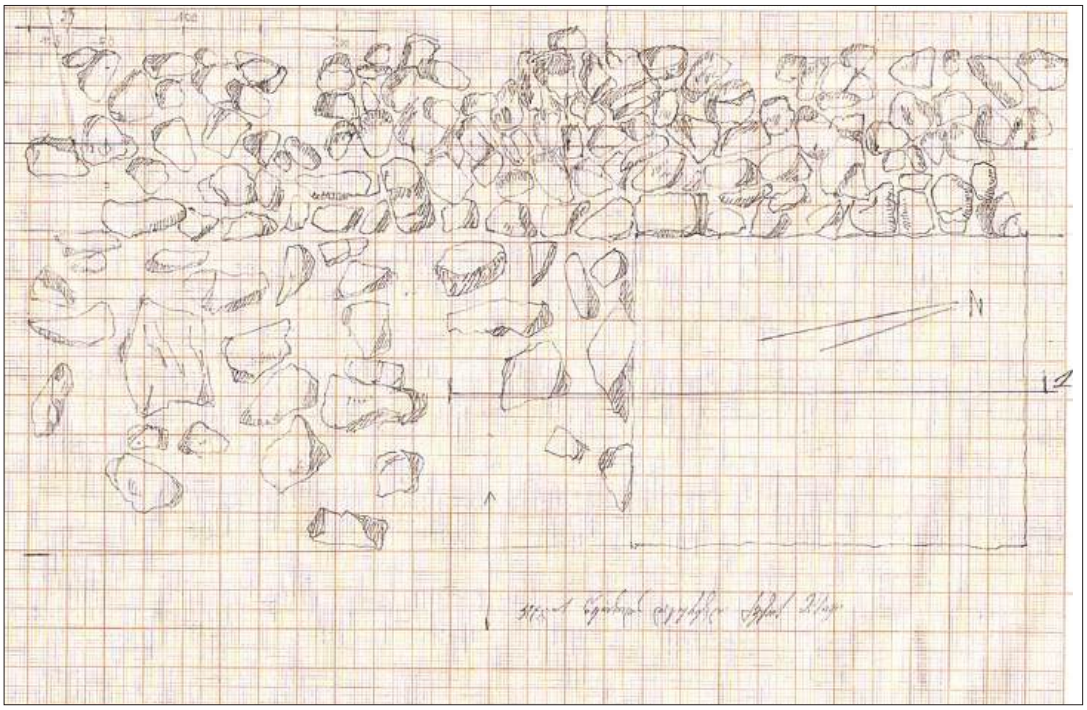

Draw. 3. *Burial N3 and N4 (G. Kipiani)*

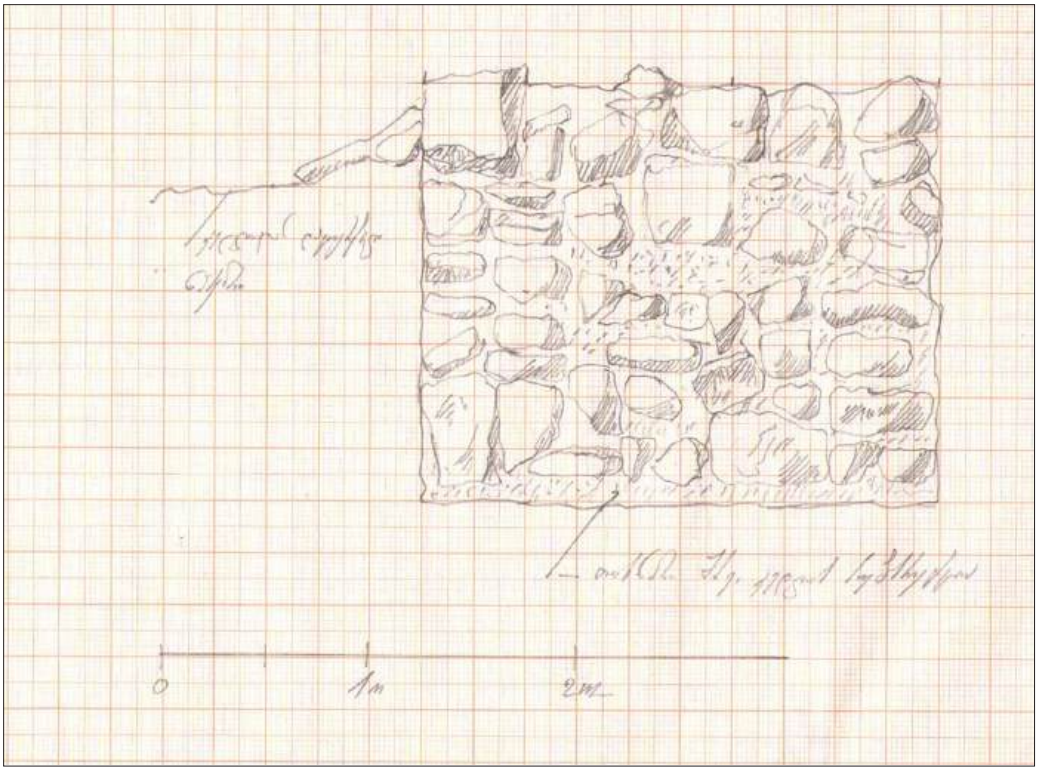

Draw. 4. *Burial N6 (G. Kipiani)*

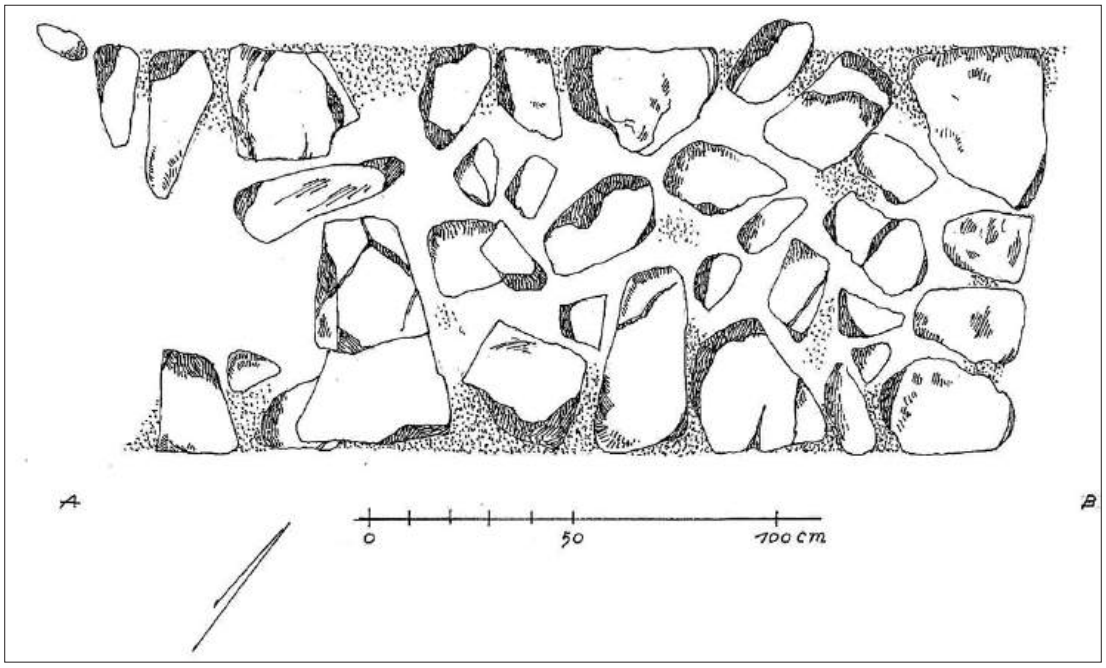
ISSN 2960-9704

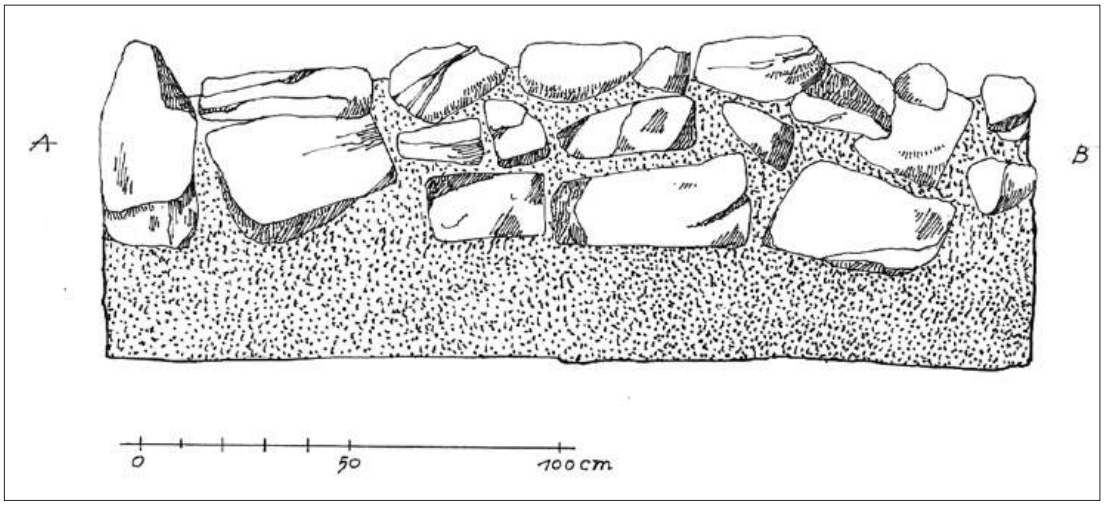
Draw. 5. *Wall masonry and the mass of stones slipped from the masonry (G. Kipiani)*

Draw. 6. *Section of the wall (G. Kipiani)*

Draw. 7. *Measured elevation of the wall (G. Kipiani)*

Draw. 8. *Section of the wall (G. Kipiani)*

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

ОТЧЕТ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ 2021 ГОДА НА ТЕРРИТОРИИ ПОСЕЛЕНИЯ И МОГИЛЬНИКА ОХЕРАХЕВИ

Александр Нонешвили,

Профессор; Директор Института археологии им. Акад. Андрия Апакидзе Европейского университета

Гурам Кипиани,

Профессор, археолог, архитектор; Руководитель лаборатории палеоурбанистики Илийского университета

Мадона Мшвилдадзе,

Академический доктор археологии;
Асоцированный профессор Европейского университета .

На территории поселения и могильника Охерахеви (01/36) в общине Ничбиси Мцхетского муниципалитета, с 11 июля по 1 сентября 2021 года, Институтом археологии имени академика Андриа Апакидзе Европейского университета (открытый лист №17/39)[1] проводились археологические исследования. Работы производились при полной финансовой поддержке университета.

Археологической экспедиции предшествовали полевые разведки и раскопки, проводившиеся в 2019-2020 годах, результаты которых были опубликованы в научно-исследовательском журнале «Археология» Института археологии имени академика Андриа Апакидзе [Нонешвили А. и др. 2021:83-97; 2021: Нонешвили А. и др. 2021: 23-45].

В текущем году целью экспедиции было продолжение раскопок на могильнике раннеэллинистического времени, определение границ его распространения и изучение стен, обнаруженных в прошлом году на территории поселения (Илл. 1).

[1] Состав экспедиции: руководитель проф. Александр Нонешвили; проф. Гурам Кипиани (архитектор); топограф Александр Тевзадзе; акад. докт. Мадонна Мшвилдадзе (начю отряда); Шалва Буадзе, куратор историко-архитектурного музея-заповедника Национального агентства по охране культурного наследия Грузии; магистры археологии: Теона Бубутейшвили, Тамар Сидамон-Эристави, Гурам Беридзе; Георгий Бурджанадзе, специалист службы информационных систем Национального агентства по охране культурного наследия Грузии, магистр археологии; Шавлег Калдани, магистр археологии.

Археологические работы первоначально проводились на могильнике (координаты GPS: X – 460259.00, Y – 4633897.00). была разделена на участки размером 50 м² и квадраты размером 5 м². Квадраты были пронумерованы последовательно: 01, 02, 03 и т. д. (Илл. 2). Захоронения, выявленные в течение отчетного сезона, в основном попадали в квадраты 08 и 09.

Описание археологических работ:

В 2021 году археологические работы на могильнике были возобновлены на участке размером 10x13x5.80x8 м (Илл. 1, 3)[2]. В течение отчетного года экспедиция вскрыла 21 захоронение (Илл. 93). Большинство из них представляли собой ямные погребения со следами деревянных брусьев и содержали разнообразный инвентарь. Безинвентарными оказались только два захоронения (№11 и №15)[3]. Раскопанный материал, как и в предыдущие сезоны, представлен керамическими сосудами, ювелирными изделиями и железным оружием.

Погребение №1 было обнаружено недалеко от северного среза, на глубине 45.5 см от уровня гумуса. Ориентировано по оси северо-восток – юго-запад. Размеры гробницы: 1.25x0.85 м, глубина – 0.18 м. Покойный был похоронен на левом боку, в скорченном положении. На краях гробницы прослеживались слабые следы дерева. В захоронении зафиксированы следующие находки: фрагментированный кувшин[4]; бусы из пасты, стекла и сердолика в области головы и шеи погребенного; сильно поврежденная бронзовая цепочка на руках, браслет из тонких бронзовых листов, бронзовые подвески (?), металлическая застежка (?); стилизованная бронзовая ложечка копоушка с небольшим поврежденным концом – на животе; сильно фрагментированные железные изделия на запястьях и в области головы браслеты с шишечками и железные кольца с щитками (5 штук) (Илл. 4-15; рис. 2). Следует отметить, что подобные железные браслеты встречаются почти во всех погребениях Охерахевского могильника (чаще всего на руках усопших). По сохранившейся форме они представляют собой железные плоские украшения с шишечками на тыльной стороне[5]. Что касается железных перстней с щитками (которые также часто встречаются в гробницах), то они найдены в таком поврежденном виде, что восстановить их первоначальную форму практически невозможно.

Погребение №2 было обнаружено у восточного среза. Ориентировано по оси юг – север. Размеры погребальной ямы: 1.20x0.85 м. В погребений №2 также зафиксированы контуры деревянных брусьев. Кости покойного сохранились в таком фрагментарном виде, что их препарирование стало невозможным. В обоих концах погребения были обнаружены сильно поврежденные чаша и кувшин (Илл. 16-17; рис. 2), в юго-западном углу фрагменты железного наконечника копья и втулки[6].

Погребение №3 было обнаружено у восточного среза. Ориентировано по оси юг-север. Размеры погребальной ямы: 0.95x0.65 м. Кости покойного и здесь сохранились в фрагментарном виде. В погребении были обнаружены кувшин, чаша и фрагменты сильно поврежденного железного браслета (Илл. 18-19; рис. 3)

Погребение №4 было обнаружено между гробницами №2 и №3. Ориентировано по оси юг-север. Размеры погребальной ямы 1.10×0.65 м. Покойный был похоронен на правом боку, в скорченном положении. Рядом с головой, которая покоилась на небольшом камне, найдены глиняный кувшин, фрагменты втульчатого железного наконечника копья, а также сильно поврежденные железные браслет и перстень. бусы различных размеров и форм в области шей. В конце гробницы, возле ног покойного, были зафиксированы кости животных (Илл. 20-24; рис. 4).

Погребение №5 ориентировано по оси юг-север. Небольшая каменная гробница, располагалась

[2] В прошлом году в указанном районе было раскопано 6 гробниц.

[3] Номера гробниц указаны в соответствии с полевой нумерацией 2021 года.

[4] Сразу после экспедиции керамические материалы и часть украшений, обнаруженные в гробнице, были отправлены на реставрацию. Реставратор: Важа Читорелидзе.

[5] Периодом распространения браслетов с шишечками считается первая половина и середина IV века до н.э. См. Гагошидзе И. могильники Тахтидзири, гробница № 4, с. 68, рис. 36. Тбилиси 2020; Гогиберидзе Н. Браслеты и гривни V-I вв. до н.э., с. 67. Тбилиси 2003.

[6] Большую часть обнаруженного в погребениях Охерахеви железного оружия сохранить не удалось.

ISSN 2960-9704

у восточного края раскопа, рядом с погребением №2, на высоте 1.60 метра от слоя гумуса. Стены гробницы не сохранились в первоначальном виде: часть камней были сдвинуты внутрь, а часть – в сторону погребения №2. Приблизительные размеры гробницы – 0,70×0,60×0,33 м. Вместе с костями покойного были обнаружены несколько фрагментов костей животных. В гробнице обнаружены: миска с загнутым внутрь венчиком и ручкой (Илл. 25), а также сильно корродированный и поврежденный железный наконечник копья.

Погребение №6 расчистили рядом с погребением №3. Оно оказалось разрезано пополам делювиальными отложениями. Усопший покоился на правом боку, в скорченном положении, головой на юг. Размеры погребальной ямы: 0.80x0.55 м. у изголовья покойного были найдены мыска с загутым венчиком и ручкой, фрагменты железного браслета с шишечками и небольшая бронзовая пуговица (?) (Илл. 26-29; рис. 4).

Погребение №7 ориентировано по оси юг-север. Представляет собой гробницу с плоским перекрытием из каменных плит, обрамленную мелкими камнями. Деревянные остатки в гробнице сохранились относительно хорошо, кости перемешаны с остатками дерева. Размеры ямы: 1.20×0.70 м. В гробнице найдены: перевернутая глиняная миска с загнутым внутрь венчиком (устьем) и ручкой, сильно фрагментированный глиняный сосуд, фрагменты железного наконечника копья с сохранившимися заклепками, фрагменты еще одного железного наконечника копья, а также железный браслет с шишечками (Илл. 30-32).

Погребение №8, погребение ребенка в корчаге, ориентированное по оси северо-запад на юго-восток. Костяк сильно поврежден. В погребений были обнаружены: два бронзовых колоколчика; фрагменты железного железного браслета с шишечками (5 шт.) и круглые бусы – (4 шт.); Фрагменты железного перстня с щитком (3 шт.), глиняная миска и кувшин (Илл. 33-41).

Погребение №9. Детское захоронение, ориентированное по оси юг-север. Оно находилось к юго-западу от погребения №7 (на глубине 1.50 м от гумусового слоя восточного среза). Из-за плохой сохранности удалось расчистить только ребра и позвонки скелета. Рядом с сохранившимися костями были обнаружены два бронзовых равносторонних кольца разного размера, сцепленных друг с другом, а также фрагменты железного браслета с заходящими друг на друга концами (Илл. 42-43).

Погребение №10 ориентированное по оси юго-запад – северо-восток. Было расчищено между погребениями №7 и №9, на расстоянии 4.20 м от восточного разреза, на глубине около 2 м. Погребенный лежал на левом боку, в скорченном положении. В погребений обнаружено: У головы покойного, в углу захоронения – трехногая чаша, кувшин, 5 бронзовых колец с 5 бронзовыми бусинами (?), 1 массивная бронзовая буса, согнутый железный меч (?), сильно поврежденный; В области шеи – патинированная серебряная гривна, серьги со стилизованными золотыми головками[7]; в области рук и груди – фрагменты железных браслетов с шишечками/выступами и железных перстней со щитками (2 шт.); у колен, на краю захоронения – железный наконечник копья.

Размеры погребальной ямы 1.35x0.70 м. Примечательно, что у изголовья покойного, на краю могилы, были зафиксированы кости животного, а у ног – скопление человеческих костей (Илл. 44-55).

Погребение №11 было выявлено в квадрате 08. Оно представляло собой сильно поврежденную ямную могилу без инвентаря, в которой был обнаружен только череп.

Погребение №12 было вскрыто в квадрате 08. Ориентированное по оси восток-запад. Покойный лежал на правом боку, в скорченном положении. На южном краю могилы прослеживались слабые следы дерева. У изголовья могила была ограничена тремя крупными камнями. Костный материал сохранился фрагментарно. В захоронении были найдены окрашенный в красный цвет кувшин и сосуд для питья, с трубчатой ручкой (Илл. 56-58).

Погребение №13 было расчищено рядом с захоронением №12. Оно представляло собой детскую ямную могилу, ориентированную по линии восток-запад. Покойный лежал на левом боку, в скорченном

[7] Подобные серьги зафиксированы на могильнике Тахтидзири, гробница N5. см. Гагошидзе И. Могильники Тахтидзири. Тбилиси 2020, с. 71, 236, рис. 53-54.

положении. В могиле были обнаружены кувшин, фрагменты железного браслета с выступами, бусы различной формы (12 штук) и серьга со стилизованным навершием из бронзы (?) (Илл. 59-62).

Погребение №14 было выявлено рядом с ямной могилой №13, в 3.50 м от восточного среза, на глубине 1.70 м. Оно ориентировано по оси восток-запад. Покойный лежал на левом боку, в скорченном положении. У колен стоял кувшин с поврежденным горлышком, а в области согнутых рук – окрашенная в красный цвет миска с отогнутым краем на кольцеобразной ножке с выемкой. На северном краю могилы был найден наконечник копья, на втулке которого, в месте крепления древка, имеется рельефное бронзовое кольцо. Во втулке сохранился фрагмент деревянного древка (Илл. 63-66).

Погребение №15 было обнаружено под захоронением №12, в 2.40 м от восточного разреза. Оно было врезано в делювиальные отложения и не содержало инвентаря. Покойный лежал на левом боку, в скорченном положении (Илл. 67).

Погребение №16 было обнаружено под могилой №15. Оно было ориентировано с юго-востока на северо-запад. Покойник лежал на левом боку в скорченном положений. У тазовых костей лежал крашеный в красный цвет кувшин, а в области головы и шеи – чаша слегка загнутыми внутрь краями; Рядом с чашей было обнаружено пряслице; в области запястий и груди – фрагменты железного браслета с шишечками и железного перстня с щитком (2 штуки) разных размеров. Размеры могильной ямы: 0.80х0.50 м. (Илл. 68-72, 77).

Погребение №17 примыкало к гробнице №16. Оно было ориентировано с юго-востока на северо-запад. Здесь лучше всего сохранились остатки дерева, которое окаймляло гробницу со всех четырех сторон. Покойный лежал на левом боку, в скорченном положений. Возле рук стояли кувшин и чаша с ручкой, имеющий выраженный выступ в области перехода от венчика к плечику. В области рук и груди были обнаружены фрагменты железного браслета с шишечным орнаметом и железного перстня с щитком. Размеры могильной ямы: 1.25х0.65 м; глубина – 0.25 м. (Илл. 73-77).

Погребение №18 находится на границе квадратов 08 и 09. Могила была разграблена, костный материал сильно поврежден. В могиле удалось обнаружить только контур черепа и несколько зубов, рядом с которыми были найдены кувшин с трубчатой ручкой и чаша с отогнутым снаружи устьем. Рядом с кувшином обнаружено небольшое железное кольцо (Илл. 78-79).

Погребение №19, сильно поврежденная могила была обнаружена на нижнем уровне гробницы №7. Практически полное отсутствие остатков не позволяет установить способ погребения. В погребений обнаружены: сильно фрагментированный, окрашенный в красный цвет кувшин, сердоликовые бусы различных размеров и форм, гагатовая бусина, фрагменты бронзы и две золотые спареные бусины (Илл. 80-82).

Погребение №20, квадрат 09. Погребение было наполовину устроено в делювиальной породе. С южной стороны было ограничено тремя большими камнями. Гробница была ориентирована с северо-востока на юго-запад, ее размеры: 0.88х0.65 м. Покойный лежал на левом боку, в скорченном положений. Зафиксированном в области талия на большой камень были расположены кости животных. В гробнице были найдены кувшин с трегубым венчиком и с одной ручкой; большая чаша с загнутым внутрь венчиком. В области рук и шеи были обнаружены фрагменты двух перстней с щитками, железного браслета с шишечками, а также стеклянные и сердолликовые бусы (14 штук) (Илл. 83-88).

Погребение №21, квадрат 09, в полутора метрах от гробницы №20, у южного среза. Продольная ось северо-восток-юго-запад. Покойный лежал на правом боку, в скорченном положений. Размеры погребальной ямы: 1.10х0.75 м. В погребений было обнаружено: в области головы глиняная чаша с загнутым внутрь устьем; возле голени, в окрашенный в красный цвет глиняный кувшин, фрагменты двух сильно поврежденных железных наконечников копий, железный наконечник копья (?) и железный браслет с шишечками, бронзовое (?) кольцо с открытыми концамы и небольшой бронзовый диск (Илл. 89-92).

В течение отчетного периода, для определиня границ могильника, было решено заложить контрольную траншею на юго-западном склоне холма (координаты GPS: X – 460288.00; Y – 4633885.00),

ISSN 2960-9704

примерно в 30 м. к юго-востоку от места раскопок. Был размечен участок размером 3х4 м, который попал в квадраты 10 и 15. В этом раскопе, после удаления слоя гумуса толщиной 0.25 м., зафиксирован слои глинисто-известковой почвы и смеси делювиальных отложений. Работы по всему раскопу на глубине 0.70 м были остановлены и углубление продолжилось только на участке в 1 м. Слой до глубины 2 м оказался полностью стерильным (рис. 94), в связи с чем была проведена рекультивация траншеи и перенос работ на изучение стен, выявленных в 2019/20 годах оказался полностью стерильным (Илл. 94), в связи с чем была проведена рекультивация траншеи и перенос работ на изучение стен, выявленных в 2019/20 годах.

Работы начались у стены, обнаруженной вблизи водохранилища (GPS-координаты: X – 460200.00; Y – 4633976.00). Был размечен и расчищен участок размером 2.70×3 м, а для определения характера кладки камней непосредственно на отрезке 2.50×1.10 м. был заложен контрольный шурф. Раскопки в восточном разрезе показали, что каменная кладка стены уходит на глубину до двух метров. Строители использовали мелкие камни и необработанные валуны из плотного известняка. Ряды уложены неровно, пустоты между камнями заполнены глиной. Из суглинка также сделана основа (субструкция). В траншее, проведенной у западной стороны стены, углубление было прекрашено на глубине 0.60 м. На исследуемом участке кладка отсутствует – зафиксирован лишь глинистый грунт с единичными мелкими включениями известняка (Илл. 95-96; рис. 5-6).

Контрольный раскоп заложили у подножия хребта рядом со стеной возле миндальных садов (GPS-координаты: X – 460057.00; Y – 4634031.00). На размеченном участке длиной 2 м зафиксировали аналогичную картину кладки. Стены возведены из разноразмерного известняка из близлежащего карьера. Следы обработки камня отсутствуют. В траншее кладка прослеживается на глубину до 0.60 м (Илл. 97-98; рис. 7-8).

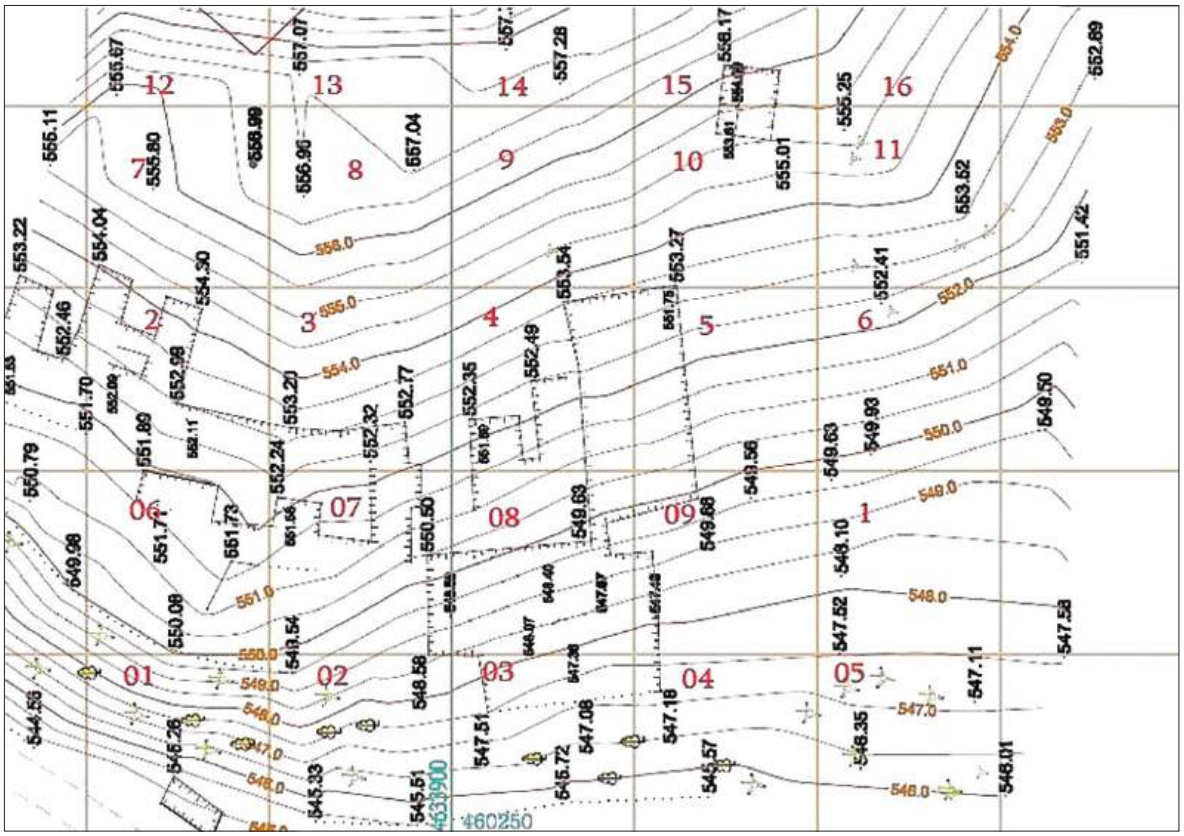
При расчистке стен выяснилось, что кладка бутовая, а ширина стен не превышает 1 метра. В качестве заполнителя между необработанными камнями использован глинистый грунт, а основание в обоих случаях состоит из суглинка Пока трудно сказать, каково назначение стены и к какому типу относится поселение. В любом случае погребения на могильнике принадлежат рядовым жителям, а не элите. В дальнейшем предстоит уточнить тип поселения и изучить его в связи с могильником.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Гагошидзе И. Могильники Тахтисдзири. Грузинский национальный музей. Тбилиси 2020.
2. Нонешвили А., Иремашвили Ш., Бибилури Т., Бибилури И., Пачошвили К. Отчет об археологических исследованиях поселения и могильника Охерахеви за 2019 год, журнал «Археология», №4 (выпуск, посвященный академику Отару Джапаридзе), Историко-археологический музей университета Европы; Институт археологии им. академика Андриа Апакидзе. ,,AUREUS», Тбилиси 2021, с. 83-97.
3. Нонешвили А., Бибилури Т., Ахведиани Д., Хецуриани Л., Бибилури И., Пачошвили К. Отчет об археологических исследованиях поселения и могильника Охерахеви в 2020 году, журнал «Археология», N5 (выпуск, посвященный Ираклий Цицишвили). Историко-археологический музей университета Европы; Институт археологии академика Андриа Апакидзе. Тбилиси 2021, с. 23-45.
4. Гогиберидзе Н. Браслеты и гривны V-I вв. до н.э. Тбилиси 2003.

Илл. 1. *Аэрофотоснимок с обозначением точек съемки*

Илл. 2. *Топоплан с квадратной сеткой*

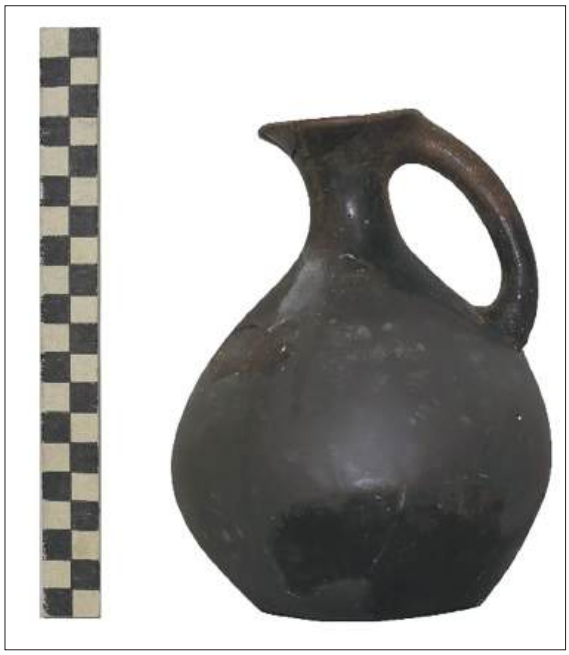
ISSN 2960-9704

Илл. 3. *Поле до начала работ*

Илл. 4. *Разрез Погребение №1. Показан погребальный материал, обнаруженный во время препараций*

Илл. 5. *Гробница №1. Кувшин, глиняный, коричневого цвета черепком, с черными пятнами на поверхности, воронкообразный устье, узкое горло, покатые плечи, резко вздутое, слегка приплюснутое тулово, плоское основание, в сечений круглая ручка прикреплена у основания устья и в верхней части тулово. Высота сосуда – 16.5 см; горла – 2.6; диаметр устья – 5.4; диаметр брюшка – 12.0; основания – 7.5; толщина устья – 0.5 см.*

Илл. 6. *Погребение №1. Бронзовая уховёртка, стилизованное, с ложкообразным углублением на конце стержня. Разломано (на 3 части). Сечение стержня - 4 мм; длина головки - 1.6 см, ширина - 1.5 см; длина шила - 6.1 см; диаметр ложкообразного углубления - 5 мм*

Илл. 7. *Погребение №1. Бронзовая желобчатая застежка, со сквозным отверстием в головке и заостренным концом. Найдена с бронзовой цепочкой*

ISSN 2960-9704

Илл. 8. *Погребение №1. Бронзовая застежка, со сквозным отверстием в головке и заостренным концом. Найдена с бронзовой цепочкой*

Илл. 9. *Погребение №1. Бронзовая цепочка*

Илл. 10. *Погребение №1. Бронзовые предметы. Найдены вместе с бронзовой цепочкой*

Илл. 11. *Погребение №1. Металлическая (?) застежка, с уплощенной головкой и заостренным концом. Сильно повреждена*

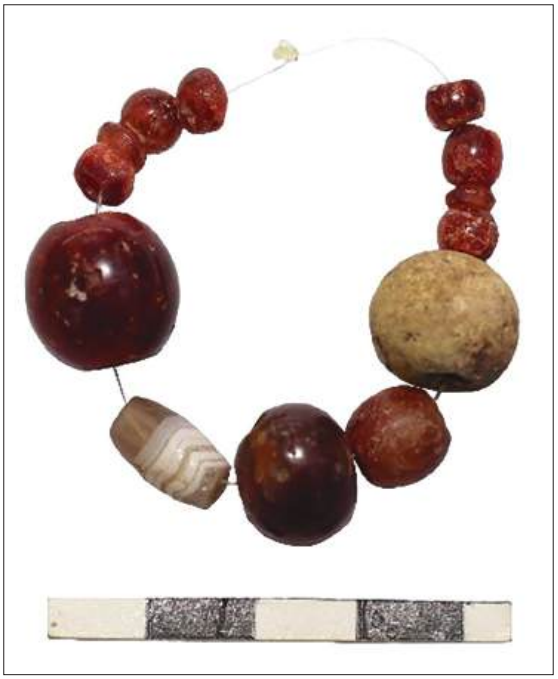
Илл. 12. *Погребение №1. Фрагменты железных колец с щитком*

Илл. 13. *Погребение №1. Фрагменты железного браслета с шишечками*

ISSN 2960-9704

Илл. 14-15. *Погребение №1. Бусы из стекла, пасты и сердолика*

Илл. 16. *Погребение №2. Кувшин, глиняный, окрашенный в красный цвет, воронкообразный устье, узкое горло, покатые плечи, округлое тулово, плоское основание, в сечений круглая ручка прикреплена у основания устья и в верхней части тулово. Высота сосуда - 15 см; горла - 1.5 см; диаметр устья - 6 см; толщина устья - 0.4 см; тулово - 16 см; основания - 9 см.*

Илл. 17. *Погребение № 2. Чаша, глиняная, окрашенный в красный цвет, с загнутым внутрь устьем и плоским дном. Высота - 4 см; диаметр - 16 см; дна - 6 см.*

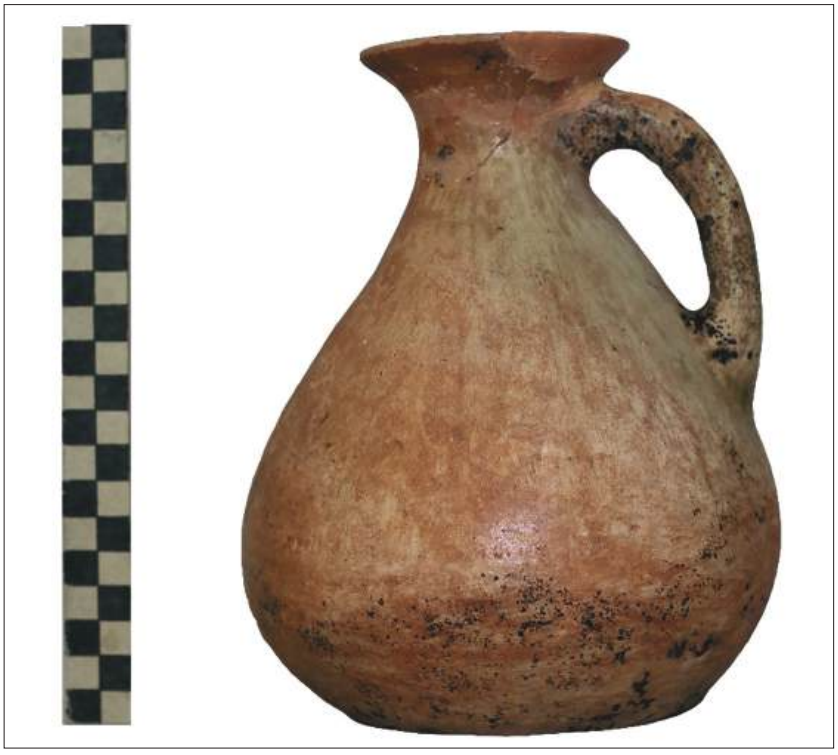

Илл. 18. *Погребение №3. Кувшин, глиняный, окрашенный в красный цвет, воронкообразное устье, низкое горло, округлое тулово, плоское основание. В сечений круглая ручка прикреплена у основания устья и в верхней части тулово. Высота сосуда - 13; горла - 1.6; диаметр устя - 7.2; толщина устья - 0.4 см; диаметр тулово - 13.4; основания - 7.5.*

ISSN 2960-9704

Илл. 19. *Погребение №3. Чаша, глиняная, серовато-соломенного цвета, с загнутым внутрь устьем и с плоским дном. Высота - 6; диаметр - 15.5; основания - 8.7 см.*

Илл. 20. *Погребение №4. Кувшин, глиняный, окрашенный в красный цвет, с воронкообразным венчиком, грушевидным туловом, плоским дном. В сечений круглаяй ручка прилеплена в области горловины и тулова. Высота сосуда - 19.9; горловины - 1.7; диаметр венчика - 7.5; тулова - 15.0; толщина венчика - 0.5 см; дна - 9.3 см.*

Илл. 21. *Погребение №4. Черные цилиндрические бусы (20 шт.); черные и коричневые круглые бусы с широким отверстием, с инкрустацией в виде белого кольца (7 шт.); небольшая черная плоско-округлая буса с широким отверстием (1 шт.).*

Илл. 22-23. *Погребение №4. Фрагмент железного браслета с выступами и железного перстня со щитком.*

Илл. 24. *Погребение №4. Фрагменты железного наконечника копья и втулки*

ISSN 2960-9704

Илл. 25. *Погребение №5. Чаша с ручкой, с коричневым черепком и черными пятнами, сужающаяся кверху, с отогнутым наружу краем (венчиком). Ручка в сечении плоская, прилеплена в области края и плечика. Высота - 6.0; диаметр венчика - 16.0; ширина отворота края - 1.3; толщина венчика - 0.4 см; дна - 8.0 см.*

Илл. 26. *Погребение №6. Чаша с ручкой, с коричневым черепком и черными пятнами, сужающаяся кверху, с отогнутым наружу краем (венчиком). Ручка в сечении плоская, прилеплена в области края и плечика. Высота чаши - 6.1 см; диаметр венчика - 17.5 см; дна - 9.9 см; ширина отворота края - 1.3 см; толщина венчика - 0.4 см.*

Илл. 27–28. *Погребение №6. Фрагменты железного браслета с выступами и бронзовая пуговица (?)*

Илл. 29. *Погребение №6*

Илл. 30. *Погребение №7. Чаша с ручкой, коричневый черепок с черными пятнами, края загнуты внутрь, венчик отогнут наружу. Ручка в сечении плоская, прилеплена в области венчика и плечика. Высота чаши - 4.4 см; диаметр венчика - 13.0 см; дна - 10.0 см; отгиб венчика - 1.2 см; толщина венчика - 0.4 см.*

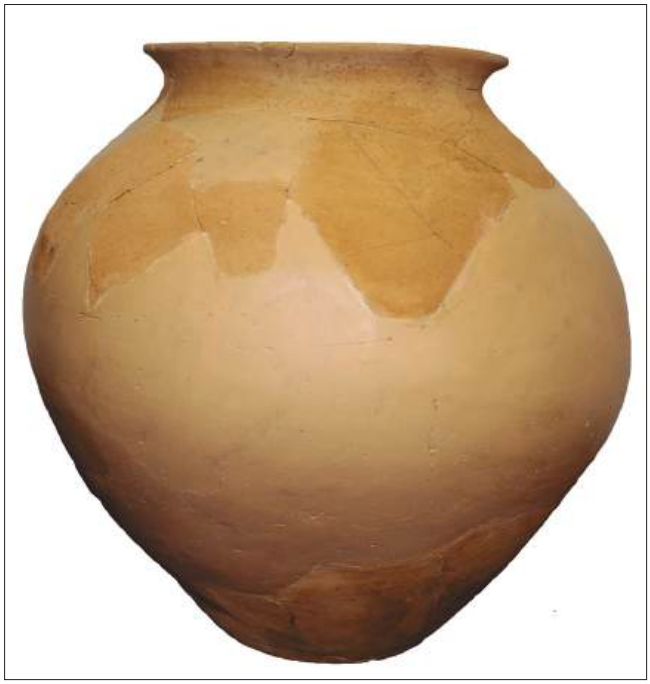
ISSN 2960-9704

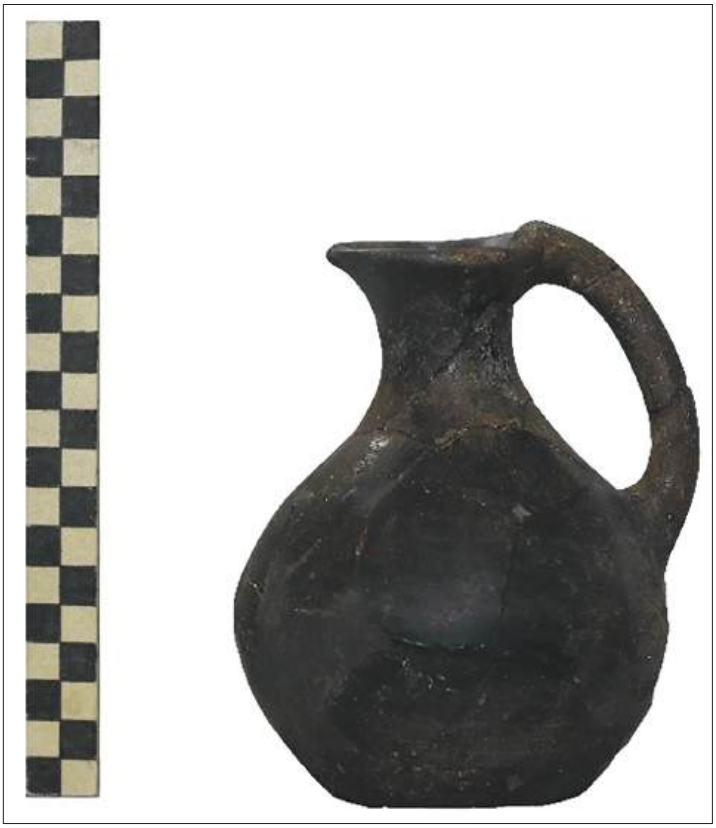
Илл. 31. *Погребение №7. Фрагменты железного равностержневого браслета*

Илл. 32. *Погребение №7*

Илл. 33. *Погребение №8 (погребение в Корчаге). Корчага глиняная, соломенного цвета, в месте перехода от горловины к плечику украшена ногтевидными вдавлениями, венчик отогнут, дно плоское. Высота сосуда - 48.0; диаметр тулова - 50.0; венчика - 27.0; толщина венчика - 7 мм; дна - 17.5 см.*

Илл. 34. *Погребение №8 (погребение в Корчаге). Кувшин, глиняный, коричневый с черными пятнами, с воронкообразно расширенным венчиком, узкой горловиной, покатыми плечиками, резко выпуклым, слегка опущенным туловом, плоским дном и ручкой круглого сечения. Ручка прилеплена в области венчика и тулова. Высота - 14.0; горлышка - 1.5; диаметр устья - 5.6x5.0; тулова - 11.0; основания - 6.4; толщина устья - 0.44; ручки - 1.3 см.*

ISSN 2960-9704

Илл. 35. *Погребение №8 (погребение в Корчаге). Чаша, глиняная, коричневая, края загнуты внутрь, с черноватыми пятнами, плоским дном. Высота сосуда - 6.0; толщина венчика - 0.4 см; диаметр устья - 14.5; дна - 10.*

Илл. 36. *Погребение №8 (погребение в Корчаге). Фрагменты железного браслета с бугорками*

Илл. 37. *Погребение №8 (погребение в Корчаге). Фрагменты железных перстней со щитком*

Илл. 38. *Погребение №8 (погребение в Корчаге). Бронзовые бубенчики (2 шт.), разных размеров. 1. Длина - 2 см; высота ушка - 8 мм; толщина ушка - 3 мм; диаметр бубенчика -1x0.8 мм; 2. Высота вместе с ушком – 2.1 см; высота ушка – 8.5 мм; толщина ушка - 4 мм; диаметр бубенчика - 1.1x0.9 мм.*

Илл. 39. *Погребение №8 (погребение в Корчаге). Пастовые цилиндрические и круглые бусины (с камнями, заключенными в белый ободок).*

Илл. 40. *Погребение №8 (погребение в Корчаге)*

ISSN 2960-9704

Илл. 41. *Погребение №8 (погребение в Корчаге). Бронзовый бубенчик и фрагменты железного перстня со щитком, выявленные во время расчистки*

Илл. 42. *Погребение №9. Фрагменты железного браслета*

Илл. 43. *Погребение №9. Бронзовые (?) кольца, круглостержневые, разных размеров. 1. Диаметр - 2x1.5 см, толщина стержня ок. - 3.5 мм. 2. Диаметр - 1.3x1.1 см, толщина стержня ок. - 3 мм.*

Илл. 44. *Погребение №10. Кувшин глиняный трехлистный (трегубый), с коричневато-сероватым черепком, овальным туловом, низкой горловиной, плоским дном и ручкой плоского сечения. Ручка вертикальная, прикреплена в области венчика и тулова. Высота - 20.0; диаметр венчика в широкой части – 7.3; тулова – 15.5; дна – 9.5; толщина венчика – 0.4 см.*

Илл. 45. *Погребение №10. Чаша, глиняная, на трех ножках, с сужающимся кверху краем, с закругленным ребром, окрашена в красный цвет. Высота – 8.7; диаметр венчика – 15.5; дна – 9.5; толщина венчика – 0.5 см.*

ISSN 2960-9704

Илл. 46. *Погребение №10. Бронзовое кольцо с бронзовыми бусами (5 штук). Диаметр самого большого бронзового кольца - 2,1 см, толщина в самой широкой части - 6 мм; размеры бронзовых бус: 1,1х0,8 см; диаметр головок - 1,1 см, толщина - 3 мм.*

Илл. 47. *Погребение №10. Массивная бронзовая бусина, высота - 3.1 см; диаметр головок - 1.2 см; толщина головок - 3.5 мм.*

Илл. 48. *Погребение №10. Гривна серебряная, с разомкнутыми концами, с круглым в сечении стержнем. Размеры: диаметр – 13.5; толщина стержня – 0.4; толщина головок – 0.6 см.*

Илл. 49. *Погребение №10. Серьги-кольца золотые (пара), разомкнутые, круглого поперечного сечения, с отверстиями на концах*

Илл. 50. *Погребение №10. Фрагменты железного браслета с выпуклостями*

Илл. 51. *Погребение №10. Фрагменты железного перстня со щитком*

Илл. 52. *Погребение №10. Фрагменты втульчатого железного наконечника копья. Сохранившаяся длина наконечника до втулки – 14.0; диаметр втулки - 2 см.*

Илл. 53. *Погребение №10. Фрагменты железного меча (?), сильно поврежденные*

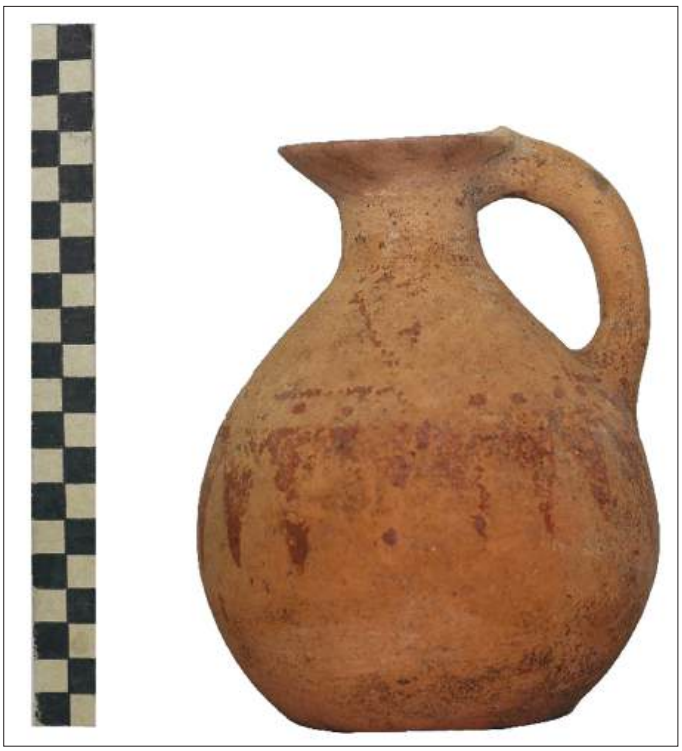
ISSN 2960-9704

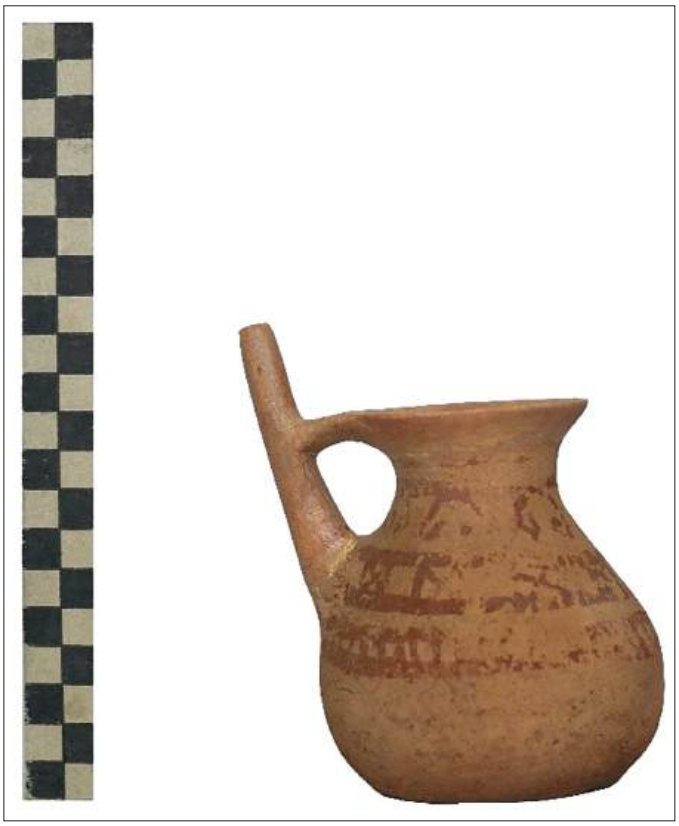
Илл. 54. *Погребение №10*

Илл. 55. *Погребение №10*

Илл. 56. *Погребение №12. Кувшин глиняный, с черепком соломенного цвета, расписанный красным цветом, с воронкообразно отогнутым венчиком, с низким выраженным горлышком, слегка приплюснутым сферическим туловом и плоским дном. Ручка в поперечном сечении полуовальной формы, со сплющенной спинкой и боками, прикреплена в области венчика и тулова. Кувшин опоясан одним узким поясом, ниже которого расположен ряд треугольников, направленных вершинами вниз. Их вершины доходят до самой выпуклой части тулова. Треугольники заполнены красной краской. Пространство между треугольниками и поясом украшено точками. Следы росписи слабо видны также на плечике и в области ручки. Размеры кувшина: высота - 16.5; диаметр венчика - 6.5; тулова - 13.0; дна - 7.6 см.*

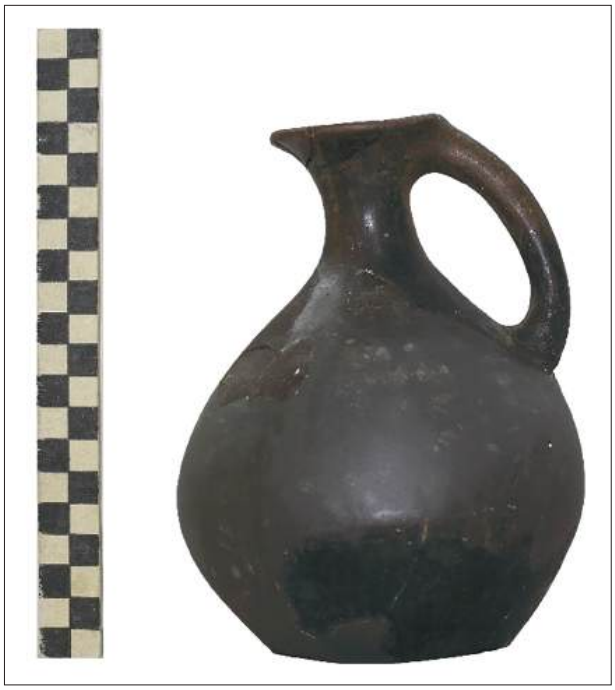

Илл. 57. *Погребение №12. Сосуд с трубкой (носиком), глиняный, с соломенным черепком, расписанный красным цветом, с воронкообразно отогнутым венчиком; с низким, выраженным горлышком, сферическим туловом, плоским дном. Максимальная высота сосуда (включая трубку) - 12.0; диаметр венчика – 5.5; тулова – 7.5; дна - 6 см; высота трубки - 7 см.*

ISSN 2960-9704

Илл. 58. *Погребение №12*

Илл. 59. *Погребение №13. Кувшин глиняный, чернолощёный, с воронкообразно отогнутым венчиком, покатыми плечиками, округлым туловом и плоским дном. Ручка с круглым поперечным сечением прилеплена в области перехода от венчика и плечика к тулову. Высота сосуда – 16.5; диаметр венчика – 6.5; толщина венчика – 5 см; тулова – 13.0; дна – 7.6 см.*

Илл. 60. *Погребение №13. Фрагменты железного браслета, сильно повреждены*

Илл. 61. *Погребение №13. Бронзовые (?) серьги-кольца, пара, с отверстиями на концах, со стержнем круглого поперечного сечения (концы повреждены). Размеры: 1. Диаметр - 2.3х2.3 см; толщина - 3 мм. 2. Диаметр - 2.3х2.3 см; толщина - 3 мм.*

Илл. 62. *Погребение №13. Подвески в форме четырехгранной пирамиды, голубовато-бирюзового цвета (4 шт.); биконическая бусина (1 шт.); круглые стеклянные бусины разных цветов (7 шт.).*

ISSN 2960-9704

Илл. 63. *Погребение №14. Горшок, глиняный, соломенного цвета, с отогнутым венчиком; с низким, выраженным горлышком, слегка округлым туловом, плоским дном. Ручка с круглым поперечным сечением прилеплена в области перехода от горлышка к плечику и на тулове. С дефектом венчика. Высота сосуда - 13.0; диаметр венчика - 7.5; тулова - 13.0; дна - 7.2 см.*

Илл. 64. *Погребение №14. Глиняная чаша, с отогнутым краем, соломенного цвета черепком, окрашенная в красный цвет, с углубленным дном. Высота сосуда - 4.5; диаметр венчика - 19.5; дна - 6.4; глубина дна - 1 см.*

Илл. 65. *Погребение №14*

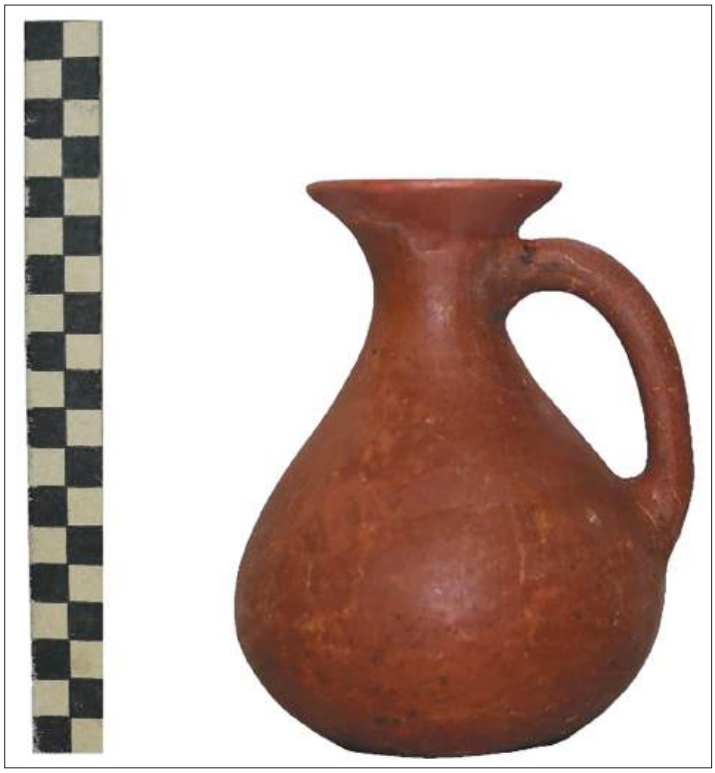

Илл. 66. *Погребение №14. Железный наконечник копья, с тонким бронзовым кольцом в месте крепления деревянного древка.*

ISSN 2960-9704

Илл. 67. *Погребение №15 (без инвентаря)*

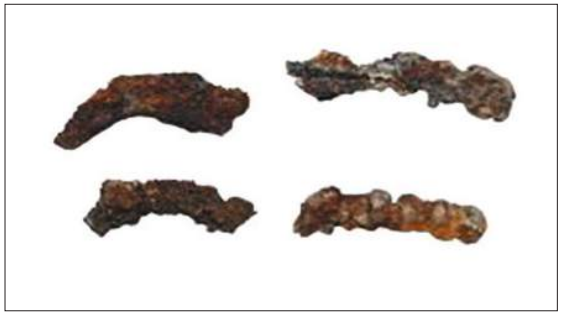

Илл. 68. *Погребение №16. Глиняный кувшин (хелада), с красноватым черепком, окрашенный в красный цвет, с воронкообразно отогнутым венчиком; с узким, выраженным горлом, покатыми плечиками; слегка опущенным, округлым туловом; с плоским дном. Ручка круглого сечения прилеплена в области горла и тулова. Высота сосуда - 15.0; диаметр венчика - 6.4; тулова - 10.5; дна - 5.4 см*

Илл. 69. *Погребение №16. Чаша с ручкой, с коричневым черепком, с черными пятнами, с сужающимся кверху краем и отогнутым наружу венчиком; ручка плоская в сечении, прилеплена в области венчика и плечика. Высота сосуда – 5.0; диаметр венчика – 14.9; дна – 7.5; отгиб венчика – 1.0; толщина венчика – 0.4 см.*

Илл. 70-71. *Погребение №16. Фрагменты железных перстней со щитками и железного браслета с выпуклостями.*

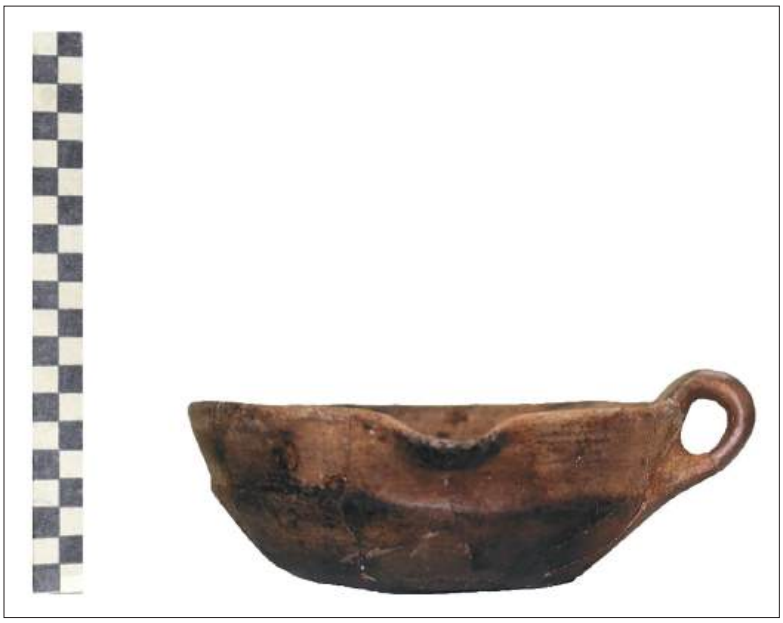

Илл. 72. *Погребение №16. Пряслице (?), по краю проходит пояс из узких желобчатых линий. Сломано, по краю имеется небольшой скол. Приблизительные размеры: диаметр Пряслица – 3 см; диаметр отверстия – 6.0; толщина в средней части – 6.0; по краю – 4.0 мм.*

ISSN 2960-9704

Илл. 73. *Погребение №17. Глиняный кувшин (хелада), с коричневым черепком и черно-лощеными пятнами на поверхности, с воронкообразно отогнутым венчиком, покатыми плечиками и слегка опущенным туловом, с плоским дном. Ручка прилеплена в области перехода от венчика и плечика к тулову. Высота сосуда - 17.0; диаметр венчика - 6.5; тулова - 12.4; дна - 7.5 см; толщина венчика - 5 мм.*

Илл. 74. *Погребение №17. Глиняная чаша с ручкой, с отогнутым наружу венчиком, участок перехода от венчика к дну выделен резким ребром. Ручка плоского сечения, с закругленными краями, прилеплена в области перехода от венчика к ребру. Высота сосуда - 6.0; диаметр венчика - 17.5; дна - 9.4 см; толщина венчика - 6 мм.*

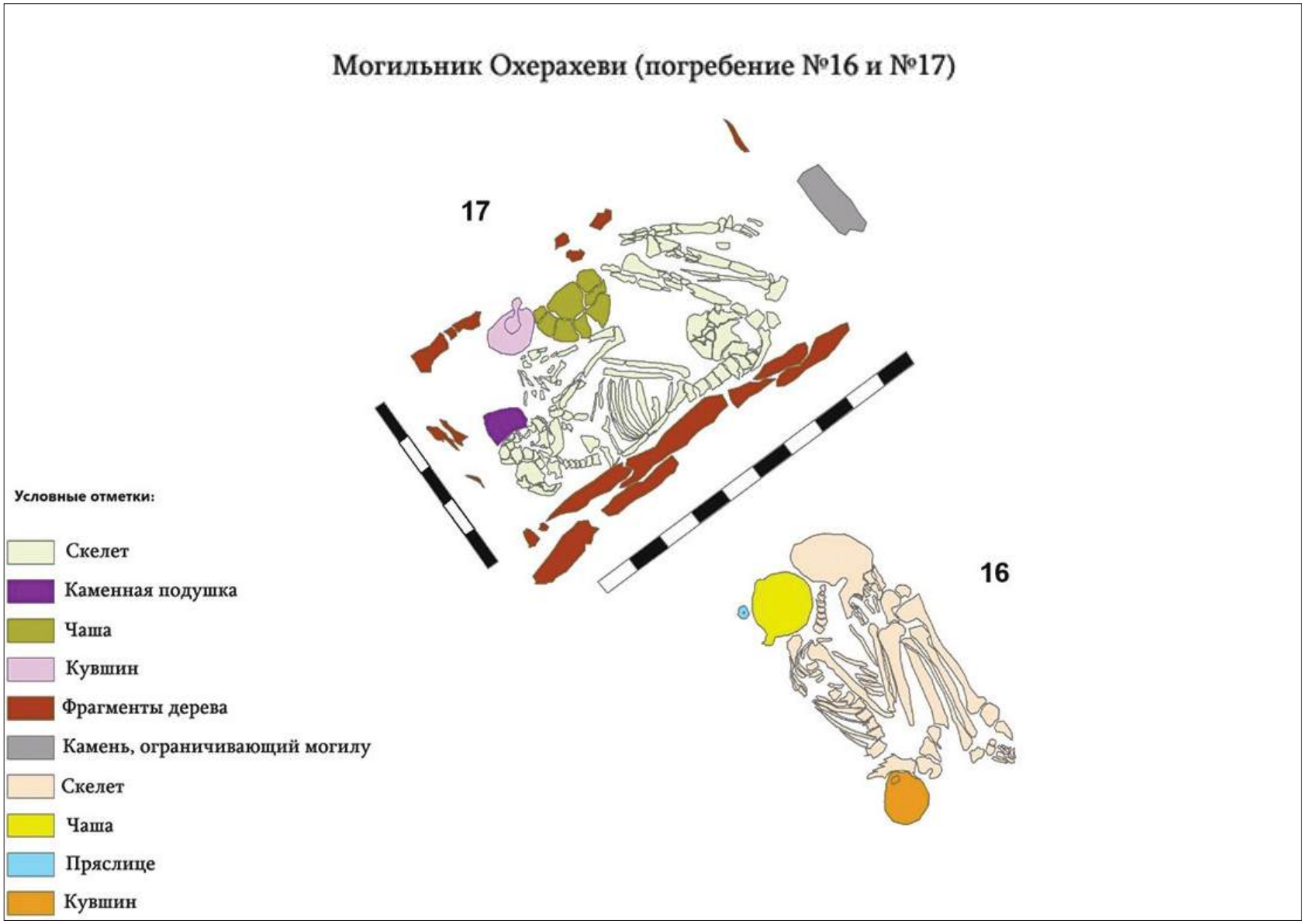

Илл. 75. *Погребение №17. Фрагменты железного браслета с выпуклостями.*

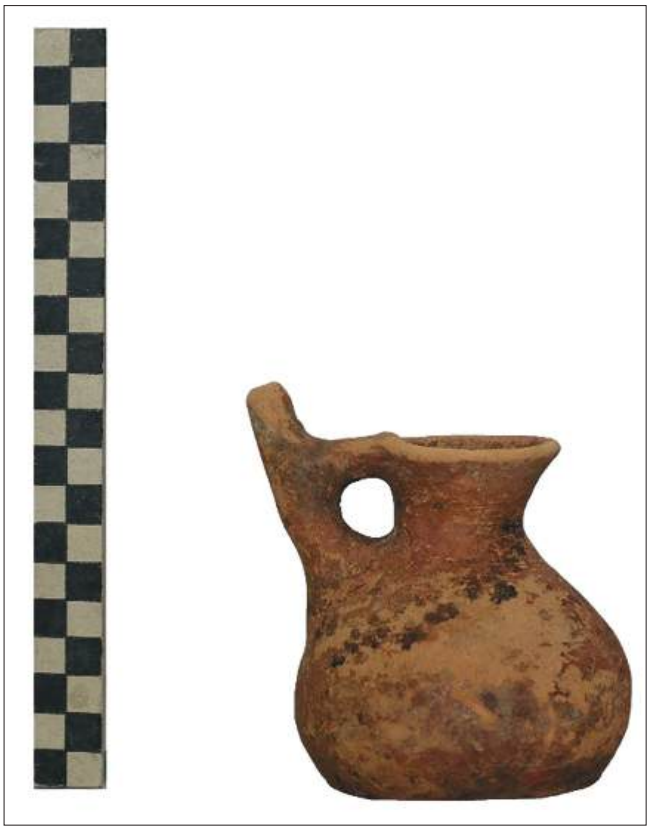

Илл. 76. *Погребение №17. Фрагменты железного перстня со щитком*

ISSN 2960-9704

Илл. 77. *Погребение №16-N17. План (Г. Бурджанадзе)*

Илл. 78. *Погребение №18. Глиняный сосуд для питья с трубкой (носиком), с соломенным черепком, окрашенный в красный цвет, с воронкообразно отогнутым венчиком; с низким, выраженным горлом, слегка покатыми плечиками и округлым туловом, с плоским дном. Максимальная высота сосуда (включая трубку) - 10.4; диаметр венчика - 5x4.5; тулова - 8.8; дна - 6.8; высота трубки - 5.0 см.*

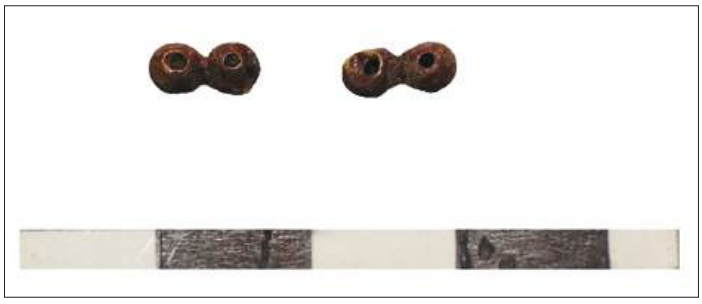
Илл. 79. *Погребение №18. Чаша, глиняная, с коричневым черепком, окрашена в красный цвет с загнутым внутр венчиком, плоским дном. Высота – 3.5 см; диаметр венчика – 18.5 см; толщина венчика - 4 мм; диаметр дна – 8 см.*

ISSN 2960-9704

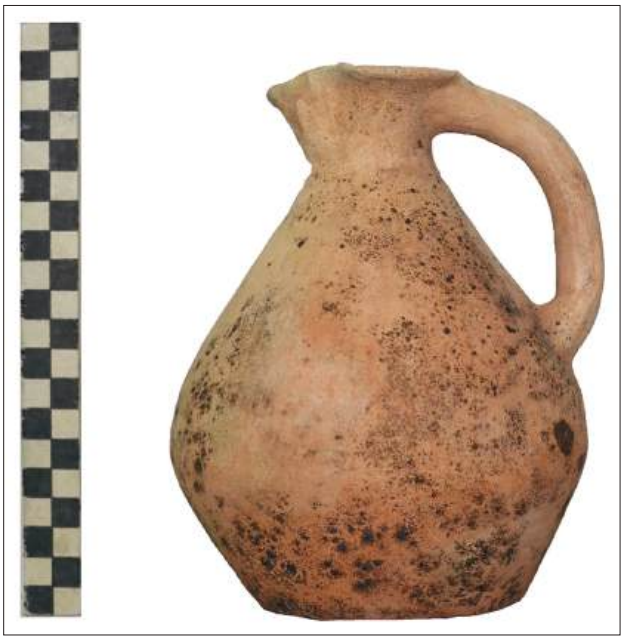

Илл. 80. *Погребение №19. Кувшин, глиняный, с красновато-коричневым черепком, расписан красной краской (роспись сохранилась фрагментарно), с воронкообразно раскрытым венчиком, покатыми плечиками и округлым туловом, плоскодонный. Ручка круглого сечения примыкает в зоне перехода от венчика и плеча к тулову. Высота – 16 см; диаметр венчика – 6.8 см; толщина венчика – 5 мм; диаметр тулова – 14.5 см; диаметр дна – 8.2 см.*

Илл. 81-82. *Погребение №19. Бусы из сердолика и агата; парные золотые бусы.*

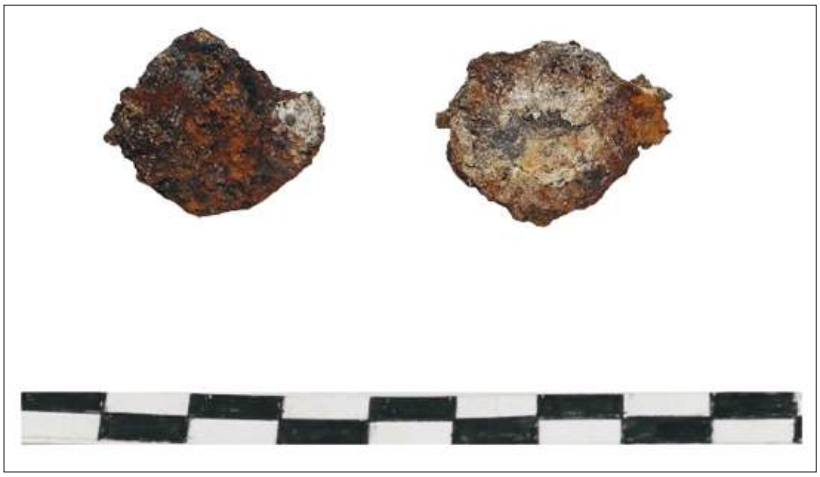
Илл. 83. *Погребение №20. Кувшин, глиняный, трёхносый, красновато-соломенного цвета, с слегка выделенной шейкой, покатыми плечиками и округлым туловом, плоскодонный. Ручка круглого сечения примыкает в зоне венчика и тулова. Высота – 18 см; диаметр венчика – 5.2х6.4 см; толщина венчика – 5 мм; диаметр тулова – 13.4 см; диаметр дна – 8.6 см.*

Илл. 84. *Погребение №20. Чаша, глиняная, с коричневым черепком, с загнутым внутрь венчиком, плоским дном. Высота – 5.5 см; диаметр венчика – 18.1 см; толщина венчика – 5 мм; диаметр дна – 7.4 см.*

Илл. 85. *Погребение №20. Бусы из стекла и сердолика*

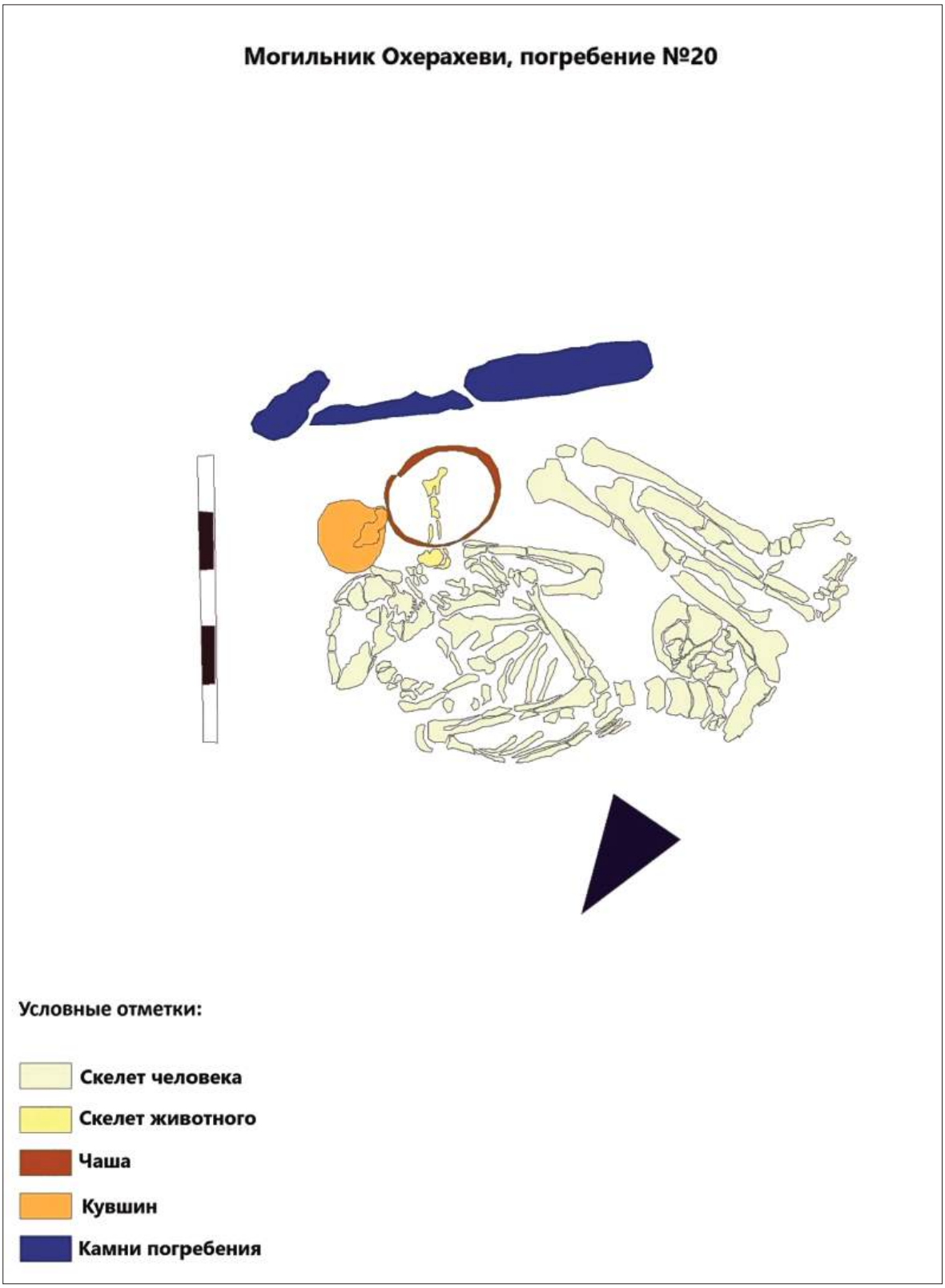

Илл. 86. *Погребение №20. Фрагменты железного перстня со щитком*

ISSN 2960-9704

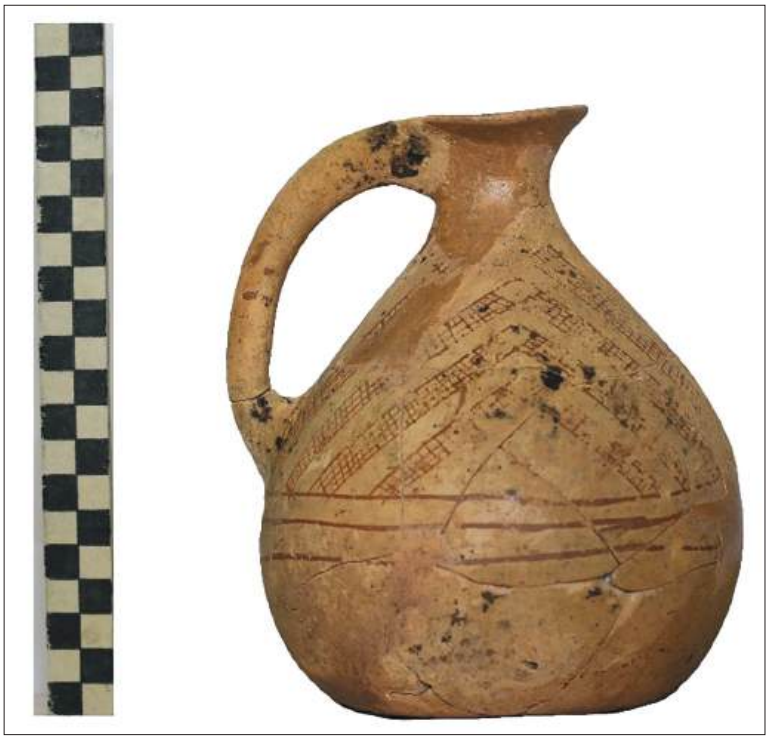

Илл. 87. *Погребение №20*

Илл. 88. *Погребение №20. План (Г. Бурджанадзе)*

ISSN 2960-9704

Илл. 89. *Погребение №21. Хелада (кувшин), глиняная, соломенного цвета, с красной росписью, с воронкообразно расширенным венчиком, слегка опущенными плечиками и округлым туловом, на плоском дне. Ручка с круглым сечением прилеплена к участку венчика и тулова. На самой выпуклой части тулова кувшин опоясан тремя узкими поясками. На верхнем поясе расположены четыре вписанных друг в друга треугольника, стороны которых оформлены сетчатой штриховкой. Красная роспись в виде парных полос проходит и по ручке. Размеры: высота сосуда - 17.2; диаметр венчика - 5.5; тулова - 13.2; дна - 19.5 см.*

Илл. 90. *Погребение №21. Чаша, глиняная, с красноватым черепком, сужающаяся кверху, с отогнутым наружу краем (венчиком), на плоском дне. Высота сосуда - 6.0; диаметр венчика - 17.4; дна - 12.0; толщина венчика - 4 мм; ширина отворота венчика - 1 см.*

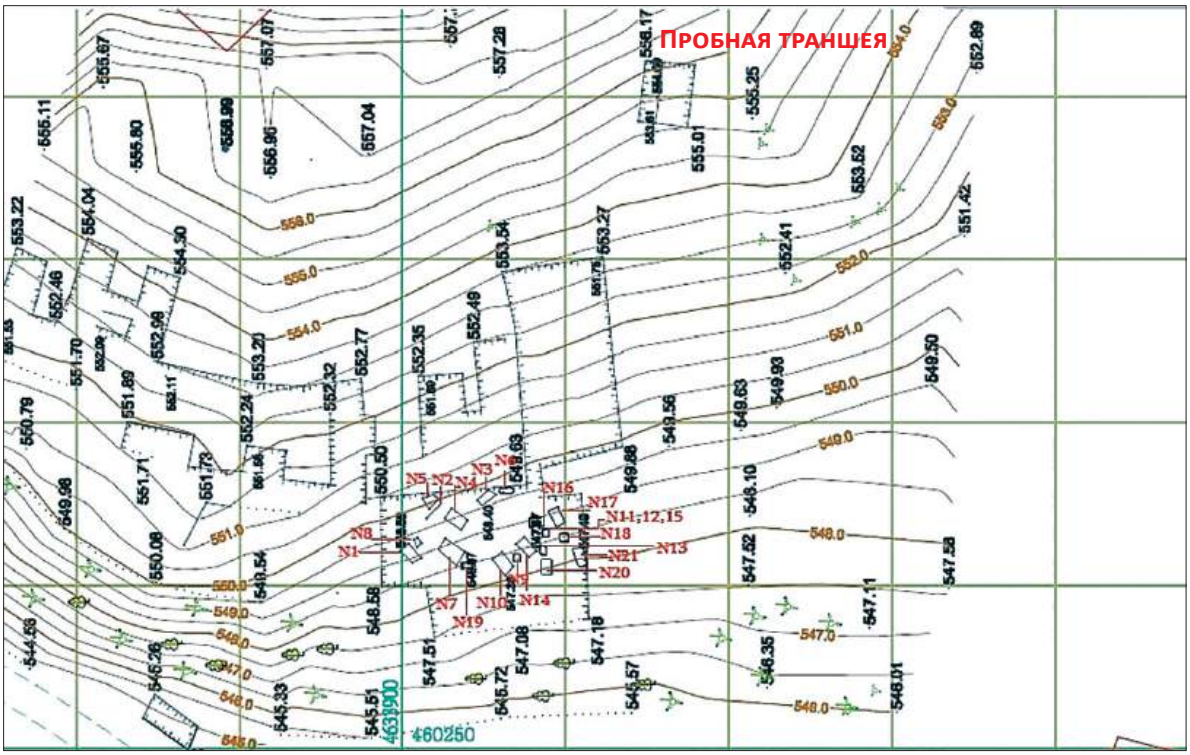

Илл. 91. *Погребение №21. Фрагменты железного наконечника копья и втулки*

Илл. 92. *Погребение №21. Бронзовое (?) кольцо и стержень. Кольцо разомкнутое, с равномерным сечением стержня, сильно повреждено. Диаметр - 2.2 см; толщина стержня - 4 мм.*

ISSN 2960-9704

Илл. 93. *Топографический план с обозначением пробного раскопа и погребений*

Илл. 94. *Пробный раскоп на склоне холма*

Илл. 95-96. *Вид контрольных разрезов на стене, расположенной вблизи водохранилища*

ISSN 2960-9704

Илл. 97-98. *Контрольный разрез у стены, выявленной у подножия хребта*

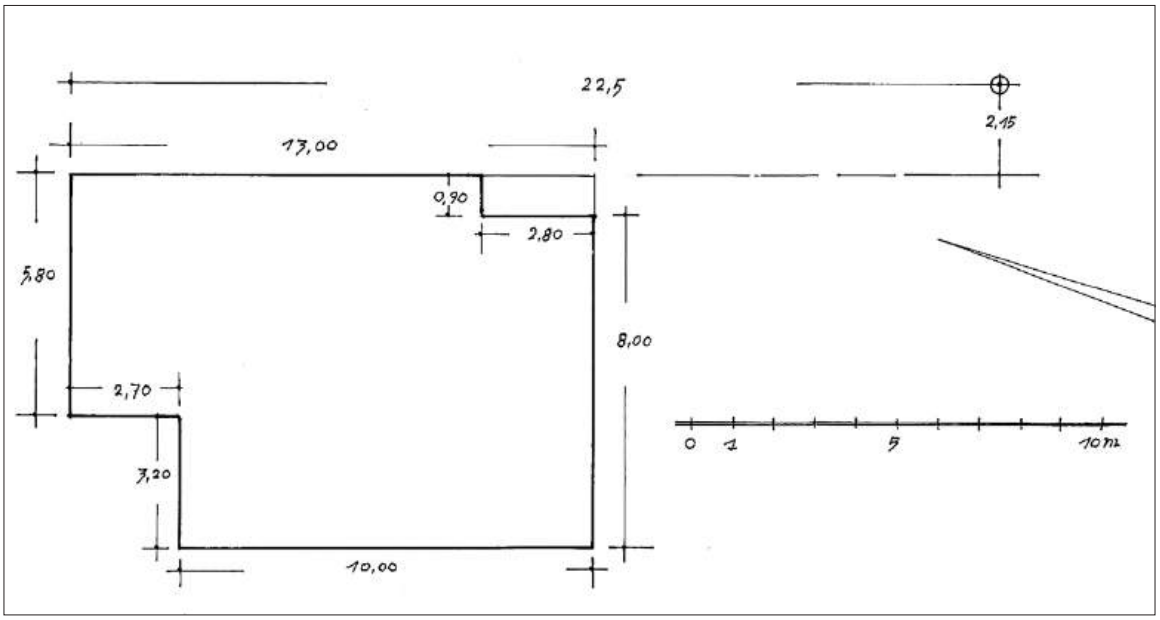

Рис. 1. *Участок могильника. План археологического поля (Г. Кипиани)*

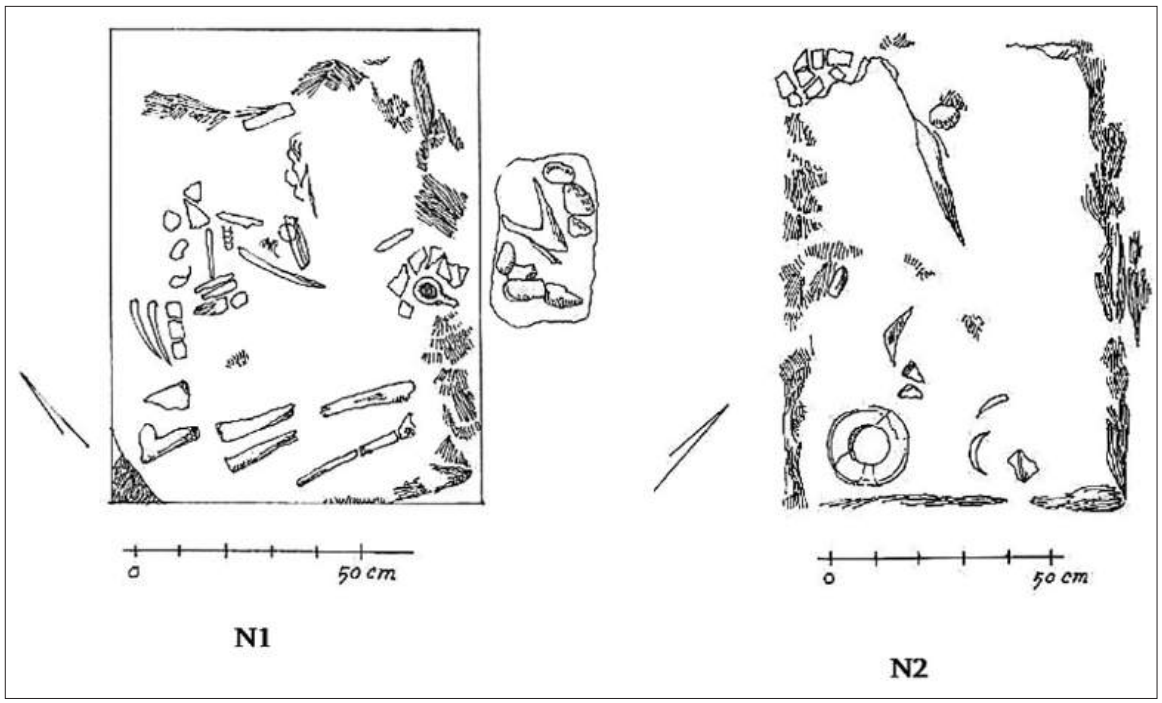

Рис. 2. *Погребение №1 и №2 (Г. Кипиани)*

ISSN 2960-9704

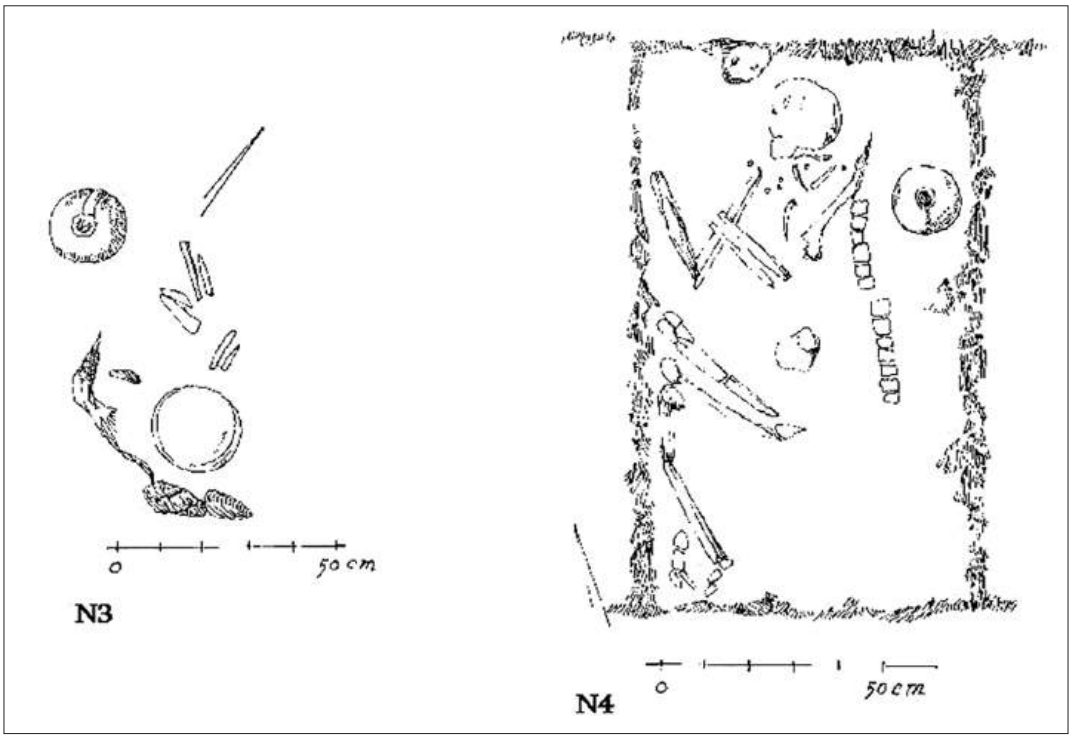

Рис. 3. *Погребение №3 и №4 (Г. Кипиани)*

Рис. 4. *Погребение №6 (Г. Кипиани)*

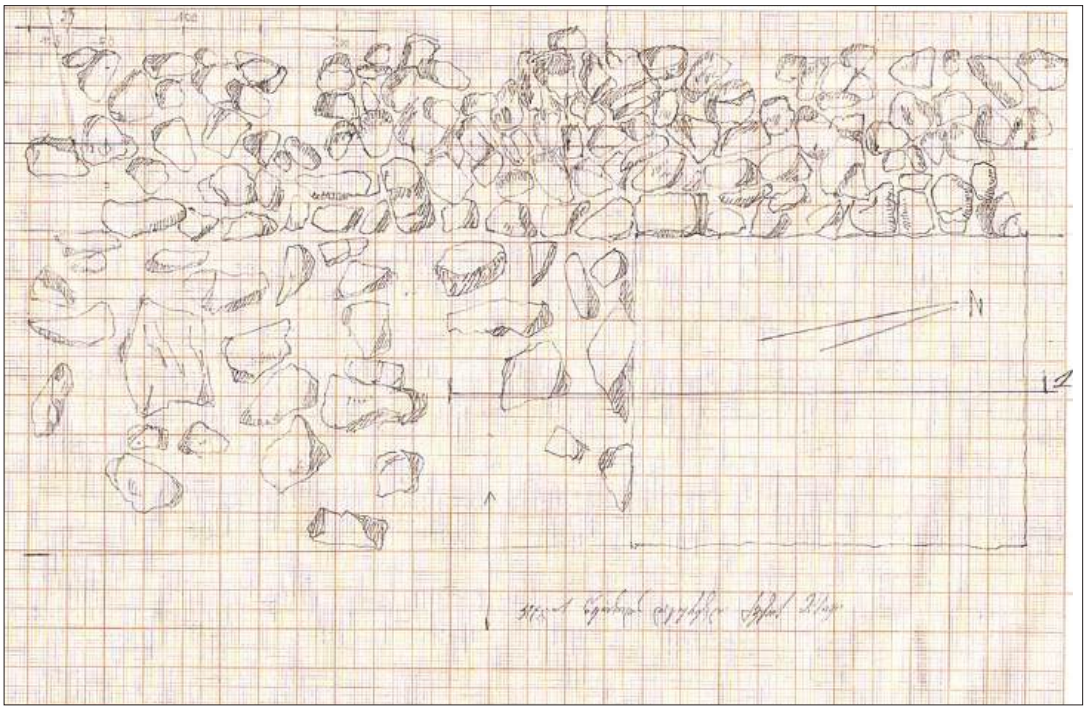

Рис. 5. *Кладка стены и сползший с кладки каменный массив (Г. Кипиани)*

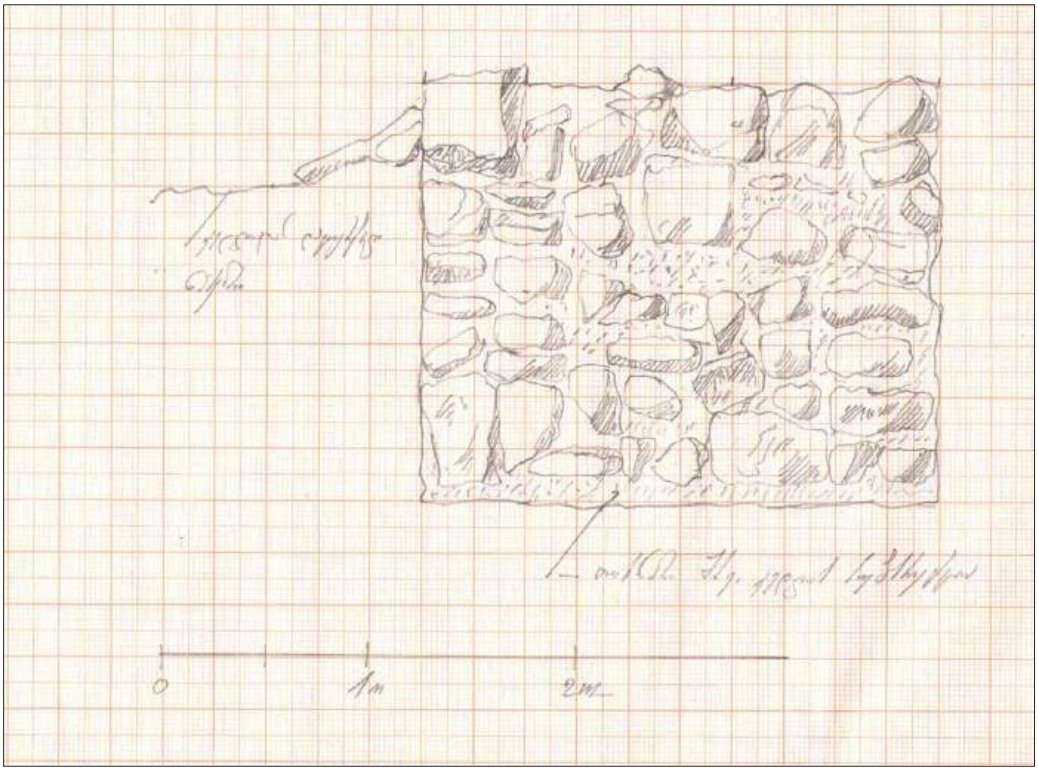

Рис. 6. *Разрез стены (Г. Кипиани)*

ISSN 2960-9704

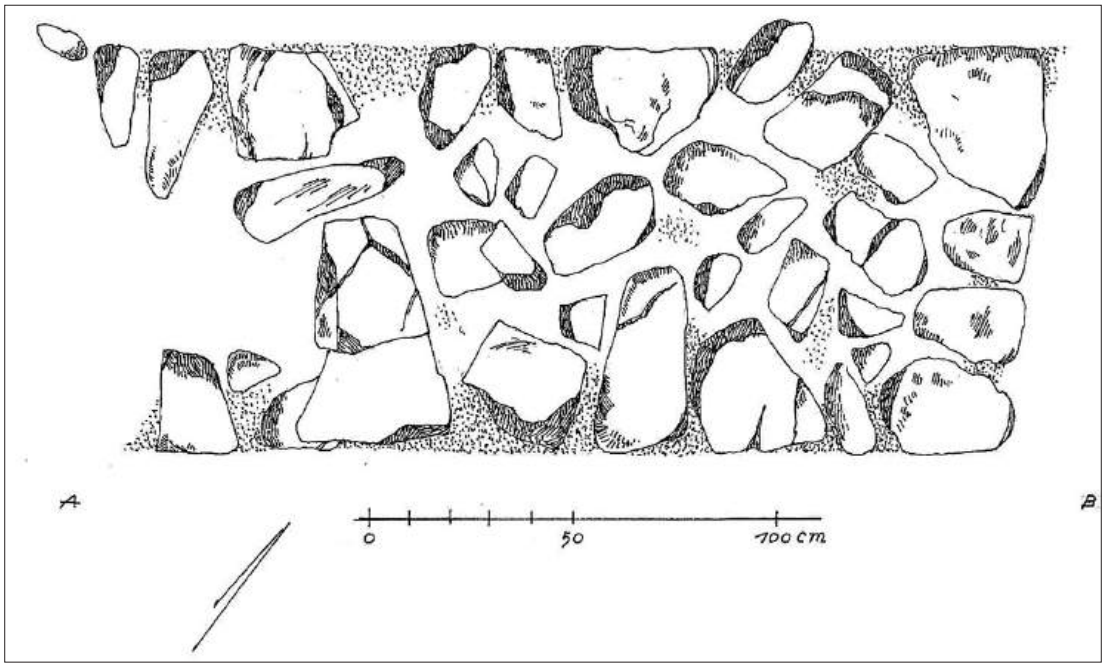

Рис. 7. *Обмер стены (Г. Кипиани)*

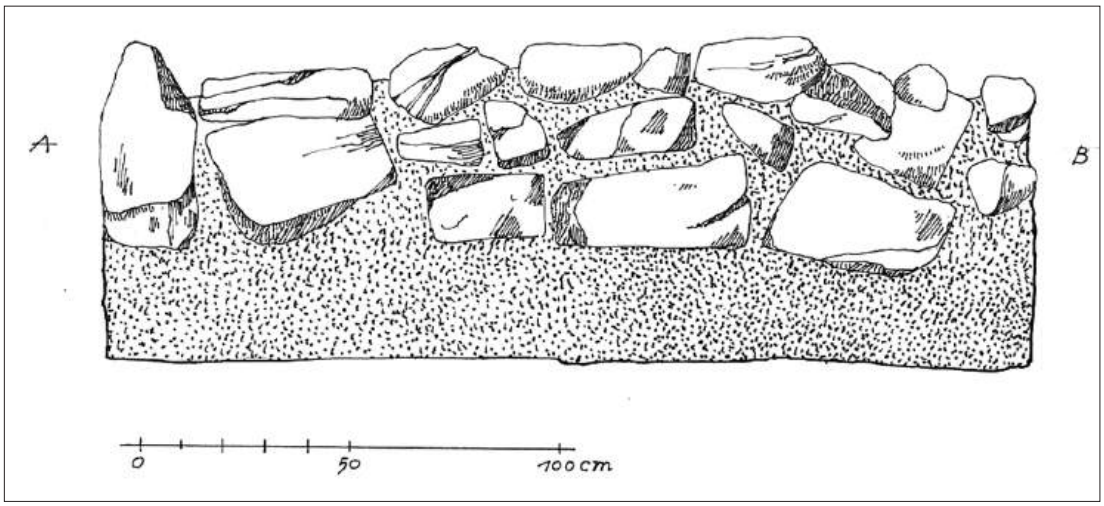

Рис. 8. *Разрез стены (Г. Кипиани)*

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

ოხერახევის სამაროვნისა და ნამოსახლარის ტერიტორიაზე 2021 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში

ალექსანდრე ნონეშვილი,

პროფესორი; ევროპის უნივერსიტეტის აკად. ანდრია აფაქიძის სახ.
არქეოლოგიის ინსტიტუტის დირექტორი

გურამ ყიფიანი,

პროფესორი, არქეოლოგი, არქიტექტორი; ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის
პალეოურბანული ლაბორატორიის ხელმძღვანელი

მადონა მშვილდაძე,

ევროპის უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი;
არქეოლოგიის დოქტორი

მცხეთის მუნიციპალიტეტში, ნიჩბისის თემში, ოხერახევის სამაროვნისა (01/36) და ნამოსახლარის ტერიტორიაზე, 2021 წლის 11 ივლისიდან 1 სექტემბრამდე არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას აწარმოებდა ევროპის უნივერსიტეტის აკადემიკოს ანდრია აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის ინსტიტუტი (სანებართვო მოწმობა: N6/17/39)[1]. სამუშაოები განხორციელდა ევროპის უნივერსიტეტის სრული დაფინანსებით.

არქეოლოგიურ ექსპედიციას წინ უძღოდა 2019-2020 წლებში წარმოებული საველე დაზვერვები და გათხრითი სამუშაოები, რომელთა შედეგებიც გამოქვეყნდა აკად. ანდრია აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის ინსტიტუტის სამეცნიერო-კვლევით ჟურნალში ,,არქეოლოგია“ [ნონეშვილი ა. და სხვ. 2021:83-97; ნონეშვილი ა. და სხვ. 2021:23-45].

მიმდინარე წელს, ექსპედიციის მიზანს წარმოადგენდა ადრეელინისტური ხანის სამაროვანზე არქეოლოგიური გათხრების გაგრძელება, სამაროვნის სავარაუდო გავრცელების საზღვრების დადგენა და ნამოსახლარის არეალზე, წინა წელს გამოვლენილი კედლების შესწავლა (სურ. 1).

[1] ექსპედიციის შემადგენლობა: ხელმძღვანელი პროფ. ალექსანდრე ნონეშვილი; პროფ. გურამ ყიფიანი (არქიტექტორი); ტოპოგრაფი ალექსანდრე თევზაძე; არქეოლოგიის აკად. დოქტორი მადონა მშვილდაძე (უბნის ხელმძღვანელი); საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს ისტორიულ-არქიტექტურული მუზეუმ-ნაკრძალის კურატორი შალვა ბუაძე; არქეოლოგიის მაგისტრები: თეონა ბუბუტეიშვილი, თამარ სიდამონ-ერისთავი, გურამ ბერიძე; საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს საინფორმაციო სისტემების სამსახურის სპეციალისტი, არქეოლოგიის მაგისტრი გიორგი ბურჯანაძე; არქეოლოგიის მაგისტრანტი შავლეგ ქალდანი.

ISSN 2960-9704

არქეოლოგიური სამუშაოები თავდაპირველად წარიმართა სამაროვნის ტერიტორიაზე (GPS კოორდინატები: X – 460259.00; Y – 4633897.00). შესასწავლი არეალი დანაწევრდა 50 მ-იან ნაკვეთებად და 5მ-ან კვადრატებად. კვადრატები მოინიშნა რიგითი ნუმერაციით: 01, 02, 03 და ა.შ. (სურ. 2). საანგარიშო სეზონზე გამოვლენილი სამარხები ძირითადად მოექცა 08 და 09 კვადრატებში.

არქეოლოგიური სამუშაოების აღწერა:

2021 წელს, არქეოლოგიური სამუშაოები თავდაპირველად განახლდა ოხერახევის სამაროვანზე. მოინიშნა 10x13x5.80x8 მ-იანი მონაკვეთი (ნახ. 1, 3)[2]. საანგარიშო წელს, ექსპედიციის მიერ გაიხსნა 21 სამარხი (სურ. 93). მათი უმეტესობა წარმოადგენდა ორმოსამარხს, ხის ძელების კვალითა და მრავალფეროვანი სამარხეული ინვენტარით (მხოლოდ ორ შემთხვევაში დაფიქსირდა უინვენტარო სამარხი N11, N15)[3]. მოპოვებული სამარხეული მასალა, წინა არქეოლოგიური სეზონების მსგავსად, წარმოდგენილია კერამიკული ჭურჭლით, სამკაულითა და რკინის საბრძოლო იარაღით.

სამარხი N1 გამოვლინდა წინა წელს დატოვებული უღლის მოხსნის დროს, ჩრდილოეთ ჭრილის სიახლოვეს, ჰუმუსური დონიდან 45.5 სმ-ის სიღრმეზე. დამხრობილი იყო ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთის ხაზზე. სამარხის ზომებია: 1.25x0.85 მ., სიღრმე – 0.18 მ. მიცვალებული დაკრძალული იყო მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცით. სამარხის კიდეებზე შეიმჩნეოდა ხის სუსტი კვალი. ორმოსამარხში დადასტურდა: ფრაგმენტირებული ხელადა[4]; მიცვალებულის თავისა და ყელის არეში პასტის, მინისა და სარდიონის მძივები. ხელების არეში ძლიერ დაზიანებული ბრინჯაოს ჯაჭვი, ბრინჯაოს თხელი ფურცლებისგან შედგენილი ხვია, ბრინჯაოს საკიდები (?), ლითონის საკინძი (?); მუცლის არეში აღმოჩნდა პატარა კოვზით დაბოლოებული, სტილიზირებულთავიანი ბრინჯაოს ილარი (დაზიანებული); მაჯებისა და თავის არეში ძლიერ ფრამგნეტირებული რკინის ბურცობებიანი სამაჯურები და ფარაკიანი რკინის ბეჭდები (5 ცალი) (სურ. 4-15; ნახ. 2). უნდა აღინიშნოს, რომ მსგავსი რკინის სამაჯურები, ოხერახევის სამაროვანზე თითქმის ყველა სამარხში ფიქსირდება (უმეტეს შემთხვევაში მიცვალებულის ხელებთან). შემორჩენილი ფორმის მიხედვით, წარმოადგენს რკინის თანაბარღეროვან სამკაულს, რომლის ზურგზეც რკინისავე ბურცობებია[5]. რაც შეეხება რკინის ფარაკიან ბეჭდებს (რომლებიც ასევე ხშირია სამარხებში), იმდენად დაზიანებული ფორმით გვხვდება, მათი თავდაპირველი მოყვანილობის აღდგენა თითქმის შეუძლებელია.

სამარხი N2 გაიწმინდა აღმოსავლეთ ჭრილთან. დამხრობილი იყო სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით. სამარხი ორმოს ზომებია: 1.20x0.85 მ. N2 სამარხშიც შეიმჩნეოდა ხის კონტურები, მიცვალებულის ძვლები კი იმდენად ფრაგმენტირებული სახით იყო შენარჩუნებული, რომ მათი პრეპარაცია შეუძლებელი გახდა. სამარხის ორივე ბოლოში აღმოჩნდა ძლიერ დაზიანებული ჯამი და ხელადა (სურ. 16-17; ნახ. 2), სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან – რკინის შუბისპირისა და მასრის ფრაგმენტები[6].

სამარხი N3 დაფიქსირდა აღმოსავლეთ ჭრილთან. დამხრობილი იყო სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით. სამარხი ორმოს ზომებია: 0.95x0.65 მ. მიცვალებულის ძვლები აქაც ფრაგმენტული სახით იყო შენარჩუნებული. სამარხში აღმოჩნდა ხელადა, ჯამი და ძლიერ დაზიანებული რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები (სურ. 18-19; ნახ. 3).

სამარხი N4 გამოვლინდა N2 და N3 სამარხებს შორის, სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით. სამარხი ორმოს ზომებია: 1.10x0.65მ. მიცვალებული დაკრძალული იყო მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცით. თავი მცირე ზომის ქვაზე ჰქონდა დასვენებული. მიცვალებულის თავთან აღმოჩნდა ხელადა; რკინის შუბისპირისა და მასრის ფრაგმენტები; ძლიერ დაზიანებული რკინის სამაჯურისა და ბეჭდის ნატეხები; კისრის არეში სხვადასხვა ზომისა და ფორმის მძივები. სამარხის ბოლოში, მიცვალებულის ფეხების მხარეს, მიხვეტილი იყო ცხოველის

[2] აღნიშნულ არეალზე გასულ წელს გაითხარა 6 სამარხი.

[3] სამარხების ნომრები წარმოდგენილია 2021 წლის საველე ნუმერაციით.

[4] ექსპედიციის დასრულებისთანავე, სამაროვანზე გამოვლენილი კერამიკული მასალა და სამკაულების ნაწილი გადაიგზავნა სარესტავრაციოდ. რესტავრატორი: ვაჟა ჩიტორელიძე.

[5] ბურცობებიანი სამაჯურების გავრცელების პერიოდად მიჩნეულია ძვ. წ. IV ს-ის პირველი ნახევარი და შუახანები. იხ. გაგოშიძე ი. ტახტიძირის სამაროვნები, სამარხი N4. გვ. 68, სურ. 36, თბ. 2020; Гогиберидзе Н. Браслеты и гривни V-Iвв. до н.э., с. 67. Тбилиси 2003.

[6] ოხერახევის სამარხებში დაფიქსირებული რკინის საბრძოლო იარაღების უმეტესი ნაწილის შენარჩუნება და გამაგრება ვერ მოხერხდა.

ძვლები (სურ. 20-24; ნახ. 4).

სამარხი N5 წარმოადგენდა მცირე ზომის, ქვებით შედგენილ სამარხს. აღმოჩნდა N2 სამარხის გვერდზე, აღმოსავლეთ ჭრილთან, ჰუმუსური დონიდან 1.60 მ-ზე, სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით. ქვაყუთის კედლები თავდაპირველი სახით არ იყო შენარჩუნებული. ქვების ნაწილი სამარხის შიდა სივრცეში იყო ჩაცურებული, ნაწილი კი N2 სამარხის მხარეს. შემორჩენილი სამარხის ზომებია: 0.70x0.60 მ; სიღრმე – 0.33 მ. მიცვალებულის ძვლებთან ერთად გამოვლინდა ცხოველის ძვლის რამოდენიმე ფრაგმენტი. სამარხში აღმოჩნდა ყურიანი ჯამი (სურ. 25) და ძლიერ დაზიანებული რკინის შუბისპირი.

სამარხი N6 გაიწმინდა N3 სამარხის ორმოს სიახლოვეს. სანახევროდ ჩაჭრილი იყო დელუვიურ დანაშრევში. მიცვალებული ესვენა მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცით, თავით სამხრეთისკენ მიმართული. სამარხი ორმოს ზომებია: 0.80x0.55 მ. მიცვალებულის თავთან აღმოჩნდა პირმოყრილი, ყურიანი ჯამი, ბურცობებიანი რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები და მცირე ზომის ბრინჯაოს ღილაკი (?) (სურ. 26-29; ნახ. 4).

სამარხი N7 წარმოადგენდა სამხრეთ-ჩრდილოეთის ხაზზე დამხრობილ, ქვის ფილებით გადახურულ ორმოსამარხს, რომელიც ირგვლივ მცირე ზომის ქვებით ისაზღვრებოდა. სამარხში შედარებით უკეთ იყო შენარჩუნებული ხის ნაშთები. ძვლები ფაქტობრივად ხის მასალასთან ერთად იყო ჩაშლილი და შერეული, რაც მათ პრეპარაციას შეუძლებელს ხდიდა. დასაკრძალავი ორმოს ზომებია: 1.20x0.70 მ. სამარხში აღმოჩნდა პირმოყრილი, ყურიანი ჯამი; ძლიერ ფრაგმენტირებული თიხის ჭურჭელი; რკინის სატევრის ფრაგმენტები (მასზევე შერჩენილი მანჭვლებით); რკინის შუბისპირისა და ბურცობებიანი რკინის სამაჯურის ნატეხები (სურ. 30-32).

სამარხი N8 წარმოადგენს ბავშვის კუთვნილ, ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ აღმოსავლეთისკენ დამხრობილ დერგსამარხს. ძვლები ძლიერ ფრაგმენტირებული სახით იყო შემორჩენილი. დერგსამარხში გამოვლინდა ორი ცალი ბრინჯაოს ზარაკი; რკინის ბურცობებიანი სამაჯურის ფრაგმენტები; ცილინდრული (5 ც.) და მრგვალი (4 ც.) მოყვანილობის მძივები; რკინის ფარაკიანი (3 ც.) ბეჭდის ფრაგმენტები, ჯამი და ხელადა (სურ. 33-41).

სამარხი N9 ძლიერ დაზიანებული სახით იყო შემორჩენილი, N7 სამარხის სამხრეთ- დასავლეთით (აღმ-ეთ ჭრილის ჰუმუსური დონიდან 1.50მ-ის სიღრმეზე). წარმოადგენდა ბავშვის სამარხს. მოხერხდა მხოლოდ ნეკნებისა და ხერხემლის მალების პრეპარაცია. მიცვალებული დაკრძალული უნდა ყოფილიყო სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით. შემორჩენილ ძვლებთან აღმოჩნდა თავებგადაჭდობილი, ორი, სხვადასხვა ზომის, ბრინჯაოს თანაბარღეროიანი რგოლი და რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები (სურ. 42-43).

სამარხი N10 გაიწმინდა N7 და N9 სამარხებს შორის, აღმოსავლეთ ჭრილიდან 4.20 მ-ის დაშორებით, დაახლოებით 2 მ-ის სიღრმეზე. დამხრობილი იყო სამხრეთ დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთის ხაზზე. დაკრძალული იყო მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცით. მიცვალებულის თავთან, სამარხის კუთხეში, გამოვლინდა: სამფეხა ჯამი, ხელადა, 5 ცალი ბრინჯაოს რგოლი 5 ცალი ბრინჯაოს მძივით (?), 1 ცალი ბრინჯაოს მასიური მძივი, გადაღუნული რკინის მახვილი (?), ძლიერ დაზიანებული. ყელის არეში აღმოჩნდა პატინირებული ვერცხლის ხატისუღელი, ოქროს სტილიზირებულთავიანი საყურეები[7]; ხელებისა და გულმკერდის არეში რკინის ბურცობებიანი სამაჯურებისა და ფარაკიანი რკინის ბეჭდის (2 ც.) ფრაგმენტები; მუხლებთან, სამარხის კიდეში – რკინის შუბისპირი.

N10 სამარხი ორმოს ზომებია: 1.35x0.70 მ. აღსანიშნავია, რომ მიცვალებულის თავის მხარეს, სამარხის კიდეზე დაფიქსირდა ცხოველის, ხოლო ფეხებთან – მიხვეტილი ადამიანის ძვლები (სურ. 44-55).

სამარხი N11 გამოვლინდა 08 კვადრატში. წარმოადგენდა ძლიერ დაზიანებულ, უინვენტარო ორმოსამარხს, სადაც მხოლოდ თავის ქალა დადასტურდა.

სამარხი N12 გაიხსნა 08 კვადრატში. დამხრობილი იყო აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე. მიცვალებული ესვენა მარჯვენა მხარეს, ხელფეხმოკეცით. ხის კვალი სუსტად შეიმჩნეოდა სამარხის სამხრეთ კიდეზე. თავის მხარეს ისაზღვრებოდა სამი მოზრდილი ქვით. ძვლოვანი მასალა ფრაგმენტულად იყო შემორჩენილი. სამარხში აღმოჩნდა წითლად მოხატული ხელადა და ყურმილიანი სასმისი (სურ. 56-58).

[7] მსგავსი საყურეები დაფიქსირებულია ტახტიძირის სამაროვანზე, სამარხი N5. იხ. გაგოშიძე ი. ტახტიძირის სამაროვნები. თბილისი 2020, გვ. 71, 236, სურ. 53-54.Z

სამარხი N13 გაიწმინდა N12 სამარხის სიახლოვეს. წარმოადგენდა ბავშვის კუთვნილ ორმოსამარხს. დამხრობილი იყო აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე. მიცვალებული ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცით. სამარხში აღმოჩნდა ხელადა, ბურცობებიანი რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები, სხვადასხვა ფორმის მძივები (12 ცალი) და ბრინჯაოს (?) სტილიზირებულთავიანი საყურე (სურ. 59-62).

სამარხი N14 გამოვლინდა N13 ორმოსამარხთან. აღმოსავლეთ ჭრილიდან 3.50 მ-ში, 1.70 მ-ის სიღრმეზე. სამარხი დამხრობილი იყო აღმოსავლეთ-დასავლეთ ხაზზე. მიცვალებული ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცით. მუხლებთან ედგა პირნაკლული ხელადა, ხელების მოხრის არეში პირგადაკეცილი, წითლად შეღებილი, ღრუქუსლიანი ჯამი. სამარხის ჩრდილოეთ კიდეში აღმოჩნდა შუბისპირი, რომელსაც მასრაზე, ტარის ჩასამაგრებელ მონაკვეთში შემოუყვება ბრინჯაოს (?) სარტყელი. მასრაში შერჩენილია ხის ტარის ფრაგმენტიც (სურ. 63-66).

სამარხი N15 აღმოჩნდა N12 სამარხის ქვეშ. აღმოსავლეთ ჭრილიდან 2.40 მ-ში. ჩაჭრილი იყო დელუვიურ დანაშრევში. არ შეიცავდა ინვენტარს. მიცვალებული ესვენა ხელფეხმოკეცით, მარცხენა გვერდზე (სურ. 67).

სამარხი N16 გამოვლინდა N15 სამარხის ქვეშ. დამხრობილი იყო სამხრეთ- აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთის ხაზზე. მიცვალებული ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცით. მენჯის ძვლებთან ედო წითლად შეღებილი ხელადა, თავისა და კისრის არეში, პირმოყრილი ყურიანი ჯამი გარეთ გადაკეცილი ტუჩით. ჯამის სიახლოვეს აღმოჩნდა კვირისტავი, მაჯებისა და გულმკერდის არეში – ბურცობებიანი რკინის სამაჯურისა და სხვადასხვა ზომის ფარაკიანი რკინის ბეჭდის (2 ც.) ფრაგმენტები. ორმოსამარხის ზომებია: 0.80x0.50 მ. (სურ. 68-72, 77).

სამარხი N17 გამრთული იყო N16 სამარხის გვერდზე. აქ ყველაზე უკეთ იყო შენარჩუნებული ხის ნაშთი, რომლებიც შემოსაზღვრავდა სამარხის ოთხივე მხარეს. დამხრობილი იყო სამხრეთ-ჩრდილოეთის ხაზზე. მიცვალებული ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცით. ხელებთან ედგა ხელადა და ყურიანი ჯამი, პირიდან მხარზე გადასვლის არეში გამოკვეთილი წიბოთი. ხელებისა და გულმკერდის არეში დადასტურდა ბურცობებიანი რკინის სამაჯურისა და ფარაკიანი ბეჭდის ფრაგმენტები. სამარხი ორმოს ზომებია: 1.25x0.65 მ; სიღრმე – 0.25მ. (სურ. 73-77).

სამარხი N18 ექცევა 08 და 09 კვადრატების ზღვარზე. სამარხი ორმოც და ძვლოვანი მასალაც ძლიერ იყო დაზიანებული. სამარხში შესაძლებელი გახდა მხოლოდ თავის ქალის კონტურისა და რამოდენიმე კბილის დაფიქსირება, რომლის სიახლოვესაც აღმოჩნდა ყურმილიანი სასმისი და პირგადაშლილი ჯამი. სასმისთან გამოვლინდა მცირე ზომის რკინის რგოლიც (სურ. 78-79).

სამარხი N19 აღმოჩნდა N7 სამარხის ქვედა დონეზე, ძლიერ დაზიანებული. ძვლოვანი მასალა თითქმის მთლიანად გამქრალი იყო. არსებული სიტუაციის გამო შეუძლებელი გახდა როგორც მიცვალებულის დაკრძალვის პოზის, ასევე სამარხის დამხრობის განსაზღვრა. პრეპარაციის დროს გამოვლინდა ძლიერ ფრაგმენტირებული, წითლად მოხატული ხელადა, სარდიონის სხვადასხვა ზომისა და ფორმის მძივები, გიშრის მძივი, ბრინჯაოს ფრაგმენტები და ოქროს ორი ცალი შეწყვილებული მძივაკი (სურ. 80-82).

სამარხი N20 დადასტურდა 09 კვადრატში. იგი სანახევროდ დელუვიურ ქანში იყო ჩაჭრილი. სამხრეთის მხრიდან შემოსაზღვრავდა სამი მოზრდილი ქვა. სამარხი დამხრობილი იყო ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთ ხაზზე, ზომებით: 0.88x0.65მ. მიცვალებული ესვენა მარცხენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცით. მუცლის მონაკვეთზე, ზემოდან ედო მოზრდილი ქვა, რომელზეც ცხოველის ძვლები იყო დალაგებული. სამარხში აღმოჩნდა სამტუჩა ხელადა და პირმოყრილი, მოზრდილი ჯამი. ხელებისა და კისრის არეში აღმოჩნდა ორი ცალი რკინის ფარაკიანი ბეჭდის, ბურცობებიანი რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები და მინისა და სარდიონის მძივები (14 ც.) (სურ. 83-88).

სამარხი N21 გაიწმინდა 09 კვადრატში, N20 სამარხიდან მეტრნახევარში, სამხრეთ ჭრილთან. დამხრობილი იყო ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთ ხაზზე. მიცვალებული ესვენა მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცით. სამარხი ორმოს ზომებია: 1.10x0.75 მ. თავის არეში ჩაყოლებული ჰქონდა პირმოყრილი ჯამი, გარეთ გადაკეცილი ტუჩით; მცირე წვივის ძვალთან წითლად მოხატული, ჩატეხილი ხელადა. სამარხში ასევე აღმოჩნდა ძლიერ დაზიანებული, რკინის ორი შუბისპირის, რკინის სატევრისა (?) და ბურცობებიანი რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები. ,,სასთუმლის“ ქვაზე ბრინჯაოს (?) თავგახსნილი რგოლი და მცირე ზომის ბრინჯაოს

წკირი (სურ. 89-92).

საანგარიშო სეზონზე, სამაროვნის საზღვრის გავრცელების დასადგენად, საცდელი თხრილის გავლება გადაწყდა ბორცვის სამხრეთ-დასავლეთ დაფერდებაზე (GPS კოორდინატები: X – 460288.00; Y – 4633885.00), გათხრების არეალიდან სამხრეთ- აღმოსავლეთით, დაახლოებით 30 მ-ში. მოინიშნა 3x4 მ-იანი მონაკვეთი, რომელიც მოექცა 10 და 15 კვადრატებში. აღნიშნულ თხრილში, 0.25 მ-ის ჰუმუსური ფენის მოხსნის შემდეგ დაიწყო თიხნარ-კირქვიანი ნიადაგისა და დელუვიური დანაშრევის ნარევი ფენები. 0.70 მ-ის სიღრმეზე, მთლიან თხრილზე მუშაობა შეწყდა და დაღრმავება გაგრძელდა მხოლოდ 1მ-იან მონაკვეთზე. 2 მ-ის სიღრმემდე ფენა სრულიად სტერილური აღმოჩნდა (სურ. 94), რის გამოც მოხდა თხრილის რეკულტივაცია და სამუშაოების გადატანა 2019/20 წლებში გამოვლენილი კედლების შესწავლაზე.

სამუშაოები პირველად დაიწყო წყალსაცავის სიახლოვეს დაფიქსირებულ კედელთან (GPS კოორდინატები: X – 460200.00; Y – 4633976.00). მოინიშნა და გაიწმინდა 2.70x3 მ-იანი ტერიტორია, ხოლო ქვების წყობის ხასიათის დასადგენად საკონტროლო თხრილის ჩაჭრა უშუალოდ განხორციელდა 2.50x1.10 მ-იან მონაკვეთზე. გათხრებით გამოიკვეთა, რომ აღმოსავლეთ ჭრილში კედლის წყობა 2 მ-ის სიღრმემდე ჩადის. სამშენებლოდ გამოყენებულია მკვრივი ჯიშის კირქვის მასივიდან გამოცალკავებული, დაუმუშავებელი ლოდები და შედარებით მცირე ზომის ქვები. რიგთა ჰორიზონტალურობა დარღვეულია. სივრცეთა შემავსებლად გამოყენებულია თიხამიწა. თიხნარითაა შედგენილი კედლების სუბსტრუქციაც. კედლის დასავლეთ მხარეს გავლებულ თხრილში დაღრმავება შეწყდა 0.60 მ-ის სიღრმეზე. აქ წყობა არ დაფიქსირებულა, ჭრილში ჩანდა მხოლოდ თიხამიწა კირქვის მცირე ჩანართებით (სურ. 95-96; ნახ. 5-6).

საცდელი თხრილი გაკეთდა ქედის ძირში, ნუშის ბაღების სიახლოვეს დაფიქსირებულ კედელთანაც (GPS კოორდინატები: X – 460057.00; Y – 4634031.00). მოინიშნა 2 მ-ის სიგრძის მონაკვეთი. წყობის თვალსაზრისით, აქაც ანალოგიური სურათი გამოვლინდა. კედლები ნაგებია კირქვის მასივიდან გამოცალკავებული ლოდებით (რომლის კარიერიც იქვე მდებარეობს). ქვის დასამუშავებლად იარაღის კვალი არ შეინიშნება. კედლის წყობა მოცემულ თხრილში 0.60 მ-ის სიღრმეზე წყდება (სურ. 97-98; ნახ. 7-8).

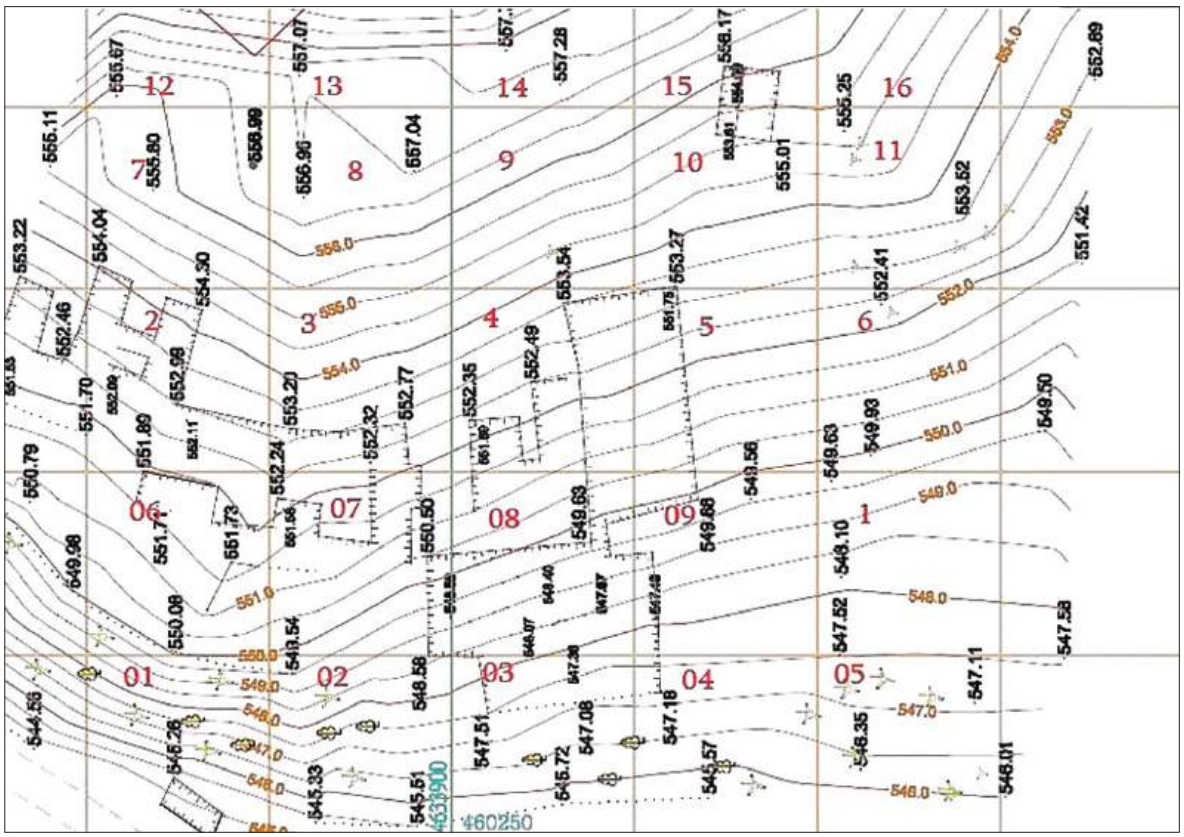
კედლებთან ჩატარებული სამუშაოებით შეიძლება ითქვას, რომ წყობის ხასიათი ე.წ. ყორულია, მათი სიგანე 1 მ-ს არ სცილდება. დაუმუშავებელი ქვების შემავსებლად გამოყენებულია თიხამიწა და სუბსტრუქციაც, ორივე შემთხვევაში, თიხნარითაა შედგენილი. ამ ეტაპზე, რთულია საუბარი რას შემოსაზღვრავდა აღნიშნული კედლები, ან საკვლევ არეალში დასახლების რა ტიპთან გვაქვს საქმე. ყოველ შემთხვევაში, სამაროვანზე გამოვლენილი სამარხები, დაწინაურებული საზოგადოების ნაწილს არ მიეკუთვნება. სამომავლოდ, აუცილებელია მოხდეს დასახლების ტიპოლოგიის შესწავლა და ნამოსახლარისა და სამაროვანის ერთიან კონტექსტში გაანალიზება.

ბიბლიოგრაფია:

1. გაგოშიძე ი. ტახტიძირის სამაროვნები. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. თბილისი 2020.
2. ნონეშვილი ა., ირემაშვილი შ., ბიბილური თ., ბიბილური ი., ფაჩოშვილი კ. ,,ოხერახევის ნამოსახლარისა და სამაროვნის არქეოლოგიური კვლევის 2019 წლის ანგარიში“, ჟურნალი ,,არქეოლოგია“, N4 (ნომერი მიეძღვნა აკადემიკოს ოთარ ჯაფარიძეს), ევროპის უნივერსიტეტის ისტორიულ-არქეოლოგიური მუზეუმი; აკადემიკოს ანდრია აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის ინსტიტუტი. ,,AUREUS”, თბილისი 2021, გვ. 83-97.
3. ნონეშვილი ა., ბიბილური თ., ახვლედიანი დ., ხეცურიანი ლ., ბიბილური ი., ფაჩოშვილი კ. 2020 წლის ოხერახევის ნაქალაქარისა და სამაროვნის არქეოლოგიური კვლევის ანგარიში, ჟურნალი ,,არქეოლოგია“, N5 (ნომერი მიეძღვნა ირაკლი ციციშვილს). ევროპის უნივერსიტეტის ისტორიულ-არქეოლოგიური მუზეუმი; აკადემიკოს ანდრია აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის ინსტიტუტი. ,,AUREUS”, თბილისი 2021, გვ. 23-45.
4. Гогиберидзе Н. Браслеты и гривни V-Iвв. до н.э. Тбилиси 2003.

სურ. 1. აეროფოტოასახულობა საკვლევი პუნქტების აღნიშვნით

სურ. 2. ტოპოგეგმა კვადრატული ბადით

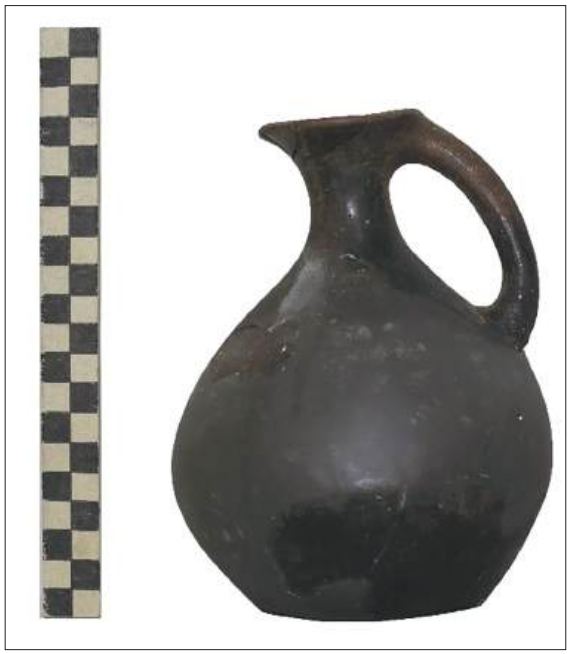

სურ. 3. *ველი სამუშაოების დაწყებამდე*

სურ. 4. *სამარხი N1-ის მონაკვეთი. ასახულია პრეპარაციის დროს გამოვლენილი სამარხეული მასალა*

ISSN 2960-9704

სურ. 5. *სამარხი N1. ხელადა, თიხის, ყავისფერი კეცით, ზედაპირზე შავი ლაქებით, ძაბრისებურად გადაშლილი პირით, ვიწრო ყელით, მხრებდაქანებული, მკვეთრად გამობერილი, ოდნავ დაწეული მუცლით, ბრტყელძირა, მრგვალგანივკვეთიანი ყურით. ყური დაძერწილია პირისა და მუცლის არეში. სიმაღლე - 16.5 სმ; ყელის სიმაღლე - 2.6 სმ; პირის დმ. - 5.4 სმ; პირის სისქე - 0.5 სმ; მუცლის დმ. – 12 სმ; ძირის დმ. - 7.5 სმ.*

სურ. 6. *სამარხი N1. ბრინჯაოს ილარი, სტილიზირებული ღეროს ბოლოზე კოვზისებურად ჩაღრმავებული. გატეხილი (3 ნაწილად). ღეროს განივკვეთი - 4 მმ; თავის სიგრძე - 1.6 სმ., სიგანე - 1.5 სმ; ილარის სიგრძე - 6.1 სმ; კოვზისებური ჩაღრმავების დმ. - 5 მმ.*

სურ. 7. *სამარხი N1. ბრინჯაოს საკინძი, დაღარული და გახვრეტილი თავით, ბოლოწაწვეტებული. აღმოჩნდა ბრინჯაოს ჯაჭვთან*

სურ. 8. *სამარხი N1. ბრინჯაოს საკინძი, გახვრეტილი თავით, ბოლოწაწვეტებული. აღმოჩნდა ბრინჯაოს ჯაჭვთან*

სურ. 9. *სამარხი N1. ბრინჯაოს ჯაჭვი*

სურ. 10. *სამარხი N1. ბრინჯაოს ნივთები. გამოვლინდა ბრინჯაოს ჯაჭვთან*

ISSN 2960-9704

სურ. 11. *სამარხი N1. ლითონის (?) საკინძი, ბოლოწაწვეტებული და გაბრტყელებული თავით. ძლიერ დაზიანებული*

სურ. 12. *სამარხი N1. ფარაკიანი რკინის ბეჭდების ფრაგმენტები*

სურ. 13. *სამარხი N1. ბურცობებიანი რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები*

სურ. 14-15. *სამარხი N1. მინის, პასტისა და სარდიონის მძივები*

სურ. 16. *სამარხი N2. ხელადა, თიხის, წითლად შეღებილი, ძაბრისებურად გადაშლილი პირით, ყელგამოყვანილი, მომრგვალებული მუცლით, ბრტყელი ძირით, მრგვალგანივკვეთიანი ყურით. ყური მიძერწილია პირისა და მუცლის არეში. სიმაღლე - 15 სმ; ყელის სიმაღლე - 1.5 სმ; პირის დმ - 6 სმ; პირის სისქე - 0.4 სმ; მუცლის დმ -16 სმ; ძირის დმ. – 9 სმ.*

ISSN 2960-9704

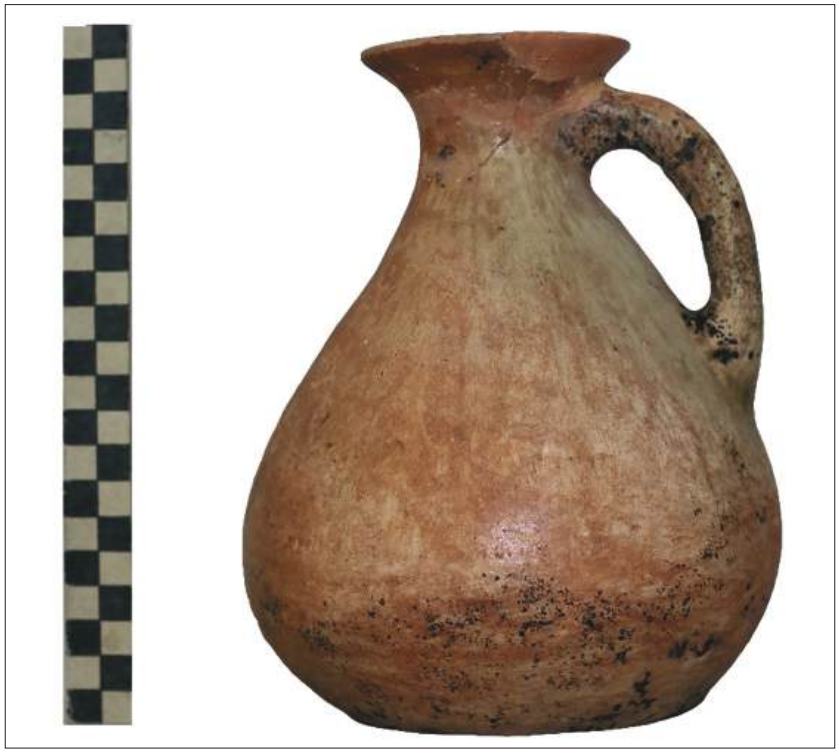
სურ. 17. *სამარხი N2. ჯამი, თიხის, წითლად შეღებილი, პირმოყრილი, ბრტყელი ძირით. სიმაღლე - 4 სმ; პირის დმ. - 16 სმ; პირის სისქე - 0.4 სმ; ძირის დმ. - 6 სმ.*

სურ. 18. *სამარხი N3. ხელადა, თიხის, წითლად შეღებილი, ძაბრისებურად გადაშლილი პირით; დაბალი, გამოყვანილი ყელით, მომრგვალებული მუცლით, ბრტყელი ძირით. ყური - განივკვეთში ნახევრადოვალური მოყვანილობის, შებრტყელებული ზურგითა და გვერდებით. მიძერწილია პირისა და მუცლის არეში. სიმაღლე - 13 სმ; ყელის სიმაღლე - 1.6 სმ; პირის დმ. - 7.2 სმ; პირის სისქე - 0.4 სმ; მუცლის დმ. - 13.4 სმ; ძირის დმ. - 7.5 სმ.*

სურ. 19. *სამარხი N3. ჯამი, თიხის, მონაცრისფრო-ჩალისფერი, პირმოყრილი, ბრტყელი ძირით. სიმაღლე - 6 სმ; პირის დმ. - 15.5 სმ; პირის სისქე - 0.4 სმ; ძირის დმ. - 8.7 სმ.*

სურ. 20. *სამარხი N4. ხელადა, თიხის, წითლად შეღებილი, ძაბრისებურად პირგადაშლილი, მსხლისებურმუცლიანი, ბრტყელი ძირით, მრგვალგანივკვეთიანი ყურით. ყური მიძერწილია ყელისა და მუცლის არეში. სიმაღლე - 19.9 სმ; ყელის სიმაღლე - 1.7 სმ; პირის დმ. - 7.5 სმ; პირის სისქე - 0.5 სმ; მუცლის დმ. – 15 სმ; ძირის დმ. - 9.3 სმ.*

ISSN 2960-9704

სურ. 21. *სამარხი N4. შავი, ცილინდრული ფორმის მძივები (20 ც.); შავი და ყავისფერი მრგვალი მძივები ფართო ნახვრეტით, თეთრ რკალში მოქცეული თვლებით (7ც.); მცირე ზომის, შავი, ბრტყელ-მრგვალი მძივი ფართო ნახვრეტით (1 ც.).*

სურ. 22-23. *სამარხი N4. ბურცობებიანი რკინის სამაჯურისა და რკინის ფარაკიანი ბეჭდის ფრაგმენტი.*

სურ. 24. *სამარხი N4. რკინის შუბისპირისა და მასრის ფრაგმენტები*

სურ. 25. *სამარხი N5. ყურიანი ჯამი, ყავისფერი კეცით, შავი ლაქებით, პირმოყრილი, გარეთ გადმოკეცილი ტუჩით. ყური განივკვეთში ბრტყელი, მიძერწილია პირსა და მხარის არეში. სიმაღლე - 6 სმ; პირის დმ. – 16 სმ; ტუჩის გადაკეცვა - 1.3 სმ; პირის სისქე - 0.4 სმ; ძირის დმ. - 8 სმ.*

სურ. 26. *სამარხი N6. ყურიანი ჯამი, ყავისფერი კეცით, შავი ლაქებით, პირმოყრილი, გარეთ გადმოკეცილი ტუჩით. ყური განივკვეთში ბრტყელი, მიძერწილია პირისა და მხარის არეში. სიმაღლე - 6.1 სმ; პირის დმ. - 17.5 სმ; ტუჩის გადაკეცვა - 1.3 სმ; პირის სისქე - 0.4 სმ; ძირის დმ. - 9.9 სმ.*

სურ. 27-28. *სამარხი N6. ბურცობებიანი რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები და ბრინჯაოს ღილაკი (?)*

ISSN 2960-9704

სურ. 29. *სამარხი N6*

სურ. 30. *სამარხი N7. ყურიანი ჯამი, ყავისფერი კეცით, შავი ლაქებით, პირმოყრილი, გარეთ გადმოკეცილი ტუჩით. ყური განივკვეთში ბრტყელი, მიძერწილია პირსა და მხარის არეში. სიმაღლე - 4.4 სმ; პირის დმ. – 13 სმ; ტუჩის გადაკეცვა - 1.2 სმ; პირის სისქე - 0.4 სმ; ძირის დმ. - 10 სმ.*

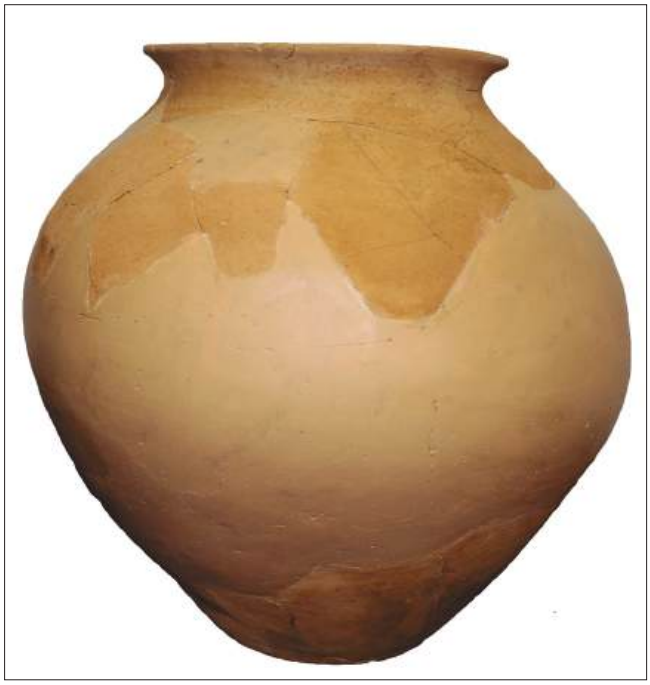

სურ. 31. *სამარხი N7. რკინის თანაბარღეროვანი სამაჯურის ფრაგმენტები*

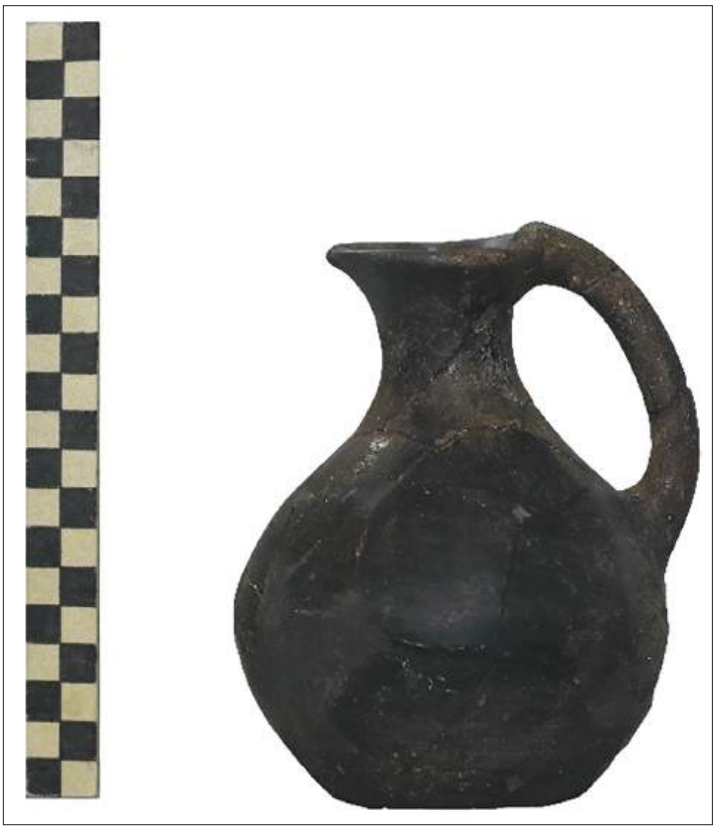

სურ. 32. *სამარხი N7*

ISSN 2960-9704

სურ. 33. *სამარხი N8 (დერგსამარხი). დერგი, თიხის, ჩალისფერი, ყელიდან მხარზე გადასვლის მონაკვეთში ფრჩხილისებური ნაჭდევებით, პირგადაკეცილი, ბრტყელი ძირით. სიმაღლე - 48 სმ; მუცლის დმ. - 50 სმ; პირის დმ. - 27 სმ; პირის სისქე - 7 მმ; ძირის დმ. - 17.5 სმ.*

სურ. 34. *სამარხი N8 (დერგსამარხი). ხელადა, თიხის, ყავისფერი, შავი ლაქებით, ძაბრისებურად გადაშლილი პირით, ვიწრო ყელით, მხრებდაქანებული, მკვეთრად გამობერილი, ოდნავ დაწეული მუცლით, ბრტყელძირა, მრგვალგანივკვეთიანი ყურით. ყური დაძერწილია პირისა და მუცლის არეში. სიმაღლე - 14 სმ; ყელის სიმაღლე - 1.5 სმ; პირის დმ. - 5.6x5 სმ; პირის სისქე - 0.4 სმ; მუცლის დმ. - 11 სმ; ძირის დმ. - 6.4 სმ; ყურის სისქე - 1.3 სმ.*

სურ. 35. *სამარხი N8 (დერგსამარხი). ჯამი, თიხის, ყავისფერი, პირმოყრილი, მოშავო ლაქებით, ბრტყელი ძირით. სიმაღლე - 6 სმ; პირის დმ. - 14.5 სმ; პირის სისქე - 0.4 სმ; ძირის დმ. - 10 სმ.*

სურ. 36. *სამარხი N8 (დერგსამარხი). ბურცობებიანი რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები*

სურ. 37. *სამარხი N8 (დერგსამარხი). რკინის ფარაკიანი ბეჭდების ფრაგმენტები*

ISSN 2960-9704

სურ. 38. *სამარხი N8 (დერგსამარხი). ბრინჯაოს ზარაკები (2 ცალი) სხვადასხვა ზომის. 1. სიგრძე - 2 სმ; საკიდის სიმაღლე - 8 მმ; საკიდის სისქე - 3 მმ; ზარაკის დმ. - 1x0.8 მმ; 2. სიმაღლე საკიდის ჩათვლით - 2.1 სმ; საკიდის სიმაღლე - 8.5 მმ; საკიდის სისქე - 4 მმ; ზარაკის დმ. - 1.1x0.9 მმ.*

სურ. 39. *სამარხი N8 (დერგსამარხი). პასტის ცილინდრული ფორმის და მრგვალი მძივები (თეთრ რკალში მოქცეული თვლებით)*

სურ. 40. *სამარხი N8 (დერგსამარხი)*

სურ. 41. *სამარხი N8 (დერგსამარხი). პრეპარაციის დროს გამოვლენილი ბრინჯაოს ზარაკი და რკინის ფარაკიანი ბეჭდის ფრაგმენტები*

სურ. 42. *სამარხი N9. რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები*

სურ. 43. *სამარხი N9. ბრინჯაოს (?) რგოლები, მრგვალღეროვანი. სხვადასხვა ზომის. 1. დიამეტრი - 2x1.5 სმ., ღეროს სისქე დაახ. - 3.5 მმ. 2. დიამეტრი - 1.3x1.1სმ., ღეროს სისქე დაახ. - 3 მმ.*

ISSN 2960-9704

სურ. 44. *სამარხი N10. ხელადა, თიხის, სამტუჩა, მოყავისფრო-მონაცრისფრო კეცით, ოვალური მუცლით, დაბალი ყელით, ბრტყელი ძირითა და ბრტყელგანივკვეთიანი ყურით. ყური დაძერწილია პირისა და მუცლის არეში. სიმაღლე - 20 სმ; პირის დმ. განიერ მონაკვეთში - 7.3 სმ; პირის სისქე - 0.4 სმ; მუცლის დმ. - 15.5 სმ; ძირის დმ. - 9.5 სმ.*

სურ. 45. *სამარხი N10. ჯამი, თიხის, სამფეხა, პირმოყრილი, მომრგვალებული წიბოთი, წითლად შეღებილი. სიმაღლე - 8.7 სმ; პირის დმ. - 15.5 სმ; პირის სისქე - 0.5 სმ; ძირის დმ. - 9.5 სმ.*

სურ. 46. *სამარხი N10. ბრინჯაოს რგოლი ბრინჯაოს მძივაკით (5 ცალი). ყველაზე დიდი ბრინჯაოს რგოლის დმ-ია - 2.1 სმ, სისქე ყველაზე განიერ მონაკვეთში - 6 მმ; ბრინჯაოს მძივაკის ზომები: 1.1x0.8 სმ; თავების დმ. - 1.1 სმ., სისქე - 3 მმ.*

სურ. 47. *სამარხი N10. ბრინჯაოს მასიური მძივი, სიმაღლე - 3.1 სმ; თავების დმ. - 1.2 სმ; თავების სისქე - 3.5 მმ.*

სურ. 48. *სამარხი N10. ხატისუღელი, ვერცხლის, თავგახსნილი, მრგვალღეროიანი. ზომები: დიამეტრი - 13.5 სმ; ღეროს სისქე - 0.4 სმ; თავების სისქე - 0.6 სმ.*

სურ. 49. *სამარხი N10. ოქროს (?) საყურე რგოლები, წყვილი, გახსნილი, მრგვალგანივკვეთიანი, ბოლოებგახვრეტილი.*

ISSN 2960-9704

სურ. 50. *სამარხი N10. ბურცობებიანი რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები*

სურ. 51. *სამარხი N10. რკინის ფარაკიანი ბეჭდის ფრაგმენტები*

სურ. 52. *სამარხი N10. რკინის შუბისპირისა და მასრის ფრაგმენტები, ძლიერ დაზიანებული. შუბისპირის შემორჩენილი სიგრძე მასრამდე - 14 სმ; მასრის დმ - 2 სმ.*

სურ. 53. *სამარხი N10. რკინის მახვილის (?) ფრაგმენტები, ძლიერ დაზიანებული*

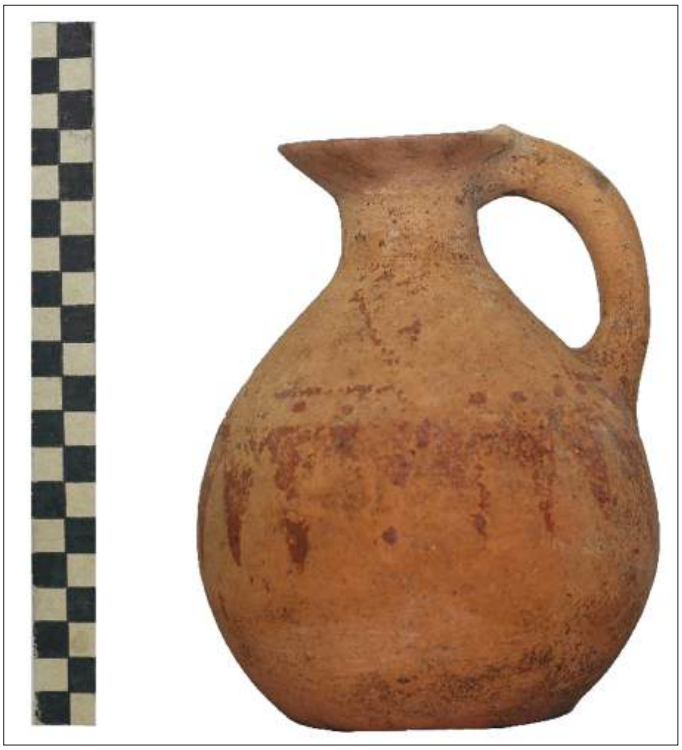

სურ. 54. *სამარხი N10*

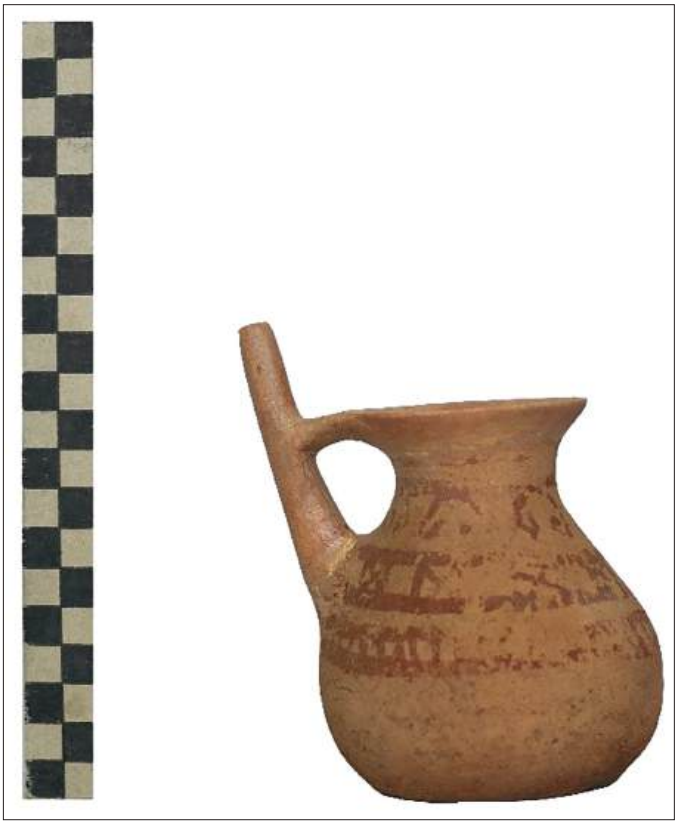

სურ. 55. *სამარხი N10*

ISSN 2960-9704

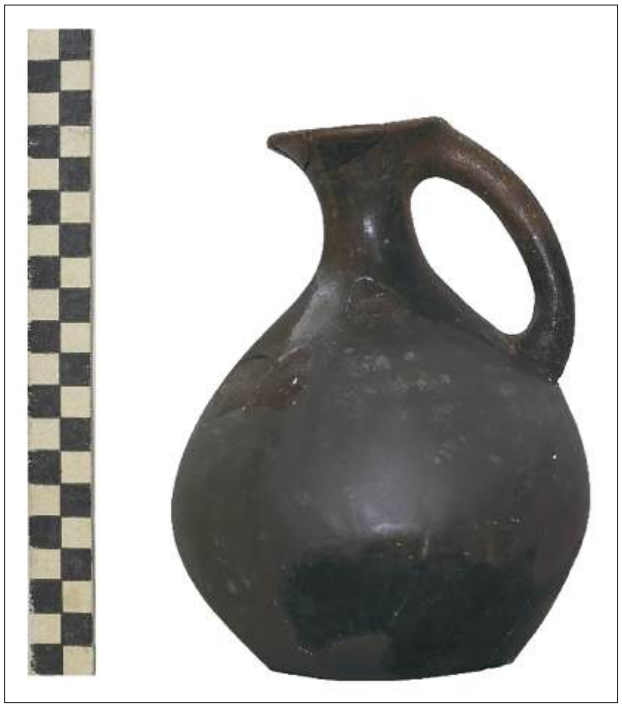
სურ. 56. *სამარხი N12. ხელადა, თიხის, ჩალისფერი კეცით, წითლად მოხატული, ძაბრისებურად გადაშლილი პირით; დაბალი, გამოყვანილი ყელით, ოდნავ დაშვებული სფერული მუცლითა და ბრტყელი ძირით. ყური განივკვეთში ნახევრადოვალური მოყვანილობის, შებრტყელებული ზურგითა და გვერდებით. მიძერწილი აქვს პირისა და მუცლის არეში. ხელადას შემოუყვება ერთი ვიწრო სარტყელი, რომლის ქვემოთაც თავით ქვედაშვებული სამკუთხედების რიგია განთავსებული. მათი წვერები მუცლის ყველაზე გამობერილ მონაკვეთზე ხვდება. სამკუთხედები შევსებულია წითელი საღებავით. სამკუთხედებსა და სარტყელს შორის არსებული სივრცე გაფორმებულია წერტილებით. მოხატულობის კვალი სუსტად ჩანს მხარსა და ყურის არეზეც. ხელადის ზომებია: სიმაღლე - 16.5 სმ; პირის დმ. - 6.5 სმ; მუცლის დმ. - 13 სმ; ძირის დმ. - 7.6 სმ.*

სურ. 57. *სამარხი N12. ყურმილიანი სასმისი, თიხის, ჩალისფერი კეცით, წითლად მოხატული, ძაბრისებურად გადაშლილი პირით; დაბალი, გამოყვანილი ყელით, სფერულმუცლიანი, ბრტყელი ძირით. მაქსიმალური სიმაღლე (მილის ჩათვლით) - 12 სმ; პირის დმ. - 5.5 სმ; მუცლის დმ. - 7.5 სმ; ძირის დმ. - 6 სმ.; მილის სიმაღლე - 7 სმ.*

სურ. 58. *სამარხი N12*

სურ. 59. *სამარხი N13. ხელადა, თიხის, შავადნაპრიალები, ძაბრისებურად გადაშლილი პირით, დაქანებული მხრებით და მომრგვალებული მუცლით, ბრტყელძირა. მრგვალგანივკვეთიანი ყური მიძერწილია პირისა და მხრიდან მუცელზე გადასვლის არეში. სიმაღლე - 16.5 სმ; პირის დმ. - 6.5 სმ; პირის სისქე - სმ; მუცლის დმ. - 13 სმ; ძირის დმ. - 7.6 სმ.*

სურ. 60. *სამარხი N13. რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები, ძლიერ დაზიანებული*

ISSN 2960-9704

სურ. 61. *სამარხი N13. ბრინჯაოს (?) საყურე რგოლები, წყვილი, ბოლოებგახვრეტილი, მრგვალგანივკვეთიანი ღეროთი (ბოლოებდაზიანებული). ზომები: 1. დიამეტრი - 2.3x2.3 სმ; სისქე - 3 მმ. 2. დიამეტრი - 2.3x2.3 სმ; სისქე - 3 მმ.*

სურ. 62. *სამარხი N13. ოთხწახნაგა პირამიდის ფორმის, მოცისფრო-მოშაბიამწისფრო საკიდები (4 ც.); ბიკონუსური მძივი (1ც.); სხვადასხვა ფერის მინის მრგვალი მძივები (7 ც.).*

სურ. 63. *სამარხი N14. ქოთანი, თიხის, ჩალისფერი, გადაშლილი პირით; დაბალი, გამოყვანილი ყელით, ოდნავ მომრგვალებული მუცლით, ბრტყელი ძირით. მრგვალგანივკვეთიანი ყური მიძერწილი აქვს ყელიდან მხარზე გადასვლისა და მუცლის არეში. პირნაკული. სიმაღლე - 13 სმ; პირის დმ. - 7.5 სმ; მუცლის დმ. – 13 სმ; ძირის დმ. - 7.2 სმ.*

სურ. 64. *სამარხი N14. ჯამი, თიხის, პირგადაშლილი, ჩალისფერი კეცით, წითლად შეღებილი, ღრუქუსლიანი. სიმაღლე - 4.5 სმ; პირის დმ. - 19.5 სმ; ქუსლის დმ. - 6.4 სმ; ქუსლის სიღრმე - 1 სმ.*

ISSN 2960-9704

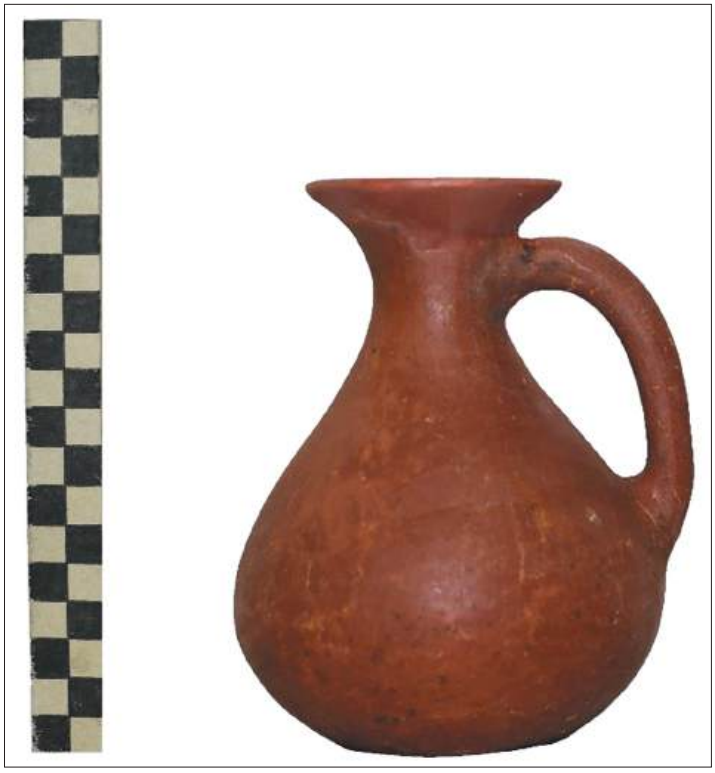
სურ. 65. სამარხი N14

სურ. 66. სამარხი N14. რკინის შუბისპირი, ხის ტარის ჩასამაგრებელ მონაკვეთში ბრინჯაოს თხელი სარტყელით

სურ. 67. *სამარხი N15 (უინვენტარო)*

სურ. 68. *სამარხი N16. ხელადა, თიხის, მოწითალო კეცით, წითლად შეღებილი, ძაბრისებურად გადაშლილი პირით; ვიწრო, გამოყვანილი ყელით, დაშვებული მხრებით; ოდნავ დაწეული, მომრგვალებული მუცლით; ბრტყელძირა. მრგვალგანივკვეთიანი ყური მიძერწილი აქვს ყელისა და მუცლის არეში. სიმაღლე - 15 სმ; პირის დმ. - 6.4 სმ; მუცლის დმ. - 10.5 სმ; ძირის დმ. - 5.4 სმ.*

ISSN 2960-9704

სურ. 69. *სამარხი N16. ყურიანი ჯამი, ყავისფერი კეცით, შავი ლაქებით, პირმოყრილი, გარეთ გადმოკეცილი ტუჩით, ყური განივკვეთში ბრტყელი, მიძერწილია პირსა და მხარის არეში. სიმაღლე - 5 სმ; პირის დმ. - 14.9 სმ; ტუჩის გადაკეცვა - 1 სმ; პირის სისქე - 0.4 სმ; ძირის დმ. - 7.5 სმ.*

სურ. 70-71. სამარხი N16. რკინის ფარაკიანი ბეჭდებისა და ბურცობებიანი რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები

სურ. 72. *სამარხი N16. კვირისტავი, კიდეზე შემოუყვება ჩაღარული ვიწრო ხაზების სარტყელი. გატეხილი, კიდეზე ოდნავ ნაკლული. მიახლოებითი ზომები: დიამეტრი - 3 სმ; ნახვრეტის დმ. - 6 მმ; სისქე შუა ნაწილში - 6 მმ., კიდეზე - 4 მმ.*

სურ. 73. *სამარხი N17. ხელადა, თიხის, ყავისფერი კეცითა და ზედაპირზე შავპრიალა ლაქებით, ძაბრისებურად გადაშლილი პირით, დაქანებული მხრებით და ოდნავ დაშვებული მუცლით, ბრტყელძირა. ყური მიძერწილია პირისა და მხარიდან მუცელზე გადასვლის არეში. სიმაღლე - 17 სმ; პირის დმ. - 6.5 სმ; პირის სისქე - 5 მმ; მუცლის დმ. - 12.4 სმ; ძირის დმ. - 7.5 სმ.*

სურ. 74. *სამარხი N17. ყურიანი ჯამი, თიხის, გარეთ გადაკეცილი ტუჩით, პირიდან ძირზე გადასვლის მონაკვეთი გამოყოფილია მკვეთრი წიბოთი. ბრტყელგანივკვეთიანი, გვერდებზე მომრგვალებული ყური მიძერწილია პირსა და წიბოზე გადასვლის მონაკვეთში. სიმაღლე - 6 სმ; პირის დმ. - 17.5 სმ; პირის სისქე - 6 მმ; ძირის დმ. - 9.4 სმ.*

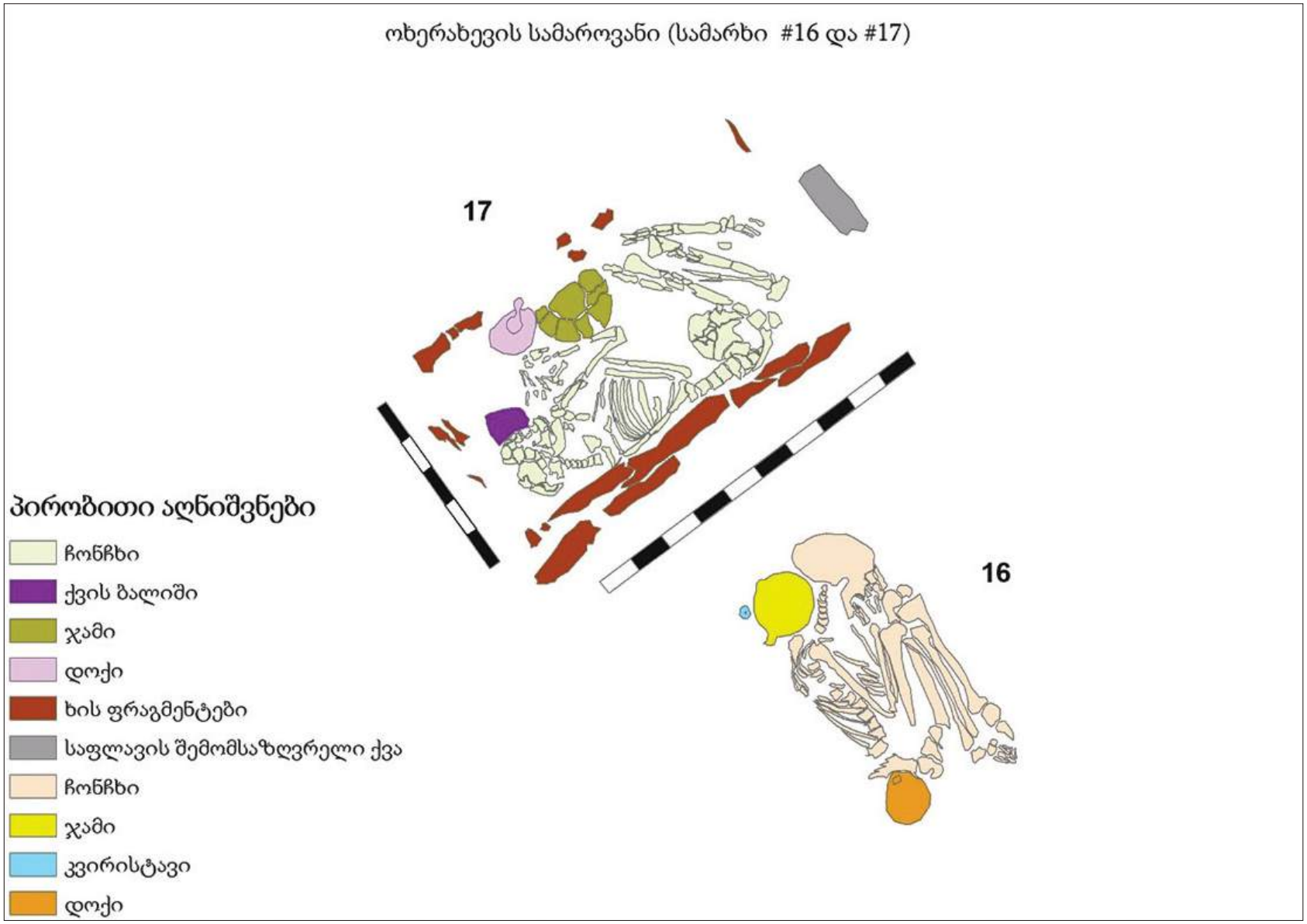
ISSN 2960-9704

სურ. 75. *სამარხი N17. ბურცობებიანი რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები*

სურ. 76. *სამარხი N17. რკინის ფარაკიანი ბეჭდის ფრაგმენტები*

სურ. 77. *სამარხი N16-N17. გეგმა (გ. ბურჯანაძე)*

ISSN 2960-9704

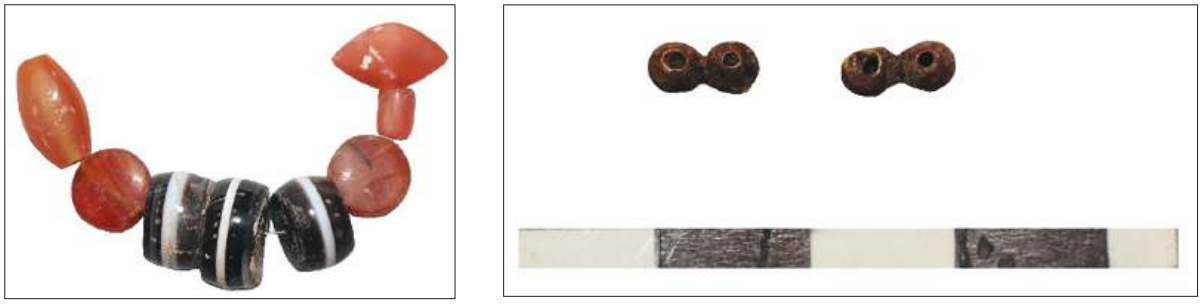
სურ. 78. *სამარხი N18. ყურმილიანი სასმისი, თიხის, ჩალისფერი კეცით, წითლად შეღებილი, ძაბრისებურად გადაშლილი პირით; დაბალი, გამოყვანილი ყელით, ოდნავ დაშვებული მხრებითა და მომრგვალებული მუცლით, ბრტყელძირა. მაქსიმალური სიმაღლე (მილის ჩათვლით) - 10.4 სმ; პირის დმ. - 5x4.5 სმ; მუცლის დმ. - 8.8 სმ; ძირის დმ. - 6.8 სმ.; მილის სიმაღლე - 5.5 სმ.*

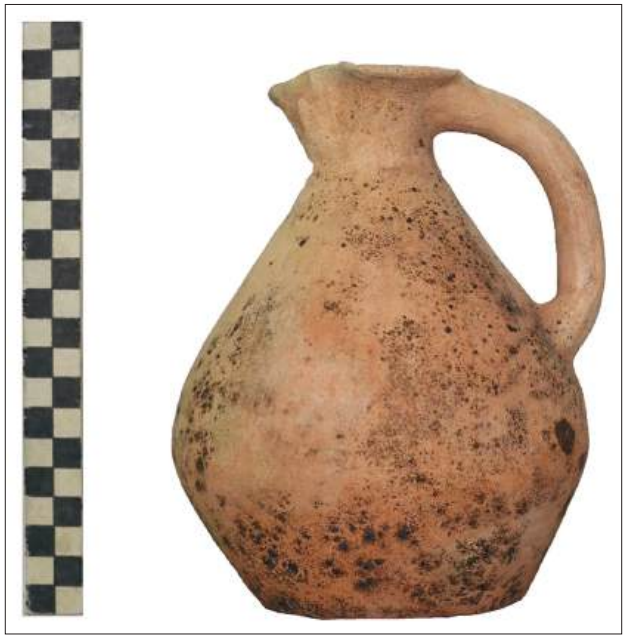
სურ. 79. *სამარხი N18. ჯამი, თიხის, ყავისფერი კეცით, წითლად შეღებილი, პირგადაკეცილი, ბრტყელი ძირით. სიმაღლე - 3.5 სმ; პირის დმ. - 18.5 სმ; პირის სისქე - 4 მმ; ძირის დმ. - 8 სმ.*

სურ. 80. *სამარხი N19. ხელადა, თიხის, მოწითალო-მოყავისფრო კეცით, წითლად მოხატული (მოხატულობა ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი), ძაბრისებურად გადაშლილი პირით, დაქანებული მხრებითა და მომრგვალებული მუცლით, ბრტყელძირა. მრგვალგანივკვეთიანი ყური მიძერწილია პირისა და მხარიდან მუცელზე გადასვლის არეში. სიმაღლე - 16 სმ; პირის დმ. - 6.8 სმ; პირის სისქე - 5 მმ; მუცლის დმ. - 14.5 სმ; ძირის დმ. - 8.2 სმ.*

სურ. 81-82. *სამარხი N19. სარდიონისა და აქატის მძივები; შეწყვილებული ოქროს მძივები*

სურ. 83. *სამარხი N20. ხელადა, თიხის, სამტუჩა, მოწითალო-ჩალისფერი, ოდნავ გამოყვანილი ყელით, დაშვებული მხრებითა და მომრგვალებული მუცლით, ბრტყელძირა. მრგვალგანივკვეთიანი ყური მიძერწილი აქვს პირისა და მუცლის მონაკვეთში. სიმაღლე - 18 სმ; პირის დმ. - 5.2x6.4 სმ; პირის სისქე - 5 მმ; მუცლის დმ. - 13.4 სმ; ძირის დმ. - 8.6 სმ.*

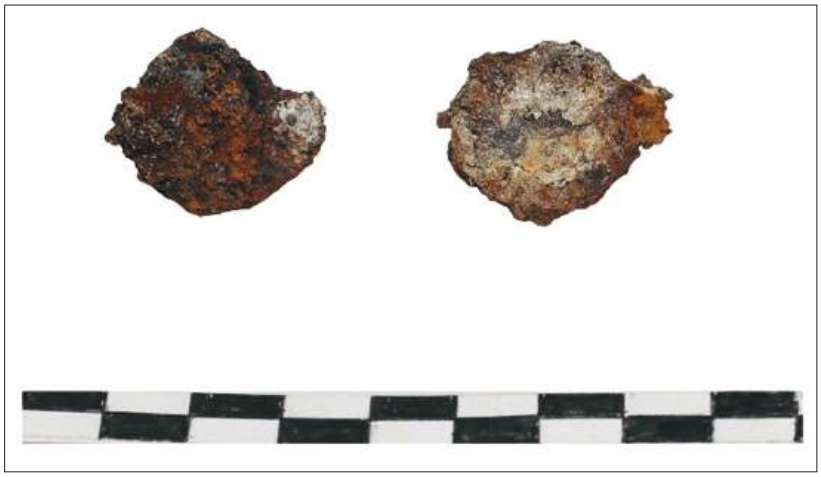
ISSN 2960-9704

სურ. 84. *სამარხი N20. ჯამი, თიხის, ყავისფერი კეცით, პირმოყრილი, ბრტყელი ძირით. სიმაღლე - 5.5 სმ; პირის დმ. - 18.1 სმ; პირის სისქე - 5 მმ; ძირის დმ. - 7.4 სმ.*

სურ. 85. *სამარხი N20. მინისა და სარდიონის მძივები*

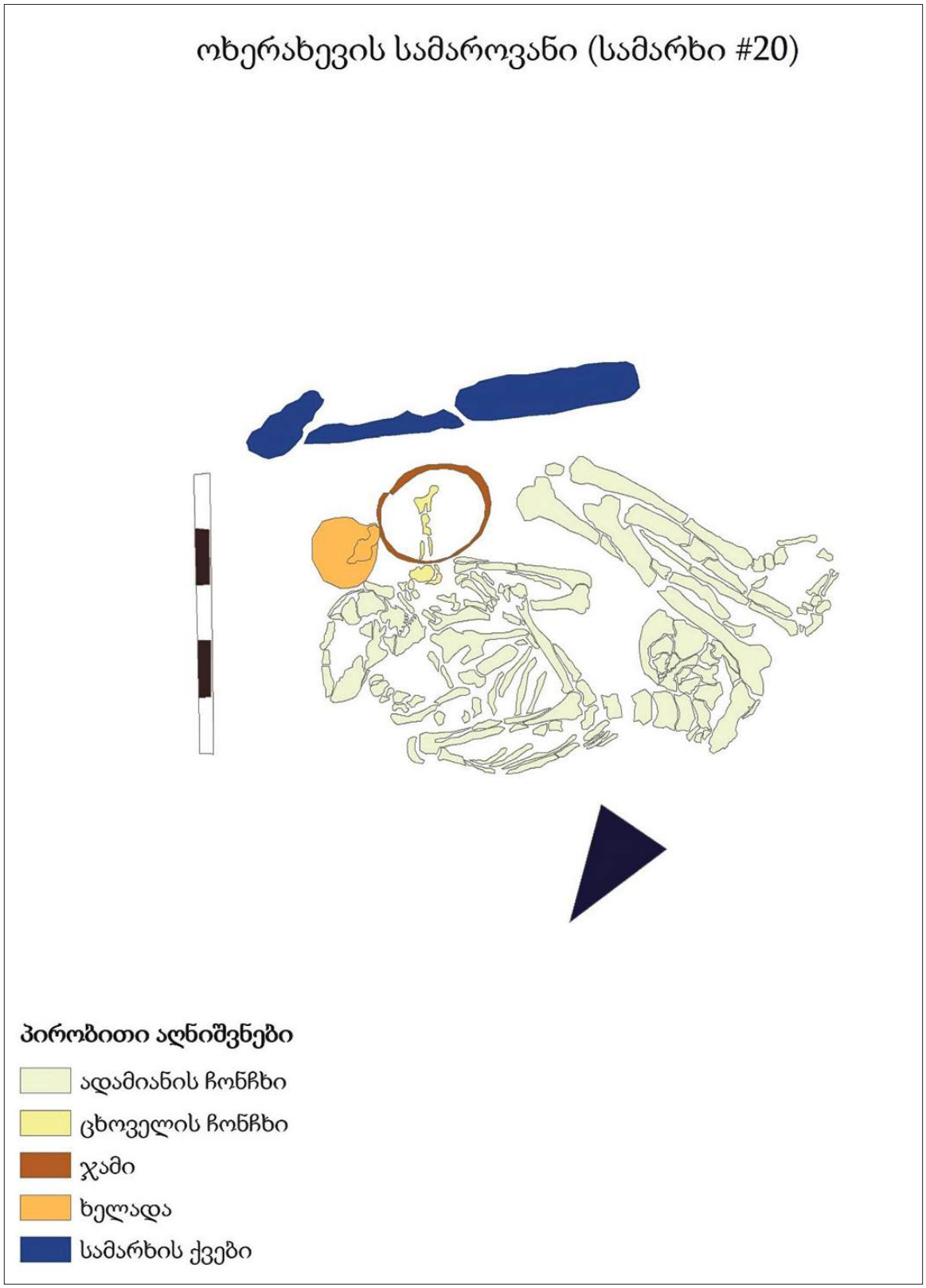

სურ. 86. *სამარხი N20. რკინის ფარაკიანი ბეჭდის ფრაგმენტები*

სურ. 87. *სამარხი N20*

ISSN 2960-9704

სურ. 88. *სამარხი N20. გეგმა (გ. ბურჯანაძე)*

სურ. 89. *სამარხი N21. ხელადა, თიხის, ჩალისფერი, წითლად მოხატული, ძაბრისებურად გადაშლილი პირით, ოდნავ დაშვებული მხრებითა და მომრგვალებული მუცლით, ბრტყელძირა. მრგვალგანივკვეთიანი ყური დაძერწილია პირისა და მუცლის მონაკვეთში. მუცლის ყველაზე გამობერილ მონაკვეთზე ხელადას შემოსდევს სამი ვიწრო სარტყელი. ზედა სარტყელზე დაფუძნებულია ერთმანეთში ჩასმული ოთხი სამკუთხედი, რომელთა გვერდებიც გაფორმებულია ბადისებური შტრიხებით. წითლად მოხატული, წყვილი ზოლები დაუყვება ყურზეც. ზომები: სიმაღლე - 17.2 სმ; პირის დმ. - 5.5 სმ; მუცლის დმ. - 13.2 სმ; ძირის დმ. - 19.5 სმ.*

სურ. 90. *სამარხი N21. ჯამი, თიხის, მოწითალო კეცით, პირმოყრილი, გარეთ გადაკეცილი ტუჩით, ბრტყელძირიანი. სიმაღლე - 6 სმ; პირის დმ. - 17.4 სმ; პირის სისქე - 4 მმ; ძირის დმ. – 12 სმ; ტუჩის გადაკეცვა - 1 სმ.*

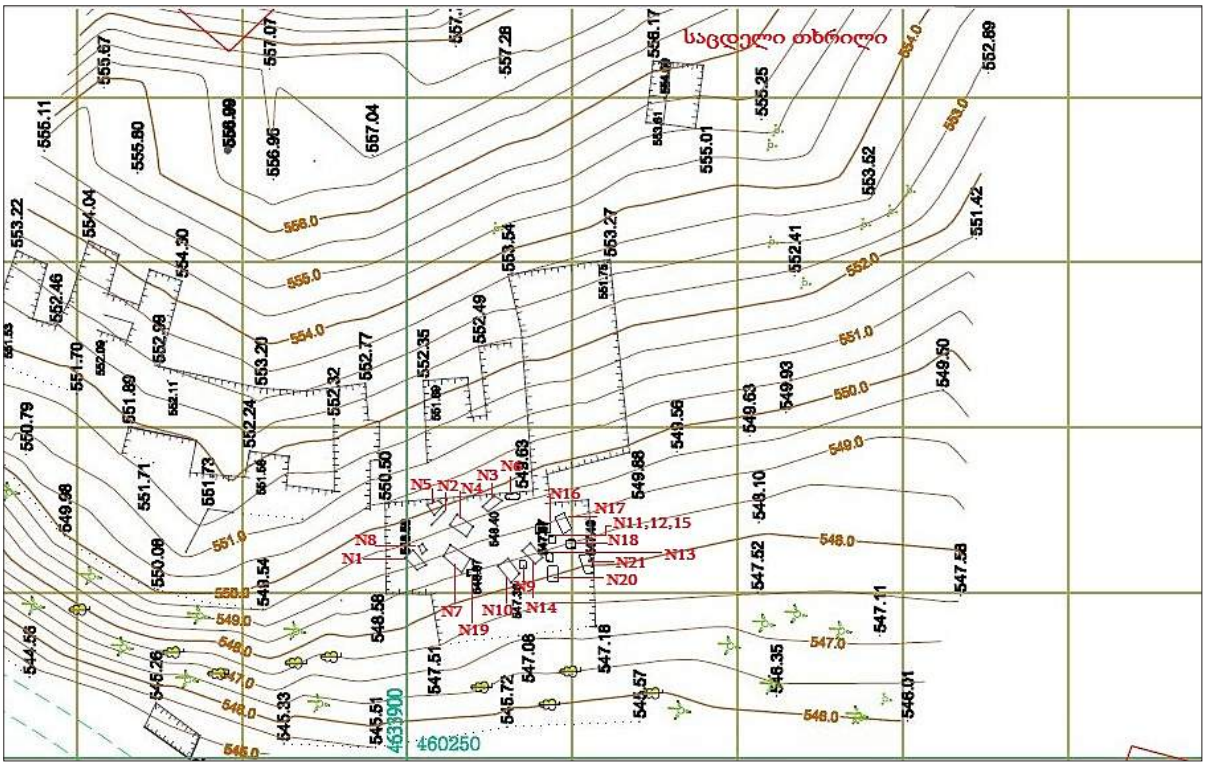
ISSN 2960-9704

სურ. 91. *სამარხი N21. რკინის შუბისპირისა და მასრის ფრაგმენტები*

სურ. 92. *სამარხი N21. ბრინჯაოს (?) რგოლი და წკირი. რგოლი თავგახსნილი, თანაბარღეროიანი, ძლიერ დაზიანებული. დიამეტრი - 2.2 სმ; ღეროს სისქე - 4 მმ.*

სურ. 93. *ტოპოგეგმა საცდელი თხრილისა და სამარხების აღნიშვნით*

სურ. 94. *საცდელი თხრილი ბორცვის დაფერდებაზე*

ISSN 2960-9704

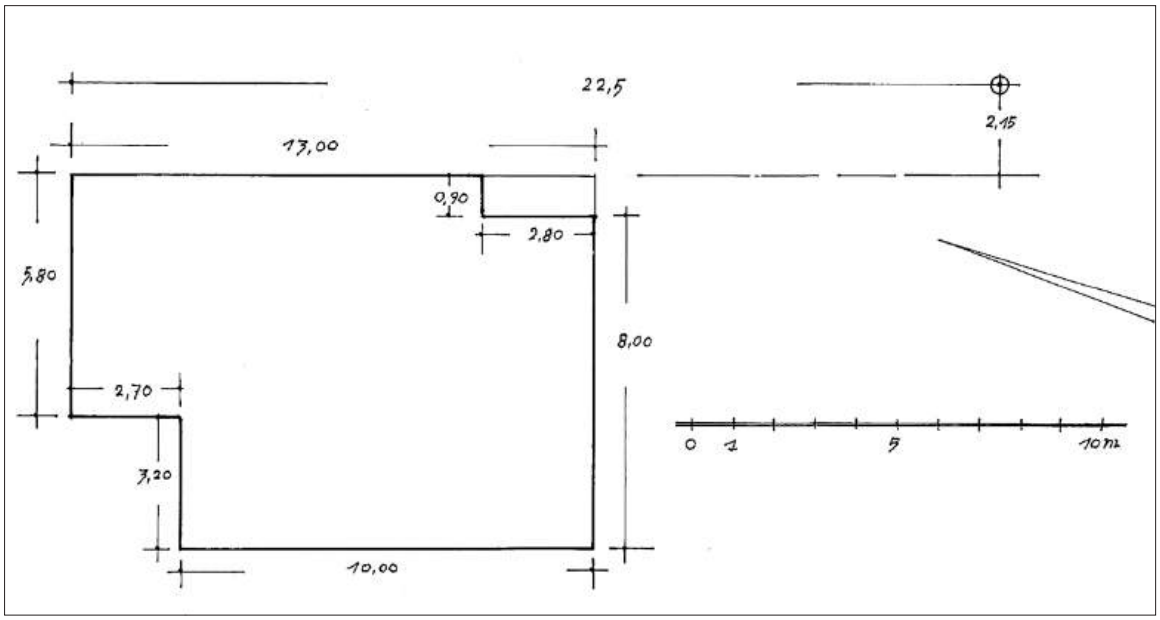
სურ. 95-96. *საკონტროლო ჭრილების ასახულობა წყალსაცავის სიახლოვეს არსებულ კედელზე*

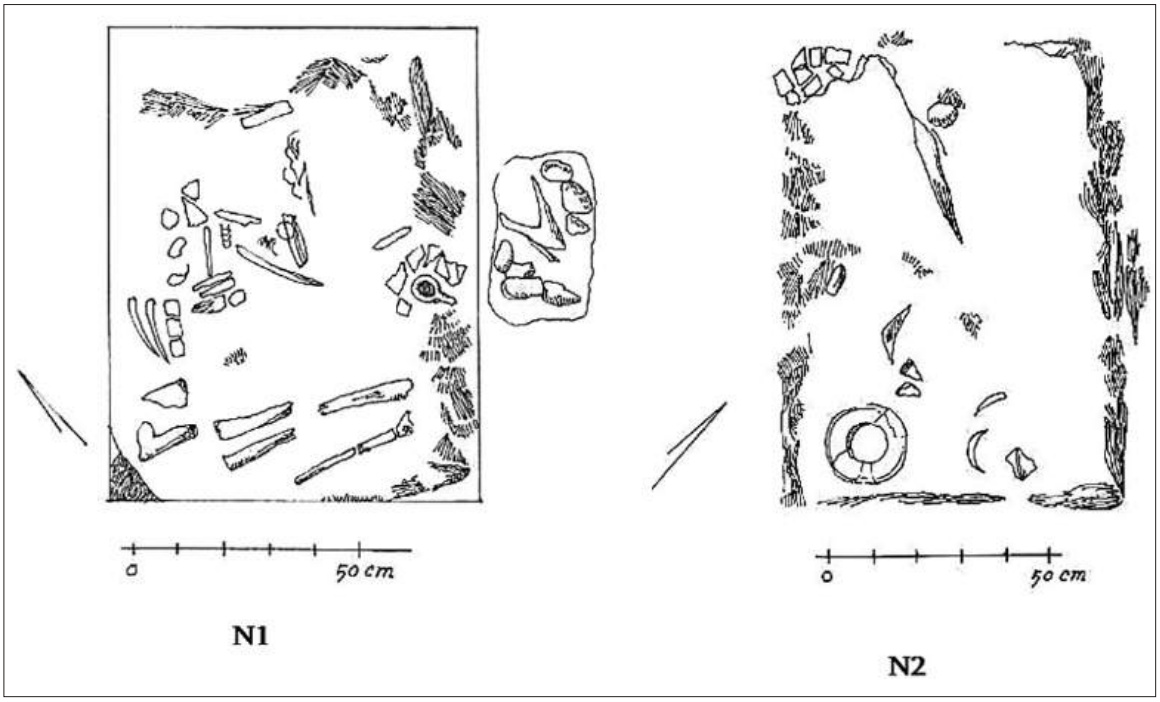

სურ. 97-98. *საკონტროლო ჭრილი ქედის ძირში გამოვლენილ კედელთან*

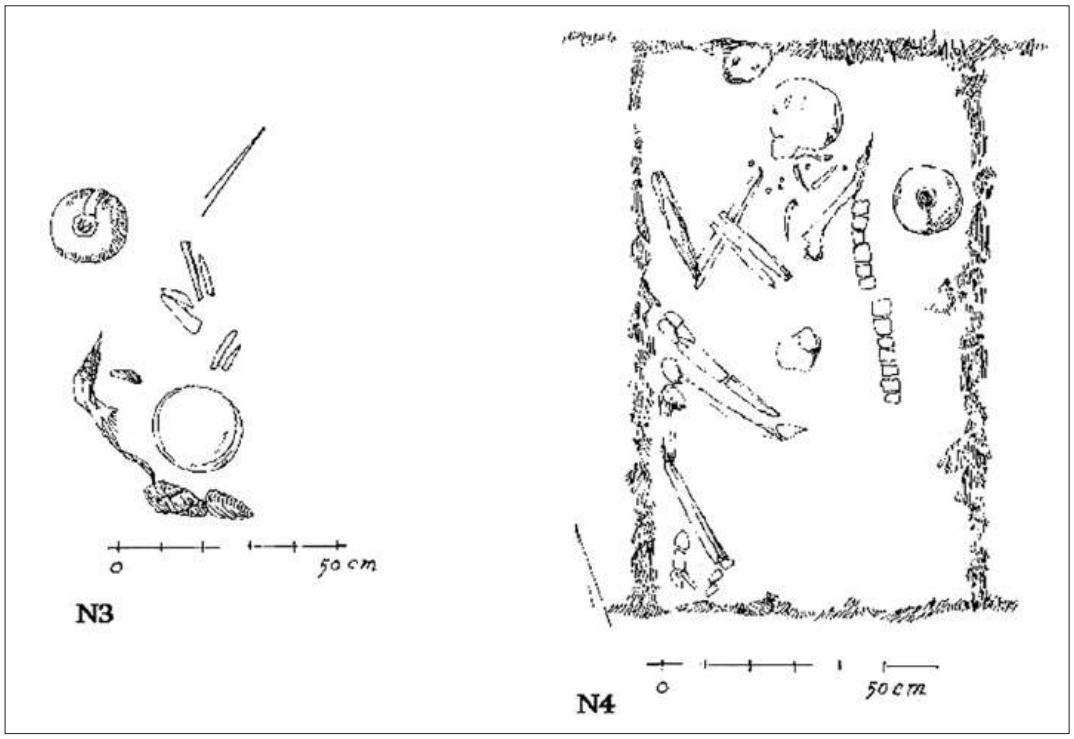
ISSN 2960-9704

ნახ. 1. *სამაროვნის მონაკვეთი. არქეოლოგიური ველის გეგმა (გ. ყიფიანი)*

ნახ. 2. *სამარხი N1 და N2 (გ. ყიფიანი)*

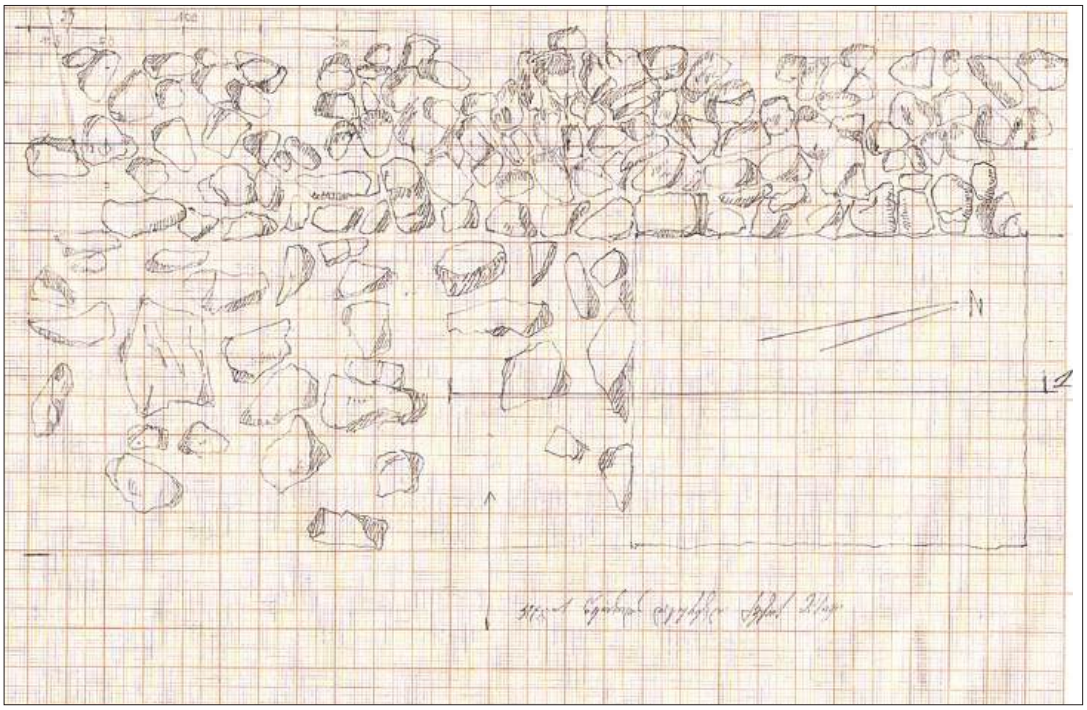

ნახ. 3. *სამარხი N3 და N4 (გ. ყიფიანი)*

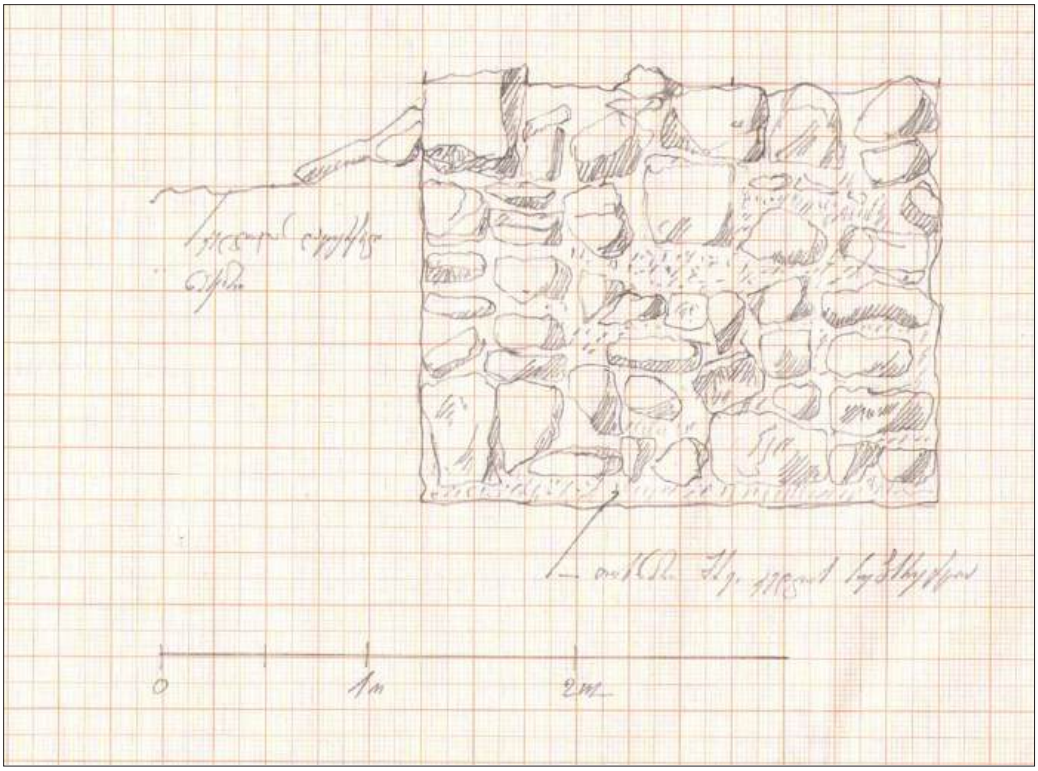

ნახ. 4. *სამარხი N6 (გ. ყიფიანი)*

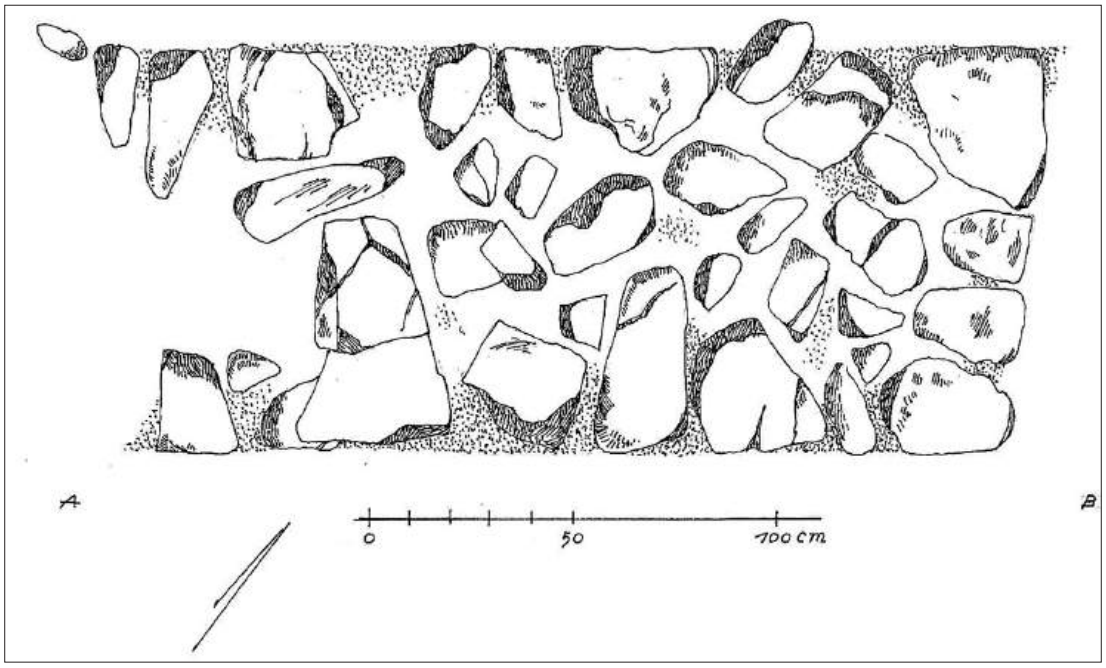
ISSN 2960-9704

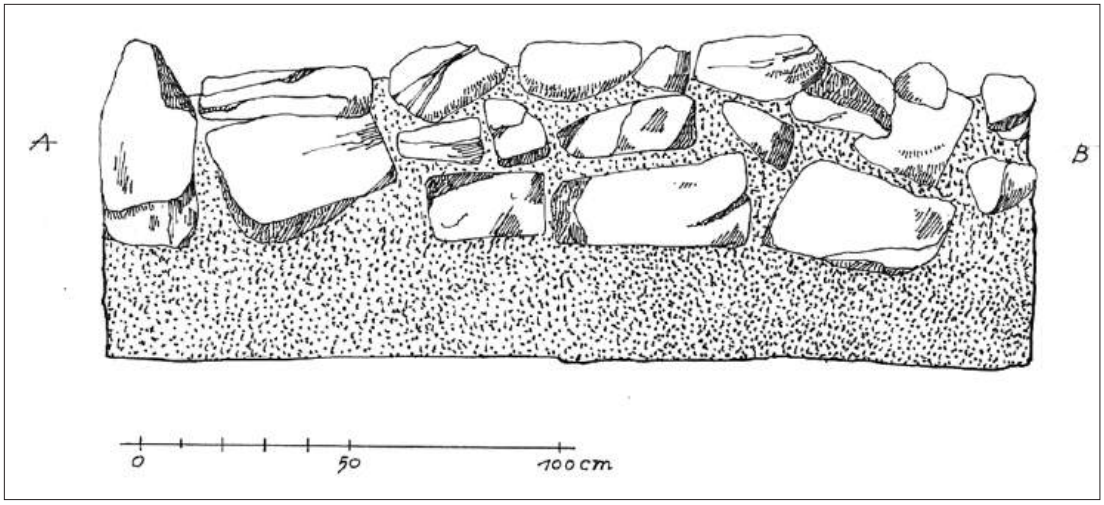
ნახ. 5. *კედლის წყობა და წყობიდან დაცურებული ქვის მასივი (გ. ყიფიანი)*

ნახ. 6. *კედლის ჭრილი (გ. ყიფიანი)*

ნახ. 7. *კედლის ანაზომი (გ. ყიფიანი)*

ნახ. 8. *კედლის ჭრილი (გ. ყიფიანი)*

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute of Archaeology of the European University

A BRIEF REPORT OF THE 2019 EXCAVATIONS OF GRAKLIANI GORA

Vakhtang Licheli,

Professor; Head of the Institute of archaeology at the Faculty of Humanities of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University;
Head of the Archaeological Direction of the University

Saba Bugianishvili,

Archaeologist; Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Grakliani Gora is located in the Kaspi municipality, on the lands of Samtavisi and Igoeti villages (coordinates: 41-59'48.39". 41-24'13.98").

The 2019 field season on Grakliani Gora (Fig. 1) began with the rescue work carried out on the first terrace, as a result of which the remains of XII-III centuries BC were revealed (buildings, tombs). Unfortunately, during the construction of this section of the road (km 58, the detoure road), part of the Late Bronze-early Iron Age cemetery was damaged, we studied one section of it, while the question of further funding for the excavation of the remainder was left open.

The main works were carried out at the locations foreseen in the schedule – on the third and fourth terraces.

1. Result of the excavations of the first terrace of Grakliani Gora.

During the construction of the road connecting Igoeti-Gamdlistskaro, cultural layers were exposed in a cut made by heavy machinary while grading the slope.

The area represents the first terrace of the nationally significant archaeological monument of Grakliani Gora (Tab. 2a).

In the site, the length of the study area measures 80 meters and 2 meters the width, excavations started from east to west in a 2-meter wide corridor (this width is determined by the parameters of the gabion being built to reinforce the international highway). Household pits characteristic of the Early Bronze Age were found (the upper part of pit N3 had been damaged by machinery). the pit's diameter is 1.40 m, depth 1.10 m. In the northeastern part of the pit, at a depth of 70 cm, an animal skeleton was found (presumably of a dog. The discovery of the dog's skeleton is noteworthy because it is related to the dog burial cult, and it is the third instance of this unusual religious tradition being attested on Grakliani), also, the heavily damaged remains of

the XII-XI century BC building. Storage is heavily damaged by machinery. A large amount of plaster was found on the entire area of the trench, which probably are parts of the destroyed wall dating back to the end of the II millennium BC. Both reddish and black fired ceramic ceramics were found in the abovementioned storeroom. A oven was excavated in the northeast corner of the storehouse (Fig. 2b). The oven has been destroyed, and only the baking chamber and a small part of the ash pit survive. The length of the stove (on the vertical axis) is 95 cm, height – 80 cm, width – 60 cm. The arch of the baking chamber has a semi-oval shape, the length of the arch is 47 cm, the maximum height – 25 cm. Below the arch is the oven, a rectangular hollow, which is plastered and extends from the wall to the northern corner of the ash pit. The covering of the oven is horizontal. In the north-western corner a small quadrangular merlon is preserved, measuring 24X18 cm. Analogous to the merlon preserved in the building N III-5 on the third terrace, which is well dated back to the XII-XI centuries BC.

Particular attention is warranted by the burials found in this same section, in which deceased children were buried. There are three such burials. One of them – Burial N2 – is a clay cistern (jar) burial, in which a young child was buried, presumably an individual of 38-40 weeks' gestation. The age was determined from the dimensions of the right ilium (length – 33 mm, width – 30 mm) and the right femur (length – 105 mm). Accordingly, the child died at birth (analysis carried out by doctoral candidate N. Tavartkiladze). In the clay cistern burial, 62 blue paste beads and two bronze earrings were found. The maximum diameter of the pithos is 60 cm. The burial of young children in clay cistern appears to have been an accepted tradition in pagan Georgia, since a similar burial was also found during the excavations at Atskuri. The burial dates to the IV-III centuries BC.

In the western part of the same terrace, several pit burials of the Iron Age, damaged during construction, were excavated. For example, Burial 19-1-4 was a pit burial in which a single individual was buried in a flexed (embryonic) position with the head facing west, on the right side. According to the inventory (pitcher, the so-called "stinger-tailed" (needle-point) arrowheads; Compare the inventory of Narekvavi tombs 83, 95, 96) burial is dated back to thVIII-VII centuries BC (Fig. 3 a, b, c, d).

2. Result of the excavation on the third and fourth terraces of Grakliani Gora (Fig. 4a).

The main focus was shifted to the research of building III – 6 of the third terrace (plot 77, squares 8-9).

Work on this plot had been suspended the previous year. The remains of a forge identified in previous years were removed, with the aim of revealing the remains of an earlier construction phase (contemporaneous with Grakliani's central inscription).

This proved to be the case – the exposed remains are contemporaneous with the inscribed temple, and accordingly three buildings of this period (10th century BC) have now been identified on the third terrace. Remains contemporaneous with the inscriptions are also clearly present in the western part of the fourth terrace; however, despite the efforts of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, limited financial resources mean that their full exposure will presumably not be achieved, and consequently, unfortunately, the probability of discovering further inscriptions is also sharply reduced.

In squares 8-9, cleaning work continued along the perimeter of the building identified last year. 20 cm south of the northern section, a stone construction was found, around which traces of plaster rendering are visible. This wall construction presumably represents a wall fragment whose length along the north-south axis is 1.20 m. East of this wall fragment, a reddish outline was observed, the cleaning of which revealed an oven. The oven is heavily damaged. Its front part was entirely cut away during a later building phase, of the 5th century BC. In the central part of the oven, fragments of clay vessels are arranged in several layers. Its western side survives, with a length of 60-70 cm. South of the oven a platform was recorded, on which fragments of ceramics – mostly gray-fired ware – were found. The platform measures 1 meter along the east–west axis and 60 cm along the north-south axis. South of the platform a large quantity of cattle bones was found.

In the square 9, at a distance of 1.60-1.65 cm the northern cut in the southern direction, there is a reddish plaster, which should represent a fragment of the wall. The abovementioned plaster is 80 cm on the east-west axis, and 15 cm on the north-south axis.

ISSN 2960-9704

In this square, small fragments of burnt rafters have been recorded, which are stacked next to each other. The first fragment from the east is arranged on the east-west axis, parallel to each other, the third – on the north-south axis, the fourth is again on the east-west axis, and the last, fifth rafter fragment is oriented to the north-south. The length of the first fragment is 10 cm, the second – 20 cm, the third – 12 cm, the fourth – 12 cm, and the fifth – 15 cm. A large quantity of charcoal was observed across the whole area.

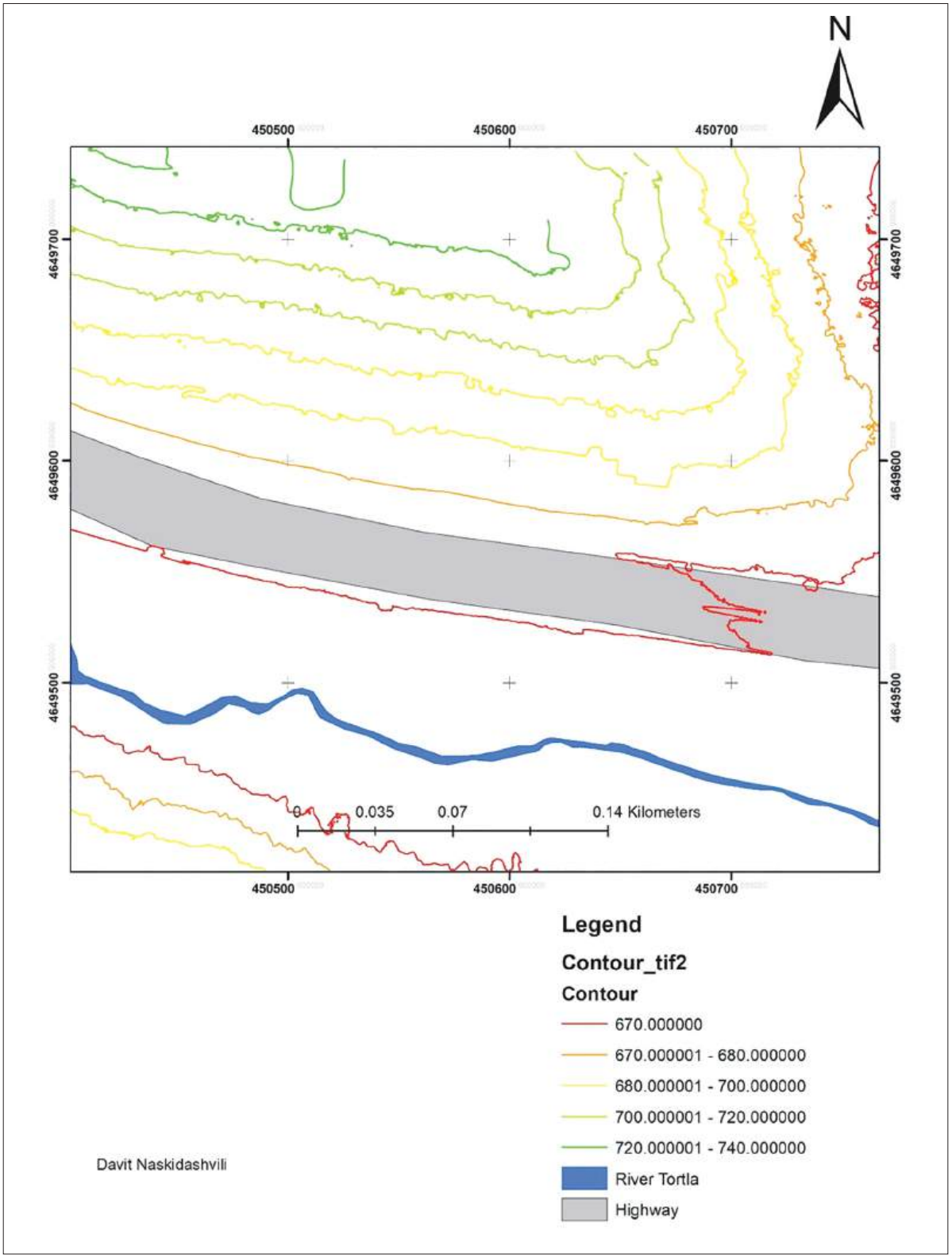
In the southeastern part of the room (squares 8-9), two pits arranged in a single line were found. The first pit lies directly 14 cm south of the northern section of the room. The depth of the pit is 50 cm, and the diameter is – cm. The second pit is located 2.50 m south of the northern section. The Pit is 45 cm deep, with a diameter of 20 cm. The distance between the two pits is 2.36 m. Usually, holes with this diameter are intended for the insertion of supporting posts.

Special attention was also given to Building N IV-6 on the fourth terrace. In room N IV-6, excavated on the fourth terrace of the settlement – in which a fire altar, portable fire-carrying vessels belonging to priests, and heavily corroded iron objects had been found – a small hoard of iron objects buried beneath the floor was discovered (in the southeastern corner of the room). The objects had been placed in a wooden box, and despite the very heavy corrosion it was possible to identify individual pieces. These are: a spearhead, an element of horse harness (a decorated cheek-piece), a socketed awl, and a knife. Also found there was a bone object (part of a goat's metapodial) bearing diagonal notches, as though something had been tallied on it. The remaining material has not yet been identified, and therefore, at this stage, this find gives the impression of a "warrior's hoard". In the western room of the building, a large quantity of in-situ shattered ceramics appears (Fig. 4b), which, it seems, had been arranged on shelves fixed to the western wall and was shattered when the structure collapsed as a result of a fire.

In parallel with the study of the settlement, work also continued at the necropolis of the fourth terrace. In the course of the ongoing excavations in the necropolis area, a burial arranged on two levels was found, in which a horse was buried together with the deceased (Burial No. 19-4). The deceased was buried in a flexed (embryonic) position, on the right side, head to the east (Tab. 4c). In the southeastern corner of the burial pit, 50 cm from the skeleton, grave goods (of the first half of the 4th century BC) had been placed, among which, together with ceramic material and beads, the following were found: a) two silver bracelets with convex backs and rich decoration, which exactly replicate examples found in the rich burial (N24) at Vani (though the Vani bracelets are made of gold); b) a massive silver torque adorned with the same decoration; c) a silver frontlet (diadem), which belongs to a rare category of finds, since until now only two bands of this type were known in Georgia; d) a silver spoon; e) a bronze fibula; f) a silver button; g) two gold pendant rings (Tab. 4c, 2d).

The discovered material is stored in the Grakliani Archaeological Museum.

Field works in different areas were led by: D. Turiashvili, O. Benashvili, S. Kokhreidze, A. Nadirashvili, B. Gelashvili, M. Naveriani, T. Chilingarashvili.

Tab. 1: *Grakliani Gora, schematic map with isohypses*

ISSN 2960-9704

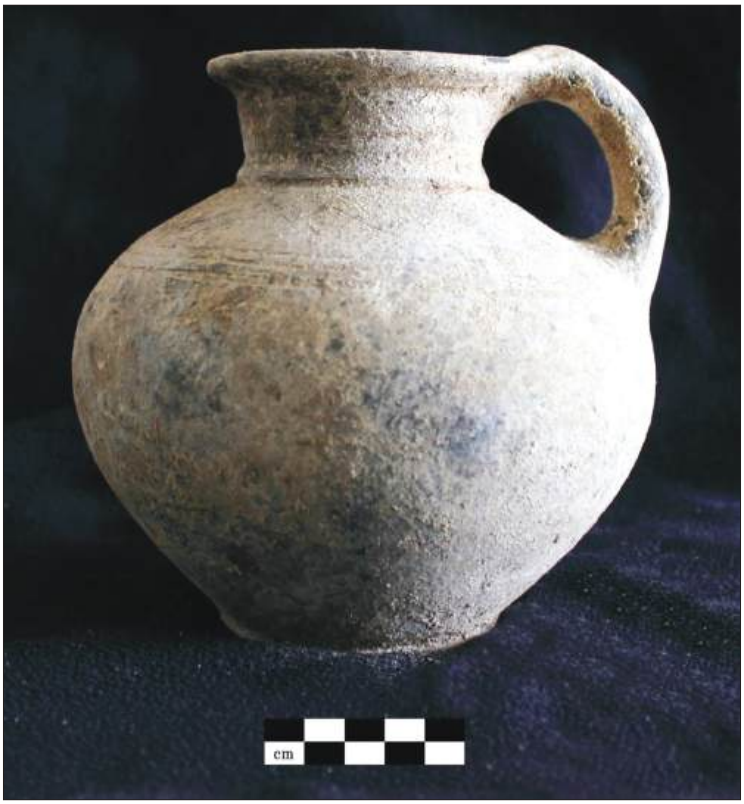
Tab. 2a: Grakliani Gora, the first terrace

Tab. 2b: Oven uncovered in the north-eastern corner of the room

Tab. 3a: Burial 19-1-4

Tab. 3b: Burial 19-1-4, ceramic jug

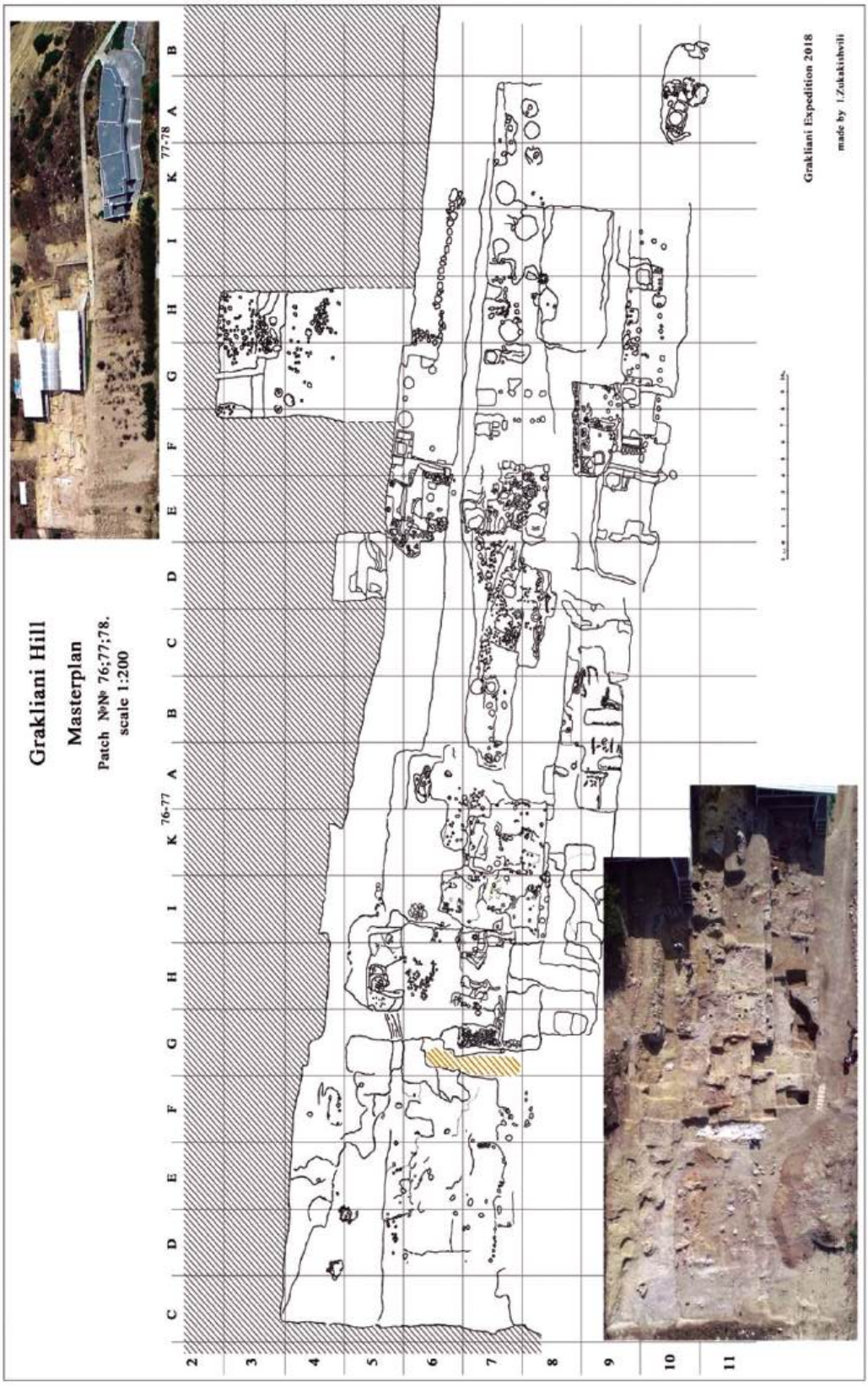
ISSN 2960-9704

Tab. 3c: Burial 19-1-4, so-called stinger-shaped (needle-point) arrowheads

Tab. 3d: Burial 19-1-4, bronze arrowhead

Tab. 4a: Plan of the third and fourth terraces of Grakliani Gora

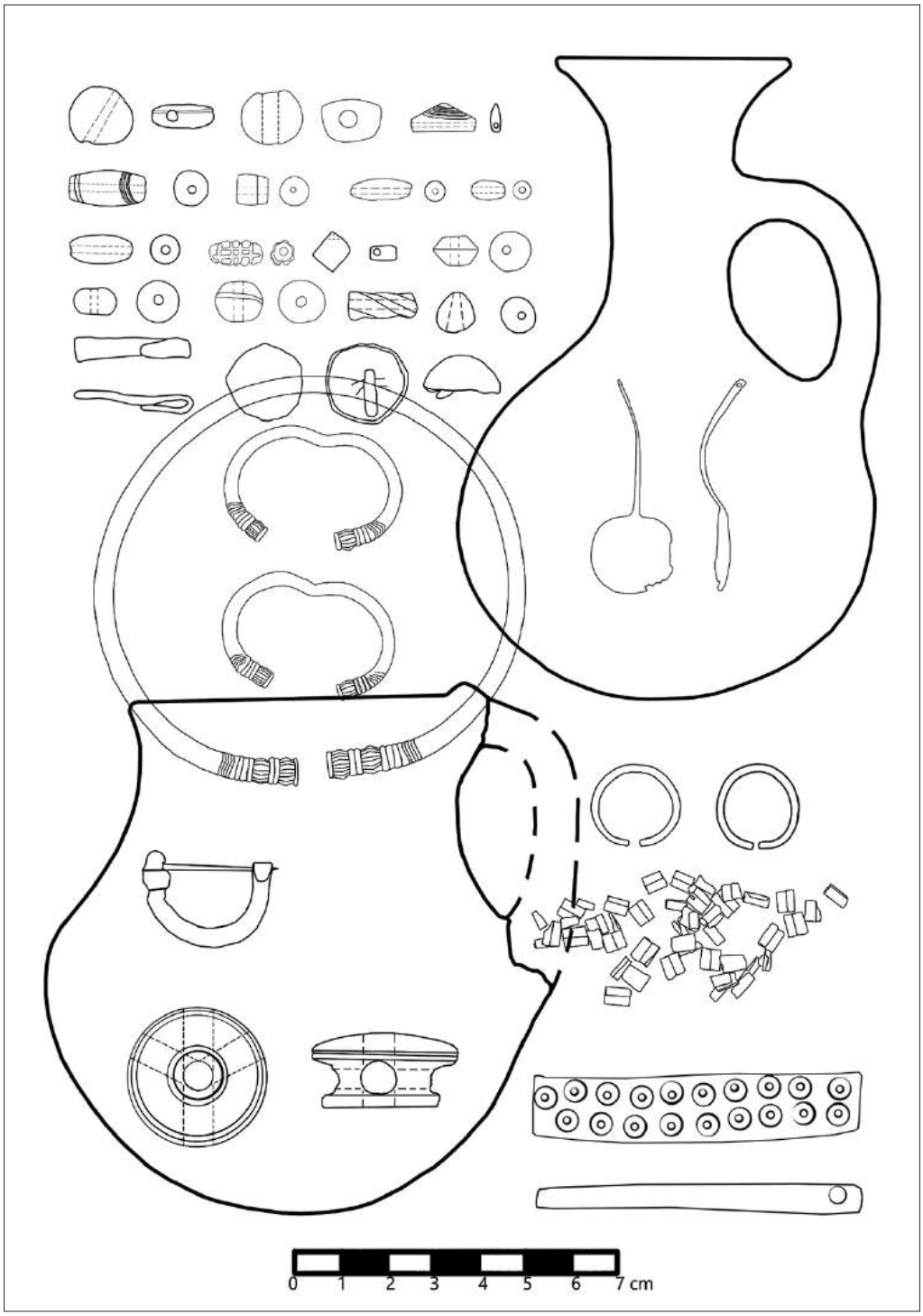
ISSN 2960-9704

Tab. 4b: Smashed pottery uncovered in the western room of the building

Tab. 4c: Burial 19-4, with the deceased buried together with a horse

Tab. 4d: Building IV-6, pottery fallen from the shelves

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

КРАТКИЙ ОТЧЁТ О РАСКОПКАХ 2019 ГОДА НА ГРАКЛИАНИ-ГОРА

Вахтанг Личели,

Директор Института археологии гуманитарного факультета
Тбилисского государственного университета им. Ив. Джавахишвили;
руководитель направления археологии университета.

Саба Бугианишвили,

Археолог; Тбилисский государственный университет им. Ив. Джавахишвили

Граклиани-Гора расположена на территории Каспского муниципалитета, на землях сёл Самтависи и Игоети (координаты: 41°59’48,39”; 41°24’13,98”).

Полевой сезон 2019 года на Граклиани-Гора (таб. 1) начался с охранно-спасательных работ на первой террасе, в результате которых были выявлены остатки XII-III вв. до н. э. (постройки, погребения). К сожалению, при строительстве данного участка дороги (58-й км, объездная дорога) была повреждена часть могильника позднебронзового – раннежелезного века, один участок которого мы исследовали, а вопрос дальнейшего финансирования изучения оставшейся части остался открытым.

Основные работы проводились на участках, предусмотренных планом-графиком, – на третьей и четвёртой террасах.

1. Результаты раскопок первой террасы Граклиани-Гора.

При строительстве дороги, соединяющей Игоети и Гамдлисцкаро, во время выравнивания склона тяжёлой техникой в срезе обнажились культурные слои.

Данная территория представляет собой первую террасу археологического памятника национального значения Граклиани-Гора (таб. 2а).

На участке, длина исследуемого ареала которого составляет 80 метров, а ширина – 2 метра, раскопки начались в направлении с востока на запад, в коридоре шириной 2 метра (эта ширина обусловлена параметрами габиона, который возводится для укрепления международной автомагистрали). Были обнаружены хозяйственные ямы, характерные для раннего бронзового века (верхняя часть ямы №3 была повреждена техникой; диаметр ямы – 1,40 см, глубина – 1,10 см. В северо-восточной части ямы,

на глубине 70 см, был выявлен скелет животного (предположительно, собаки; обнаружение скелета собаки является примечательным фактом, поскольку оно связано с культом захоронения собак, и это уже третий случай утверждения данной необычной религиозной традиции на Граклиани), а также сильно повреждённые остатки постройки XII-XI вв. до н. э. Помещение сильно повреждено техникой. По всей площади траншеи было выявлено большое количество штукатурки, которая, предположительно, представляет собой фрагменты стены, разрушенной в конце II тысячелетия до н. э. В данном помещении обнаружены как красновато, так и черно-обожжённые керамические изделия. В северо-восточном углу помещения была раскопана печь (таб. 2б). Печь разрушена, сохранились лишь топочная камера и небольшая часть золосборной ямы. Длина печи (по оси восток-запад) составляет 95 см, высота – 80 см, ширина – 60 см. Свод топочной камеры имеет форму полуовала, длина свода – 47 см, максимальная высота – 25 см. Под сводом у печи имеется прямоугольное в плане углубление, обмазанное глиной, продолжающееся от стены до северного угла золосборной ямы. Перекрытие печи горизонтальное. В северо-западном углу сохранился небольшой четырёхугольный выступ размером 24×18 см, аналогичный сохранившемуся выступу печи в здании №III-5 третьей террасы, надёжно датированному XII-XI вв. до н. э.

Особого внимания заслуживают выявленные на этом же участке погребения, в которых захоронены умершие дети. Таких погребений три. Одно из них – погребение №2 – представляет собой захоронение в пифосе, в котором похоронен младенец. Предположительно, это индивид 38-40 недель. Возраст определён по размерам правой подвздошной кости (длина – 33 мм, ширина – 30 мм) и правой бедренной кости (длина – 105 мм). Соответственно, ребёнок умер сразу после рождения (анализ провела докторантка Н. Таварткиладзе). В пифосном погребении обнаружено 62 бусины из пасты синего цвета и два бронзовых серёжных кольца. Максимальный диаметр пифоса – 60 см. Захоронение младенцев в пифосах, по всей видимости, было принятой традицией в языческой Грузии, поскольку аналогичное погребение было обнаружено и при раскопках в Ацкури. Погребение датируется IV-III вв. до н. э.

В западном участке этой же террасы были раскопаны несколько повреждённых при строительстве грунтовых погребений железного века. Например, погребение 19-1-4 представляло собой грунтовую могилу, в которой был захоронен один индивид в скорченной позе, головой на запад, на правом боку. Судья по инвентарю (кувшин, так называемые жалообразные наконечники стрел; ср. инвентарь погребений 83, 95, 96 Нареквави) погребение датируется VIII-VII вв. до н. э. (таб. 3 а, б, в, г).

2. Результаты раскопок третьей и четвёртой террас Граклиани-Гора (таб. 4а).

Основной акцент был перенесён на изучение здания №III-6 третьей террасы (участок №77, квадраты 8-9).

Работы на этом участке были приостановлены в прошлом году. Остатки кузницы, выявленные в предыдущие годы, были сняты с целью выявления остатков более ранней конструкции (синхронной центральной надписи Граклиани).

Так и произошло: выявленные остатки синхронны храму с надписями, и, соответственно, на третьей террасе для этого периода (X в. до н. э.) уже выявлены три здания. Совершенно очевидно, что синхронные надписям остатки имеются и в западной части четвёртой террасы, однако, несмотря на усилия Национального агентства охраны культурного наследия Грузии, из-за ограниченных финансовых возможностей их выявление, по всей видимости, не удастся осуществить, и, таким образом, к сожалению, вероятность обнаружения других надписей также резко снижается.

В квадратах 8-9 продолжились расчистные работы по периметру здания, выявленного в прошлом году. В 20 см к югу от северного среза была выявлена каменная кладка, вокруг которой заметны следы обмазки. Данная кладка стены, предположительно, представляет собой фрагмент стены, длина которого по оси север-юг составляет 1,20 см. К востоку от этого фрагмента стены наблюдался контур красноватого цвета, в результате расчистки которого была выявлена печь. Печь сильно повреждена. Её передняя часть

полностью срезана во время более поздней постройки, а именно постройки V века до н. э. В центральной части печи в несколько слоёв уложены фрагменты глиняной посуды. Сохранилась западная часть длиной 60-70 см. К югу от печи была зафиксирована площадка, на которой обнаружены фрагменты керамики – преимущественно сероглиняной. Длина площадки по оси восток-запад составляет 1 метр, а по оси север-юг – 60 см. К югу от площадки было выявлено большое количество костей крупного рогатого скота.

В квадрате №9, на расстоянии 1,60-1,65 см к югу от северного среза, зафиксирована обмазка красноватого цвета, которая, по-видимому, представляет собой фрагмент стены. Данная обмазка по оси восток-запад составляет 80 см, а по оси север-юг – 15 см.

В данном квадрате зафиксированы небольшие фрагменты обгоревших балок, уложенных рядом друг с другом. Считая с востока, первый фрагмент уложен по оси восток-запад; третий фрагмент – по оси север-юг, параллельно ему; четвёртый снова расположен по оси восток-запад, а последний, пятый фрагмент балки ориентирован по оси север-юг. Длина первого фрагмента – 10 см, второго – 20 см, третьего – 12 см, четвёртого – 12 см, а пятого – 15 см. По всему периметру отмечалось большое количество угля.

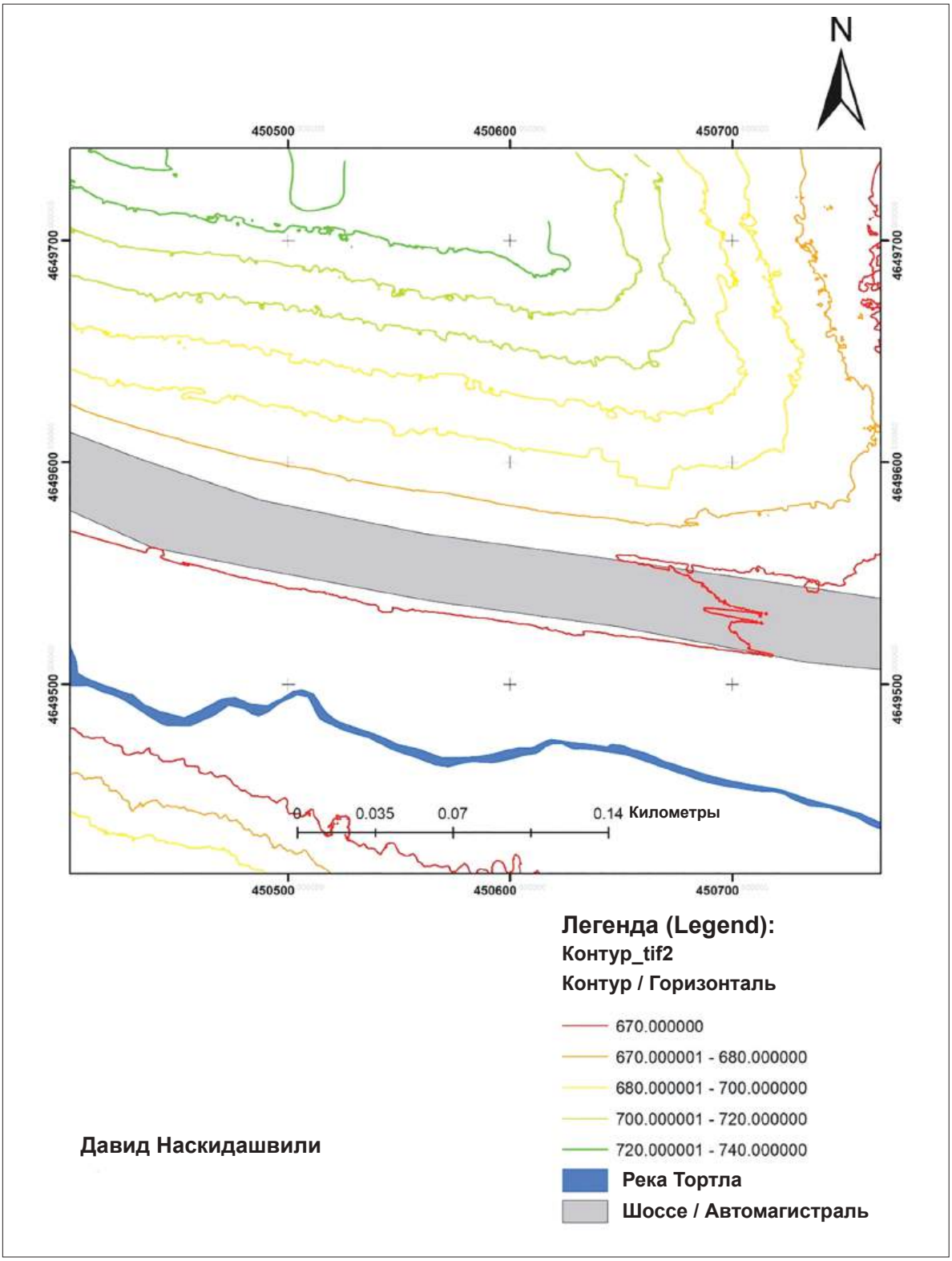
В юго-восточной части помещения (в квадратах 8-9) были выявлены две ямы, расположенные на одной линии. Первая яма находится непосредственно в 14 см к югу от северного среза помещения, глубина ямы – 50 см, диаметр – 25 см; вторая яма расположена в 2,50 м к югу от северного среза. Глубина ямы – 45 см, диаметр – 20 см. Расстояние между ямами составляет 2,36 м. Обычно ямы такого диаметра предназначены для установки опорных столбов.

Особое внимание было уделено также зданию № IV-6 четвёртой террасы. В помещении №IV-6, раскопанном на четвёртой террасе поселения, где были обнаружены очаг-алтарь, переносные жертвенники для огня, принадлежавшие жрецам, и сильно коррозированные железные предметы, под полом был найден небольшой клад железных изделий, зарытый в земле (юго-восточный угол помещения). Предметы были уложены в деревянный ящик, и, несмотря на очень сильную коррозию, удалось идентифицировать отдельные образцы. Это: наконечник копья, деталь конской упряжи (декорированный налобник), шило с костяной рукоятью, нож. Здесь же лежал костяной предмет (часть козьей этацарпалии), на котором сделаны косые насечки (как будто что-то было подсчитано). Остальной инвентарь пока не идентифицирован, и поэтому на данном этапе эта находка производит впечатление «клада всадника». В западном помещении здания в большом количестве встречается керамические фрагменти ин ситу (таб. 4б), которая, по-видимому, была расставлена на полках, прикреплённых к западной стене, и разбилась в результате обрушения конструкции при пожаре.

Параллельно с исследованием поселения, работы продолжались и на могильнике четвёртой террасы. В ходе раскопок, проводившихся на территории могильника, было обнаружено двухъярусное погребение, в котором вместе с умершим захоронена лошадь (погребение №19-4). Умерший захоронен в скорченной позе, на правом боку, головой на восток (таб. 4в). В юго-восточном углу погребальной ямы, на расстоянии 50 см от скелета, был зарыт погребальный инвентарь (первая половина IV в. до н. э.), в составе которого, наряду с керамическим материалом и бусами, обнаружены: а) два серебряных браслета с вогнутой спинкой и обильно декорированные, точно повторяющие экземпляры, обнаруженные в богатом ванском погребении (№24) (хотя ванские браслеты изготовлены из золота); б) массивное серебряное шейное украшение, украшенное тем же декором; в) серебряная налобная лента (диадема), относящаяся к категории редких находок, поскольку в Грузии до сих пор было известно лишь две ленты этого типа; г) серебряная ложка; д) бронзовая фибула; е) серебряная пуговица; ж) два золотых подвесных кольца (таб. 4в, 2г).

Обнаруженный материал хранится в Археологическом музее Граклиани.

Полевыми работами на различных участках руководили: Д. Туриашвили, О. Бенашвили, С. Кохреидзе, А. Надирашвили, Б. Гелашвили, М. Навериани, Т. Чилингарашвили.

ТАБ 1. *Граклиани-Гора, тематическая карта с изогипсами.*

ISSN 2960-9704

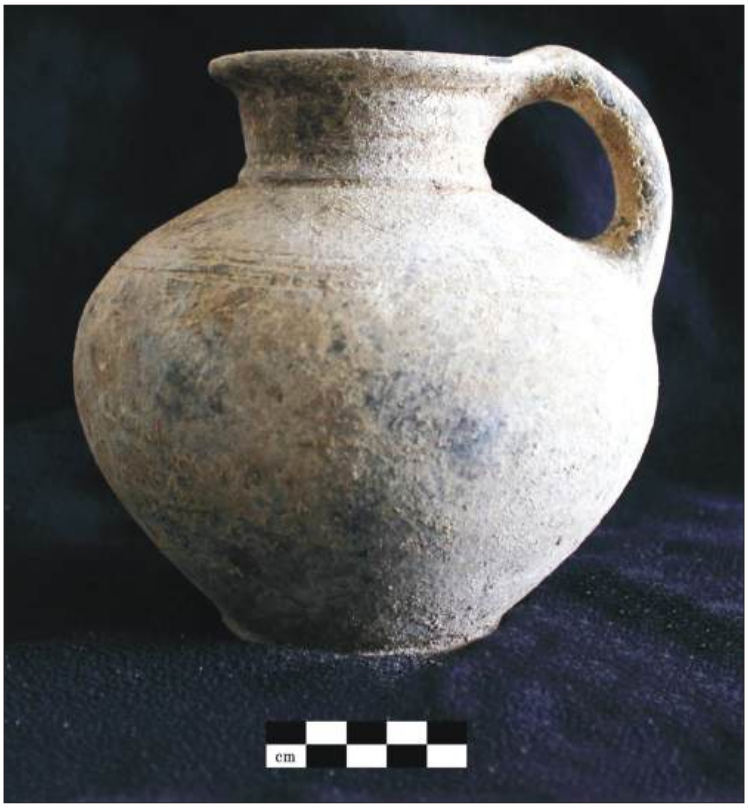
ТАБ 2а. *первая терраса Граклиани.*

ТАБ 2б. *печь, выявленная в северо-восточном углу помещения.*

ТАБ 3а. *погребение 19-1-4.*

ТАБ 3б. *погребение 19-1-4, кувшин.*

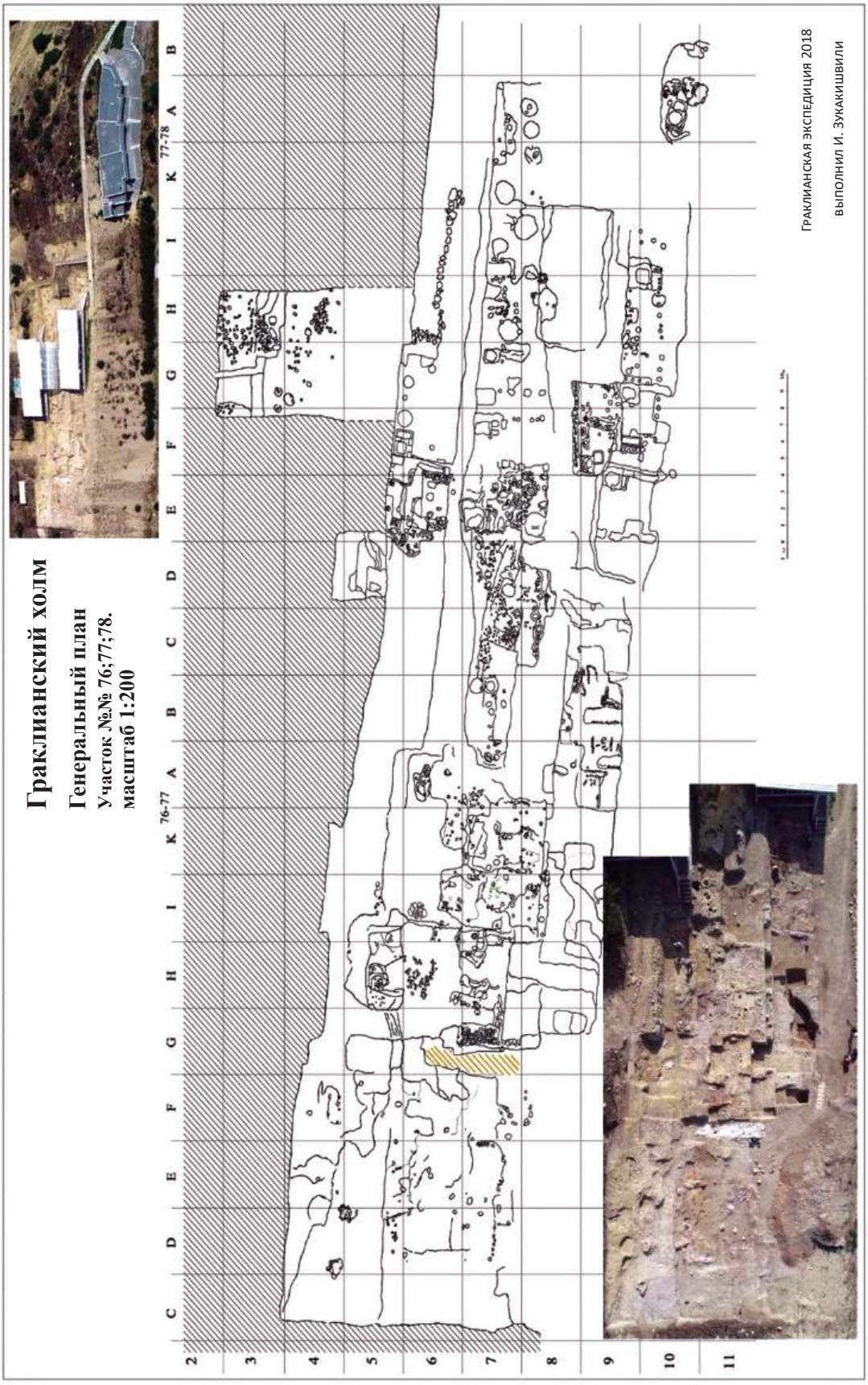
ISSN 2960-9704

ТАБ 3в. *погребение 19-1-4, так называемые жалообразные наконечники стрел.*

ТАБ 3г. *погребение 19-1-4, бронзовый наконечник стрелы.*

ТАБ 4а. *план третьей и четвёртой террас Гракланы-Гора.*

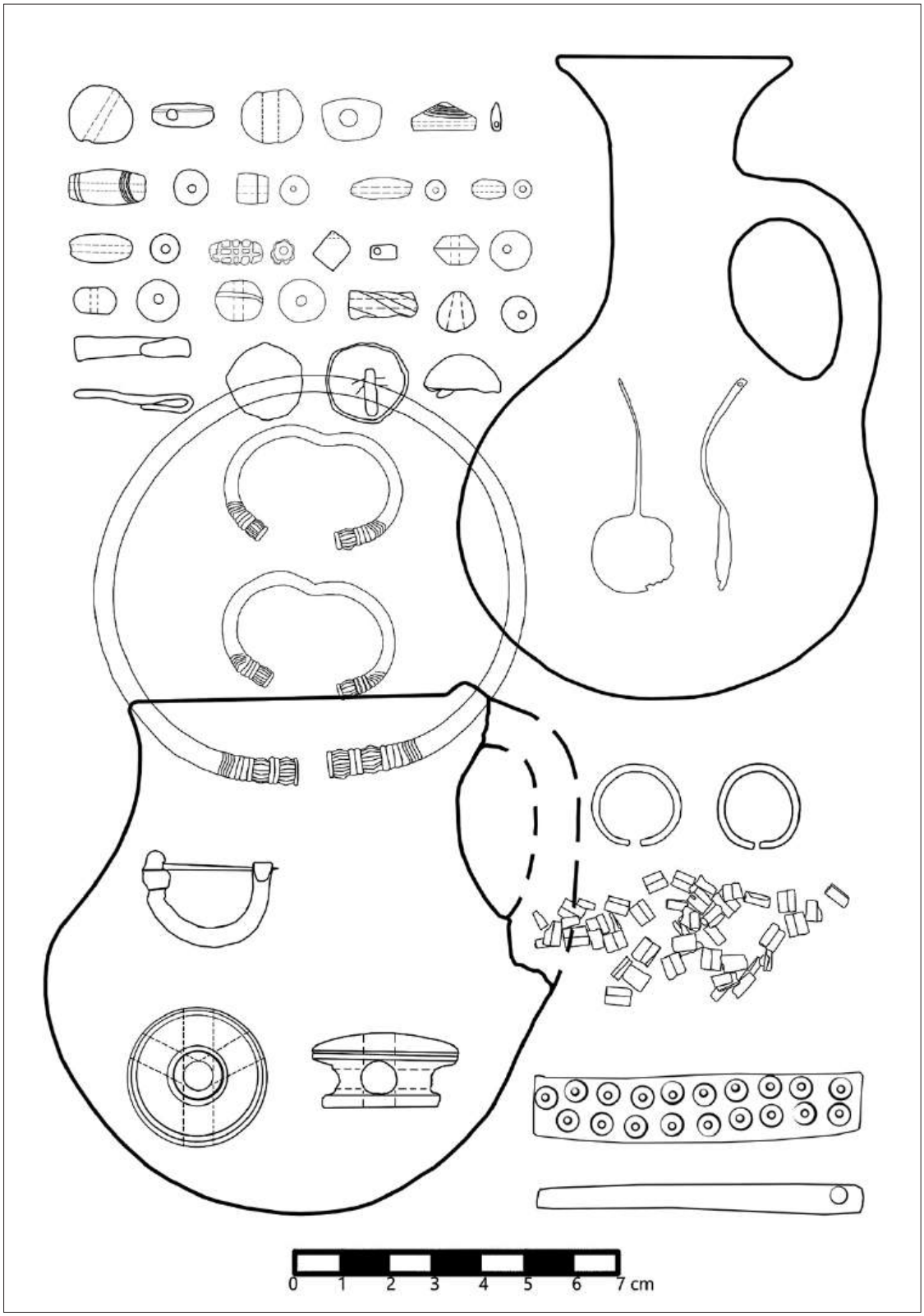
ISSN 2960-9704

ТАБ 4б. *разбитая керамика, выявленная в западном помещении здания.*

ТАБ 4в. *погребение 19-4, в котором выявлен умерший, захороненный вместе с лошадью.*

ТАБ 4г. *здание № 6. Керамика, упавшая с полок.*

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

გრაკლიანი გორის 2019 წლის გათხრების მოკლე ანგარიში

ვახტანგ ლიჩელი,

ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარული ფაკულტეტის არქეოლოგიის ინსტიტუტის ხელმძღვანელი; უნივერსიტეტის არქეოლოგიის მიმართულების ხელმძღვანელი.

საბა ბუგიანიშვილი,

არქეოლოგი; ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

გრაკლიანი გორა მდებარეობს კასპის მუნიციპლიტეტში, სოფლების სამთავისისა და იგოეთის მიწებზე (კოორდინატები: 41-59’48.39”. 41-24’13.98”).

2019 წლის საველე სეზონი გრაკლიან გორაზე (ტაბ. 1) დაიწყო პირველ ტერასაზე ჩატარებული გადარჩენითი სამუშაოებით, რის შედეგადაც გამოვლინდა ძვ. წ. XII-III საუკუნეების ნაშთები (შენობები, სამარხები). სამწუხაროდ, გზის (58-ე კმ, სათადარიგო გზა) ამ მონაკვეთის მშენებლობის დროს, დაზიანდა გვიანი ბრინჯაო-ადრე რკინის ხანის სამაროვნის ნაწილი, რომლის ერთი მონაკვეთი შევისწავლეთ, ხოლო დანარჩენის შემდგომი დაფინანსების საკითხი, ღიად დარჩა.

ძირითადი სამუშაოები განხორციელდა გეგმა-გრაფიკით გათვალისწინებულ ადგილებზე – მესამე და მეოთხე ტერასებზე.

1. გრაკლიანი გორის პირველი ტერასის გათხრების შედეგი.

იგოეთი-გამდლისწყაროს დამაკავშირებელი გზის მშენებლობის დროს მძიმე ტექნიკით ფერდობის ჩამოსწორებისას ჭრილში გამოჩნდა კულტურული ფენები.

ტერიტორია წარმოადგენს გრაკლიანი გორის ეროვნული მნიშვნელობის არქეოლოგიური ძეგლის პირველ ტერასას (ტაბ. 2ა).

ფართობზე, რომლის შესასწავლი არეალის სიგრძე არის 80 მეტრი, ხოლო სიგანე 2 მეტრი, გათხრები დაიწყო აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით, 2 მეტრის სიგანის დერეფანში (ეს სიგანე განპირობებულია იმ გამბიონის პარამეტრებით, რომელიც საერთაშორისო ავტომაგისტრალის შესამაგრებლად შენდება). აღმოჩნდა ადრე ბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელი სამეურნეო ორმოები (N3 ორმოს ზედა ნაწილი დაზიანებული იყო ტექნიკის მიერ). ორმოს დიამეტრია – 1,40 სმ., სიღრმე – 1,10 სმ. ორმოს ჩრდილო-

აღმოსავლეთ ნაწილში, 70 სმ-ის სიღრმეზე, გამოვლინდა ცხოველის ჩონჩხი (სავარაუდოდ, ძაღლის. ძაღლის ჩონჩხის აღმოჩენა საყურადღებო ფაქტია, რადგან იგი დაკავშირებულია ძაღლის დაკრძალვის კულტთან და ეს გრაკლიანზე ამ უჩვეული რელიგიური ტრადიციის დამკვიდრების მესამე შემთხვევაა), აგრეთვე ძვ. წ. XII-XI საუკუნეების შენობის ძლიერ დაზიანებული ნაშთი. სათავსო ძლიერ არის დაზიანებული ტექნიკის მიერ. თხრილის მთელს ფართობზე გამოვლინდა ბათქაშის დიდი რაოდენობა, რომლებიც, სავარაუდოდ, ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულს დანგრეული კედლის ნაწილებია. აღნიშნულ სათავსოში აღმოჩნდა როგორც მოწითალოდ, ასევე შავად გამომწვარი კერამიკული ნაწარმი. სათავსოს ჩრდილო აღმოსავლეთ კუთხეში გაითხარა ღუმელი (ტაბ. 2ბ). ღუმელი დანგრეულია, შემორჩენილია მხოლოდ საცხობი კამერა და სანაცრე ორმოს მცირე ნაწილი. ღუმელის სიგრძე (აღმ-დას ღერძზე) 95 სმ-ია, სიმაღლე – 80 სმ, სიგანე 60 სმ. საცხობი კამერის თაღი ნახევაროვალის ფორმისაა, თაღის სიგრძე – 47 სმ, მაქსიმალური სიმაღლე – 25 სმ. თაღს ქვემოთ, ღუმელს აქვს მართკუთხედის ფორმის ფოსო, რომელიც ამოლესილია და გრძელდება კედლიდან სანაცრე ორმოს ჩრდილოეთ კუთხემდე. ღუმელის გადახურვა ჰორიზონტალურია. ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში შემორჩენილია მცირე ზომის ოთხკუთხა ქონგური, რომლის ზომაა 24X18 სმ და ანალოგიურია მესამე ტერასის NIII – 5 შენობაში შემორჩენილი ღუმელის ქონგურისა, რომელიც კარგად არის დათარიღებული ძვ. წ. XII-XI საუკუნეებით.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ამავე მონაკვეთში გამოვლენილი სამარხები, რომლებშიც დაღუპული ბავშვები არიან დაკრძალული. ასეთი სამი სამარხია. ერთ-ერთი მათგანი – N2 სამარხი დერგსამარხია, რომელშიც მცირეწლოვანი ბავშვია დაკრძალული. სავარაუდოდ, იგი 38-40 კვირის ინდივიდია. ასაკი განისაზღვრა მარჯვენა თეძოს ძვლისა (სიგრძე – 33 მმ, სიგანე – 30 მმ) და მარჯვენა ბარძაყის (სიგრძე – 105 მმ) ძვლის ზომების მიხედვით. შესაბამისად, ბავშვი დაბადებისთანავეა დაღუპული (ანალიზი ჩაატარა დოქტორანტმა ნ. თავართქილაძემ). დერგსამარხში აღმოჩნდა 62 ცალი ლურჯი ფერის პასტის მძივი და ბრინჯაოს ორი საყურე რგოლი. დერგის მაქსიმალური დიამეტრია 60 სმ. დერგში მცირეწლოვანი ბავშვების დაკრძალვა, როგორც ჩანს, წარმართულ საქართველოში მიღებული ტრადიციაა, რადგან ასეთივე სამარხი აწყურის გათხრების დროსაც არის აღმოჩენილი. სამარხი ძვ. წ. IV-III საუკუნეებს განეკუთვნება.

ამავე ტერასის დასავლეთ მონაკვეთში გაითხარა მშენებლობის დროს დაზიანებული რკინის ხანის რამოდენიმე ორმოსამარხი. მაგალითად, სამარხი 19-1-4 წარმოადგენდა ორმოსამარხს, რომელშიც ერთი ინდივიდი იყო დაკრძალული ემბრიონალურ პოზაში, თავით დასავლეთისაკენ, მარჯვენა გვერდზე. ინვენტარის მიხედვით (ხელადა, ე.წ. „ნესტრისებრი“ ისრისპირები; შდრ. ნარეკვავის სამარხების 83, 95,96 ინვენტარი) სამარხი ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებით თარიღდება (ტაბ. 3 ა, ბ, გ, დ).

2. გრაკლიანი გორის მესამე და მეოთხე ტერასების გათხრების შედეგი (ტაბ. 4ა). B

ძირითადი აქცენტი გადატანილი იყო მესამე ტერასის III – 6 შენობის კვლევაზე (77-ე ნაკვეთი, 8 – 9 კვადრატები).

ამ ნაკვეთში სამუშაოები გასულ წელს დაიყო. წინა წლებში გამოვლენილი სამჭედლოს ნაშთები მოიხსნა იმ მიზნით, რომ გამოვლენილიყო ადრეული (გრაკლიანის ცენტრალური წარწერის სინქრონული) კონტსრუქციის ნაშთები.

ასეც მოხდა – გამოვლენილი ნაშთები სინქრონულია წარწერებიანი ტაძრის და შესაბამისად, მესამე ტერასზე ამ ხანის (ძვ. წ. X საუკუნე) უკვე სამი შენობა გამოიკვეთა. სრულიად აშკარად წარწერების სინქრონული ნაშთები არის ასევე მეოთხე ტერასის დასავლეთ ნაწილშიც, თუმცა – მიუხედავად საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის ეროვნული სააგენტოს მცდელობისა, შეზღუდული ფინანსური შესაძლებლობების გამო, მისი გამოვლენა, სავარაუდოდ ვერ მოხერხდება და ამდენად, სამწუხაროდ, სხვა წარწერების აღმოჩენის ალბათობაც მკვეთრად შემცირდება.

8 – 9 კვადრატებში გასულ წელს გამოვლენილი შენობის პერიმეტრზე გაგრძელდა გაწმენდითი სამუშაო. ჩრდილოეთი ჭრილიდან სამხრეთით 20 სმ-ში გამოვლინდა ქვების წყობა, რომელსაც გარშემო ემჩნევა ნალესობის კვალი. აღნიშნული კედლის წყობა სავარაუდოდ წარმოადგენს კედლის ფრაგმენტს, რომლის სიგრძე ჩრდილოეთ-სამხრეთის ღერძზე 1,20 სმ-ია. აღნიშნულ კედლის ფრაგმენტის აღმოსავლეთით შეიმჩნეოდა მოწითალო ფერის კონტური, რომლის გაწმენდის შედეგადაც გამოიკვეთა ღუმელი. ღუმელი

ISSN 2960-9704

ძლიერ არის დაზიანებული. მისი წინა მხარე, გვიანდელი ანუ ძვ. წ. მეხუთე საუკუნის მშენებლობის დროს, მთლიანად არის ჩამოჭრილი. ღუმელის ცენტრალურ ნაწილში რამდენიმე ფენად არის დალაგებული თიხის ჭურჭლის ნატეხები. შემორჩენილი აქვს დასავლეთი მხარე, რომლის სიგრძეც 60-70 სმ-ია. ღუმელის სამხრეთით დაფიქსირდა ბაქანი, რომელზეც აღმოჩნდა კერამიკის – უმეტესად, ნაცრისფერკეციანის – ფრაგმენტები. ბაქანის სიგრძე აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე 1 მეტრია, ხოლო ჩრდილოეთ-სამხრეთის ღერძზე 60 სმ. ბაქანის სამხრეთით გამოვლინდა დიდი რაოდენობით მსხვილფეხა საქონლის ძვლები.

მე-9 კვადრატში, ჩრდილოეთ ჭრილიდან სამხრეთის მიმართულებით 1,60-1,65 სმ-ის მოშორებით, დაფიქსირებულია მოწითალო ფერის ნალესობა, რომელიც კედლის ფრაგმენტს უნდა წარმოადგენდეს. აღნიშნული ნალესობა აღმოსავლეთ-დასავლეთ ღერძზე 80 სმ-ია, ხოლო ჩრდილო-სამხრეთ ღერძზე 15 სმ.

აღნიშნულ კვადრატში დაფიქსირებულია დამწვარი ნივნივების პატარა ფრაგმენტები, რომლებიც ერთმანეთის გვერდიგვერდაა ჩალაგებული. აღმოსავლეთიდან პირველი ფრაგმენტი ჩალაგებულია აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე, ერთმანეთის პარალელურად, მესამე – ჩრდილოეთ-სამხრეთის ღერძზე, მეოთხე კვლავ აღმოსავლეთ-დასავლეთ ღერძზე მდებარეობს, ხოლო ბოლო, მეხუთე ნივნივის ფრაგმენტი ჩრდილოეთ-სამხრეთზეა ორიენტირებული. პირველი ფრაგმენტის სიგრძე 10 სმ-ია, მეორესი – 20 სმ, მესამესი – 12 სმ, მეოთხესი – 12 სმ, ხოლო მეხუთის – 15 სმ. მთელ პერიმეტრზე შეინიშნებოდა დიდი რაოდენობით ნახშირი.

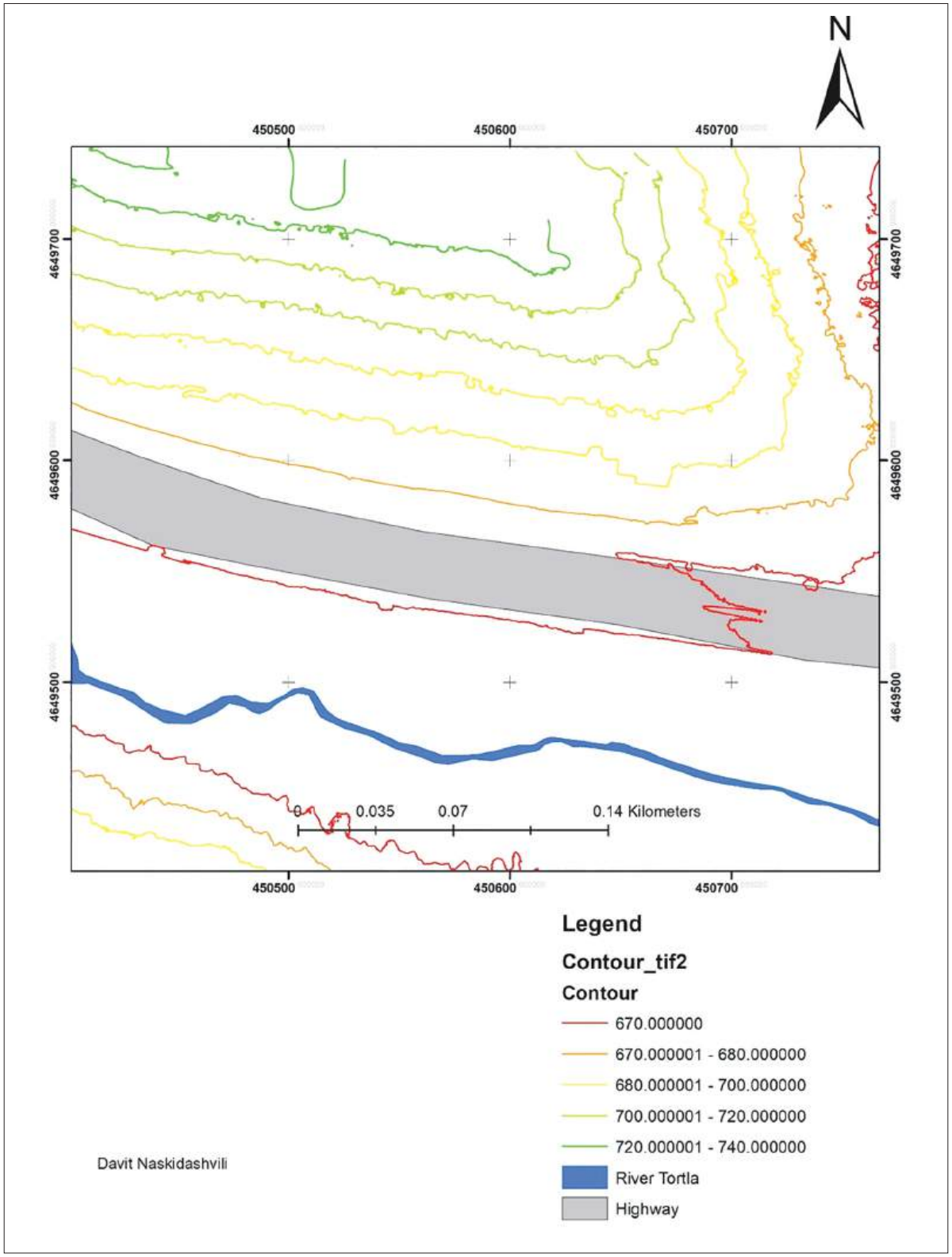
ოთახის სამხრეთ აღმოსავლეთ ნაწილში (8 – 9 კვადრატებში) გამოვლინდა ერთ ხაზზე განლაგებული ორი ორმო. პირველი ორმო მდებაროებს უშუალოდ ოთახის ჩრდილოეთ ჭრილიდან სამხრეთით 14 სმ-ში, ორმოს სიღრმე 50 სმ, დიამეტრი 25 სმ., ხოლო მეორე ორმო – ჩრდილოეთ ჭრილიდან სამხრეთით 2,50 მ-ში მდებარეობს. ორმო 45 სმ. სიღრმისაა, დიამეტრი 20 სმ. ორმოებს შორის მანძილი შეადგენს 2,36 მ-ს. ჩეულებრივ, ამ დიამეტრის მქონე ორმოები საყრდენი ძელების ჩასადგმელად არის განკუთვნილი.

ასევე განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა მეოთხე ტერასის NIV-6 შენობას. ნამოსახლარის მეოთხე ტერასაზე გათხრლ NIV-6 სათავსოში, რომელშიც ცეცხლის საკურთხეველი, ქურუმების კუთვნილი ცეცხლის გადასატანი ლარნაკები და რკინის ძლიერ კოროზირებული ნივთებია მიკვლეული, იატაკის ქვეშ დაფლული რკინის ნივთების მცირე განძი აღმოჩნდა (ოთახის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხე). ნივთები ხის ყუთში იყო ჩალაგებული და მიუხედავად ძალიან ძლიერი კოროზიისა, მოხერხდა ცალკეული ნიმუშების იდენტიფიცირება. ესენია: შუბისპირი, ცხენის აღკაზმულობის დეტალი (დეკორირებული საყბეური), ხისტარიანი სადგისი, დანა. აქვე იდო ძვლის (თხის ეტაცარპალია-ს ნაწილი) ნივთი, რომელზეც ირიბი ნაჭდევებია გაკეთებული (თითქოს დათვლილია რაღაც). დანარჩენი ინვენტარი ჯერ არ არის იდენტიფიცირებული და ამიტომ, ამ ეტაპზე, ეს მონაპოვარი “მხედრის განძის” შთაბეჭდილებას ტოვებს. შენობის დასავლეთ სათავსოში ჩნდება დიდი რაოდენობით ინ სიტუ ჩამსხვრეული კერამიკა (სურ. 4ბ), რომელიც, როგორც ჩანს, დასავლეთ კედელზე მიდგმულ თაროებზე იყო დალაგებული და ხანძრის გამო ჩამოქცეულ კონსტრუქციაში ჩაიმსხვრა.

ნამოსახლარის კვლევის პარალელურად სამუშაოები გაგრძელდა მეოთხე ტერასის სამაროვანზეც. სამაროვნის ტერიტორიაზე მიმდინარე გათხრების დროს მიკვლეულია ორ იარუსზე განლაგებული სამარხი, რომელშიც მიცვალებულთან ერთად დაკრძალულია ცხენი (სამარხი N19-4). მიცვალებული დაკრძალულია ემბრიონალურ პოზაში, მარჯვენა გვერდზე, თავით აღმოსავლეთისაკენ (ტაბ. 4გ). სამარხი ორმოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, ჩონჩხისაგან 50 სმ-ის დაშორებით, ჩაფლული იყო სამარხეული ინვენტარი (ძვ. წ. IV საუკუნის პირველი ნახევარი), რომელშიც კერამიკულ მასალასთან და მძივებთან ერთად, აღმოჩნდა: ა) ვერცხლისაგან დამზადებული ორი ზურგშეზნექილი და უხვად დეკორირებული სამაჯური, რომლებიც ზუსტად იმეორებს ვანის მდიდრულ (N24) სამარხში აღმოჩენილ ცალებს (თუმცა, ვანის სამაჯურები ოქროსაგანაა დამზადებული); ბ) ამავე დეკორით დამშვენებული ვერცხლის მასიური ხატისუღელი; გ) ვერცხლის შუბლის სარტყელი (დიადემა), რომელიც იშვიათ აღმოჩენათა კატეგორიას განეკუთვნება, რადგან საქართველოში აქამდე ამ ტიპის მხოლოდ ორი სარტყელი იყო ცნობილი; გ) ვერცხლის კოვზი; დ) ბრინჯაოს ფიბულა; ე) ვერცხლის ღილი; ვ) ოქროს ორი საკიდი რგოლი (ტაბ. 4გ, 2დ).

აღმოჩენილი მასალა ინახება გრაკლიანის არქეოლოგიურ მუზეუმში.

საველე სამუშაოებს სხვადასხვა უბანზე ხელმძღვანელობდნენ: დ. ტურიაშვილი, ო. ბენაშვილი, ს. კოხრეიძე, ა. ნადირაშვილი, ბ. გელაშვილი, მ. ნავერიანი, თ. ჩილინგარაშვილი.

ტაბ. 1 *– გრაკლიანის გორა, თემატური რუკა იზოჰიფსებით*

ISSN 2960-9704

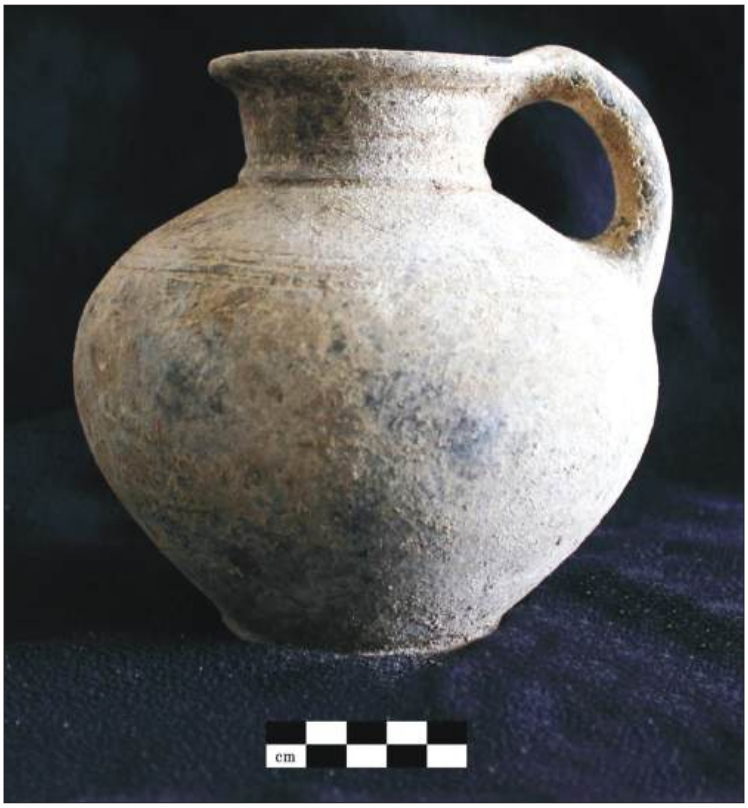
ტაბ. 2ა – *გრაკლიანის პირველი ტერასა*

ტაბ. 2ბ – *სათავსოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში გამოვლენილი ღუმელი*

ტაბ. 3ა – *სამარხი 19-1-4*

ტაბ. 3ბ – *სამარხი 19-1-4, დოქი*

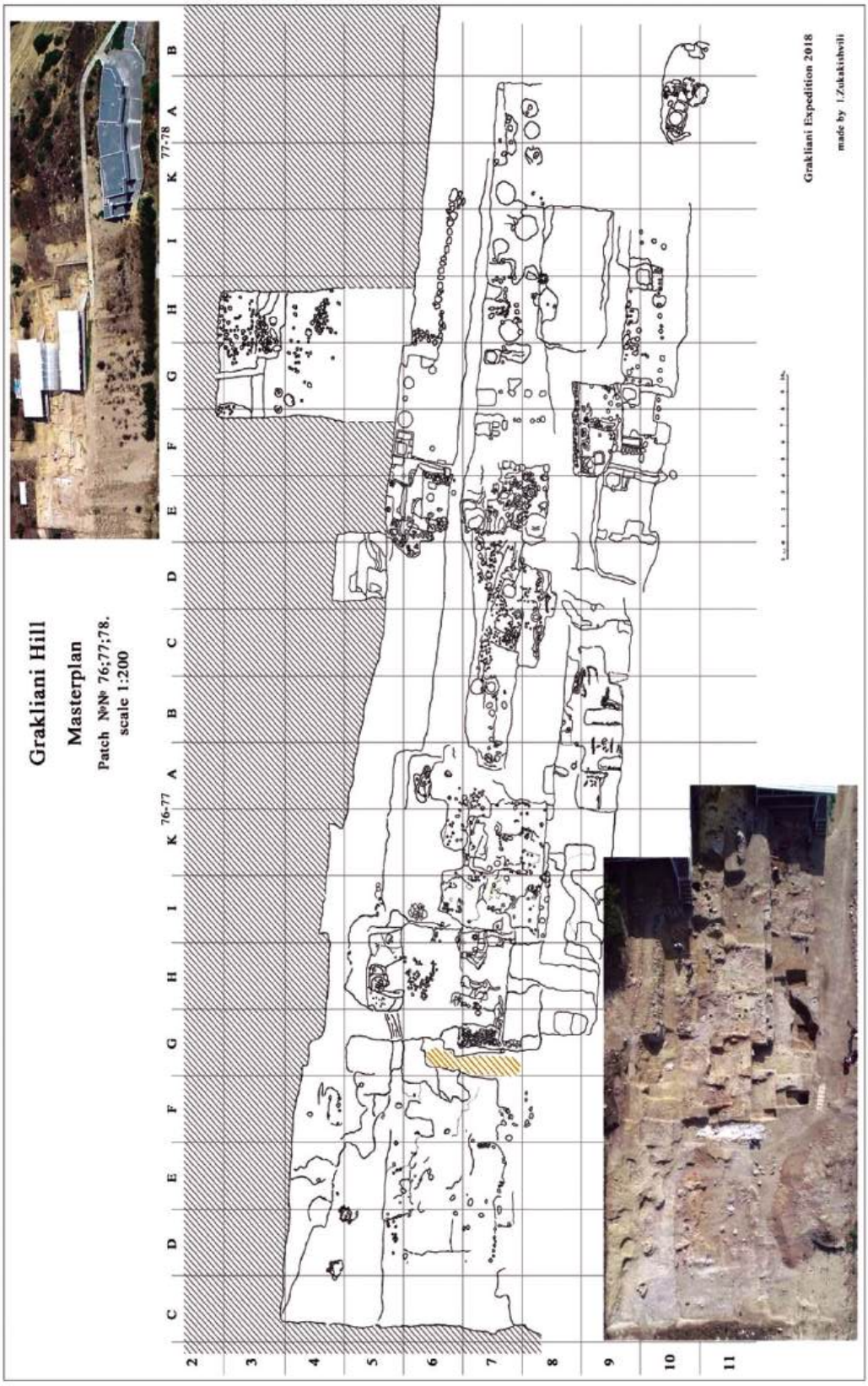
ISSN 2960-9704

ტაბ. 3გ *– სამარხი 19-1-4, ე.წ. ნესტარისებური ისრისპირები*

ტაბ. 3დ *– სამარხი 19-1-4, ბრინჯაოს ისრისპირი*

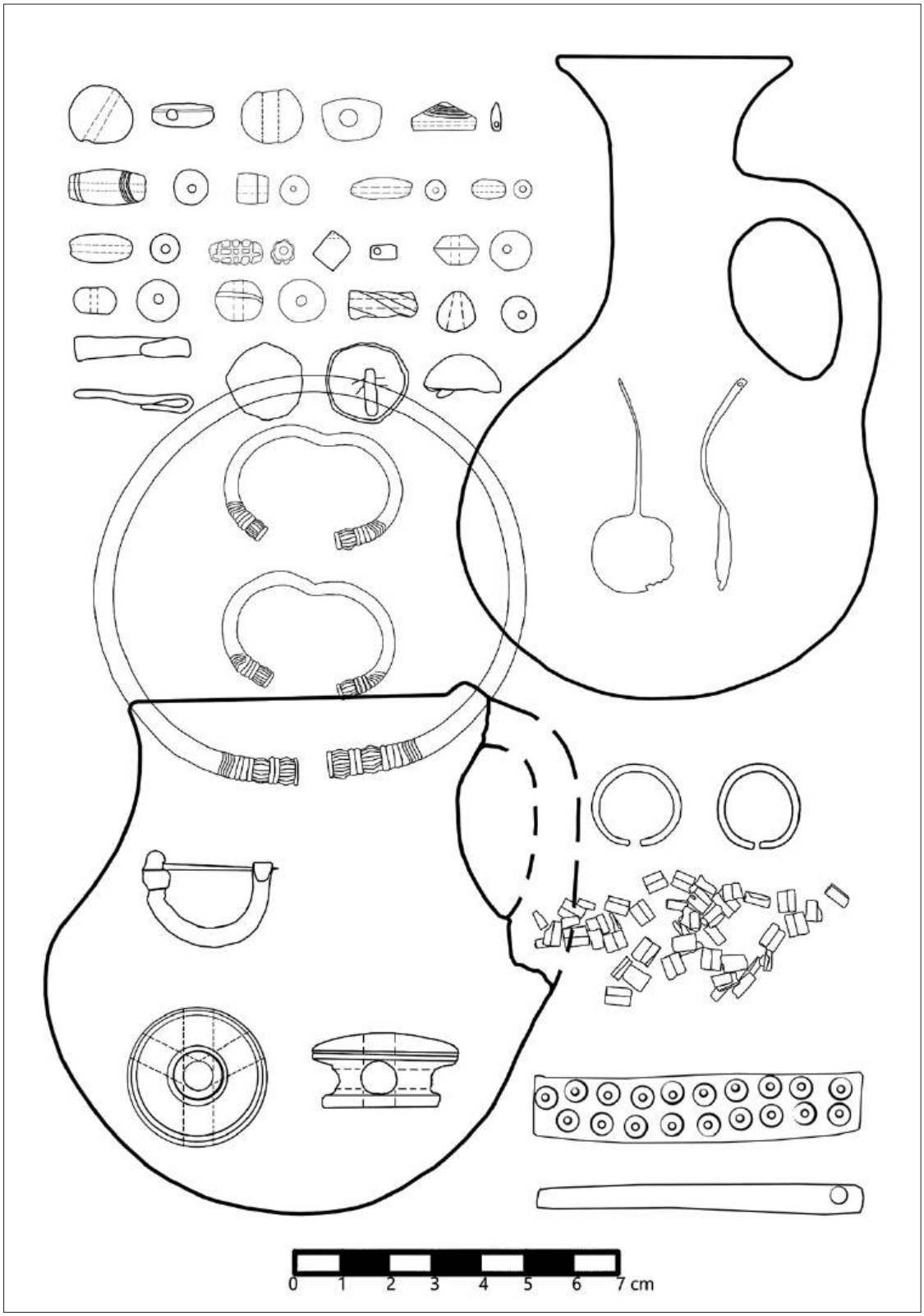
ტაბ. 4ა – *გრაკლიანი გორის მესამე და მეოთხე ტერასების გეგმა*

ტაბ. 4ბ – *შენობის დასავლეთ სათავსოში გამოვლენილი, ჩამსხვრეული კერამიკა*

ტაბ. 4გ – *სამარხი 19-4, რომელშიც გამოვლინდა ცხენთან ერთად დაკრძალული მიცვალებული*

ტაბ. 4დ – შენობა N6. თაროებიდან ჩამოცვენილი კერამიკა

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute of Archaeology of the European University

ABKHAZIA AS AN INTEGRAL PART OF THE BRONZE-EARLY IRON AGE ARCHAEOLOGICAL CULTURES OF COLCHIS

Leri Jibladze,

Otar Lortkipanidze Institute of Archaeological Research,
Georgian National Museum, Senior Research Fellow

ABSTRACT

The article examines Bronze and Early Iron Age archaeological sites discovered in the territory of present-day Abkhazia (north-western Colchis) in relation to the Colchian cultural sphere.

The aim of the study was to systematize the archaeological data, on the basis of an analysis of the published materials and of their distribution area, and to critically reassess the existing concepts concerning the cultural and ethnic affiliation of these sites.

The article discusses settlements (tell-type settlements, piedmont and coastal habitation sites), funerary monuments (dolmens, pit graves, ossuaries, cremation and secondary burial rites), bronze hoards, and bronze-production workshops. A comprehensive analysis of the results of many years of archaeological research, the published materials, and thematic maps substantiates that, in the Early and Middle Bronze Age, the territory between the Psou and Sukhumi constituted a contact zone between the Proto-Colchian and Dolmen cultures. The concept of the "Ochamchire" (South Dolmen) culture is critically assessed, and the view is advanced that the majority of the sites identified in Abkhazia are organically linked to the cultural world of Bronze and Early Iron Age Colchis. The conclusions further confirm that the territory of present-day Abkhazia was, in the Bronze and Early Iron Age, a significant and integral part of the cultural, economic, and ethnocultural sphere of Colchis.

Keywords: *Abkhazia, Colchis, Bronze–Early Iron Age, Proto-Colchian culture, Ochamchire culture, bronze metallurgy.*

The territory of Abkhazia (north-western Colchis), an inseparable part of Georgia, was one of the leading regions in the distribution of the Proto-Colchian[1] and Old Colchian cultures (Bronze-Early Iron Age). Various categories of monuments of the pre-Colchian and Old Colchian cultures have been identified here: settlements, necropoleis, Late Bronze-Early Iron Age hoards, mining sites, bronze-production workshops, kilns connected with iron metallurgy, and individual artefacts related to Bronze-Early Iron Age metallurgical production, among others. The existing data on these categories of monuments are scattered across scholarly literature published at different times. Archaeological maps have been compiled showing the distribution of monuments of some categories; alternatively, they have been plotted on maps together with the Bronze-Early Iron Age monuments of Colchis as a whole [Voronov Iu. 1969:17-41; Apakidze J. 2006:66-88, Tab. I; Papuashvili N. et al. 2006:127-132, Tab. I; Jibladze L. 2007:186-187, Tab. I; Jibladze L. 2020:80-98, Tab. I, II; Baramidze M. et al. 2013:65, Tab. I].

On the territory of present-day Abkhazia, various types of settlements occur. In the coastal marshy lowland zone stretching between the Enguri and Kodori rivers, in the territory of historical Samurzakano[2] – essentially corresponding to today's Gali district – one finds artificially constructed, multi-layered tell-settlements (dikha-gudzuba) of various chronological periods: the Pichori settlement system, Nakarghali, the mounds of Jvaralebi, Esartia and Gagua, Gagida, the Khumushkuri mound, the Mziuri gudzuba near Gali, Repo-Sheshelethi, Ochamchire (a gudzuba located to the west, where three mounds once stood side by side), Tagiloni's "Tsipuria," Tamishi, and others [Kuftin B. 1950:250-255; Baramidze M. et al. 1982:90-99; Baramidze M. et al. 1987:42-47; Jibladze L. 1997:30-37; Jibladze L., Khvistani R. 2006:62-66; Jibladze L. 2007:13-20; Chigoshvili T. 1999; Baramidze M. et al. 2013:14-35; Kilanava B. 2009:178; Baramidze M. 2017:8-27].

As in other regions of the Colchian lowland, here too, in the territory of old Samurzakano, the names of the artificially constructed mound-settlements are often connected with villages, districts, clans, rivers, and so on. They represent a direct continuation of the systems of artificially constructed mound-settlements found in the central part of the Colchian lowland, which are known in the scholarly literature under various designations [Jibladze L., Papuashvili R. 2013:100-113]. North of Gali, the outermost boundary of the distribution of the artificially constructed mound-settlements characteristic of the Colchian lowland is the settlement system of Tamishi [Chigoshvili T. 2006:134; Jibladze L. 2007:15; Baramidze M. et al. 2013:31; Gabelia A. 2014:130]. Beyond this point the relief changes, the terrain passes into a hilly zone, and the construction of artificial mounds was no longer necessary.

On the territory of present-day Abkhazia, another group of Bronze-Early Iron Age settlements is situated in the foothill and mountain zone – on natural hillocks, mountain slopes (mountain terraces), in cave shelters (grottoes), as well as on the slopes of fortresses and cliffs[3]. These sites are: Gumista I, Gumista II, Achandara,

[1] In the view of some scholars, the term Proto-Colchian culture, established in the archaeological scholarly literature [Mikeladze T. 1974:49] – whose Phase I corresponds to the Early Bronze Age culture of Colchis and whose later Phase II corresponds to the Middle Bronze Age – is of a more historical character and also carries an ethnic connotation. For this reason, it is considered more correct to use instead the term Early Bronze Age culture of the Colchian lowland, which is held to have been distributed along the entire length of the Colchian Black Sea coast [Pkhakadze G. 1998:32-41; Pkhakadze G. 2009-2010:75]. Within the internal periodization of this culture, early, developed, and final-stage sites are distinguished, in which, at various stages, sites bearing what are, in our opinion, distinct but related cultures are grouped together, such as: Ispani, Pichori (layers VII, VIII), Ochamchire, the two-storey Vorontsov cave (the "Ochazhnyi," "Kolokolnyi," "Zalozhnyi" shelters), the dolmens of Abkhazia, and so on. This fact is explained by the existence of local variants within the internal space of the unified Early Bronze Age culture of the Colchian lowland [Pkhakadze G. 1993:82-83; Pkhakadze G. 1998:35].

[2] Samurzakano is a historical region of western Georgia, situated within the territory of present-day Abkhazia. As a political entity it took shape at the turn of the 17th–18th centuries and covered mainly the territory of the present-day Gali municipality. In 1705 this territory was inherited by Murzakan Sharvashidze, from whose name the designation of the whole region derives.

[3] In some cave/grotto shelters (Pali, Akhra-Kapshi, and others), the remains of packed-clay floors have been recorded, with hearths embedded in them [Bzhania V. 1973:65-71]. As has been noted, material of both the Ochamchire and Maikop cultures was distinguished at the Iupsi settlement, along with two secondary-burial pit graves of the end of the 3rd millennium BC and the beginning of the 2nd millennium BC [Skakov A. 2015:127].

ISSN 2960-9704

Pali, Akhra-Kapshi, Jampal I, Iupsi, Kaman I, Kaldakhvara, Arasazysi, Lavinaia Balka, Lapsta, Shroma, Machara I, Vereshchagin's Mountain, Sokhumi Mountain, Atara Armianskaia, Abazhu, Tsarche [Kalandadze A. 1953; Bzhania V. 1966:113-126; Bzhania V. 1973:65-76; Bzhania V. et al. 2014; Voronov Iu. 1969; Baramidze M. et al. 1990:18-21; Gunba M. 1990:13-15; Pkhakadze G. 1992:216-280; Chigoshvili T. 1999; Chigoshvili T. 2006:133-137; Jibladze L. 2007:12-20]; settlements are also found on low coastal and riverine terraces (Guandra, Kistriki, Mokvi, Gagida) [Gabelia A. 1984; Jibladze L. 2007:13-14; Jibladze L., Khvistani R. 2006:62-66; Tsvinaria I. 1978]; and on flat ground (Lechkopi, Bombora) [Bzhania V., Gabelia A. 1990:3-5]. Dune-sites located within the coastal zone are also distinguished (Bichvinta, Akhali Atoni, Shitskuara, Agudzera, Machara (2), Tsiteli Shukura, Ochamchire II, Gudava I, Gudava II – a mound formed from a sand dune, and others) [Solovyov L. 1947:25-50; Solovyov L. 1950:265-286; Voronov Iu. 1969; Shamba G. 1984; Tavamaishvili G. 1999; Papuashvili N. et al. 2006:127-132; Chigoshvili T. 2006:134; Baramidze M. et al. 2013:14-34] (Tab. I)[4].

According to current data, necropoleis, individual burials, and burial complexes of various types and chronological ranges dating to the Bronze–Early Iron Age are known in north-western Colchis (Tab. II). Dolmen burial structures occur at approximately 30-31 locations. Of these, the dolmens of Kiur-Dere (Upper Eshera), Suli, Azanta, Otkhara, and Khabiu have been fully studied [Japaridze O. 1961:217-219; Japaridze O. 2006:44-50; Voronov Iu. 1982:14-17; Tsvinaria I. 1990]. The rest are known only from reconnaissance survey. At several further points (Ptskha – formerly Rozhdestvensky, Akhupachi, Azanta, the Sokhumi hydroelectric station) stone-cist graves and burials built with stone slabs in a dolmen-type arrangement also occur [Ivashchenko M. 1935:85; Lukin A. 1941:67; Bgazhba O.Kh., Voronov Iu. 1982:14; Markovin V. 1978:50; Markovin V. 1994:228-253].

Dolmens occur in groups both in the coastal and in the interior mountainous areas; by size they are divided into three groups: small, medium, and large dolmens [Pkhakadze G. 1992:240; Japaridze O. 2003:132][5]. In his time, B. Kuftin distinguished three layers within this type of megalithic structure: an early Bronze Age horizon (end of the 3rd millennium BC), the Middle Bronze Age, and a third layer dated by a Colchian coin. Later, the Late Bronze Age was added to this classification [Japaridze O. 1961:217]. Early Bronze Age material is mainly represented in the small and medium-sized dolmens, which are predominantly trapezoidal in shape [Japaridze O. 2003:132]. In general, across the whole of the Western Caucasus — from the Taman Peninsula as far as Ochamchire (Bedia) — dolmen burial structures are distributed through the forested mountain massifs along a 480-km stretch of the Black Sea coast (their zone of distribution ranging in width from 30 to 75 km). Until recently, a total of 564 dolmen structures were known at 194 locations [Markovin V. 1978: map 20; Markovin V. 1994:228-253].

Some scholars attribute the dolmen structures identified in the territory of present-day Abkhazia to the Early Bronze Age culture of the Colchian lowland and its hilly (tell) zone [Japaridze O. 1976:190-191; Pkhakadze G. 1992:238-239; Pkhakadze G. 1993:83,110]. Within this seemingly homogeneous cultural circle, a local variant is distinguished north of the Gumista River, with its own characteristic specific features: the burial rite, dolmens, terrace settlements, Sochi-Adler-type stone hoes, and other traits, which show a greater degree of northern influence from the Maikop-Novosvobodnaya culture [Baramidze M. 1999:24]. Some scholars believe that the entire area of dolmen distribution, including the territory of north-western Colchis, must have been the settlement area of Abkhaz-Adyghe tribes [Inal-Ipa Sh. 1976:97; Markovin V. 1978:183-291].

[4] The map of the distribution of Bronze-–Early Iron Age settlements of Colchis was compiled by us; together with the list of sites, it fully represents the settlements of this period identified in the territory of Abkhazia [Jibladze L. 2007:186,194, Tab. I].

[5] The dimensions of the small dolmens are: length 2.25 m, height 1.20 m. In north-western Colchis, the most archaic material is represented in dolmens II-III at Upper Eshera. In the Western Caucasus, dolmens are distinguished by construction type as follows: Type I – dolmens built of stone slabs, the most widespread form in the region in question, within which four variants are noted [Markovin V. 1978:III – 61-135]; Type II – composite dolmens, which are rare and do not occur in north-western Colchis; trough-shaped (basin-shaped) dolmens are also widespread; and Type IV – monolithic dolmens.

Thus, in the territory of north-western Colchis we must be dealing with two entirely different cultures in terms of their economic character. In contrast to the dolmen culture, the Proto-Colchian culture is primarily a culture of lowland settlements, whose bearers – the most ancient Kartvelian-Svan-speaking ethnic stratum – practiced settled agriculture and metallurgy. The bearers of the dolmen culture, by contrast, may not have had permanent places of habitation; they may have led a nomadic, pastoral way of life and were engaged in animal husbandry. As noted, this was facilitated by their location in forested mountain massifs, where favourable conditions existed for the development of stock-breeding. Thus, north-western Colchis must have been a meeting place – a kind of contact zone – for the populations bearing these two related cultures.

Settlements corresponding to the dolmen burial structures are less well known in Abkhazia[6]. It should be noted that at the Early and Middle Bronze Age settlements (Gumista I, Gumista II, Kaman I, the Machara II–III layers, Akhra-Kapshi, Pali, Guandra, Shroma, Ivashchenko, and others), which are included within the distribution area of the South-Dolmen (Ochamchire) culture, extremely thin cultural layers have been identified, in which no traces of prolonged habitation are attested anywhere [Solovyov L. 1958:15; Voronov Iu. 1971:17; Bzhania V. 1973:70; Tsvinaria I. 1990]. On this basis, it is possible that the sites in question were seasonal, temporary dwelling stations.

It appears that the dolmens identified in the north-western part of Abkhazia must have formed part of the general dolmen culture distributed across the Western Caucasus. Here, however, they display a somewhat distinct local character, expressed through a whole series of features: trapezoid-shaped dolmens, socketed metal axes of the Sachkhere type, flint arrowheads, and so on. This fact may also be explained by the circumstance that they lie within the area of distribution of the Early and Middle Bronze Age cultures of western Georgia – more strongly so as far as the Gumista River, and more weakly to its north. The dolmens found between the Gumista and Psou rivers show a stronger influence from the dolmen culture of the North Caucasus. This is expressed in dolmens being covered by an artificial earth mound (Otkhara)[7], in the North Caucasian shaft-hole metal axe found in the dolmen at Khuab, in the distribution of Sochi-Adler-type stone hoes, in distinctive ceramic and flint products, and so on.

The building of dolmens in the north-western part of Colchis continued until the middle of the 2nd millennium BC. They continued to be used for burials even later, and burials of a later period are sometimes found here [Japaridze O. 2003:133]. In Colchis, the dolmen burial rite continued for almost a thousand years, and it remains virtually unchanged throughout its entire existence. The dolmens were collective family/clan burials [Japaridze O. 2003:133; 2006:45], in which the manner of laying out the deceased cannot be established. The bones and grave goods were mainly grouped together in a corner of the dolmen.

It should be noted that at the settlements of the coastal and mountainous zone of north-western Colchis (Guandra, Machara, Akhra-Kapshi, Kaman I, Gumista I, and so on), no remains of cereal cultivation or bronze hoes are attested anywhere[8]. It is thought that in this region land cultivation was carried out mainly with disc-shaped stone hoes of the Sochi-Adler and Sokhumi types, which are represented in the cultural layers of a number of settlements here (Machara layer 3, Gumista I, Psou I, Guandra layers B and V, and others) [Bzhania V. 1966:113-126; Tsvinaria I. 1978; Pkhakadze G. 1992: 259-260,272-275; Jibladze L. 1997:31-33]. At some sites (Gumista I) up to 300 examples of Sokhumi-type disc-shaped stone hoes are represented. This element rarely extends further south than the Ochamchire settlement [Jibladze L. 2007:55].

In the 1950s-60s, some scholars distinguished a South-Dolmen culture extending from the Enguri River to the coastal zone of Adler, regarding the Ochamchire settlement and the lower layer of the Eshera dolmens as its best-known sites [Solovyov L. 1958:150; Solovyov L. 1960:60,69]. It is thought that, near the Enguri River, the

[6] In the North Caucasus, only two or three settlements of this culture have been identified [Markovin V. 1978:232-236].

[7] The view has been expressed that the artificial earth mound over the Otkhara dolmen must have been made later – specifically, after a medieval mortuary chapel was built on top of it [Pkhakadze G. 2006:139].

[8] Bronze hoes, together with other metal items, are represented only in the hoards found in the Ochamchire (more rarely) and Gali areas [Apakidze J. 2006:73,75-79].

ISSN 2960-9704

South-Dolmen culture borders a related culture, conventionally called Proto-Colchian, whose best-known sites are considered to be Dablagomi, the Anaklia tell (dikha-gudzuba), and other settlements of the Colchian lowland [Solovyov L. 1958:162]. It was also tendentious to connect the distinctive ceramic forms that appear in the territory of the Colchian lowland at the end of the 3rd millennium BC with a change in population – specifically, with the Kashka people, who supposedly migrated here from Asia Minor and brought with them their own distinctive pottery and metallurgy [Solovyov L. 1960:15]. This view was subsequently largely adopted by Russian and Abkhaz scholars (Sh. Inal-Ipa, Iu. Voronov, V. Bzhania, I. Tsvinaria, A. Skakov, and others), who, alongside the term South-Dolmen culture, established in local scholarly circles the equivalent term Ochamchire culture [Bzhania V. 1973:71; Voronov Iu. 1971:17; Skakov A. 2015:82,130]. In our opinion, within this cultural circle, together with the somewhat different but related dolmens existing in the territory of north-western Colchis (Kiur-Dere-Upper Eshera, Azanta, Suli, and so on), the settlement of Ochamchire is mistakenly included; it is true that, through its two Sochi-Adler-type stone hoes and its so-called ladder-ornamented pottery, it is indeed connected with the dolmen culture. However, the main ceramic material identical to that of the Ochamchire settlement covers the entire territory of the Colchian lowland (Pichori layers VIII-V, Anaklia II, Anaklia I lower layer, Dablagomi – the upper horizon of the lower layer, Cholipa, Shemokmedi, Ispani, and so on), which casts doubt on grouping this site within the dolmen-culture circle.

The very equation of the term Ochamchire culture with the South-Dolmen culture also seems mistaken to us[9]. This erroneous proposition rightly attracted a good deal of criticism in its time [Japaridze O. 1961:233; Jibladze L. 1997:10-11; Pkhakadze G. 1998:32]. It has also been noted that the Ochamchire settlement and the early dolmens of Eshera ought to be grouped together within the Early Bronze Age culture of the Colchian lowland, which was founded on the Neolithic of western Georgia [Japaridze O. 1961:233]. This view was adopted by other researchers, following which the distribution area of the Early Bronze Age culture of the Colchian lowland was further expanded and new sites were incorporated into its inner circle [Pkhakadze G. 1993:32-37; Pkhakadze G. 2009-2010:74-86].

In contrast to the views of Russian and Abkhaz scholars (L. Solovyov, Iu. Voronov, V. Bzhania, Sh. Inal-Ipa, I. Tsvinaria), it is held that the bearers of the Proto-Colchian culture distributed in the territory of the Colchian lowland must have been the most ancient Kartvelian ethno-cultural strata – the Svan- and Zan-speaking populations (G. Melikishvili, G. Orbeli, T. Mikeladze, Ot. Lortkipanidze, M. Baramidze, L. Jibladze) [Mikeladze T. 1974:72; Baramidze M. 1999:18-19; Jibladze L. 2007:120; Jibladze L. 2016:77-124]. Their trace is discerned in the territory of the Colchian lowland both through toponyms with deep, ancient roots and through archaeological material [Melikishvili G. 1965:60; Mikeladze T. 1974:9-20; Lortkipanidze Ot. 1986:51; Mibchuani T. 1989; Gasviani G. 1991:173-199].

The view has been expressed that the settlements established at Gumista I, Machara, Akhra-Kapshi, and Guandra, and in the Vorontsov Cave (the "Ochazhnyi," "Kolokolnyi," and "Zhalozhnyi" shelters), the Gumista kurgan, and the small and medium-sized dolmens of Eshera belong to the Early Bronze Age culture of the Colchian lowland [Pkhakadze G. 1993:32-83; Pkhakadze G. 2009-2010:75-76]. It is thought that the difference between the Early Bronze Age material of present-day Abkhazia and the synchronous material of the Colchian lowland should be explained by the local particularities of this region [Baramidze M. 1998:204-205; Pkhakadze G. 1998:35; Japaridze O. 2003:131-132; Gogadze E. 1990:113-115]. Some researchers (M. Baramidze) distinguish, on the basis of archaeological artefacts, three local variants within the Early Bronze Age culture of the Colchian lowland: north-western, central, and south-western Colchis [Assays on the History of Georgia. Apkhazeti I, 2007:15].

Some of the mentioned sites (settlements, we mean) are indeed characterized by somewhat distinctive

[9] The Colchian Late Bronze-Early Iron Age sites (14th-7th centuries BC) identified in the territory of Abkhazia are sometimes artificially designated as sites of the late stage of the Ochamchire culture [Voronov Iu. 1971:18-21; Skakov A. 2015:82]. This is nothing other than the same Colchian Late Bronze Age culture, which is powerfully represented in the territory of present-day Abkhazia.

pottery and stone assemblages, such as: Sochi-Adler and Sokhumi-type stone hoes (mainly in the territory between Sokhumi and the Psou River); vessels with rivet-shaped and loop-shaped handles, occasionally bearing ladder-shaped decoration (Gumista I, Kaman I, Psou, the Vorontsov cave – the "Zhalozhnyi" shelter); wart-like patches on the back of loop-shaped handles; ceramics with fin-like projections; and so on.

As noted, at some sites, stone hoes characteristic of the Sochi-Adler-type open-air stations (Veseloe, Bocharei-Ruchei, Akhshtyr, Loo, Mamaika, Kazachy Brodi, Psou, Blinovo, Moldovka, and others) are attested [Voronov Iu. 1979:35]. It appears that the penetration of these elements as far as Sokhumi, and rarely further south, comes from sites belonging to the cultural circle bearing the Sochi-Adler stone hoes. Nor do we exclude the possibility that the somewhat distinctive pottery found at Early Bronze Age settlements in the territory of north-western Colchis may likewise be explained by the local particularities of this region.

Thus, the entire territory of western Georgia as far as Sokhumi falls within the area of the Proto-Colchian culture. The region lying to its north, as far as the Psou River, must have represented – not only in the Early Bronze Age but also in the subsequent Middle Bronze Age – a meeting place, a contact zone, of the Proto-Colchian, dolmen, and Sochi-Adler stone-hoe-bearing cultures distributed along the Black Sea coastal zone of north-western Colchis. In the following Late Bronze–Early Iron Age, the territory of western Georgia as far as the Psou River, and sometimes even further north, falls entirely within the area of distribution of the Old Colchian culture.

South of Sokhumi lies the territory of historical Samurzakano, where dolmen-type burials are almost never found. This area is more open and gradually merges into the Colchian lowland, which was probably inhabited by a Kartvelian population – tribes bearing the Proto-Colchian culture [Japaridze O. 2006:45]. It appears that the tradition of dolmen construction never took hold among the Colchian population.

Some scholars consider the bearers of the dolmen culture to have been part of the Proto-Colchian population, which left the lowland zone in the middle of the 2nd millennium BC and moved into the mountains. This ethno-cultural shift is linked to the disappearance of dolmens on the territory of present-day Abkhazia [Baramidze M. 1998:132]. How valid this archaeological connection may be (secondary burial rite, ornaments, dolmen architecture) with the necropoleis of Tlia and Brili is difficult to say.

In the Early, Middle, and Late Bronze Age of north-western Colchis, besides the dolmen burial structures, one also finds simple pit graves discovered in caves and shelters, containing secondary burials (Lavinaia Balka, Lapsta, Kaldakhvara, Shroma, Kaman I, Iupsi, the Khipsta River valley, the Azanta dolmen with a collective burial of the dead – up to 20 intermingled skulls) and pit-graves cut into pre-Classical-period settlements (Tamishi, Bombora, Kistriki). It is interesting that at the Gumista I settlement, burial pits bounded by a stone circle, dating to the end of the 3rd millennium BC, were arranged. At Lower Eshera, two cromlech-enclosed burial pits were excavated, in which burials containing material spanning from the first half of the 2nd millennium BC through the first half of the 1st millennium BC, with collective secondary burial, were attested [Shamba G. 1984:55].

No Middle or Late Bronze Age necropolis has been found in the Colchian lowland, if we disregard the chance discovery of grave goods of these periods in the village of Gagida, in the Gali district [Jibladze L. et al. 2004:74-82].

As is known to specialists, the Colchian secondary-burial pit graves are found mainly in the Colchian lowland, and consist of two parts: cult platforms and burial pits. The cult platforms, in turn, are represented by three components: mounds made of river pebbles; heaps or pits made of burnt and crushed bones; and cultural layers formed through the gradual accumulation of cult-related and feasting refuse [Papuashvili R. 2000:55]. The burial pits are collective in character, and in some of them up to two hundred individuals were buried. At the necropoleis of Ureki and Nigvziani, individual burials have also been attested alongside the collective burial pits [Papuashvili R. 1999:43].

The Colchian secondary-burial pit graves are dated to the Early Iron Age [Mikeladze T. 1985]. However, five chronological groups of burials with narrower chronological frameworks are also distinguished [Papuashvili R. 1999:44-47]. Sites of an analogous character are mainly concentrated in the lowland zone: the necropoleis of

ISSN 2960-9704

Ergeta I-IV, Mukhurcha, Nakhunao, the Paluri burial ground, Khutsubani, Leche, Vedidkari, Makhati, Gurdzemi, Salkhino, Dghvaba, Tsaishi, Pichori, Kurzu, Nalepsao, and so on [Papuashvili R. 2000:55]. Burials of this type also occur at Goradziri (Sachkhere municipality), at the Jantukh necropolis in the foothill zone of north-western Colchis, and in the Colchian highlands (Upper Svaneti) – at the Lalirali necropolis[10]. Two cremation platforms found here, together with a large quantity of deliberately smashed pottery and iron and bronze objects of various functions, testify that funerary feasts and rites for the dead were performed on the cult platforms. Human bones bearing traces of fire indicate partial cremation and a secondary burial rite involving the use of ritual fire [Tortladze Z., Gvelesiani M. 2019:28].

What is the situation in this respect in the territory of present-day Abkhazia? At Tkvarcheli – at the Jantukh necropolis[11] – collective secondary-burial pits of the 8th-7th centuries BC are represented, in which both complete and partial cremation of the dead is attested, together with their own cremation platforms. An analogous picture must be attested at the necropoleis of Merkheuli (Gulripshi district) and Pichori [Baramidze M. 1977; Shamba G. 1984:72; Shamba G. 1990; Baramidze M. 1998:53-54; Baramidze M. 2013:159; Baramidze M. et al. 1985:14-16]. Partial cremation of the dead is also distinguished at the Guadikhu necropolis.

Ossuaries – urn burials (pithos/jar burials) – are characteristic of the Late Bronze Age of present-day Abkhazia. They are known from the following locations: Akhali Atoni, Primorskoe, Abgarkhurki, Upper Eshera, Zvandripsh, Apshdvani (Old Ordzhonikidze), Vereshchagin's Mountain, Bogofripshi, Kulanurkhva, Tsiteli Shukura (8 urn burials) [Ivashchenko M. 1935:14; Kuftin B. 1949:155-188; Voronov Iu. 1969:24, 27; Shamba G. 1984:56-57; Bgazhba O.Kh., Voronov Iu. 1982:30-31; Bzhania V. 1990-b; Baramidze M. et al. 2013:136]. Ossuaries mainly occur intermixed together with burial pits.

In the Late Bronze-Early Iron Age in north-western Colchis (as throughout Colchis generally), one finds both collective and individual burials, represented by the following forms: pit graves, pithos/jar graves (ossuaries), dolmens, and cromlechs. Within the pit graves, the following burial practices are distinguished: burial of the deceased in a supine position, in a flexed position, with complete cremation, with secondary burial, and so on. A secondary burial rite involving the use of fire is also attested [Dolidze N. 1999:8][12]. In the pithos graves, the deceased are buried according to a secondary rite and placed in a vessel. Up to twenty burial urns have been identified, mainly localized in the territory between Sokhumi and Gagra (the Psou and Gumista rivers) [Shamba G. 1984:70]. It has been suggested that urn burials underwent a transformation in the second half of the 1st millennium BC and spread in the direction of central Colchis [Kuftin B. 1949:72]. At the Tsiteli Shukura necropolis, 17 well-shaped (shaft) burials are found [Kuftin B. 1949:70].

In north-western Colchis, hoards – one of the leading elements of the Colchian culture in the Bronze–Early Iron Age – have been found at approximately 46 locations [Lordkipanidze Ot. 2001:93-194]. However, somewhat different figures are provided for the discovery of Colchian Late Bronze-Early Iron Age hoards in the territory of Abkhazia (52 items) [Apakidze J. 2006:66-88] (Tab. III)[13]. Bronze objects, more often attributed to

[10] At the Brili necropolis in Upper Racha, collective burials of the dead, sometimes with complete or incomplete cremation, are attested from the end of the Middle Bronze Age [Gobejishvili G. 1970:273-275].

[11] The Jantukh necropolis was discovered in the 1980s. During this period the site was excavated by Abkhaz archaeologists [Shamba G. 1984; Shamba G. 1990]. From 2009 to 2015, the Jantukh necropolis was studied (excavations are still ongoing) by an archaeological expedition under the direction of the Russian archaeologist A. Skakov. As has been noted, we are dealing here with two-layer collective burial pits employing cremation (13th-12th and 9th-8th-7th centuries BC). Well-shaped (shaft) individual burial pits are also found, as well as burial pits of the 5th-3rd centuries BC [Skakov A. et al. 2013:23; Skakov A. 2015:85-86]. At the Jantukh necropolis, an earlier burial complex with traces of cremation (first half of the 2nd millennium BC) is also distinguished [Skakov A. 2015:85-86].

[12] It is thought that three burial rites are recorded in pit graves of various forms: inhumation, complete and partial cremation, and secondary burial. The latter is also characteristic of dolmens, cromlechs, and pithos graves [Skakov A. 2015:135].

[13] Previously unknown discoveries of Middle and Late Bronze Age hoards at Chuburkhindzhi (1994) and Zvadripshi (2008) are also mentioned [Skakov A. 2015:107].

Colchian Late Bronze Age hoards, have also been identified at about 14 locations; while at 7 locations, hoards or burial complexes are attested. Hoards containing bronze ingots, as well as material from metal-casting workshops, are distinguished separately [Apakidze J. 2006:79-87, Tab. I]. According to these statistical data (bronze hoards, that is), the territory of present-day Abkhazia emerges as one of the most powerful centres of the Colchian Late Bronze–Early Iron Age.

As a result of archaeological work carried out in the territory of Colchis since the 1970s-80s, objects connected with copper-bronze production activity have been attested at a whole series of sites: Samele Klde, Samertskhle Klde, Karakhtini, Sakhoveli (Sairkhe), Makhvilauri, Ispani, Namchreduri, Choloki, Dablagomi, Naokhvamu, Tsiva, Kulevi, Anaklia I, Anaklia II, Maksania, and others [Jibladze L. 2016:185,190, map I; Inanishvili G., Jibladze L. 2019:87-96]. On the territory of present-day Abkhazia too, the remains of bronze-production workshops are represented: Vereshchagin's Hill, Sokhumi Mountain, the central mound of Pichori, mounds N4 and N6 of Pichori, Tamishi, Bombora, Eshera, Mguzirkhva, Amzhasara, Kistriki, and so on [Inanishvili G., Jibladze L. 2019:96-100] (Tab. IV). The remains of a bronze-production workshop were identified, through renewed investigations, in the Early Bronze Age layer of the Guandra settlement, which had earlier been attributed to the Eneolithic period [Tsvinaria I. 2007:578-580]. At some sites, bronze-smelting furnaces were preserved (Vereshchagin's Hill, Sokhumi Mountain), along with the remains of bronze-workshop structures, including numerous fragments of bronze casting moulds (the central mound of Pichori) [Kalandadze A. 1953; Jibladze L. 2007: Tab. C-CIII; Dzhopua A., Niushkov V. 2015: 15-22]. The Abkhazian production workshops relied on local mining centres (the primary centres of bronze metallurgical production), which were located at an altitude of 2000 metres above sea level, at the headwaters of the Kodori and Bzyb rivers.

Thus, if we summarize all of the above, we may draw the following conclusions. The territory of present-day Abkhazia represented an inseparable part of the Bronze-Early Iron Age cultures of Colchis. It is true that in the Early and Middle Bronze Age one finds here somewhat different kinds of material, which is felt more strongly in the territory lying between the Psou River and Sokhumi. This fact may be explained by the local character of the sites of this region, as well as by encounters between the Early and Middle Bronze Age cultures of the Colchian lowland and the related dolmen culture, which is entirely subsumed under the powerful influence of the Proto-Colchian culture.

The territory of present-day Abkhazia is firmly encompassed within the sphere of the Old Colchian culture, which, as noted at the outset, is represented by various categories of monuments and the material culture deriving from them. This is felt particularly strongly in Old Colchian Phase II. This is natural, since the tribes bearing the Old Colchian culture – the Kartvelian Zan-speaking population – densely settled the entire territory of Colchis together with the Abkhazian region as far as the Psou River, and even beyond it. This period is the phase preceding the formation of the Old Colchian state. A demographic explosion takes place, and the Colchization of the whole region proceeds[14].

[14] The area of distribution of the Colchian culture, apart from the territory of Colchis proper, also includes – through contact and infiltration zones – the adjacent territory of Turkey bordering Georgia, the northern part adjoining Abkhazia, and certain sections of Shida Kartli and the North Caucasus [Lortkipanidze Ot. 2001:127-140; Sulava N. 2019:5; Pantskhava L. et al. 2003:2-17].

ISSN 2960-9704

BIBLIOGRAPHY:

1. Apakidze J. Late Bronze-Early Iron Age Hoards of Abkhazia. In: Abkhazia I, Archaeological Monuments and Problems. Tbilisi 2006, pp. 66-88. (Geo)
2. Baramidze M. The Merkheuli Burial Ground. Academy of Sciences of the Georgian SSR, "Metsniereba," Tbilisi 1977. (Geo)
3. Baramidze M., Jibladze L., Chigoshvili T. Archaeological Research at Construction Sites in the Abkhaz ASSR. "Dzeglis Megobari", N1. Georgian Society for Protection of Historical and Cultural Monuments. "Sabchota Sakartvelo," Tbilisi 1990, pp. 18-21. (Geo)
4. Baramidze M. The Eastern Black Sea Coast in the First Half of the 2nd-1st Millennia BC (Main Problems). Doctoral dissertation (manuscript). Tbilisi 1998 (held in the author's private archive). (Geo)
5. Baramidze M. The Archaeological Cultures of the 3rd-2nd Millennia BC and Their Ethnic Attribution. Sakartvelo-Apkhazetis Moambe [Bulletin of Georgia-Abkhazia], No. 2-3. Tbilisi, 1999, pp. 23-35. (Geo)
6. Baramidze M., Tsitlanadze L., Dolidze N. The Material Culture of Abkhazia, Vol. II. Tbilisi 2013. (Geo)
7. Baramidze M. The Northeastern Black Sea Coast in the First Half of the 2nd-1st Millennia BC. "Saari," Tbilisi 2017. (Geo)
8. Gasviani G. Studies in the Medieval History of Svaneti. "Metsniereba," Tbilisi 1991. (Geo)
9. Gobejishvili G. The Late Bronze and Early Iron Age in Georgia. Essays on the History of Georgia I. Tbilisi 1970, pp. 201-243. (Geo)
10. Dolidze N. Decorative Metalwork (Metal Jewelry) of the Late Bronze-Early Iron Age in Northwestern Colchis. Candidate dissertation, Tbilisi 1999. (Geo)
11. Tavamaishvili G. The Earliest Settlements on the New Black Sea Terrace of Southwestern Georgia. Candidate dissertation (typescript), Tbilisi 1999. (Geo)
12. Inanishvili G., Maisuradze B., Gobejishvili G. Ancient Mining and Metallurgical Production in Georgia (3rd-1st Millennia BC). Tbilisi 2010. (Geo)
13. Inanishvili G., Jibladze L. On the History of Bronze Production in Colchis. Georgian National Museum, Tbilisi 2019. (Geo)
14. Kalandadze A. The Archaeological Monuments of Sokhumi Mountain. Academy of Sciences of the Georgian SSR, Sokhumi 1953. (Geo)
15. Kilanava B. Selected Works, Volume II. "Intelekti," Tbilisi 2009. (Geo)
16. Lordkipanidze O. The Argonautica and Ancient Colchis. "Sabchota Sakartvelo," Tbilisi, 1986. (Geo)
17. Lordkipanidze O. Hoards in the Colchian Bronze Culture. Journal "Dziebani", Supplement VI. Tbilisi 2001, pp. 178-194. (Geo)
18. Melikishvili G. On the Question of the Earliest Population of Georgia, the Caucasus, and the Near East. Tbilisi 1965. (Geo)
19. Mibchuani T. From the History of the Ethnogenesis, Settlement, and Culture of the Highlanders of Western Georgia. Tbilisi University Press, Tbilisi 1989. (Geo)
20. Mikeladze T. Studies in the History of the Earliest Population of Colchis and the Southeastern Black Sea Coast. Tbilisi 1974. (Geo)
21. Mikeladze T. The Early Iron Age Burial Grounds of Colchis. Tbilisi 1985. (Geo)

22. Essays on the History of Georgia- Abkhazia 2007. "Intelekti," Tbilisi 2007. (Geo)
23. Papuashvili R. The Burial Grounds of Erget'i. Samegrelo, Colchis, Odishi. Tbilisi-Zugdidi 1999, pp. 317-321. (Geo)
24. Papuashvili R. On the Structure of the Burial Grounds of Central Colchis. Journal "Dziebani," N5. Tbilisi 2000, pp. 55-66. (Geo)
25. Papuashvili N., Jibladze L., Papuashvili R. Distribution Map of the Chalcolithic, Bronze, and Early Iron Age Burial Grounds of Colchis. Dziebani sakartvelos arkeologiashi [Investigations in Georgian Archaeology], N17-18. Tbilisi 2006, pp. 127-132. (Geo)
26. Sulava N. Archaeology in the Occupied Territories of Georgia (On the Colchian Bronze Culture). Iberia-Colchis: Archaeological-Historical Studies of the Classical and Early Medieval Period in Georgia, 15. Tbilisi 2019, pp. 5-8. (Geo)
27. Pkhakadze G. Some Points of Contact Between the Kura-Araxes and Western Georgian Early Bronze Age Cultures on the Territory of Western Georgia. IGA/SAS II. Tbilisi 1978, pp. 3-12. (Geo)
28. Pkhakadze G. The Chalcolithic and Early Bronze Age in Western Georgia, II. Tbilisi 1992, pp. 216-280. (Geo)
29. Pkhakadze G. Western Transcaucasia in the 3rd Millennium BC. Tbilisi 1993. (Geo)
30. Pkhakadze G. Some Aspects of Research on the Early Bronze Age Culture of the Colchian Lowland. Journal "Dziebani," N2. Tbilisi 1998, pp. 32-41. (Geo)
31. Pkhakadze G., Baramidze M. New Archaeological Finds in the Gali District. Issues of Neolithic-Bronze Age Archaeology in the Caucasus. Journal "Dziebani," N6. Tbilisi 2001, pp. 125-128. (Geo)
32. Pkhakadze G. Some Aspects of the Study of the Dolmens of Abkhazia. In: Abkhazia I, Archaeological Monuments and Problems. Tbilisi 2006, pp. 138-140. (Geo)
33. Chartolani Sh. Ancient Copper Workings in the Bzipi and Kodori River Valleys. Archaeological Research in Georgia in 1969. Tbilisi 1971, pp. 49-61. (Geo)
34. Chigoshvili T. Late Bronze-Early Iron Age Settlements of the Engur-Kodori Basin. Author's abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences. Tbilisi 1999. (Geo)
35. Chigoshvili T. The Culture and Chronology of the Settlements of the Engur-Kodori Interfluve- Questions of Periodization. In: Abkhazia I. Archaeological Monuments and Problems. Tbilisi 2006, pp. 133-137. (Geo)
36. Japaridze O. On the History of the Georgian Tribes at the Early Stage of Metal Production. Tbilisi 1961. (Geo)
37. Japaridze O. On the Question of the Ethnic History of the Georgian Tribes. Tbilisi 1976. (Geo)
38. Japaridze O. The Archaeology of Georgia. Tbilisi 1991. (Geo)
39. Japaridze O. At the Origins of the History of Georgia. Tbilisi 2003. (Geo)
40. Japaridze O. The Dolmens of Northwestern Colchis, No. 17–18. Tbilisi, 2006, pp. 44-50. (Geo)
41. Jibladze L. The Stratigraphy, Chronology, and Periodization of the Bronze Age Settlements of the Colchian Lowland (Based on Materials from the Central Mound at Pichori). Tbilisi 1997. (Geo)
42. Jibladze L., Papuashvili R., Khvistani R. A Recent Discovery from the Middle and Initial Late Bronze Age Period in the Village of Gagida, Gali District. Journal "Dziebani", N13-14. Tbilisi 2004, pp. 74-82. (Geo)
43. Jibladze L., Khvistani R. Archaeological Map of the Bronze-Early Iron Age Monuments of the Gali Dis-

trict. Collection “Abkhazia I,” Archaeological Monuments and Problems of Abkhazia. Tbilisi 2006, pp. 62-66. (Geo)

44. Jibladze L. The Settlements of the Colchian Lowland from the 3rd-2nd Millennia BC. Tbilisi, 2007. (Geo)
45. Jibladze L., Papuashvili R. On the Structure of Artificial Mounds. Georgian National Museum “Moambe”, Social Sciences Series, N4. Tbilisi 2013, pp. 100-112. (Geo)
46. Jibladze L. The Bronze-Early Iron Age Cultures of Colchis and Their Ethnic Attribution. Collection “Guria”, N6. Tbiisi, 2016, pp. 77-124. (Geo)
47. Jibladze L. Objects Related to Bronze Production Activity from Colchis. Dziebani sakartvelos arkeologiashi [Investigations in Georgian Archaeology], N23. Georgian National Museum, Tbilisi 2016a, pp. 179-190. (Geo)
48. Jibladze L. The Early and Middle Bronze Age Cultures of Colchis. Essay included in the international project funded by the Shota Rustaveli National Science Foundation - grant project: Bilingual (Georgian-English) Electronic Encyclopedia of the Archaeological Monuments of Georgia (3rd-1st Millennia BC). 2017. Available online at http://geoarchencyclopedia.ge
49. Jibladze L. Archaeological Maps of Various Categories of Bronze–Early Iron Age Monuments of Colchis (Settlements, Burial Grounds, Bronze Production Workshops). Online Archaeology, 18. 2020, pp. 80-98. (Geo)
50. Tortladze Z., Gvelesiani M. The Larilari Burial Ground. Georgian National Museum, Tbilisi 2019. (Geo)
51. Baramidze M., Pkhakadze G., Bzhania V., Shamba G., Kvirkvelia G., Chigoshvili T. Main Results of Research at Construction Sites of the Abkhaz ASSR. Archaeological Research at New Construction Sites of the Georgian SSR, Tbilisi 1982, pp. 90-99. (Rus)
52. Baramidze M.V., Chigoshvili T.E., Kvirkvelia G.T., Jibladze L.V., Khubutia G. Archaeological Research in the Village of Pichori in 1981–1982. Archaeological Discoveries in Abkhazia, 1981-1982, Tbilisi 1985, pp. 14-16. (Rus)
53. Baramidze M., Chigoshvili T., Pkhakadze G., Jibladze L., Makharadze Z., Sherazadishvili B., Datunashvili T. 1987: Work of the Archaeological Expeditions of Abkhazia. Field Archaeological Research [PAI] in 1984-1985. Tbilisi 1987, pp. 42-47. (Rus)
54. Bgazhba O.Kh., Voronov V. The History of the Study of the Archaeology of Abkhazia. Tbilisi 1982. (Rus)
55. Bzhania V. The Machara Chalcolithic and Bronze Age Settlement in Abkhazia. Sovetskaya Arkheologiya [Soviet Archaeology], N1. Moscow 1966, pp. 113-126. (Rus)
56. Bzhania V. A Settlement of the Ochamchire Culture in the Mountains of Abkhazia. The Caucasus and Eastern Europe in Antiquity. Moscow 1973, pp. 65-76. (Rus)
57. Bzhania V. Main Results of Work at New Construction Sites in Abkhazia. Issues in the Archaeology of Abkhazia. Sukhumi 1989, pp. 40-43. (Rus)
58. Bzhania V., Gabelia A. Results of Research at the Bombora Settlement. Archaeological Discoveries in Abkhazia, 1986-1987. Tbilisi 1990, pp. 3-5. (Rus)
59. Bzhania D., Vardania G., Jopua A., Sangulia G. Excavations in the Village of Tamysh. Archaeological Discoveries in Abkhazia, 1985. Tbilisi 1990a, pp. 9-12. (Rus)
60. Bzhania V., Bzhania D. The Gagra Burial Ground. Sukhumi 1990b. (Rus)

61. Bzhania V., Sakania S., Bzhania D. The Identification of Archaeological Monuments in the Village of Arasadzykh. E.I. Krupnov and the Development of the Archaeology of the North Caucasus, XXVIII Krupnov Readings, Proceedings of the International Scientific Conference. Moscow 2014. (Rus)
62. Voronov Yu. Archaeological Map of Abkhazia. Sukhumi 1969. (Rus)
63. Voronov Yu. The History of Abkhazia from Earliest Times to the Early Middle Ages. Author's abstract of dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Moscow 1971. (Rus)
64. Voronov Yu. Antiquities of Sochi and Its Environs. Krasnodar 1979. (Rus)
65. Voronov Yu. Antiquities of the Azant Valley. Tbilisi 1982. (Rus)
66. Gabelia A. Settlements of the Colchian Culture (Based on Materials from Abkhazia). Author's abstract of dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Moscow 1984. (Rus)
67. Gabelia A. Metallurgy and Metalworking in Abkhazia in the Late Bronze Age. E.I. Krupnov and the Development of the Archaeology of the North Caucasus. XXVIII Krupnov Readings, Moscow 2014, pp. 136-138. (Rus)
68. Gabelia A. Abkhazia in the Pre-Classical and Classical Periods. Sukhumi 2014a. (Rus)
69. Gogadze E. The Chronology of Middle Bronze Age Colchian Culture Monuments and Certain Questions of the Cultural Attribution of Variants of the General Colchian Culture of the Early Metals Period. The Caucasus in the System of Palaeometallic Cultures of Eurasia [Telavi-Sighnaghi, 1983]. Tbilisi 1990, pp. 2-17. (Rus)
70. Gunba M. Archaeological Research in the Village of Tsuarcha, Gali District. Archaeological Discoveries in Abkhazia, 1986-1987. Tbilisi 1990, pp. 13-15. (Rus)
71. Jopua A., Nyushkov V. Bronze-Casting Furnaces at the Turn of the Late Bronze and Early Iron Ages in Abkhazia. Historical-Archaeological Almanac, Issue 13. Armavir-Krasnodar-Moscow 2015, pp. 15-22. (Rus)
72. Ivashchenko M. Research on Archaic Monuments of Material Culture in Abkhazia. Tbilisi 1935. (Rus)
73. Inal-Ipa Sh. Questions of the Ethno-Cultural History of Abkhazia. Sukhumi 1976. (Rus)
74. Kuftin B. Materials on the Archaeology of Colchis, Vol. I. Tbilisi 1949. (Rus)
75. Kuftin B. Materials on the Archaeology of Colchis, Vol. II. Tbilisi 1950. (Rus)
76. Lukin A. Materials on the Archaeology of Bzyb Abkhazia. TDHPCSH/TOIPKGE [Transactions of the Department of the History of Primitive Culture of the State Hermitage], I. Leningrad 1941, pp. 1-97. (Rus)
77. Markovin V. The Dolmens of the Western Caucasus. Moscow 1978. (Rus)
78. Markovin V. The Dolmens of the Western Caucasus. In: Archaeology of the Bronze Age of the Caucasus and Central Asia. Early and Middle Bronze Age of the Caucasus. Moscow 1994, pp. 228-253. (Rus)
79. Skakov A., Jopua A., Kozubova A. The Discoveries of G.K. and S.M. Shamba at the Jantukh Burial Ground: A New Look at Old Finds. Third Abkhazian International Archaeological Conference: Problems of Ancient and Medieval Archaeology of the Caucasus. Sukhum 2013, pp. 22-45. (Rus)
80. Skakov A. Archaeology in Abkhazia at the Beginning of the 21st Century: Cooperation Between Russian and Abkhazian Scholars. Abkhazia in World History and International Relations. Proceedings of the International Scientific Conference, Sukhum, May 14-17, 2015, pp. 74-135. (Rus)
81. Solovyov L. Traces of an Ancient Salt Industry near the Town of Ochamchire. Proceedings of the Abkhazian State Museum, I. Sukhumi 1947, pp. 25-50. (Rus)

ISSN 2960-9704

82. Solovyov L. Settlements with Textile-Impressed Ceramics on the Coast of Western Georgia. Sovetskaya Arkheologiya [Soviet Archaeology], XIV. Moscow-Leningrad 1950, pp. 265-286.
83. Solovyov L. Burials of the Dolmen Culture in Abkhazia and the Adjoining Part of the Adler District. Proceedings of the Abkhazian Institute of Language, Literature, and History, Vol. XXXI. Sukhumi 1960, pp. 69-100. (Rus)
84. Pantskhava L., Sulava N., Papuashvili R. Colchian, Koban, or Colchian-Koban? Kavkazovedenie [Caucasian Studies], N4. Moscow 2003, pp. 102-117. (Rus)
85. Shamba G. Excavations of Ancient Monuments of Abkhazia. Sukhumi 1984. (Rus)
86. Pkhakadze G. The Colchian Early Bronze Age Culture. Archaeology of the Caucasus, No. 2-3. 2009-2010, pp. 74-86. (Rus)
87. Shamba G. The Eshera Cromlechs. Sukhumi 1970. (Rus)
88. Shamba G. Archaeological Monuments of the Upper Galidzga River (Jantukh). Tbilisi 1990. (Rus)
89. Shamba G. Ancient Sukhum. Sokhumi 2005. (Rus)
90. Tsvinaria I. The Guandra Settlement. Tbilisi 1978. (Rus)
91. Tsvinaria I. New Monuments of the Dolmen Culture of Abkhazia. Tbilisi 1990. (Rus)
92. Tsvinaria I. Excavations at the Guandra Settlement. Archaeological Discoveries, 2005. Moscow 2007, pp. 578-580. (Rus)

LIST OF ABBREVIATIONS:

IGA (SAS) – Issues of Georgian Archaeology

AG (SA) – Archaeology of Georgia

FAR (PAI) – Field Archaeological Research

SA (CA) – Soviet Archaeology

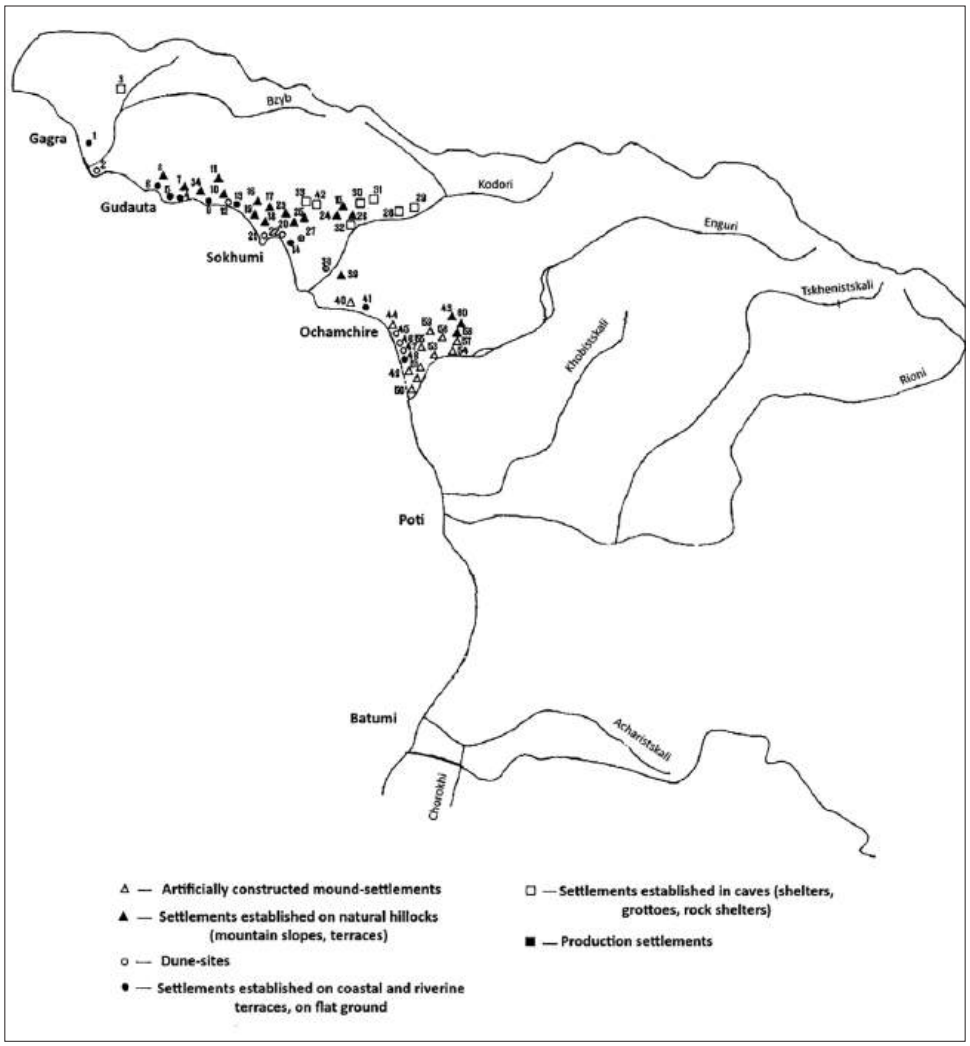
TDHPCSH (TOIPKGE) – Transactions of the Department of the History of Primitive Culture of the State Hermitage

DESCRIPTION OF TABLES

TAB. I. Map showing the distribution of Bronze and Early Iron Age settlements in Abkhazia

1. Kolkhida 2. Bichvinta (Ldza) 3. Yupsi 4. Kistriki 5. Bombora 6. Aaksta 7. Kulanurkhva 8. Otkhara 9. Primorskoye 10. Anakophia Fortress 11. Anukhva Abkhazskaya 12. Akhali Atoni (two dune settlements) 13. Guandra 14. Lechkopi 15. Abgidzra 16. Amzhasara 17. Mount Vereshchagin 18. Gumista hillforts (Gumista I, Gumista II, Achandara) 19. Eshera 20. Sokhumi Mountain 21. Sokhumi Cape 22. Tsiteli Shuqura (Red Lighthouse) 23. Guadikhu 24. Lemsa 25. Alekseevka 26. Bagrati Fortress 27. Sokhumi settlements (School N4, railway station) 28. Akhra-Kapshi 29. Pali 30. Tetri Mgvime (White Cave) 31. Zeda Mgvime (Upper Cave) 32. Jampal I 33. Kaman I 34. Abgakhurki 35. Agudzera 36. Shitskura 37. Machara (three settlements) 38. Merkheuli 39. Atara Armyanskaya 40. Tamishi 41. Mokvi (two settlements) 42. Ivashenko 43. Agubedia 44. Ochamchire I (western, central, and southern hills) 45. Ochamchire II 46. Gudava (two dune settlements) 47. Okumi 48. Gagida 49. Pichori (10-11 hills) 50. Ganmukhuri (two hills) 51. Nakargali (4-5 hills) 52. Jvaralebi (5-6 hills) 53. Tagiloni's Tsipuria (3-4 hills) 54. Chuburkhinji 55. Ganakhleba 56. Abazhu 57. Gali 58. Mziuri (2-3 hills) 59. Repho-Shesheleti (4-5 hills) 60. Tsarche.

TAB. I

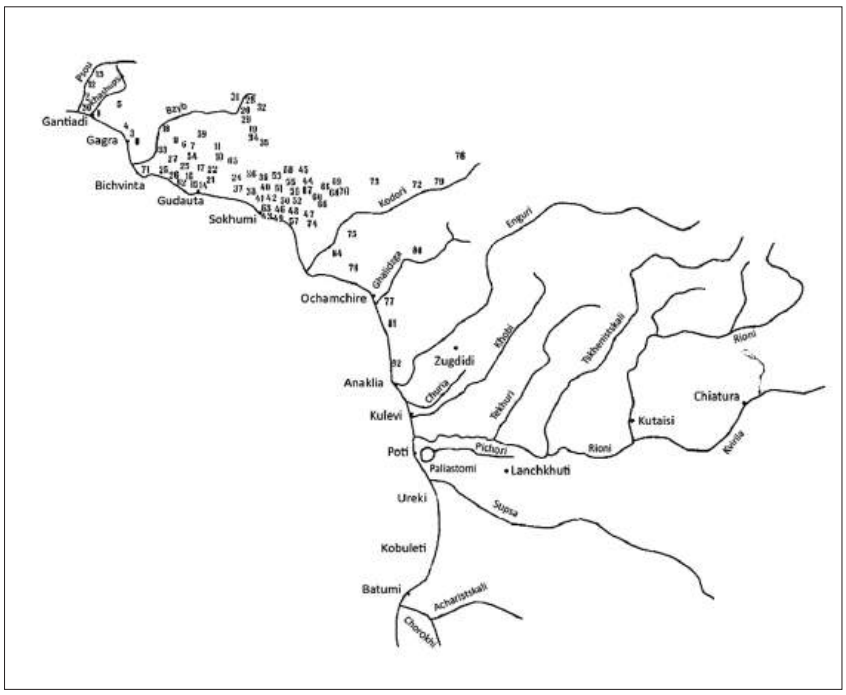

ISSN 2960-9704

Tab. II. Map showing the distribution of Bronze and Early Iron Age burials in Abkhazia

1. Gantiadi – dolmens 2. Psou – funerary inventory 3. Old Gagra – burials discovered in a cave 4. New Gagra – cemetery dating to the end of the 2nd millennium BC (burial pits, ossuaries) 5. Achmarda – dolmens 6. Otkhara – cemetery dating to the 9th–8th centuries BC (burial pits) 7. Otkhara dolmens of the Early and Middle Bronze Age 8. Kolkhida – burial pit dating to the 8th-7th centuries BC 9. Khabiu – dolmens of the 3rd millennium BC and the beginning of the 2nd millennium BC 10. Achandara – dolmens 11. Achandara – Pre-Classical burials (found at different locations within the village) 12. Mikelripshi – dolmens 13. Troitskoye – dolmens 14. Gudauta – burials of the 9th-8th centuries BC (presumably burial pits) 15. Burial pits dating to the 8th-7th centuries BC at the Kistriki settlement 16. Bombora Valley – 8th-century BC burial ground 17. Burial pits dating to the 7th-6th centuries BC at the Bombora hillfort 18. Secondary Early Bronze Age burial ground in the Lavinaya Balka barn (near Blue Lake) 19. Rishevius River Valley – dolmens 20. Pskhu – dolmens 21. Kulanurkhva – dolmen 22. Kulanurkhva – burial ground dating to the 8th-6th centuries BC 23. Mugudzhirkhva (Aaksta) – Pre-Classical burial ground 24. Primorskoye – burial ground dating to the 8th-7th centuries BC (urn burials) 25. Mchista River Valley – dolmen 26. Abgarkhuki – dolmen 27. Abgarkhuki – Pre-Classical burial ground (urns and burial pits) 28. Sanchari – dolmen 29. Dou – group of dolmens 30. Lapsta – secondary Early Bronze Age burials 31. Aguripsta River Valley – dolmens 32. Bauli River Valley – dolmens 33. Subsoil Early Bronze Age burial pits with secondary burials discovered in Kaldakhvara Cave 34. Madenga River Valley – dolmens 35. Gumripshi River Valley – dolmens 36. Anukhva Abkhazskaya – dolmens 37. Akhali Atoni – dolmens 38. Akhali Atoni – tombs dating to the 8th-7th centuries BC 39. Misra – traces of two Late Bronze Age tombs 40. Upper Eshera – dolmens (end of the 3rd millennium BC, first half of the 2nd millennium BC) 41. Upper Eshera – Pre-Classical tombs (ossuaries, burial pits) 42. Lower Eshera – cromlechs with collective secondary burials 43. Lower Eshera – Pre-Classical burial 44. Shroma (formerly Mikhailovskoye) – dolmen 45. Shroma – cave burial pits with secondary burials dating to the mid-2nd millennium BC 46. Lechkopi – burial pits dating to the 8th-7th centuries BC 47. Sokhumi Mountain – burial site (burial pits) dating to the 8th-7th centuries BC 48. Tsugurovka – dolmens 49. Tsiteli Shuqura – Pre-Classical burial site (burial pits) 50. Gumista I settlement – burial pits surrounded by a stone circle, dating to the end of the 3rd millennium BC 51. Mount Vereshagini – burial pits dating to the 8th-7th centuries BC (urn burials) 52. Iashtkhva – Late Bronze Age burials 53. Shubara – prehistoric burials 54. Zvandripshi – prehistoric ossuaries 55. Gumista II – damaged Late Bronze Age burial 56. Sokhumi Hydroelectric Power Plant – stone cist dating to the 9th-8th centuries BC 57. Kaman I – secondary burial pits dating to the mid-2nd millennium BC in a cave 58. Khipsta River Valley – Late Bronze Age burial pit with a secondary burial 59. Prtskha (formerly Rozhdestvenskoye) – two dolmens 60. Akhupachi – dolmen-like slab structures 61. Apshdvani (Ordzhonikidze) – Pre-Classical urn 62. Chobaluki – pit burials, 9th-8th centuries BC 63. Achkatsi – tombs, 10th-8th centuries BC 64. Barmashi – funerary inventory, 8th-6th centuries BC 65. Alekseevskoye Gorge – funerary inventory 66. Beshkardashi – disturbed Pre-Classical grave 67. Azanta – Middle Bronze Age dolmens 68. Azanta – stone cist 69. Suli – Middle Bronze Age dolmens 70. Oktomberi – traces of a tomb (barrow) 71. Chkhalta – dolmens 72. Jampali River Valley – dolmens 73. Merkheuli (Lakada site) – individual and collective burial pits with primary and secondary burials, 7th-6th centuries BC 74. Akhutsa Jgerda – dolmens (7th-6th centuries BC) 75. Klukhori Pass – Early Bronze Age burial pit in an auxiliary building 76. Bedia – dolmen 77. Tamishi settlement – inlet burial pits dating to the 7th-6th centuries BC 78. Povreshi (Pokveshi) – stone cist; date not specified 79. Jantukhi – collective burial pits dating to the 8th-7th centuries BC with secondary burials 80. Gagida – funerary inventory of the Middle and Early/Late Bronze Age 81. Pichori – collective secondary burial pit 82. Gali – Clay cistern (kvevri) burial without grave goods.

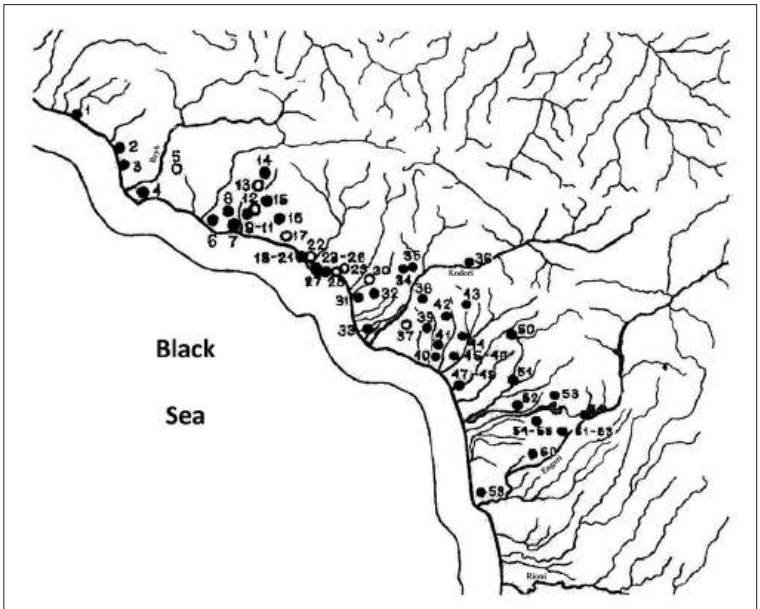
TAB. II

Tab. 3. Distribution of hoards of the Colchian-period culture of the Late Bronze and Early Iron Ages in Abkhazia

The map was compiled by Joni Apakidze. The names of the sites are given in [Apakidze J. 2006: 87].

TAB. III

Distribution of Colchian Late Bronze–Early Iron Age hoards in the territory of Abkhazia
(according to Joni Apakidze)

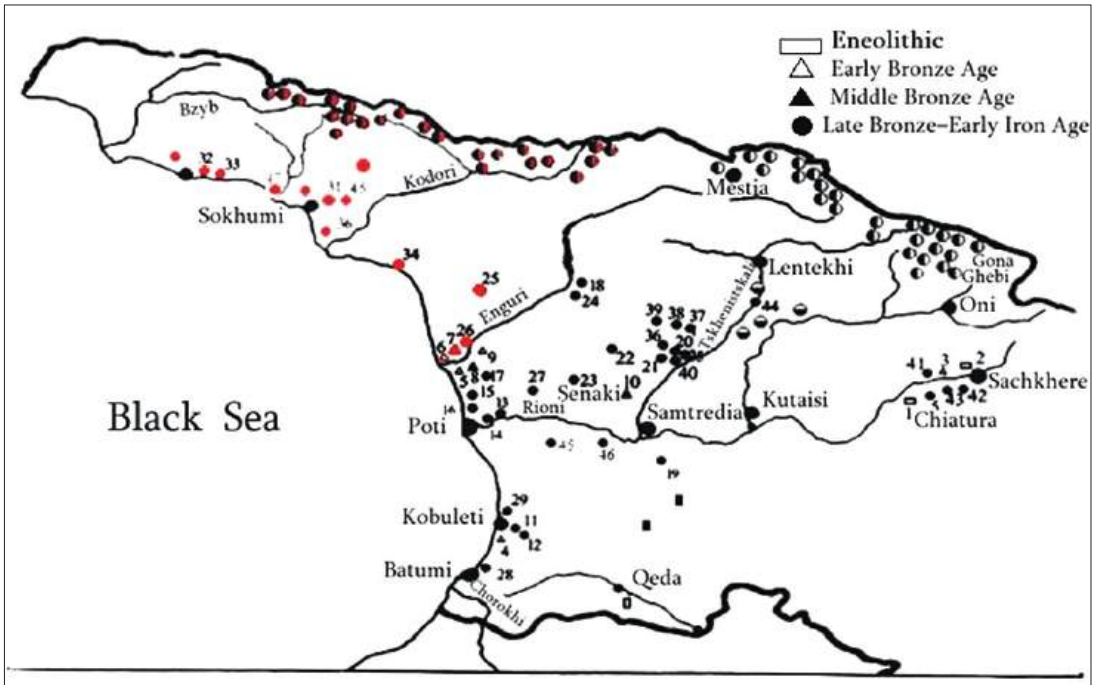
ISSN 2960-9704

Tab. IV. Colchian casting workshops of the Chalcolithic, Bronze and Early Iron Ages

1 – Remains of a bronze-casting workshop in Abkhazia are marked in red

2 – Archaeological sites associated with metallurgical production in mountainous Abkhazia are marked in black and red.

TAB. IV

1 – Samele Klde; 2 – Samertskhle Klde; 3 – Modinakhe; 4 – Ispani; 5 – Anaklia I (the lower layer); 6 – Central Hill of Pichori (VIII, VII-IV, V layers); 7 – N6 Hill of Pichori; 8 – Anaklia II; 9 – Ergeta (IV layer); 10 – Nosiri III (I layer); 11 – Namcheduri (VI-III layers); 12 – A mound near Choloqi (VI-III layers); 13 – Lower Chaladidi's Zurga (the lower layer); 14 – Lower Chaladidi's II sector; 15 – Kulevi (II-III layers); 16 – Tsiva; 17 - The mounds in the vicinity of Anaklia II; 18 – Baksania; 19 – Dablagomi; 20 – Mukhurchis Natsisqvilari (Remnants of mill of Mukhurcha); 21 – Lekhaindrao; 22 – Ochkhomuri; 23 – Nokalakevi; 24 – Pakhulani; 25 – Upper Ghumurishi; 26 – N4 Mound of Pichori; 27 – Naokhvamu (III layer); 28 – Makhinjauri; 29 – Pichvnari; 30 – N2 dune of Machara; 31 – Hill of Sokhumi; 32 – Bombora; 33 – Kistriki; 34 – Tamishi; 35 – Lenchekha; 36 – Kitsia; 37 – Gachedili; 38 – Nakhunao; 39 – Kurzu; 40 – Doshaye; 41 – Itkhvisi; 42 – Sakhovela; 43 – Karakhtini; 44 – Tskheta; 45 – North Hill of Namarnu; 46 – Guleikari; 47 – Eshera; 48 – Mgudzirkhva; 49 – Amzhasara

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

АБХАЗИЯ, КАК НЕОТЪЕМЛЕННАЯ ЧАСТЬ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ КУЛЬТУР КОЛХИДЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ – РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Лери Джибладзе,

Старший научний сотрудник Института археологических исследований
им. Отара Лорткипанидзе национального музея Грузии

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются археологические памятники бронзового и железного веков, обнаруженные на территории современной Абхазии (северо-западная Колхида), в контексте культурного пространства Колхиды.

Целью исследования была систематизация археологических данных и критическое осмысление существующих представлений о культурной и этнической принадлежности этих памятников на основе анализа опубликованных материалов и ареала их распространения.

В статье рассматриваются поселения (холмовые, предгорные и прибрежные), погребальные сооружения (дольмены, склепы, оссуарии, правила кремации и вторичных захоронений), бронзовые клады и бронзовые мастерские. На основе результатов многолетних археологических исследований, комплексного анализа опубликованных материалов и тематических карт обосновывается, что в раннем и среднем бронзовом веке территория между Псоу и Сухуми представляла собой зону контакта протоколхской и дольменской культур. Критически переоценена концепция «Очамчирской» (Южной дольменной) культуры и высказывается мнение, что большинство памятников, обнаруженных в Абхазии, органически связаны с культурным миром Колхиды бронзового и железного веков. Полученные выводы еще раз подтверждают, что территория современной Абхазии в бронзовом и железном веках являлась важной и неотъемлемой частью культурного, экономического и этнокультурного пространства Колхиды.

***Ключевые слова:** Абхазия, Колхида, эра бронзы-раннего железа, протоколхидская культура, Очамчирская культура, бронзовая металлургия.*

ISSN 2960-9704

Территория Абхазии (северо-западная Колхида), являющаяся неотъемлемой частью Грузии, была одним из ведущих регионов распространения протоколхийской[1] и древнеколхийской культур (бронзового-дожелезного века). Здесь были обнаружены памятники различных категорий доколхийских и древнеколхийских культур: поселения, захоронения, сокровища позднего бронзового и раннего железного веков, памятники металлургического производства, бронзоплавильные мастерские, печи, связанные с металлургией железа, отдельные артефакты, относящиеся к металлургическому производству бронзового и железного веков и т. д. Имеющиеся данные о памятниках этой категории разбросаны по научной литературе, опубликованной в разные периоды. Существуют археологические карты, составленные по распределению памятников некоторых категорий; или же они включены в существующие карты вместе с памятниками бронзового и железного веков объединенной Колхиды [Воронов Ю. 1969:17-41; Апакидзе Дж. 2006:66-88, табл. I; Папуашвили Н. и др. 2006:127-132, табл. I; Джибладзе Л. 2007:186-187, табл. I; Джибладзе Л. 2020:80-98, табл. I, II; Барамидзе М. и др. 2013:65, табл. I].

На территории современной Абхазии встречаются различные типы поселений: в прибрежной болотистой, низменной полосе между реками Ингури и Кодори, на территории исторического Самурзакано, включающего в основном Гальский район[2], широко распространены искусственно устроенные многоярусные диха-гудзубы различных хронологических периодов (Пичорская система расселения, Накаргали, Джваралеби, холмы Есартиеби и Гагуби, Гагида, холм Хумушкури, гудзуба Гали Мзиури, Рефо-Шешелети, Очамчира (гудзуба, расположенное западнее, где располагались рядом три холма), «Ципурия» в Тагилони, Тамиши и др.) [Куфтин Б. 1950:250-255; Барамидзе М. и друг. 1982:90–99; Барамидзе М. и др. 1987:42–47; Джибладзе Л. 1997:30-37; Джибладзе Л., Хвистани Р. 2006:62-66; Джибладзе Л. 2007:13-20; Чигошвили Т. 1999; Барамидзе М. и др. 2013:14-35; Киланава Б. 2009:178; Барамидзе М. 2017:8-27].

Как и в других регионах Колхидской равнины, здесь, на территории древнего Самурзакано, названия искусственно созданных холмовых поселений часто связаны с деревнями, районами, фамилиями, реками и т. д. Они представляют собой прямое продолжение искусственно созданных поселений-холмов, существующих в центральной части Колхидской равнины, которые известны в научной литературе под различными названиями [Джибладзе Л., Папуашвили Р. 2013:100-113]. Крайней границей распространения искусственно созданных холмов-поселений, характерных для Колхидской равнины к северу от Гали, является система поселений Тамиши [Чигошвили Т. 2006:134; Джибладзе Л. 2007:15; Барамидзе М. и др. 2013:31; Габелия А. 2014:130]. Затем рельеф местности меняется, она становится холмистой, и необходимость в возведении искусственных холмов отпадает.

На территории современной Абхазии следующая группа поселений бронзового и железного веков расположена в предгорьях и горных районах, на естественных холмах, горных склонах (горных террасах),

[1] По мнению некоторых исследователей, термин «протоколхийская культура» [Микеладзе Т. 1974:49], устоявшийся в археологической научной литературе, первый этап которой соответствует культуре раннего бронзового века в Колхиде, а последующий второй этап – среднему бронзовому веку, носит скорее исторический характер и имеет этнический подтекст. Поэтому более уместным считается использование термина «культура раннего бронзового века Колхидской равнины», которая была широко распространена вдоль всего побережья Черного моря в Колхиде [Пхакадзе Г. 1998:32-41; Пхакадзе Г. 2009-2010:75]. В рамках внутренней периодизации этой культуры выделяются памятники раннего, развитого и заключительного этапов, где на разных уровнях объединены памятники различных, на наш взгляд, но родственных культур, такие как: Испани, Пичори (VII, VIII слои), Очамчире, двухъярусные пещеры Воронцова (сараи «Очажни, Колокольни, Заложни»), абхазские дольмены и др. Этот факт объясняется существованием локальных вариации единой культуры раннего бронзового века Колхидской равнины [Пхакадзе Г. 1993:82-83, Пхакадзе Г. 1998:35].

[2] Самурзакано – исторический регион в западной Грузии, расположенный на территории современной Абхазии. Она образовалась как политическое образование на рубеже XVII-XVIII веков и в основном включала территорию современного муниципалитета Гали. В 1705 году эта территория перешла по наследству Мурзакану Шарвашидзе, от имени которого и происходит название всего района.

в пещерных убежищах, а также на склонах крепостей и скал[3]. Это памятники: Гумиста I, Гумиста II, Ачандара, Пали, Ахра-Капши, Джампал I, Юпси, Каман I, Калдахвара, Арасазиси, Лавиная Балка, Лапста, Шрома, Мачара I, гора Верещагина, гора Сухуми, Атара Армянская, Абажу, Царче) [Каландадзе А. 1953; Бжания В. 1966:113-126; Бжания В. 1973:65-76; Бжания В. и др. 2014; Воронов В. 1969; Барамидзе М. и др. 1990:18–21; Гунба М. 1990:13-15; Пхакадзе Г. 1992:216-280; Чигошвили Т. 1999; Чигошвили Т. 2006:133-137; Джибладзе Л. 2007:12-20]; Имеются также сведения о поселениях на невысоких террасах вдоль побережья и по рекам (Гуандра, Кистрик, Мокви, Гагида) [Габелия А. 1984; Джибладзе Л. 2007:13-14; Джибладзе Л., Хвистани Р. 2006:62-66; Цвинария И. 1978]; На равнинных участках (Лечков, Бомбора) [Бжания В., Габелия А. 1990:3-5]. В прибрежной полосе выделяют дюнные сельбища (Бичвинта, Новый Афон, Шицкура, Агудзера, Мачара (2), Цили Шукура, Очамчире II, Гудава I, Гудава II – холм, образованный песчаными дюнами и др.) [Соловьев Л. 1947:25-50; Соловьев Л. 1950:265-286; Воронов В. 1969; Шамба Г. 1984; Тавамаишвили Г. 1999; Папуашвили Н. и др. 2006:127-132, Чигошвили Т. 2006:134; Барамидзе М. и др. 2013:14-34] (табл.I)[4].

Согласно имеющимся данным, в северо-западной Колхиде известны захоронения, отдельные гробницы или погребальные комплексы различных типов и хронологических периодов бронзового и раннежелезного веков (табл. II). Дольмены-погребальные сооружения обнаружены приблизительно в точках 30-31. Из них дольмены Кюр-Дере (Верхняя Эшера), Сула, Азанты, Отхары и Хабиуса были полностью изучены [Джапаридзе О. 1961:217-219; Джапаридзе О. 2006:44-50; Воронов В. 1982:14-17; Цвинария И. 1990]. Остальное стало известно благодаря разведкам. Также в ряде мест (Прцха – бывш. Рождественский, Ахупачи, Азанта, Сухумская ГЭС) находятся каменные ящики и гробницы с дольменоподобной структурой, составленые каменными плитами [Иваченко М. 1935:85; Лукин А. 1941:67; Бгажба О.Х., Воронов В. 1982:14; Марковин В. 1978:50; Марковин В. 1994:228-253].

Дольмены встречаются группами как в прибрежных, так и во внутренних горных районах и делятся на три группы в зависимости от размера: малые, средние и большие дольмены [Пхакадзе Г. 1992:240; Джапаридзе О. 2003:132][5]. В своё время Б. Куфтин выделил три слоя в этом типе мегалитических сооружений: ранний бронзовый век (конец 3-го тысячелетия до н.э.), средний бронзовый век и третий слой, который он определил с помощью колхидской монеты. Позже к этой классификации был добавлен поздний бронзовый век [Джапаридзе О. 1961:217]. Материалы раннего бронзового века представлены в основном в виде небольших и средних дольменов, которые, в основном, имеют трапециевидную форму [Джапаридзе О. 2003:132]. В целом, на Западном Кавказе, начиная с Таманского полуострова и заканчивая Очамчире (Бедиа), дольмены-погребальные сооружения разбросаны в горных лесных массивах вдоль побережья Черного моря на протяжении 480 км (ширина их распространения составляет от 30 до 75 км). До недавнего времени было известно всего 564 дольменных сооружения в 194 точках [Марковин В. 1978:Карта 20; Марковин В. 1994:228-253].

Некоторые исследователи относят обнаруженные на территории современной Абхазии дольмены

[3] В некоторых карстовых пещерах (Пали, Ахра-Капши и др.) были обнаружены остатки утрамбованного глиной пола с разрушенными очагами [Бжания В. 1973:65-71]. Как отмечалось, в поселении Юпси были обнаружены материалы очамчирской и майкопской культур, а также две погребальные ямы – вторичные зпхоронения конца III и начала II тысяч. до н.э. [Скаков А. 2015:127].

[4] Карта распространения поселений бронзового и дожелезного веков в Колхиде составлена нами, на ней, наряду со списком точек, полностью отражены поселения этого периода, выявленные на территории Абхазии [Джибладзе Л. 2007:186,194, табл. I].

[5] Размеры меньших дольменов составляют 2,25 м, высота – 1,20 м. В северо-западной Колхиде наиболее архаичные материалы представлены в II-III дольменах Верхнего Эшера.
В Западном Кавказе по способу их строительства различают: I – дольмены, построенные из каменных плит, которые более всего распространены в указанном регионе, где отмечены четыре варианта [Марковин В. 1978:III – 61-135]; II – редкие составные дольмены, которые не встречаются в северо-западной Колхиде; распространены дольмены формы корыта, и IV – монолитные дольмены.

к культуре раннего бронзового века Колхидской равнины и ее холмистого пояса [Джапаридзе О. 1976:190-191; Пхакадзе Г. 1992:238-239; Пхакадзе Г. 1993:83,110]. Как будто внутри этого однородного культурного круга, к северу от реки Гумиста выделяется местный вариант со своими характерными специфическими чертами: погребальные обычаи, дольмены, поселения на террасах, каменные мотыги сочинско-адлеровского типа и другие особенности, на которые больше повлияла северная майкопско-новосвободная культура [Барамидзе М. 1999:24]. Некоторые ученые считают, что вся территория распространения дольменов, включая территорию северо-западной Колхиды, должна была быть местом расселения абхазско-адыгских племен [Инал-Ифа Ш. 1976:97; Марковин В. 1978:183-291].

Таким образом, на территории северо-западной Колхиды мы имеем дело с двумя совершенно разными культурами с точки зрения сельскохозяйственного характера. В отличие от протоколхической дольменной культуры, это преимущественно культура равнинных памятников, принадлежащая древней картвельской-сваноязычной этнической группе, которая занималась оседлым земледелием и металлургией. Возможно, у людей дольменной культуры не было постоянных поселений, они вели кочевой скотоводческий образ жизни и занимались животноводством. Как уже отмечалось, этому способствовало их расселение в лесистых горных хребтах, где существовали благоприятные условия для развития животноводства. Таким образом, северо-западная Колхида, должно быть, была местом встречи, своего рода зоной контакта, для населения этих двух родственных культур.

В Абхазии гораздо меньше известно поселении, представляющих собой дольмены[6]. Примечательно, что в поселениях раннего и среднего бронзового века (Гумиста I, Гумиста II, Каман I, Мачара II-III, Ахра-Капши, Пали, Гуандра, Шрома, Иващенко и др.), входящих в ареал распространения южнодольменной (очамчирской) культуры, обнаружены очень тонкие культурные слои, где отсутствуют следы длительной жизни [Соловьев Л. 1958:15; Воронов В. 1971:17; Бжания В. 1973:70; Цвинария И. 1990].

По всей видимости, дольмены, обнаруженные в северо-западной части Абхазии, являлись частью общей дольменной культуры, распространенной по всему Западному Кавказу. Здесь они имеют несколько иной местный характер, который выражается в ряде признаков: трапециевидные дольмены, металлические Топор-кельт сачхерского типа, кремневые наконечники стрел и т. д. Этот факт, возможно, объясняется тем, что они расположены в районе распространения культур раннего и среднего бронзового века Западной Грузии, наиболее ярко выраженном до реки Гумишти и менее ярко выраженном к северу от неё. Дольмены, обнаруженные между реками Гумиста и Псоу, в большей степени находятся под влиянием дольменной культуры Северного Кавказа. Это нашло отражение в захоронении дольменов под искусственными земляными курганами (Отхара)[7], в обнаруженном в дольмене Хуаби проушной металлический топоре из Северного Кавказа, в распространении каменных мотыг сочинско-адлеровского типа, различных изделий из глины и кремня и т.д.

Строительство дольменов в северо-западной части Колхиды продолжалось до середины 2-го тысячелетия до нашей эры. Их также используют позже для захоронения умерших. Иногда здесь также обнаруживаются гробницы более поздних периодов [Джапаридзе О. 2003:133]. Практика захоронения в дольменах в Колхиде существует уже почти тысячу лет и практически не изменилась за все время своего существования. Это были коллективные семейные захоронения [Джапаридзе О. 2003:133; 2006:45], где правила захоронения умерших не установлены. Кости и погребальные принадлежности были сосредоточены главным образом в углах дольменов.

Примечательно, что нигде в поселениях прибрежной и горной полосы северо-западной Колхиды (Гуандра, Мачара, Ахра-Капши, Каман I, Гумиста I и др.) не обнаружено следов выращивания зерновых

[6] На Северном Кавказе обнаружено два или три поселения этой культуры [Марковин В. 1978:232-236].

[7] Было высказано предположение, что искусственный холм на вершине Отхарского дольмена был нанесен позже. В частности, после возведения на нем средневекового кладбища [Пхакадзе Г. 2006:139].

культур или бронзовых мотыг [Джибладзе Л. 2007:81][8]. Вполне вероятно, что в этом регионе земледелие в основном осуществлялось с помощью каменных дискообразных мотыг сочинско-адлеровского и сухумского типов, которые представлены в культурных слоях ряда поселений (Мачара 3-й слой, Гумиста I, Псоу I, Гуандра слои Б, В и др.) [Бжания В. 1966:113-126; Цвинария И. 1978; Пхакадзе Г. 1992:259-260,272-275; Джибладзе Л. 1997:31-33]. В некоторых памятниках (Гумиста I) обнаружено до 300 фрагментов каменной дискообразной мотыги сухумского типа. Этот элемент редко простирается дальше на юг, чем поселение Очамчире [Джибладзе Л. 2007:55].

В 50-60ых гг. XX в. некоторые исследователи идентифицировали культуру южных дольменов от реки Энгури до побережья Адлера, наиболее известными памятниками которой были нижний слой дольменов Очамчире и Эшер [Соловьев Л. 1958:150; Соловьев Л. 1960:60,69]. Считается, что южно-дольменная культура граничит с родственной культурой вдоль реки Энгури, которую условно называют протоколхской, а её наиболее известными памятниками считаются Даблагоми, Анаклийские дихагудзубы и другие поселения колхидской низменности [Соловьев Л. 1958:162]. Также наблюдалась тенденция связывать различные формы керамики с изменениями численности населения на Колхидской равнине в конце 3-го тысячелетия до нашей эры. В частности, речь идет о кашках, мигрировавших из Малой Азии, которые, якобы, привезли сюда свою уникальную керамику и свою металлургию [Соловьев Л. 1960:15]. Позже это мнение разделяли в основном российские и абхазские ученые (Ш. Инал-Ипа, И. Воронов, В. Бжания, И. Цвинария, А. Скаков и др.), которые параллельно с южно-дольменной культурой в местных научных кругах утвердили термин «очамчирская культура» с тем же значением [Бжания В. 1973:71; Воронов В. 1971:17; Скаков А. 2015:82,130]. Согласно нашему предположению, поселение Очамчире, которое, наряду с двумя каменными мотыгами сочинско-адлеровского типа и так называемой ступенчато-орнаментированной керамикой, правильно отнесено к дольменовой культуре, ошибочно отнесено к несколько отличающимся и родственным дольменам на территории северо-западной Колхиды (Кюр-Дере-Земо Эшера, Азанта, Сули и др.) в круг этой культуры. Однако идентичный основной керамический материал поселения Очамчире покрывает всю территорию Колхидской низменности (Пичори VIII-V слой, Анаклия II, Анаклия I – нижний слой, Даблагоми – верхний горизонт нижнего слоя, Чолипа, Шемокмеди, Испани и др.), что ставит под сомнение включение этого памятника в круг дольменной культуры.

Также представляется некорректным приравнивать сам термин «культура Очамчире» к южно-дольменной культуре[9]. Это ошибочное положение в то время подверглось весьма справедливой критике [Джапаридзе О. 1961:233; Джибладзе Л. 1997:10-11; Пхакадзе Г. 1998:32]. Также было отмечено, что поселение Очамчире и ранние дольмены Эшери следует отнести к культуре раннего бронзового века Колхидской равнины, которая основывалась на неолите Западной Грузии [Джапаридзе О. 1961:233]. Это мнение разделяли и другие исследователи, после чего территории культуры раннего бронзового века на Колхидской равнине были дополнительно расширены, и в её внутренний круг были включены новые памятники [Пхакадзе Г. 1993:32-37; Пхакадзе Г. 2009-2010:74-86].

Вопреки взглядам русских и абхазских ученых (Л. Соловьев, И. Воронов, В. Бжания, Ш. Инал-Ипа, И. Цвинария), считается, что носителями протоколхийской культуры, распространившейся по Колхидской равнине, были древние картвельские этнические культурные потоки – сваноязычное и заноязычное население (Г. Меликишвили, Г. Орбели, Т. Микеладзе, От. Лорткипанидзе, М. Барамидзе, Л. Джибладзе) [Микеладзе Т. 1974:72; Барамидзе М. 1999:18-19; Джибладзе Л. 2007:120; Джибладзе Д. 2016:77-124].

[8] Бронзовые мотыги, наряду с другими металлическими предметами, встречаются только в кладах, обнаруженных в Очамчире (реже) и Гали [Апакидзе Дж. 2006:73,75-79].

[9] Обнаруженные на территории Абхазии памятники колхидского позднего бронзового – раннего железного века (XIV-VII вв. до н.э.) иногда искусственно называют памятниками позднего этапа очамчирской культуры [Воронов В. 1971:18-21; Скаков А. 2015:82]. Это не что иное, как та же самая колхидская культура позднего бронзового века, которая ярко проявляется на территории современной Абхазии.

Их следы видны на территории Колхидской равнины как в топонимах с древними корнями, так и в археологических материалах [Меликишвили Г. 1965: 60; Микеладзе Т. 1974:9-20; Лордкипанидзе От. 1986:51; Мибчуани Т. 1989; Гасвиани Г. 1991:173-199].

Высказано предположение, что к культуре раннего бронзового века Колхидской равнины относятся поселения Гумиста I, Мачара, Ахра-Капши, Гуандра, Воронцова пещера («Очажныйй», «колокольный» и «Жаложныи» сараи), Гумистинский курган, малые и средние дольмены Эшери [Пхакадзе Г. 1993:32-83; Пхакадзе Г. 2009-2010:75-76]. Считается, что различие между материалами раннего бронзового века на территории современной Абхазии и материалами синхронного периода Колхидской равнины следует объяснять местными особенностями этого региона [Барамидзе М. 1998:204-205; Пхакадзе Г. 1998:35; Джапаридзе О. 2003:131-132; Гогадзе Э. 1990:113-115]. Некоторые исследователи (М. Барамидзе) выделяют три локальных варианта в культуре раннего бронзового века Колхидской равнины, основываясь на археологических артефактах: северо-западный, центральный и юго-западный Колхида [Очерки истории Грузии. Абхазия I, 2007: 15].

Некоторые из упомянутых памятников (имеются в виду поселения) действительно характеризуются несколько иными изделиями из глины и камня, такими как: каменные мотыги сочи-адлерского и сухумского типов (в основном в районе между Сухуми и рекой Псоу), глиняные сосуды с заклёпанными и петлеобразными «ушками» и, изредка, лестничными орнаментами (Гумиста I, Каман I, Псоу, Воронцовская пещера – сарай Жаложныи), бородавчатые орнаменты на тыльной стороне петлеобразных «ушек», керамика с бороздками в форме плавников и т.д.

Как мы уже упоминали, на некоторых участках обнаружены каменные мотыги, характерные для открытых поселений сочинско-адлеровского типа (Веселое, Бочаров Ручей, Ахштыры, Лоо, Мамайка, Казачий Брод, Псоу, Блиново, Молдовка и др.) [Воронов В. 1979:35]. По всей видимости, проникновение этих элементов в Сухуми, и редко к югу от него, происходит через памятники сочинско-адлеровского культурного круга, связанного с каменными мотыгами. Мы также не исключаем возможности того, что наличие несколько отличающихся глиняных изделий в поселениях раннего бронзового века на северо-западе Колхиды может быть объяснено местными особенностями этого региона.

Таким образом, вся территория Западной Грузии вплоть до Сухуми относится к области протокольхской культуры. Территория к северу от нее, вплоть до р. Псоу, не только в раннем бронзовом веке, но и в последующем среднем бронзовом веке, должна была быть местом встречи, зоной контакта для протоколхийской, дольменской и широко распространенных в северо-западной прибрежной полосе Колхижы сочинско-адлеровской культур, использовавших каменные мотыги. В последующий позднебронзовый-железный век территория Западной Грузии до р. Псоу, а иногда и севернее нее, полностью входила в ареал распространения древней колхидской культуры.

К югу от Сухуми находится исторический район Самурзакано, где дольменоподобные гробницы практически отсутствуют. Эта территория более обширна и постепенно переходит в Колхидскую равнину, которая, вероятно, была населена картвельским населением (племенами, несущими протоколхийскую культуру) [Джапаридзе О. 2006:45]. По всей видимости, традиция строительства дольменов не прижилась среди колхидского населения.

Некоторые исследователи считают, что носители культуры дольменов принадлежали к протоколхийскому населению, которое покинуло низменности и переселилось в горы в середине 2-го тысячелетия до нашей эры. Эти этнокультурные сдвиги связаны с исчезновением дольменов на территории современной Абхазии [Барамидзе М. 1998:132]. Трудно сказать, насколько археологически верно связывать этот момент (ритуал вторичного погребения, украшения, архитектура дольменов) с захоронениями в Тлиа и Брили.

В северо-западной Колхиде в раннем, среднем и позднем бронзовом веках, помимо дольменных погребальных сооружений, были обнаружены подтвержденные подземные погребальные ямы в

пещерах и сараях с вторичными захоронениями (Лавиная Балка, Лапста, Калдахвара, Шрома, Каман I, Юпси, ущелье реки Хипста, дольмен Азанта с коллективными захоронениями (до 20 отдельных черепов были смешаны вместе) и ямные гробницы, вырытые в доантичных поселениях (Тамиши, Бомбора, Кистрики). Интересно, что в поселении Гумиста I были обнаружены погребальные ямы, окруженные каменным кругом, относящиеся к концу 3-го тысячелетия до нашей эры. В Нижней Эшери были раскопаны две кромлеховые погребальные ямы, датируемые первой половиной 2-го тысячелетия до н.э. – первой половиной 1-го тысячелетия до н.э. [Шамба Г. 1984:55].

На Колхидской равнине не обнаружено захоронений среднего и позднего бронзового века, за исключением случайного обнаружения погребального инвентаря указанных периодов в селе Гагида района Гали [Джибладзе Л. и др. 2004:74-82].

Как известно специалистам, вторичные погребальные ямы колхидского периода в основном встречаются на Колхидской равнине и состоят из двух частей: культовых площадей и погребальных ям. Культовые площади, в свою очередь, представлены тремя сегментами: мощеными насыпями, ямами и грудами, сделанными из обожженных и измельченных костей. Кроме того, культурные слои сформировались в результате постепенного накопления остатков культовых обрядов и трапез [Папуашвили Р. 2000:55]. Погребальные ямы носят коллективный характер, и в некоторых из них содержится до двухсот останков. На кладбищах Уреки и Нигвзиани также подтверждено наличие индивидуальных захоронений наряду с коллективными погребальными ямами [Папуашвили Р. 1999:43].

Вторичные погребальные ямы колхидской культуры датируются ранним железным веком [Микеладзе Т. 1985]. Однако также выделяются 5 хронологических групп погребении с более узкими хронологическими рамками [Папуашвили Р. 1999: 44-47]. Здесь памятники подобного характера сосредоточены в основном в низменной зоне: могильники Эргети I-IV, Мухурча, Нахунао, склеп Палури, Хуцубани, Лече, Ведидкари, Махати, Гурдземи, Салхино, Дгваба, Цаиши, Пичори, Курзу, Налепсао и др. [Папуашвили Р. 2000:55]. Захоронения такого типа находятся в Горадзири (муниципалитет Сачхере), в предгорьях северо-западной Колхиды – на могильнике Джантухи, и в Колхидских горах (Верхняя Сванети) – на могильнике Лалирали[10]. Обнаруженные здесь две кремационные площадки, большое количество специально разбитых глиняных сосудов, а также железные и бронзовые предметы различного назначения свидетельствуют о том, что на территории культа проводились обряды поминальных жертвоприношении и ритуалы в память об умерших. Наличие следов огня на человеческих костях указывает на частичную кремацию и вторичный способ захоронения с использованием ритуального огня [Тортладзе З., Гвелесиани М. 2019:28].

Какова ситуация в этом отношении на территории современной Абхазии? В могильнике Джантухи[11] (Ткварчели) обнаружена коллективная могильная яма VIII-VII веков до н.э. с вторичными захоронениями, где подтверждено полное и частичное кремирование умерших, а также место их кремации. Подобную картину должна подтвердиться на погребениях Мерхеули (Гульрипшский район) и Пичори [Барамидзе М. 1977; Шамба Г. 1984:72; Шамба Г. 1990; Барамидзе М. 1998:53-54; Барамидзе М. 2013:159; Барамидзе М. и др. 1985:14-16]. Частичная кремация умерших отмечена и на могильнике Гуадиху.

[10] Коллективные захоронения умерших, иногда с полной и неполной кремацией, идущие с конца средней бронзы, зафиксированы на могильнике Брили в Верхней Раче [Гобеджишвили Г. 1970:273-275].

[11] Джантухское захоронение было обнаружено в 1980-х годах. В этот период данный памятник раскапывали абхазские археологи [Шамба Г. 1984, Шамба Г. 1990]. В 2009-2015 годах Джантухское захоронение изучалось (раскопки продолжаются до сих пор) археологической экспедицией под руководством российского археолога А. Скакова. Как отмечают исследователи, речь идет о двухслойных погребальных ямах с коллективным захоронением, с использованием кремации (XIII-XII-IX-VIII-VII века до н.э.). Также обнаружены индивидуальные погребальные ямы в виде колодцев. А также погребальные ямы V-III веков до н.э. [Скаков А. и др. 2013:23; Скаков А. 2015:85-86]. На Джантухском погребальном комплексе обнаружен более ранний погребальный комплекс со следами кремации (первая половина 2-го тысячелетия до н.э.) [Скаков А. 2015:85-86].

Для позднего бронзового века современной Абхазии характерны оссуарно-урновые погребения (ямные погребения). Они известны из следующих памятников: Новая Гагра, Приморское, Абгархурки, Земо Эшера, Звандрифши, Апшдван (бывш. Орджоникидзе), Верещагина гора, Богофрипши, Куланурхва, Красный Маяк (8 урновых захоронений) [Иващенко М. 1935:14; Куфтин Б. 1949:155-188; Воронов В. 1969:24,27; Шамба Г. 1984:56-57; Бгажба О.Х., Воронов В. 1982:30-31; Бжания В. 1990-б; Барамидзе М. и др. 2013:136]. Оссуарии обычно встречаются вперемешку с погребальными ямами.

В позднебронзово-раннежелезном веке в северо-западной Колхиде (а также по всей Колхиде) обнаружены коллективные и индивидуальные захоронения следующих типов: ямы, сосуды-квеври (оссуарии), дольмены и кромлехи. В гробницах различают следующие способы погребения: погребение усопшего в положении лежа на спине, в согнутом положении, с полной кремацией, с применением вторичного способа погребения и т.д. Подтвержден вторичный способ погребения с применением огня [Долидзе Н. 1999:8][12]. В погребениях-квеври умерших хоронят вторичным способом захоронения, помещая их в сосуд. Было обнаружено около двух десятков погребальных урн, которые в основном расположены в районе между Сухуми и Гагрой (Псоу и Гумиста) [Шамба М. 1984:70]. Было высказано предположение, что захоронения в урнах претерпели трансформацию во второй половине 1-го тысячелетия до н.э. и распространились в сторону центральной Колхиды [Куфтин Б. 1949:72]. На могильнике Красного Маяка обнаружено 17 захоронений-колодцев [Куфтин Б. 1949:70].

В северо-западной Колхиде в 46 местах обнаружены одни из ведущих элементов колхидской культуры – клады бронзового и железного веков [Лордкипанидзе От. 2001:93-194]. Однако приводятся различные данные об обнаружении колхидских кладов позднего бронзового – раннего железного века (52 предмета) на территории Абхазии [Апакидзе Дж. 2006:66-88] (Таб. III)[13]. Кроме того, примерно на 14 участках были обнаружены бронзовые предметы, которые с большей вероятностью можно отнести к сокровищам позднего колхидского бронзового века; на 7 участках подтверждено наличие кладов или погребальных комплексов. Отдельно выделены клады, содержащие бронзовые слитки или материалы из литейных мастерских [Апакидзе Дж. 2006:79-87, Табл.I]. Согласно этим статистическим данным (с учетом бронзовых сокровищ), территория современной Абхазии представляется нам одним из самых могущественных центров колхидского позднего бронзового – раннего железного века.

В результате археологических работ, проводившихся на территории Колхиды с 1970-х по 1980-е годы, объекты, связанные с деятельностью медно-бронзового производства, подтверждены на ряде памятников: Самеле Клде, Самерцхле Клде, Карахтини, Саховели (Саирхе), Махваури, Испани, Намчедури, Чолоки, Даблагоми, Наохваму, Цива, Кулеви, Анаклия I, Анаклия II, Максания и др. [Джибладзе Л. 2016:185,190, карта I; Инанишвили Г., Джибладзе Л. 2019:87-96]. Остатки бронзовой мастерской также присутствуют на территории современной Абхазии: холм Верещагин, гора Сухуми, Пичорийский центральный холм, холмы Пичори №4 и №6, Тамиши, Бомбора, Эшера, Мгуджирхва, Амжасара, Кистрики и др. [Инанишвили Г., Джибладзе Л. 2019:96-100] (Таб. IV). Остатки бронзовой мастерской были идентифицированы при повторном исследовании слоя раннего бронзового века поселения Гуандра, который ранее относили к энеолиту [Цвинария И. 2007:578-580]. На некоторых участках сохранились остатки бронзоплавильной печи (холм Верешагин, гора Сухуми) и здания бронзоплавильной мастерской с многочисленными фрагментами бронзовых литейных форм (Центральный холм Пичори) [Каландадзе А. 1953; Джибладзе Л. 2007: табл. C-CIII; Джопуа А., Нюшков В. 2015:15-22]. Абхазские мастерские базировались на местных центрах металлургического производства (первичных центрах бронзоплавильного производства), расположенных на высоте 2000 метров над уровнем моря, в верховьях рек Кодори и Бзипи.

[12] Считается, что в различных формах гробниц зафиксированы три погребальных обряда: ингумация, полная и частичная кремация, а также вторичное захоронение. Последнее также характерно для дольменов, кромлехов и погребении-сосудов [Скаков А. 2015:135].

[13] Упоминаются находки ранее неизвестных кладов среднего и позднего бронзового века в Чубурхинджe (1994) и Звадрифе (2008).[Скаков А. 2015:107].

Таким образом, обобщив все вышесказанное, мы можем сделать следующие выводы. Территория современной Абхазии была неотъемлемой частью колхидских культур бронзового и железного веков. Хотя в раннем и среднем бронзовом веках здесь встречаются несколько иные типы материалов, которые более заметны в районе между рекой Псоу и Сухуми. Этот факт объясняется локальным характером памятников в этом районе, а также встречами с родственной дольменной культурой раннего и среднего бронзового веков Колхидской равнины, которая полностью находится под сильным влиянием протоколхидской культуры.

Территория современной Абхазии в значительной степени относится к области древнеколхийской культуры, которая, как мы уже упоминали в начале, представлена памятниками различных категорий и производными от них материалами. Это особенно хорошо ощущается на II древнеколхийском этапе. Это естественно, поскольку племена, несущие древнюю колхийскую культуру – грузиноязычное население – густо населяют всю территорию Колхиды, а также современную абхазскую сторону реки Посу и дальше. Эта эпоха является периодом, предшествующим формированию древнек о лхийского государства. Происходит демографический взрыв, и весь регион переживает колхизацию[14].

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Апакидзе Дж. Сокровища позднего бронзово-раннего железного века Абхазии. Абхазия I, Археологические памятники и проблемы. Тбилиси 2006, стр. 66-88. (Груз.)
2. Барамидзе М. Мерхеульский могильник. Тбилиси 1977. (Груз.)
3. Барамидзе М., Джибладзе Л., Чигошвили Т. Археологические исследования на строительных площадках Абхазской АССР, «Дзеглис Мегобари», №1. Грузинское обшество охраны памятников и культуры, «Сабчота Сакартвело», Тбилиси 1990, с. 18-21. (Груз.)
4. М. Восточное побережье Черного моря в первой половине II-I тысячелетии до н.э. (Основные проблемы), Докторская диссертация, рукопись, Хранится в личном архиве ученого, Тбилиси 1998. (Груз.)
5. Барамидзе М. Археологические культуры III-го-II-го тысячелетий до н.э. и их этническая принадлежность. Вестник Грузии-Абхазии №2-3. Тбилиси 1999, стр. 23-35. (Груз.)
6. Барамидзе М., Цитланадзе Л., Долидзе Н. Материальная культура Абхазии, Том II, Тбилиси 2013. (Груз.)
7. Барамидзе М. Северо-восточное Причерноморье в первой половине II-I тысячелетий до н.э. «Саари», Тбилиси 2017. (Груз.)
8. Гасвиани Г. Очерки по истории средневековой Сванетии. «Мецниереба», Тбилиси 1991. (Груз.)
9. Гобеджишвили Г. Поздний бронзовый и ранний железный век в Грузии, Очерки по истории Грузии I. Тбилиси 1970, стр. 201-243. (Груз.)

[14] Ареал распространения колхидской культуры, помимо территории Колхиды, включает в себя через зоны контакта и проникновения территорию Турции, территорию севернее Абхазии, прилегающую к Грузии, , Шида-Картли и некоторые части Северного Кавказа [Лордкипанидзе От. 2001:127-140; Сулава Н. 2019:5; Панцхава Л. и др. 2003:2-17].

10. Долидзе Н. Художественные изделия (металлические украшения) позднего бронзового – раннего железного века северо-западной Колхиды, кандидатская диссертация. Тбилиси 1999. (Груз.)
11. Тавамаишвили Г. Древние поселения на террасе Ахал-Шавзгвури на юго-западе Грузии. Кандидатская диссертация (рукописная), Тбилиси 1999. (Груз.)
12. Инанишвили Г., Маисурадзе Б., Гобеджишвили Г. Древнее горно-металлургическое производство Грузии (III-I тысячелетия до н.э.). Тбилиси 2010. (Груз.)
13. Инанишвили Г., Джибладзе Л. История производства бронзы в Колхиде. Тбилиси 2019. (Груз.)
14. Каландадзе А. Археологические памятники Сухумской горы. АН Грузинской ССР, Сухуми 1953. (Груз.)
15. Киланава Б. Избранные произведения, том второй. Интеллект, Тбилиси 2009. (Груз.)
16. Лордкипанидзе От. Аргонавтика и Древняя Колхида. «Сабчота Сакартвело», Тбилиси 1986. (Груз.)
17. Лордкипанидзе От. Сокровища колхидской бронзовой культуры. Журн. «Дзиебани», Приложения, VI. Тбилиси 2001, стр. 178-194. (Груз.)
18. Меликишвили Г. О проблеме древнего населения Грузии, Кавказа и Ближнего Востока. Тбилиси 1965. (Груз.)
19. Мибчуани Т. Из истории этногенеза, расселения и культуры горцев Западной Грузии. Издательство Тбилисского университета, Тбилиси 1989. (Груз.)
20. Микеладзе Т. Исследования по истории древнего населения Колхиды и юго-восточного побережья Черного моря. Тбилиси 1974. (Груз.)
21. Микеладзе Т. Захоронения раннего железного века в Колхиде. Тбилиси 1985. (Груз.)
22. Очерки истории Грузии – Абхазия 2007. «Интелекти», Тбилиси 2007. (Груз.)
23. Папуашвили Р. Эргетийские захоронения. Самегрело, Колхида, Одиши. Тбилиси-Зугдиди 1999, стр. 317-321. (Груз.)
24. Папуашвили Р. О строении курганов Центральной Колхиды, «Дзиебани», №5. Тбилиси 2000, стр. 55-66. (Груз.)
25. Папуашвили Н., Джибладзе Л., Папуашвили Р. Карта распространения курганов энеолита, бронзового и раннего железного веков Колхиды, Исследования по грузинской археологии №17-18. Тбилиси 2006, стр. 127-132. (Груз.)
26. Сулава Н. Археология на оккупированных территориях Грузии (колхская бронзовая культура). Иберия-Колхида, Археологические и исторические исследования классического и раннесредневекового периодов Грузии, 15. Тбилиси 2019, стр. 5-8. (Груз.)
27. Пхакадзе Г. Некоторые случаи культур Кура-Аракса и Западной Грузии раннебронзового века на территории Западной Грузии, SA II. Тбилиси 1978, стр. 3-12. (Груз.)
28. Пхакадзе Г. Энеолит и ранний бронзовый век в Западной Грузии, ГА II. Тбилиси 1992, стр. 216-280. (Груз.)

29. Пхакадзе Г. Западное Закавказье в 3-м тысячелетии до н.э. Тбилиси 1993. (Груз.)
30. Пхакадзе Г. Некоторые аспекты исследования культуры раннего бронзового века Колхидской низменности, «Дзиебани», 2. Тбилиси 1998, стр. 32-41. (Груз.)
31. Пхакадзе Г., Барамидзе М. Новые археологические находки в Галийском регионе. Вопросы археологии неолита и бронзового века на Кавказе, «Дзиебани», №6, Приложение. Тбилиси 2001, стр. 125-128. (Груз.)
32. Г. Некоторые аспекты изучения дольменов в Абхазии. «Абхазия I», Археологические памятники и проблемы. Тбилиси 2006, стр. 138-140. (Груз.)
33. Чартолани Ш. Древние медные артефакты в ущельях Бзипи и Кодори. Археологические исследования и поиски в Грузии в 1969 году. Тбилиси 1971, стр. 49-61. (Груз.)
34. Чигошвили Т. Поселения позднего бронзового века в бассейне Энгури-Кодори. Реферат кандидатской диссертации по историческим наукам. Тбилиси 1999. (Груз.)
35. Чигошвили Т. Культура и хронология поселений бассейна Энгури-Кодори – вопросы периодизации, «Абхазия I». Археологические памятники и проблемы. Тбилиси 2006, стр. 133-137. (Груз.)
36. Джапаридзе О. Об истории грузинских племен на раннем этапе металлургии. Тбилиси 1961. (Груз.)
37. Джапаридзе О. О вопросе этнической истории грузинских племен. Тбилиси 1976. (Груз.)
38. Джапаридзе О. Археология Грузии. Тбилиси 1991. (Груз.)
39. Джапаридзе О. У истоков грузинской истории. Тбилиси 2003. (Груз.)
40. Джапаридзе О. Дольмены Северо-Западной Колхиды №17-18. Тбилиси 2006, стр. 44-50. (Груз.)
41. Джибладзе Л. Стратиграфия, хронология и периодизация поселений бронзового века Колхидской низменности (по материалам центрального холма Пичори). Тбилиси 1997. (Груз.)
42. Джибладзе Л., Папуашвили Р., Хвистани Р. Последние открытия среднего и раннего позднего бронзового века в селе Гагида, Галийский район, «Дзиебани», №13-14. Тбилиси 2004, стр. 74-82. (Груз.)
43. Джибладзе Л., Хвистани Р. Археологическая карта памятников бронзового века Галийского района – ранний железный век. Сборник, «Абхазия I», Археологические памятники и проблемы Абхазии. Тбилиси 2006, стр. 62-66. (Груз.)
44. Джибладзе Л. Поселения Колхидской равнины III-II тысячелетий до н.э. Тбилиси 2007. (Груз.)
45. Джибладзе Л., Папуашвили Р. О строительстве искусственных курганов, «Вестник» Национального музея Грузии. Серия социальных наук N4. Тбилиси 2013, стр. 100-112. (Груз.)
46. Джибладзе Л. Культуры бронзово-железного века Колхиды и их этническая принадлежность, Сборник «Гурия», №6. Тбилиси 2016, стр. 77-124. (Груз.)
47. Джибладзе Л. Предметы, связанные с деятельностью по производству бронзы из Колхиды, Национальный музей Грузии, Исследования грузинской археологии, №23. Тбилиси 2016-а, стр. 179-190. (Груз.)

48. Джибладзе Л. Культуры Колхиды раннего и среднего бронзового века. Статья включена в виде эссе в международный проект, финансируемый Национальным научным фондом им. Шота Руставели – грантовая работа – Двуязычная (грузинско-английская) электронная энциклопедия археологических памятников Грузии (III-I тысячелетия до н.э.). 2017, Размещена на интернет-сайте http://geoarchencyclopedia.ge

49. Джибладзе Л. Археологические карты различных категорий памятников (поселения, кладбища, мастерские по производству бронзы) бронзово-железного века Колхиды, Онлайн-археология, 18. 2020, стр. 80-98. (Груз.)

50. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Бжания В., Шамба Г., Квирквелия Г.,Чигошвили Т. Основные итоги исследований на строительных площадках Абхазской АССР. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР, Тбилиси 1982, стр. 90-99.

51. Барамидзе М.В., Чигошвили Т.Э., Квирквелия Г.Т., Джибладзе Л.В., Хубутия Г. Археологические исследования в селе Пичори в 1981 – 1982 гг. – АО Абхазии 1981-1982 гг., Тбилиси 1985, стр. 14-16

52. Барамидзе М.В., Чигошвили Т.Э., Квирквелия Г.Т., Джибладзе Л.В., Хубутия Г. Археологические исследования в селе Пичори в 1981 – 1982 гг. АО Абхазии 1981-1982 гг., Тбилиси 1985, стр. 14-16.

53. Барамидзе М., Чигошвили Т., Пхакадзе Г., Джибладзе Л., Махарадзе З., Шеразадишвили Б., Датунашвили Т. 1987: Работы археологических экспедииции Абхазии. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987, стр. 42-47.

54. Бгажба О.Х., Воронов В. История изучения археологии Абхазии. Тбилиси 1982.

55. Бжания В. Мачарское поселение энеолита и бронзы в Абхазии, СА №1. Москва 1966, стр. 113-126.

56. Бжания В. Поселение Очамчирской культуры в горах Абхазии. Кавказ и восточная Европа в древности. Москва 1973, стр. 65-76.

57. Бжания В. Основые итоги работ на новостроиках Абхазии. Вопросы археологии Абхазии. Сухуми 1989, стр. 40-43.

58. Бжания В., Габелия А. Результаты исследования Бомборского поселения. АО Абхазии в1986-1987 гг. Тбилиси 1990, стр. 3-5.

59. Бжания Д., Вардания Г., Джопуа А., Сангулия Г. Раскопки в селе Тамиш АО Абхазии1985. Тбилиси 1990-а, стр. 9-12.

60. Бжания В., Бжания Д. Гагрский могильник, Сухуми 1990-ბ.

61. Бжания В., Сакания С., Бжания Д. Выявление Археологических памятников в селе Арасадзыхь, Е.И. Крупнов и развития Археологии Северного Кавказа, XXVIII Крупновские чтения, Материалы международной научной конференций Москва, 2014.

62. Воронов Ю. Археологическая карта Абхазии. Сухуми 1969.

63. Воронов Ю. История Абхазии от древнейших времен до раннего средневековья Автореферат диссертации на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Москва 1971.

64. Воронов Ю. Древности Сочи и его окрестностей. Краснодар 1979.
65. Воронов Ю. Древности Азантской долины. Тбилиси 1982.
66. Габелия А. Поселения Колхидской культуры (по материалам Абхазии). Автореферат диссертации на соиск. учен. степ. канд. ист. Наук, Москва 1984.
67. Габелия А. Металлургия и металлообработка Абхазии в эпоху поздней бронзы. Е.И Крупнов и развитие археологии Северного Кавказа. XXVIII Крупновские чтения, Москва 2014, стр. 136-138.
68. Габелия А. Абхазия на предантичную и античную эпоху, Сухуми 2014-ა.
69. Гогадзе Э. Хронология памятников Колхидской культуры эпохи Средней бронзы и некоторые вопросы культурной отрибуции вариантов общеколхидской культуры эпохи ранных металлов. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Телави- Сигнахи, 1983, Тбилиси 1990, стр. 2-17.
70. Гунба М. Археологичсеские исследования в селе Цуарче Гальского раиона. АО Абхазии 1986-1987, Тбилиси 1990, стр. 13-15.
71. Джопуа А., Нюшков В. Бронзолитеийные печи на рубеже поздней бронзы и раннего железного века в Абхазии. Историко-археологический альманах, вып. N13, Армавир- Краснодар-Москва 2015, стр. 15-22.
72. Иващенко М. Исследование архаических памятников материальной культуры в Абхазии. Тбилиси 1935.
73. Инал-Ифа Ш. Вопросы Этно-Культурной истории Абхазии. Сухуми 1976.
74. Куфтин Б. Материалы к археологии Колхиды, том I. Тбилиси 1949.
75. Куфтин Б. Материалы к археологии Колхиды, том II. Тбилиси 1950.
76. Лукин А. Материалы по аръхеологии Бзыбской Абхазии, ТОИПКГЭ, I. Ленинград 1941, стр. 1-97.
77. Марковин В. Долмены западного Кавказа. Москва 1978.
78. Марковин В. Долмены западного Кавказа. Археология эпохи бронзы Кавказа и средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Москва 1994, стр. 228-253.
79. Скаков А., Джопуа А., Козубова А. Открытия Г.К. И С.М. Шамба на Могильнике Джантух: Новый взгляд на старые находки. Третья Абхазская международная археологическая Конференция: Проблемы древней и средневековой археологии Кавказаю Сухум 2013, стр. 22-45.
80. Скаков А. Археология в абхазии в начале XXI века: сотрудничество российских иабхазских ученых. Абхазия в мировой истории и международных отношениях. Материалы Международной научной конференции, Сухум, 14-17 мая, 2015, стр. 74-135.
81. Соловьев Л. Следы древнего соляного промысла в близь г. Очамчире, Сухуми. Труды Абхазского Государственного Музея, I. Сухуми 1947, стр. 25-50.
82. Соловьев Л. Селища с Текстильной керамикой нга побережье Западной Грузии, CAXIV, Москва-Ленинград 1950, стр. 265-286.
83. Соловьев Л. Погребение дольменной културы в Абхазии и прилегающей части Адлерскогорайона. Труды Абхазского ин-та языка, литературы и истории, т. XXXI. Сухуми 1960, стр. 69-100.

ISSN 2960-9704

84. Панцхава Л., Сулава Н., Папуашвили Р. Колхидская, кобанская или колхидско-кобанская? Кавказоведение, №4. Москва 2003, стр. 102-117.
85. Шамба Г. Раскопки древных памятников Абхазии. Сухуми 1984.
86. Пхакадзе Г. Колхидская раннебронзовая культура. Археология Кавказа, №2-3. 2009-2010, стр. 74-86.
87. Шамба Г. Эшерские Кромлехи, Сухуми 1970.
88. Шамба Г. Археологические памятники верховья реки Галидзга (Джантух). Тбилиси 1990.
89. Шамба Г. Древний Сухум. Сухум 2005.
90. Цвинария И. Поселения Гуандра. Тбилиси 1978.
91. Цвинария И. Новые памятники дольменной культуры Абхазии. Тбилиси 1990.
92. Цвинария И. Раскопки на поселении Гуандра. АО 2005 г. Москва 2007, стр. 578-580.

СОКРАЩЕНИЯ:

ВАГ – Вопросы археологии Грузии.

АГ – Археология Грузии.

ПАИ – Полевые археологические исследования.

СА – Советская археология.

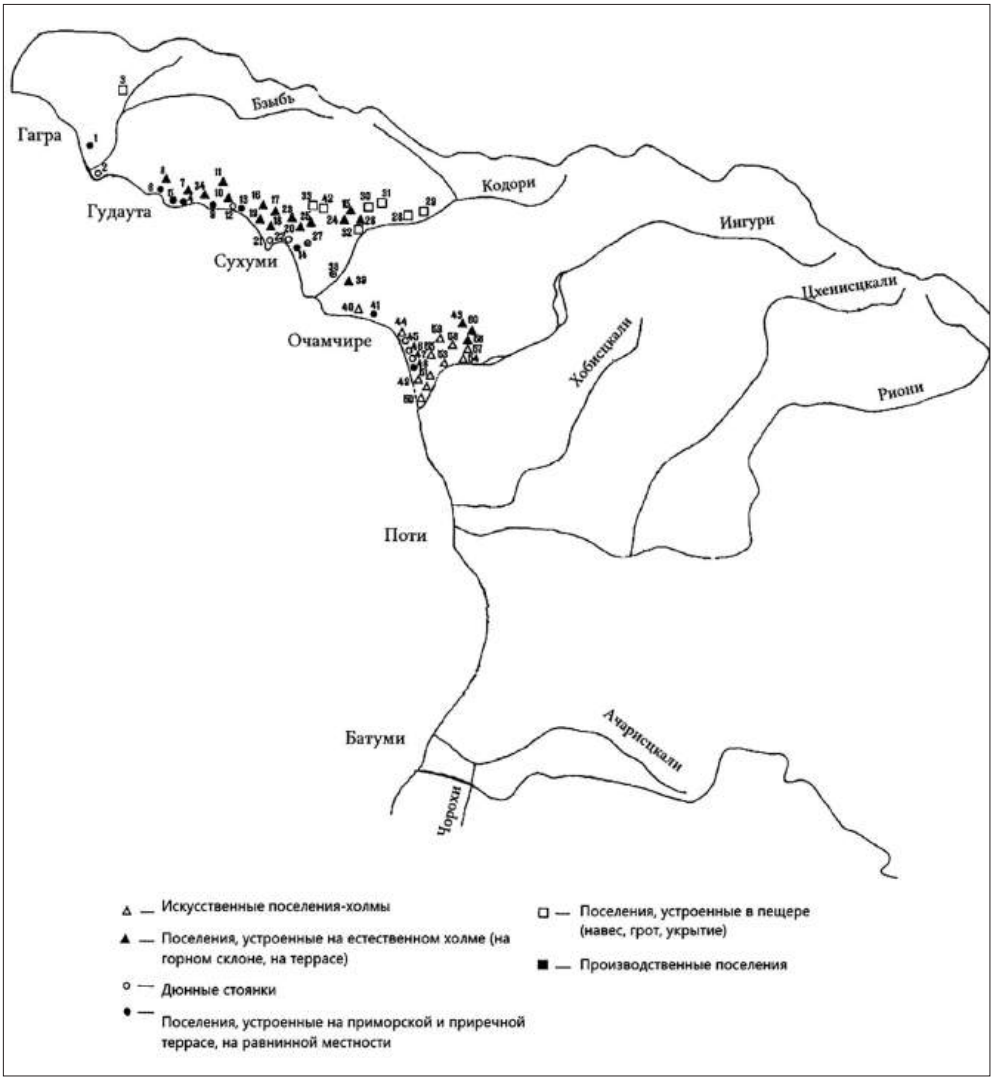
ТОИПКГЭ – Труды Отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа.

ОПИСАНИЕ

Таб. I. Карта распространения поселении бронзового-раннежелезного веков в Абхазии

1. Колхида 2. Бичвинта (Лдза) 3. Юпси 4. Кистрики 5. Бомбора 6. Аакста 7. Куланурхва 8. Отхара 9. Приморское 10. Анаофийская крепость 11. Анухва Абхазская 12. Новый Афон (два барханных поселения) 13. Гуандра 14. Лечкоп 15. Абгидзра 16. Амжасара 17. Гора Верещагина 18. Городища Гумиста (Гумиста I, Гумиста II, Ачандара) 19. Эшера 20. Сухумская гора 21. Сухумский мыс 22. Красный маяк 23. Гуадиху 24. Лемса 25. Алексеевка 26. Крепость Баграти 27. Сухумские поселения (школа №4, железнодорожный вокзал) 28. Ахра-Капши 29. Пали 30. Белая пещерна 31. Верхняя пещера 32. Джампал I 33. Каман I 34. Абгахурки 35. Агудзера 36. Шицкура 37. Мачара (три поселения) 38. Мерхеули 39. Атара Армянская 40. Тамиш 41. Мокви (два поселения) 42. Ивашенко 43. Агубедия 44. Очамчире I (западный, центральный, южный холмы) 45. Очамчире II 46. Гудава (два барханных поселения) 47. Окуми 48. Гагида 49. Пичори (10-11 холмов) 50. Ганмухури (два холма) 51. Накаргали (4-5 холмов) 52. Джваралеби (5-6 холмов) 53. Ципурия Тагилони (3-4 холма) 54. Чубурхинджи 55. Наквеци 56. Абаджу 57. Гали 58. Мзиури (2-3 холма) 59. Рефо-Шешелети (4-5 холмов) 60. Царче

ТАБ. I

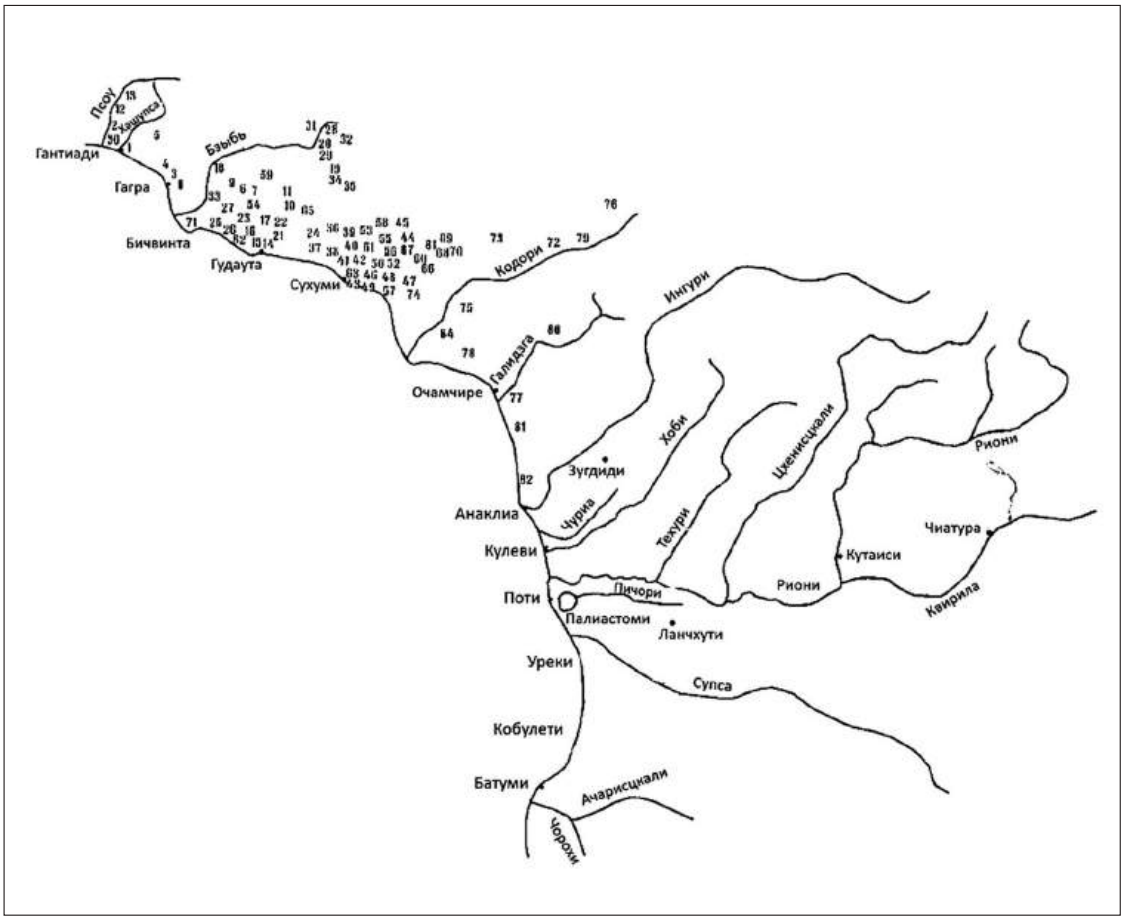
ISSN 2960-9704

Таб. II. Карта распространения погребении бронзового-раннежелезного веков в Абхазии

1. Гантиади-дольмены 2. Псоу - погребальный инвентарь 3. Старые Гагры-захоронения, обнаруженные в пещере 4. Новая Гагра - захоронение конца 2-го тысячелетия до н.э. (погребальные ямы, оссуарии) 5. Ахмарда-дольмены 6. Отхарское захоронение IX-VIII веков до н.э. (погребальные ямы) 7. Отхарские дольмены раннего и среднего бронзового века 8. Колхида - погребальная яма VIII-VII веков до н.э. 9. Хабиу-дольмены 3-го тысячелетия до н.э. и начала 2-го тысячелетия до н.э. 10. Ачандара-дольмены 11. Ачандара - преантичные погребения (найденные в разных местах села) 12. Миккелифи-дольмены 13. Троицкие дольмены 14. Гудаута - захоронения IX-VIII веков до н.э. (предположительно, погребальные ямы) 15. Погребальные ямы VIII-VII веков до н.э. в поселении Кистрики 16. Долина Бомбора, могильник 8 века до н.э. 17. Могильные ямы VII-VI вв. до н.э. на городище Бомбора 18. Вторичный могильник эпохи ранней бронзы в сарае Лавиная балка (близ Голубого озера) 19. Долина реки Ришевиус-дольмены 20. Псху-дольмены 21. Куланурхва-дольмен 22. Куланурхва - могильник VIII-VI вв. до н.э. 23. Мугуджирхва (Аакста) могильник доантичного периода (могильники) 24. Приморское-могильник VIII-VII вв. до н. э. (урнные захоронения) 25. Мцицкое ущелье-Дольмен 26. Абгархук-Дольмен 27. Абгархук-преантичный могильник (урны и могильные ямы) 28. Санчари-Дольмен 29. Доу-группа дольменов 30. Лапста-Вторичные захорорнения ранней бронзы31. Долина реки Агурипста – дольмены 32. Долина реки Баули – дольмены 33. Подземные погребальные ямы раннего бронзового века с вторичными захоронениями, обнаруженные в пещере Калдахвара 34. Долина реки Маденга – дольмены 35. Долина реки Гумрипши – дольмены 36. Анухва Абхазская – дольмены 37. Новый Афон – дольмены 38. Новый Афон – гробницы VIII-VII веков до н.э. 39. Мисра – следы двух гробниц позднего бронзового века 40. Верхняя Эшера – дольмены (конец 3-го тысячелетия до н.э., первая половина 2-го тысячелетия до н.э.) 41. Верхняя Эшера - доантичные гробницы (оссуарии, погребальные ямы) 42. Нижняя Эшера - кромлехи с коллективными вторичными захоронениями 43. Нижняя Эшера - доантическое захоронение 44. Шрома (ранее Михайловское) - дольмен 45. Шрома - пещерные вторичные погребальные ямы середины 2-го тысячелетия до н.э. 46. Лечкопи - погребальные ямы VIII-VII веков до н.э. 47. Гора Сухуми - погребальное место (погребальные ямы) VIII-VII веков до н.э. 48. Цугуровка - дольмены 49. Красный маяк - доантическое погребальное место (погребальные ямы) 50. Поселение Гумиста I, погребальные ямы, окруженные каменным кругом конца 3-го тысячелетия до н.э. 51. Гора Верещагин - погребальные ямы VIII-VII веков до н.э. (захоронения в урнах) 52. Иаштхва - захоронения позднего бронзового века 53. Шубара - доисторические захоронения 54. Звандрифши - доисторические оссуарии 55. Гумиста II - поврежденное захоронение позднего бронзового века 56. Сухумская гидроэлектростанция - каменный ящик IX-VIII веков до н.э. 57. Каман I - вторичные погребальные ямы середины 2-го тысячелетия до н.э. в пещере 58. Ущелье Мд. Хипста - погребальная яма позднего бронзового века со вторичным захоронением 59. Прцха (ранее Рождественский) - два дольмена 60. Ахупачи - дольменоподобные плиточные сооружения 61. Апшдван (Орджоникидзе) - преантичная урна. 62. Чобалук – погребения-ямы 9-8 вв. до н.э. 63. Ачкаци - Гробницы 10-8 вв. до н.э. 64. Бармаши – погребальный инвентарь 8-6 вв. до н.э. 65. Алексеевское ущелье – погребальный инвентарь 66. Бешкардаши – Разоренная могила преантичного периода 67. Азанта-дольмены средней бронзы 68. Азанта – каменный ящик 69. Сули - дольмены средней бронзы 70. Октомбери - Следы гробницы (кургана) 71. Чхалта - дольмены 72. Джампальское ущелье - дольмены 73. Мерхеули (стоянка Лакада) индивидуальные и коллективные погребальные ямы первичного и вторичного погребения 7-6 в. 74. Акхутса Джгерда - дольмены (VII-VI вв. до н. 75. Перевал Клухори - погребальная яма раннего бронзового века в подсобном помещении.

76. Бедия - дольмен. 77. Поселение Тамиши - затопленные погребальные ямы VII-VI веков до н.э. 78. Повреши (Поквеши) - каменный ящик. Дата не указана. 79. Джантухи - коллективные погребальные ямы VIII-VII веков до н.э. с вторичными захоронениями. 80. Гагида - погребальный инвентарь среднего и раннего позднего бронзового века. 81. Пичори - коллективная вторичная погребальная яма. 82. Гали - погребение-квеври без инвентаря

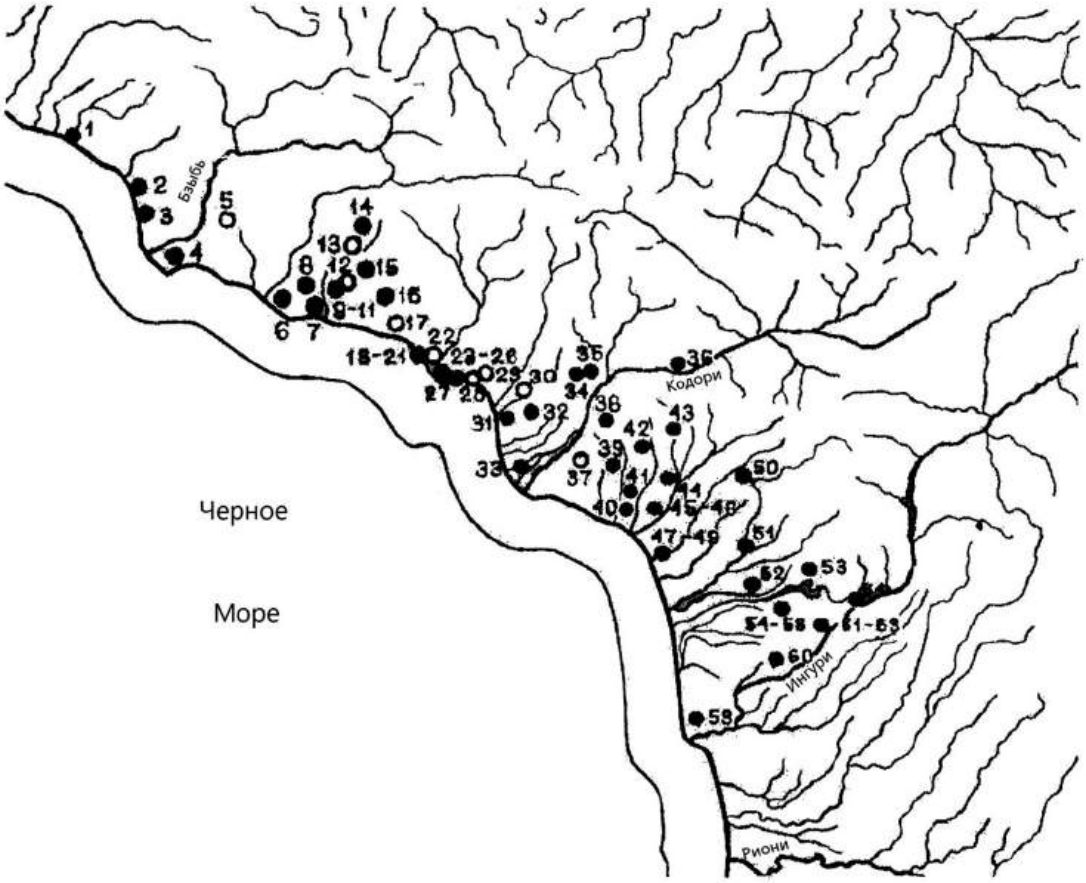
ТАБ. II

ISSN 2960-9704

Таб. III. Распределение кладов культуры колхидского периода поздней бронзы и раннего железного века в Абхазии (карта составлена Джони Апакидзе). Названия пунктов см. в [Апакидзе Дж. 2006:87]. Указанные пункты см. в [Апакидзе Дж. 2006:87].

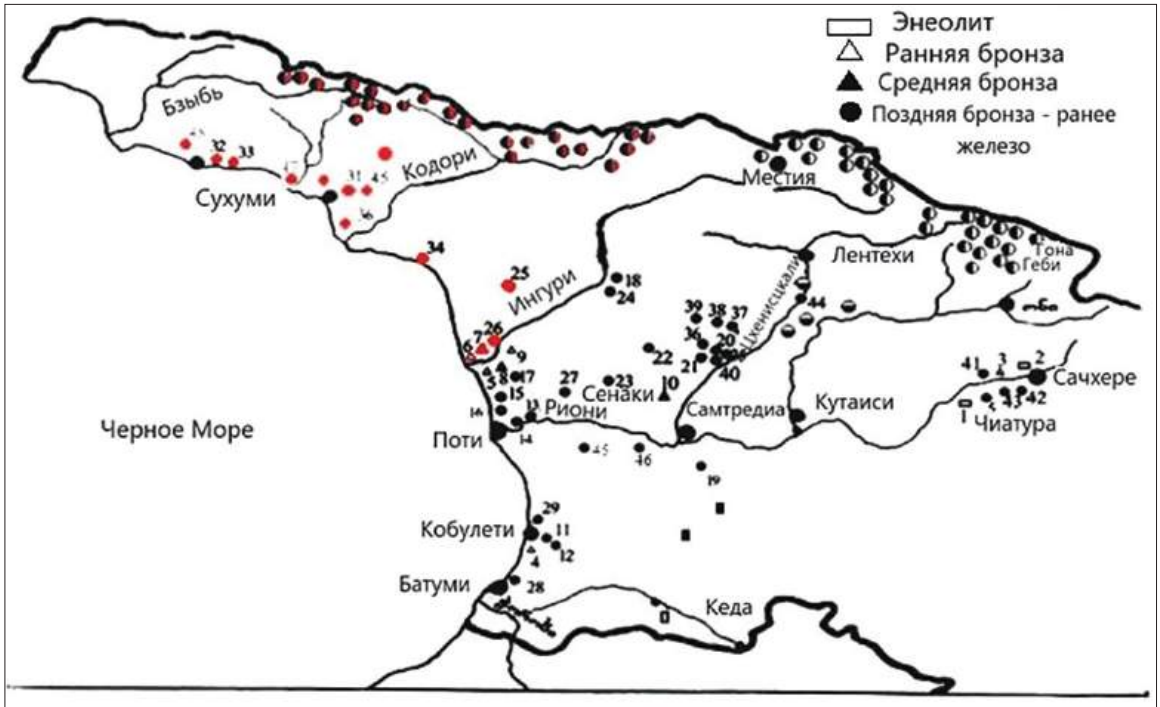
ТАБ. III

Распространение колхидских кладов позднебронзового-раннежелезного века на территории Абхазии (по Джони Апакидзе)

Таб. IV. Литейные мастерские Колхиды периода энеолита, бронзы и раннего железа. 1. Остатки бронзолитейной мастерской в Абхазии отмечены красным; 2. Памятники металлургического производства в горной Абхазии - черным и красным.

ТАБ. IV

1 - Самеле-Клде; 2 - Самерцхле-Клде; 3 - Модинахе; 4 - Испани; 5 - Анаклия I (нижний слой); 6 - центральный холм Фичори (слои VIII, VII-IV, V); 7 - холм №6 Фичори; 8 - Анаклия II; 9 - Эргета (IV слой); 10 - Носири III (I слой); 11 - Намчедури (слои VI-III); 12 - холм Чолокиспира (слои VI-III); 13 - Нижняя Чаладиди, Зурга (нижний слой); 14 - Нижняя Чаладиди, участок II; 15 - Кулеви (слои II-III); 16 - Цива; 17 - прилегающие к Анаклии II холмы; 18 - Баксаня; 19 - Даблагоми; 20 - Нацискинвари Мухурчи; 21 - Лехаиндрао; 22 - Очхомури; 23 - Нокалакеви; 24 - Пахулани; 25 - Земо-Гумуриши; 26 -холм №4 Фичори; 27 - Наохваму (III слой); 28 - Махинджаури; 29 - Пичвнари; 30 - дюна №2 Мачара; 31 - Сухумская гора; 32 - Бомбора; 33 - Кистрики; 34 - Тамиши; 35 - Ленчеха; 36 - Кития; 37 - Гачедили; 38 - Нахунао; 39 - Курзу; 40 - Дошаке; 41 - Итхвиси; 42 - Саховела; 43 - Карахтини; 44 - Цхета; 45 - северный холм Намарну; 46 - Гулейкари; 47 - Эшера; 48 - Мгудзырхва; 49 - Амжасара.

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

აფხაზეთი როგორც კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეოლოგიური კულტურების განუყოფელი ნაწილი

ლერი ჯიბლაძე,

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის
არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი, უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი

აბსტრაქტი

სტატიაში განხილულია თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე (ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთი) გამოვლენილი ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეოლოგიური ძეგლები კოლხეთის კულტურულ სივრცესთან მიმართებით.

კვლევის მიზანი გახლდათ გამოქვეყნებული მასალებისა და მათი გავრცელების არეალის ანალიზის საფუძველზე მომხდარიყო არქეოლოგიური მონაცემების სისტემატიზაცია და ამ ძეგლების კულტურული და ეთნიკური კუთვნილების შესახებ არსებული კონცეფციების კრიტიკული გააზრება.

სტატიაში განხილულია ნამოსახლარები (ბორცვ-ნამოსახლარები, მთისწინა და ზღვისპირა სადგომები), სამარხეული ძეგლები (დოლმენები, ორმოსამარხები, ოსუარიუმები, კრემაციისა და მეორადი დაკრძალვის წესები), ბრინჯაოს განძები და ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოები. მრავალწლიანი არქეოლოგიური კვლევის შედეგების, გამოქვეყნებული მასალებისა და თემატური რუკების კომპლექსური ანალიზის საფუძველზე დასაბუთებულია, რომ ადრე და შუაბრინჯაოს ხანაში ფსოუსა და სოხუმს შორის მდებარე ტერიტორია პროტოკოლხური და დოლმენური კულტურების საკონტაქტო ზონას წარმოადგენდა. კრიტიკულად არის შეფასებული „ოჩამჩირული“ (სამხრეთ-დოლმენური) კულტურის კონცეფცია და გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აფხაზეთში გამოვლენილი ძეგლების უმრავლესობა ორგანულად უკავშირდება კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურულ სამყაროს. მიღებული დასკვნები კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია ბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში კოლხეთის კულტურული, ეკონომიკური და ეთნოკულტურული სივრცის მნიშვნელოვანი და განუყოფელი ნაწილი იყო.

საკვანძო სიტყვები: *პროტოკოლხური კულტურა, კოლხური კუტურა, დოლმენური კულტურა, ეთნოკულტურული ატრიბუცია, ბრინჯაოს ხანა.*

საქართველოს განუყოფელი ნაწილი აფხაზეთის ტერიტორია (ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთი) პროტოკოლხური[1] და ძველი კოლხური კულტურების (ბრინჯაო-ადრერკინის ხანა) გავრცელების ერთ-ერთ წამყვან რეგიონს წარმოადგენდა. აქ გამოვლენილია წინარე და ძველი კოლხური კულტურების სხვადასხვა კატეგორიის ძეგლები: ნასახლარები, სამაროვნები, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძები, სამთამადნო წარმოების ძეგლები, ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოები, რკინის მეტალურგიასთან დაკავშირებული ქურები, ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მეტალურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული ცალკეული არტეფაქტები და ა.შ. ამ კატეგორიის ძეგლების შესახებ არსებული მონაცემები სხვადასხვა პერიოდში გამოცემულ სამეცნიერო ლიტერატურაშია გაფანტული. არსებობს ზოგიერთი კატეგორიის ძეგლების გავრცელებაზე შედგენილი არქეოლოგიური რუკები; ანდა ისინი ერთიანი კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლებთან ერთად არსებულ რუკებზეა დატანილი [Воронов Ю. 1969:17-41; აფაქიძე ჯ. 2006:66-88, ტაბ. I; პაპუაშვილი ნ. და სხვ. 2006:127-132, ტაბ. I; ჯიბლაძე ლ. 2007:186-187, ტაბ. I; ჯიბლაძე ლ. 2020:80-98, ტაბ. I, II; ბარამიძე მ. და სხვ. 2013:65, ტაბ. I].

თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე გვხვდება ნამოსახლართა სხვადასხვა ტიპი: მდ. ენგურსა და მდ. კოდორს შუა განფენილ ზღვისპირა ჭაობიან, დაბლობ ზოლში, ისტორიული სამურზაყანოს ტერიტორიაზე, სადაც ძირითადად იგულისხმება გალის რაიონი[2], გავრცელებულია ხელოვნურად გამართული მრავალფენიანი და სხვადასხვა ქრონოლოგიური პერიოდის დიხა-გუძუბები (ფიჩორის ნამოსახლართა სისტემა, ნაკარღალი, ჯვარალების, ესართიების, გაგუების ბორცვები, გაგიდა, ხუმუშქურის ბორცვი, გალის მზიურის გუძუბა, რეფო-შეშელეთი, ოჩამჩირე (დასავლეთით მდებარე გუძუბა, აქ ერთმანეთის გვერდი-გვერდ განლაგებული იყო სამი ბორცვი), თაგილონის „წიფურია“, ტამიში და სხვ.) [Куфтин Б. 1950:250-255; Барамидзе М. и друг. 1982:90-99; Барамидзе М. и друг. 1987:42-47; ჯიბლაძე ლ. 1997:30-37; ჯიბლაძე ლ., ხვისტანი რ. 2006:62-66; ჯიბლაძე ლ. 2007:13-20; ჩიგოშვილი თ. 1999; ბარამიძე მ. და სხვ. 2013:14-35; კილანავა ბ. 2009:178; ბარამიძე მ. 2017:8-27].

როგორც კოლხეთის დაბლობის სხვა რეგიონებში, აქაც ძველი სამურზაყანოს ტერიტორიზე, ხელოვნურად გამართული ბორცვ-ნამოსახლარების სახელწოდებები ხშირად უკავშირდება სოფლებს, უბნებს, გვარებს, მდინარეებს და ა.შ. ისინი წარმოადგენენ პირდაპირ გაგრძელებას კოლხეთის დაბლობის ცენტრალურ ნაწილში წარმოდგენილი ხელოვნურად გამართული ბორცვ-ნამოსახლართა სისტემების, რომლებიც სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია სხვადასხვა დასახელებით [ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ. 2013:100-113]. გალის ჩრდილოეთით კოლხეთის ბარისათვის დამახასიათებელი ხელოვნურად გამართული ბორცვ-ნამოსახლარების გავრცელების უკიდურესი საზღვარია ტამიშის ნამოსახლართა სისტემა [ჩიგოშვილი თ. 2006:134; ჯიბლაძე ლ. 2007:15; ბარამიძე მ. და სხვ. 2013:31; Габелия А. 2014:130]. შემდეგ კი რელიეფი იცვლება, ტერიტორია გადადის ბორცვოვან ზოლში და ხელოვნური ბორცვების გამართვა აღარ წარმოადგენდა საჭიროებას.

თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე, შემდეგი ჯგუფი ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნასახლარების, გამართულია მთისწინა და მთიან ზოლში, ბუნებრივ ბორცვებზე, მთის კალთებზე (მთის ტერასაზე), მღვიმე

---

[1] ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, არქეოლოგიურ სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული ტერმინი პროტოკოლხური კულტურა [მიქელაძე თ. 1974:49], რომლის I ეტაპი შეესაბამება კოლხეთის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურას, ხოლო მოგვიანო II ეტაპი კი შუაბრინჯაოს ხანას, უფრო ისტორიული ხასიათისაა და ეთნიკური დატვირთვაც გააჩნია. ამიტომ უფრო მართებულად მიაჩნიათ მის ნაცვლად გამოვიყენოთ ტერმინი კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურა, რომელიც გავრცელებული ყოფილა კოლხეთის შავიზღვისპირეთის მთელ სიგრძეზე [ფხაკაძე გ. 1998:32-41; Пхакадзе Г. 2009-2010:75]. ამ კულტურის შიდა პერიოდიზაციაში გამოყოფენ ადრეულ, განვითარებულ და ფინალური ეტაპის ძეგლებს, სადაც სხვადასხვა საფეხურზე გაერთიანებულია ჩვენი აზრით განსხვავებული, მაგრამ მონათესავე კულტურების მატარებელი ძეგლები როგორიცაა: ისპანი, ფიჩორი (VII,VIII ფენები), ოჩამჩირე, ვორონცოვის ორსართულიანი გამოქვაბული („ოჩაჟნის, კოლოკოლნის, ზალოჟნის'' ფარდულები), აფხაზეთის დოლმენები და ა.შ. ამ ფაქტს ხსნიან კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის ერთიანი კულტურის შიდა სივრცეში ლოკალური ვარიანტების არსებობით [ფხაკაძე გ. 1993:82-83; ფხაკაძე გ. 1998:35].

[2] სამურზაყანო ისტორიული მხარეა დასავლეთ საქართველოში, რომელიც მდებარეობს დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე. იგი როგორც პოლიტიკური ერთეული ჩამოყალიბდა XVII-XVIII საუკუნეების მიჯნაზე და ძირითადად მოიცავდა ახლანდელი გალის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიას. 1705 წელს ეს ტერიტორია მემკვიდრეობით მიიღო მურზაყან შარვაშიძემ, რომლის სახელისგან მომდინარეობს მთელი მხარის სახელწოდება.

ფარდულებში (გამოქვაბულებში), ასევე ციხისა და კლდის ფერდებზე[3]. ეს ძეგლებია: გუმისთა I, გუმისთა II, აჩანდარა, პალი, ახრა-კაპში, ჯამპალ I, იუპსი, კამან I, კალდახვარა, არასაზისი, ლავინაია ბალკა, ლაპსტა, შრომა, მაჭარა I, ვერეშაგინის მთა, სოხუმის მთა, ათარა არმიანსკაია, აბაჟუ, წარჩე) [კალანდაძე ა. 1953; Бжания В. 1966:113-126; Бжания В. 1973:65-76; Бжания В. и друг. 2014; Воронов В. 1969; ბარამიძე მ. და სხვ. 1990:18-21; Гунба М. 1990:13-15; ფხაკაძე გ. 1992:216-280; ჩიგოშვილი თ. 1999; ჩიგოშვილი თ. 2006:133-137; ჯიბლაძე ლ. 2007:12-20]; ასევე გვხვდება ნამოსახლარების გამართვა ზღვისპირა და მდინარისპირა დაბალ ტერასებზე (გუანდრა, კისტრიკი, მოქვი, გაგიდა) [Габелия А.1984; ჯიბლაძე ლ. 2007:13-14; ჯიბლაძე ლ., ხვისტანი რ. 2006:62-66; Цвинария И. 1978]; ვაკე ადგილებზე (ლეჩქოფი, ბომბორა) [Бжания В., Габелия А. 1990:3-5]. გამოიყოფა ზღვისპირა ზოლში არსებული დიუნური სადგომები (ბიჭვინთა, ახალი ათონი, შიცკუარა, აგუძერა, მაჭარა (2), წითელი შუქურა, ოჩამჩირე II, გუდავა I, გუდავა II – ქვიშაზვინულისგან წარმოქმნილი ბორცვი და სხვ.) [Соловьев Л. 1947:25-50; Соловьев Л. 1950:265-286; Воронов В.1969; Шамба Г. 1984; თავამაიშვილი გ. 1999; პაპუაშვილი ნ. და სხვ. 2006:127-132; ჩიგოშვილი თ. 2006:134; ბარამიძე მ. და სხვ. 2013:14-34] (ტაბ. I)[4].

სადღეისო მონაცემებით ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სხვადასხვა ტიპისა და ქრონოლოგიური დიაპაზონის სამაროვანი, ცალკეული სამარხები, თუ სამარხეული კომპლექსებია ცნობილი (ტაბ. II). დაახლოებით 30-31 პუნქტში გვხვდება დოლმენური სამარხ-ნაგებობები. მათგან სრულად შესწავლილია კიურ-დერეს (ზემო ეშერა), სულის, აზანთას, ოთხარასა და ხაბიუს დოლმენები [ჯაფარიძე ო. 1961:217-219; ჯაფარიძე ო. 2006:44-50; Воронов В.1982:14-17; Цвинария И. 1990]. დანარჩენი კი დაზვერვებითაა ცნობილი. ასევე რამდენიმე პუნქტში (პრცხა – ყოფილი როჟდესტვენსკი, ახუპაჩი, აზანთა, სოხუმის ჰესი) გვხვდება ქვაყუთები და დოლმენური კონსტრუქციის მქონე ქვის ფილებით გამართული სამარხები [Иващенко М. 1935:85; Лукин А. 1941:67; Бгажба О.Х., Воронов В.1982:14; Марковин В. 1978:50; Марковин В.1994:228-253].

დოლმენები გვხვდება ჯგუფ-ჯგუფად როგორც ზღვისპირა, ისე შიდა მთიან მხარეში, რომელთაც ზომების მიხედვით ყოფენ სამ ჯგუფად: მომცრო, საშუალო და მოზრდილ დოლმენებად [ფხაკაძე გ. 1992:240; ჯაფარიძე ო. 2003:132][5]. თავის დროზე, ბ. კუფტინმა ამ ტიპის მეგალითურ ნაგებობაში სამი ფენა გამოყო: ბრინჯაოს ადრეული საფეხური (ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრული), შუაბრინჯაოს ხანა და მესამე ფენა კი განსაზღვრა კოლხური მონეტით. უფრო გვიან ამ კლასიფიკაციას დაუმატეს გვიანი ბრინჯაოს ხანა [ჯაფარიძე ო. 1961:217]. ადრებრინჯაოს ხანის მასალები ძირითადად წარმოდგენილია მომცრო და საშუალო ზომის დოლმენებში, რომელთაც უპირატესად ტრაპეციის ფორმა გააჩნიათ [ჯაფარიძე ო. 2003:132]. საერთოდ დასავლეთ კავკასიაში დაწყებული ტამანის ნახევარკუნძულიდან ვიდრე ოჩამჩირემდე (ბედია) დოლმენური სამარხ-ნაგებობები განფენილია მთიანი ტყის მასივებში, შავი ზღვის სანაპირო ზოლის გასწვრივ 480 კმ. სიგრძეზე (მათი გავრცელების სიფართე 30 კმ-დან 75 კმ-მდეა). ბოლო პერიოდამდე სულ 194 პუნქტში 564 დოლმენური ნაგებობა იყო ცნობილი [Марковин В. 1978: რუკა 20; Марковин В. 1994:228-253].

მკვლევართა ნაწილი თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილ დოლმენურ ნაგებობებს აკუთვნებს კოლხეთის დაბლობისა და მისი ბორცვოვანი ზოლის ადრე ბრინჯაოს ხანის კულტურას [ჯაფარიძე ო. 1976:190-191; ფხაკაძე გ. 1992:238-239; ფხაკაძე გ. 1993:83,110]. თითქოსდა ამ ერთგვაროვანი კულტურის წრეში მდ. გუმისთის ჩრდილოეთით გამოყოფენ ლოკალურ ვარიანტს თავისი დამახასიათებელი სპეციფიკური ნიშნებით: დაკრძალვის წესი, დოლმენები, დასახლებები ტერასაზე, სოჭი-ადლერის ტიპის ქვის

[3] ზოგიერთ კასტრულ მღვიმე-გამოქვაბულში (პალი, ახრა-კაპში და სხვ.) დაფიქსირდა თიხატკეპნილი იატაკის ნაშთები, შიგ ჩალეწილი კერებით [Бжания В. 1973:65-71]. როგორც აღნიშნავენ, იუპსის ნამოსახლარზე გამოიყო ოჩამჩირული და მაიკოპური კულტურის მასალები, ასევე ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულისა და ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისის მეორადი დაკრძალვის ორი სამარხი ორმო [Скаков А. 2015:127].

[4] კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარების გავრცელების რუკა შედგენილია ჩვენს მიერ, სადაც პუნქტების ჩამონათვალთან ერთად სრულად იქნა ასახული აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ამ პერიოდის ნამოსახლარები [ჯიბლაძე ლ. 2007:186,194, ტაბ. I].

[5] მომცრო ზომის დოლმენების ზომებია: 2,25 მ, სიმაღლე – 1,20 მ. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში ყველაზე არქაული მასალები წარმოდგენილია ზემო ეშერის II-III დოლმენებში. დასავლეთ კავკასიაში კონსტრუქციის მიხედვით გამოყოფენ: I – ქვის ფილებით ნაგებ დოლმენებს, რომლებიც ყველაზე გავრცელებული ფორმაა ხსენებულ რეგიონში, სადაც ამჩნევენ მის ოთხ ვარიანტს [Марковин В. 1978:III – 61-135]; II – შედგენილი დოლმენები იშვიათია, რომელიც ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში არ გვხვდება; გავრცელებულია გობისებური (ვარცლისებური) ფორმის დოლმენები და IV-მონოლითური დოლმენები.

თოხები და სხვა ნიშნები, რომლებიც უფრო განიცდიდნენ ჩრდილოურ გავლენებს მაიკოპ-ნოვოსვაბოდნაიას კულტურის მხრიდან [ბარამიძე მ. 1999:24]. ზოგი მეცნიერი თვლის, რომ დოლმენების გავრცელების მთელი არეალი ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთის ტერიტორიის ჩათვლით აფხაზურ-ადიღეური ტომების განსახლების ადგილი უნდა ყოფილიყო [Инал-Ифа Ш. 1976:97; Марковин В. 1978:183-291].

ამრიგად, ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიაზე ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს მეურნეობის ხასიათით ორ სრულიად განსხვავებულ კულტურასთან. პროტოკოლხური დოლმენურისგან განსხვავებით არის ძირითადად ბარის ძეგლების კულტურა, რომლის მატარებელი უძველესი ქართველური-სვანურენოვანი ეთნიკური ნაკადი მისდევდა დამჯდარ მიწათმოქმედებას და მეტალურგიას. შესაძლოა დოლმენური კულტურის მატარებელ ხალხს მუდმივი საბინადრო ადგილები არ გააჩნდა, ეწეოდნენ მომთაბარე-მეჯოგე ცხოვრებას და დაკავებული იყვნენ მეცხოველეობით. როგორც აღინიშნა, ამას ხელს უწყობდა მათი განლაგება ტყიანი მთის მასივებში, სადაც ხელსაყრელი პირობები არსებობდა მეცხოველეობის განვითარებისათვის. ამდენად, ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთი უნდა ყოფილიყო ამ ორი მონათესავე კულტურების მატარებელი მოსახლეობის შეხვედრების ადგილი, ერთგვარი საკონტაქტო ზონა.

აფხაზეთში ნაკლებადაა ცნობილი დოლმენური სამარხ-ნაგებობათა შესატყვისი ნამოსახლარები[6]. აღსანიშნავია, რომ ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზე (გუმისთა I, გუმისთა II, კამან I, მაჭარა II-III ფენები, ახრა-კაპში, პალი, გუანდრა, შრომა, ივაშჩენკო და სხვ.), რომლებიც შეყავთ სამხრეთ-დოლმენური (ოჩამჩირული) კულტურის გავრცელების არეალში, გამოვლენილია ძალზე თხელი კულტურული ფენები, სადაც არსად დასტურდება ხანგრძლივი ცხოვრების კვალი [Соловьев Л. 1958:15; Воронов В. 1971:17; Бжания В. 1973:70; Цвинария И. 1990]. აქედან გამომდინარე შესაძლოა, მოხსენიებული ძეგლები სეზონური, დროებითი საცხოვრებელი სადგომები ყოფილიყო.

როგორც ჩანს, აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში გამოვლენილი დოლმენები, დასავლეთ კავკასიაში გავრცელებული საერთო დოლმენური კულტურის შემადგენელი ნაწილი უნდა ყოფილიყო. ისინი აქ ატარებენ რამდენადმე განსხვავებულ ლოკალურ ხასიათს, რომლებიც გამოიხატება მთელი რიგი ნიშნების მიხედვით: ტრაპეციისებური ფორმის დოლმენები, საჩხერული ტიპის ლითონის ყუადაქანებული ცულები, კაჟის ისრისპირები და ა.შ. შესაძლოა, ეს ფაქტი გამოწვეული ყოფილიყო იმითაც, რომ ისინი მოქცეული არიან დასავლეთ საქართველოს ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურების გავრცელების არეალში, უფრო მძლავრად მდ. გუმისთამდე, უფრო სუსტად კი მის ჩრდილოეთით. ის დოლმენები, რომლებიც გამოვლენილია მდინარეების გუმისთისა და ფსოუს ტერიტორიებს შორის უფრო განიცდიდნენ ჩრდილო კავკასიის დოლმენური კულტურის გავლენებს. ეს გამოიხატება დოლმენების ხელოვნური მიწაყრილის ქვეშ მოქცევაში (ოთხარა)[7], ხუაბის დოლმენში აღმოჩენილი ჩრდილო კავკასიური ყუახვრელიანი ლითონის ცულით, სოჭი-ადლერის ტიპის ქვის თოხების გავრცელებით, განსხვავებული თიხისა და კაჟის ნაწარმით და ა.შ.

დოლმენების მშენებლობა კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებამდე გაგრძელებულა. მათ უფრო გვიანაც იყენებენ მიცვალებულების დასაკრძალავად. ზოგჯერ აქ მოგვიანო პერიოდის სამარხებიც გვხვდება [ჯაფარიძე ო. 2003:133]. კოლხეთში დოლმენების დაკრძალვის წესი თითქმის ათას წელს გაგრძელებულა და მთელი არსებობობის მანძილზე თითქმის უცვლელი რჩება. ისინი კოლექტიურ საოჯახო-საგვარეულო სამარხებს წარმოადგენდნენ [ჯაფარიძე ო. 2003:133; 2006:45], სადაც მიცვალებულების დაკრძალვის წესი არ დგინდება. ძვლები და სამარხეული ინვენტარი ძირითადად შეჯგუფებული იყო დოლმენების კუთხეში.

აღსანიშნავია, რომ ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ზღვისპირა და მთიანი ზოლის ნამოსახლარებზე (გუანდრა, მაჭარა, ახრა-კაპში, კამან I, გუმისთა I და ა.შ.) არსად დასტურდება მარცვლეული კულტურის ნაშთები და ბრინჯაოს თოხები [ჯიბლაძე ლ. 2007:81][8]. საფიქრებელია, რომ ამ რეგიონში მიწის დამუშავება

[6] ჩრდილო კავკასიაში ამ კულტურის ორი თუ სამი ნამოსახლარია მიკვლეული [Марковин В. 1978:232-236].

[7] გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ოთხარას დოლმენზე ზემოდან ხელოვნური მიწაყრილი გაკეთებული უნდა იყოს უფრო გვიან. კერძოდ, მასზე შუასაუკუნეების აკლდამის გამართვის შემდეგ [ფხაკაძე გ. 2006:139].

[8] ბრინჯაოს თოხები, სხვა ლითონის ინვენტართან ერთად, წარმოდგენილია მხოლოდ ოჩამჩირისა (უფრო იშვიათად) და გალის ტერიტორიაზე გამოვლენილ განძებში [აფაქიძე ჯ. 2006:73,75-79].

ძირითადად ხდებოდა სოჭი-ადლერისა და სოხუმის ტიპის ქვის დისკოსებური ფორმის თოხებით, რომელიც აქ მთელი რიგი ნამოსახლარების კულტურულ ფენებშია წარმოდგენილი (მაჭარა მე-3 ფენა, გუმისთა I, ფსოუ I, გუანდრა Б,В ფენები და სხვ.) [Бжания В. 1966:113-126; Цвинария И. 1978; ფხაკაძე გ. 1992: 259-260,272-275; ჯიბლაძე ლ. 1997:31-33]. ზოგიერთ ძეგლზე (გუმისთა I) წარმოდგენილია სოხუმის ტიპის 300 ერთეულამდე ქვის დისკოსებრი ფორმის თოხი. ეს ელემენტი ოჩამჩირის ნამოსახლარის უფრო სამხრეთით იშვიათად აღწევს [ჯიბლაძე ლ. 2007:55].

XX საუკუნის 50-60-იან წლებში ზოგიერთი მკვლევარი მდინარე ენგურიდან ადლერის ზღვისპირა ზოლამდე გამოყოფდა სამხრეთ-დოლმენურ კულტურას, რომლის ყველაზე ცნობილ ძეგლებად თვლიდა ოჩამჩირესა და ეშერის დოლმენების ქვედა ფენას [Соловьев Л. 1958:150; Соловьев Л. 1960:60,69]. ფიქრობენ, რომ სამხრეთ-დოლმენურ კულტურას მდ. ენგურთან ემიჯნება მონათესავე კულტურა, რომელსაც პირობითად უწოდებენ პროტოკოლხურს და მის ყველაზე ცნობილ ძეგლებად თვლიან დაბლაგომს, ანაკლიის დიხაგუძუბასა და კოლხეთის დაბლობის სხვა ნამოსახლარებს [Соловьев Л. 1958:162]. ასევე ტენდენციური იყო კოლხეთის დაბლობის ტერიტორიაზე ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულს განსხვავებული კერამიკული ფორმების დაკავშირება მოსახლეობის შეცვლასთან. კერძოდ, მცირე აზიიდან გადმოსახლებულ ქაშქებთან, რომლებმაც თითქოს აქ მოიტანეს თავისებური თიხის ჭურჭელი და საკუთარი მეტალურგია [Соловьев Л. 1960:15]. შემდგომში, ეს მოსაზრება ძირითადად გაზიარებული იქნა რუსი და აფხაზი მეცნიერების მიერ (შ. ინალ-იფა, ი. ვორონოვი, ვ. ბჟანია, ი. წვინარია, ა. სკაკოვი და სხვ.), რომლებმაც იქაურ სამეცნიერო წრეებში სამხრეთ-დოლმენური კულტურის პარალელურად დაამკვიდრეს იგივე შინაარსის მქონე ტერმინი ოჩამჩირული კულტურა [Бжания В. 1973:71; Воронов В. 1971:17; Скаков А. 2015:82,130]. ჩვენი ვარაუდით, ამ კულტურის წრეში რამდენადმე განსხვავებულ და მონათესავე ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიაზე არსებულ დოლმენებთან ერთად (კიურ-დერე-ზემო ეშერა, აზანთა, სული, და ა.შ.) მცდარად არის გაერთიანებული ოჩამჩირის ნასახლარი, რომელიც სოჭი-ადლერის ტიპის ორი ქვის თოხითა და ე.წ. კიბისებურ-ორნამენტიანი კერამიკით, მართალაც უკავშირდება დოლმენურ კულტურას. მაგრამ ოჩამჩირის ნამოსახლარის იდენტური ძირითადი კერამიკული მასალა მოიცავს მთელი კოლხეთის დაბლობის ტერიტორიას (ფიჩორი VIII-V ფენა, ანაკლია II, ანაკლია I- ქვედა ფენა, დაბლაგომი – ქვედა ფენის ზედა ჰორიზონტი, ჭოლიპა, შემოქმედი, ისპანი და ა.შ.), რაც საეჭვოს ხდის ამ ძეგლის გაერთიანებას დოლმენური კულტურის წრეში.

ასევე არასწორად გვეჩვენება თვით ტერმინი ოჩამჩირის კულტურის გაიგივება სამხრეთ დოლმენურ კულტურასთან[9]. ამ მცდარმა დებულებამ თავის დროზე არაერთი სამართლიანი კრიტიკა დაიმსახურა [ჯაფარიძე ო. 1961:233; ჯიბლაძე ლ. 1997:10-11; ფხაკაძე გ. 1998:32]. ისიც აღინიშნა, რომ ოჩამჩირის ნამოსახლარი და ეშერის ადრეული დოლმენები უნდა გაერთიანდეს კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურაში, რომელსაც საფუძვლად დაედო დასავლეთ საქართველოს ნეოლითი [ჯაფარიძე ო. 1961:233]. ეს მოსაზრება გაიზიარეს სხვა მკვლევარებმა, რის შემდგომ კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურის არეალები კიდევ უფრო გაფართოვდა და ახალი ძეგლები იქნა ჩართული მის შიდა წრეში [ფხაკაძე გ. 1993:32-37; Пхакадзе Г. 2009-2010:74-86].

რუს და აფხაზ მეცნიერთა (ლ. სოლოვიოვი, ი. ვორონოვი, ვ. ბჟანია, შ. ინალიფა, ი. წვინარია) შეხედულებების საპირისპიროდ მიჩნეულია, რომ კოლხეთის დაბლობის ტერიტორიაზე გავრცელებული პროტოკოლხური კულტურის მატარებელი უნდა ყოფილიყო უძველესი ქართველური ეთნიკური კულტურული ნაკადები – სვანურენოვანი და ზანურენოვანი მოსახლეობა (გ. მელიქიშვილი, გ. ორბელი, თ. მიქელაძე, ოთ. ლორთქიფანიძე, მ. ბარამიძე, ლ. ჯიბლაძე) [მიქელაძე თ. 1974:72; ბარამიძე მ. 1999:18-19; ჯიბლაძე ლ. 2007:120; ჯიბლაძე ლ. 2016:77-124]. კოლხეთის დაბლობის ტერიტორიაზე მათ კვალს ამჩნევენ როგორც დალექილი უძველესი ფესვების მქონე ტოპონიმებით, ასევე არქეოლოგიური მასალებით [მელიქიშვილი გ. 1965:60; მიქელაძე თ. 1974:9-20; ლორთქიფანიძე ოთ. 1986:51; მიბჩუანი თ. 1989; გასვიანი გ. 1991:173-199].

[9] აფხაზეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილ კოლხური გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლებს (ძვ. წ. XIV-VII სს-ები) ზოგჯერ ხელოვნურად უწოდებენ ოჩამჩირული კულტურის გვიანი საფეხურის ძეგლებს [Воронов В. 1971:18-21; Скаков А. 2015:82]. ეს არაფერია თუ არა იგივე კოლხური გვიანი ბრინჯაოს ხანის კულტურა, რომელიც მძლავრადაა გამოვლენილი თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გუმისთა I, მაჭარა, ახრა-კაპში, გუანდრა, ვორონცოვის მღვიმეში გამართული ნამოსახლარები („ოჩაჟნი, კოლოკოლისა და ჟალოჟნის“ – ფარდულები), გუმისთის ყორღანი, ეშერის პატარა და საშუალო ზომის დოლმენები, კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურას განეკუთვნება [ფხაკაძე გ. 1993:32-83; Пхакадзе Г. 2009-2010:75-76]. ფიქრობენ, რომ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე ადრებრინჯაოს ხანის მასალების განსხვავება კოლხეთის დაბლობის სინქრონული პერიოდის მასალებისაგან უნდა აიხსნას ამ მხარის ლოკალური თავისებურებებით [ბარამიძე მ. 1998:204-205; ფხაკაძე გ. 1998:35; ჯაფარიძე ო. 2003:131-132; Гогадзе Э. 1990:113-115]. ზოგიერთი მკვლევარი (მ. ბარამიძე) კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურაში არქეოლოგიური არტეფაქტების მიხედვით, სამ ლოკალურ ვარიანტს გამოყოფს: ჩრდილო-დასავლეთი, ცენტრალური და სამხრეთ-დასავლეთი კოლხეთი [ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან. აფხაზეთი I, 2007:15].

მოხსენიებული ზოგიერთი ძეგლისათვის (მხედველობაში გვაქვს ნამოსახლარები) მართალაც დამახასიათებელია რამდენადმე განსხვავებული თიხის ნაწარმი და ქვის ინვეტარი როგორიცაა: სოჭი-ადლერისა და სოხუმის ტიპის ქვის თოხები (ძირითადად სოხუმსა და მდ. ფსოუს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე), მოქლონისებური და მარყუჟისებურყურიანი თიხის ჭურჭელი და იშვიათად მათზე დატანილი კიბისებური დანაძერწები (გუმისთა I, კამან I, ფსოუ, ვორონცოვის გამოქვაბული – „ჟალოჟნის“ ფარდული), მარყუჟისებური ფორმის ყურების ზურგზე დატანილი მეჭეჭისებური დანაძერწები, ფარფლისებურშვერილიანი კერამიკა და ა.შ.

როგორც აღვნიშნეთ, ზოგიერთ ძეგლზე დასტურდება სოჭი-ადლერის ტიპის ღია სადგომებისათვის (ვესელოე, ბოჩარეი-რუჩეი, ახშტირი, ლოო, მამაიკა, კაზაჩი ბროდი, ფსოუ, ბლინოვო, მოლდოვკა და სხვ.) დამახასიათებელი ქვის თოხები [Воронов В. 1979:35]. როგორც ჩანს, ამ ელემენტების შემოღწევა სოხუმამდე და იშვიათად კი მის სამხრეთით, ხდება სოჭი-ადლერის ქვის თოხების მატარებელი კულტურის წრის ძეგლებიდან. ასევე არ გამოვრიცხავთ ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიაზე ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარებზე, რამდენადმე განსხვავებული თიხის ნაწარმის არსებობა ავხსნათ ამ მხარის ლოკალური თავისებურებებითაც.

ამრიგად, პროტოკოლხური კულტურის არეალში ექცევა დასავლეთ საქართველოს მთელი ტერიტორია სოხუმამდე. მის ჩრდილოეთით მდებარე მხარე მდ. ფსოუმდე, არა მარტო ადრებრინჯაოს ხანაში, არამედ მომდევნო შუაბრინჯაოს პერიოდშიც უნდა წარმოადგენდეს პროტოკოლხური, დოლმენური და ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის შავიზღვისპირა ზოლში გავრცელებული სოჭი-ადლერის ტიპის ქვის თოხების მატარებელი კულტურების შეხვედრების ადგილს, მათ საკონტაქტო ზონას. მომდევნო გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში დასავლეთ საქართველოს ტერიტორია მდინარე ფსოუმდე და ზოგჯერ მის ჩრდილოეთითაც კი მთლიანად მოქცეულია ძველი კოლხური კულტურის გავრცელების არეალში.

სოხუმის სამხრეთით ისტორიული სამურზაყანოს ტერიტორიაა, სადაც დოლმენური ტიპის სამარხები თითქმის არ გავრცელებულა. ეს ადგილი უფრო გაშლილია და თანდათანობით კოლხეთის დაბლობზე გადადის, რომელიც ალბათ ქართველური (პროტოკოლხური კულტურის მატარებელი ტომების) მოსახლეობის საცხოვრის წარმოადგენდა [ჯაფარიძე ო. 2006:45]. როგორც ჩანს, დოლმენების მშენებლობის ტრადიციამ კოლხ მოსახლეობაში ფეხი ვერ მოიკიდა.

ზოგიერთი მკვლევარი დოლმენური კულტურის მატარებლად თვლის პროტოკოლხური მოსახლეობის ნაწილს, რომელიც ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში ტოვებს დაბლობ ზოლს და ინაცვლებს მთაში. ამ ეთნოკულტურულ ძვრებს უკავშირებენ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე დოლმენების გაქრობას [ბარამიძე მ. 1998:132]. რამდენად მართებული უნდა იყოს არქეოლოგიურად ამ მომენტის დაკავშირება (მეორადი დაკრძალვის რიტუალი, სამკაული, დოლმენური არქიტექტურა) თლიასა და ბრილის სამაროვნებთან ძნელი სათქმელია.

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში ადრე, შუა და გვიანბრინჯაოს ხანაში, დოლმენური სამარხ-ნაგებობათა გარდა, დასტურდება მღვიმეში, ფარდულში გამოვლენილი გრუნტული სამარხი ორმოები მეორადი დაკრძალვით (ლავინაია ბალკა, ლაპსტა, კალდახვარა, შრომა, კამან I, იუპსი, მდ. ხიფსთას ხეობა, აზანთას დოლმენი

მიცვალებულთა კოლექტიური დაკრძალვით (ერთმანეთში არეული იყო 20-მდე თავის ქალა) და წინაანტიკური ხანის ნასახლარებზე ჩაშვებული ორმო სამარხები (ტამიში, ბომბორა, კისტრიკი). საინტერესოა, რომ გუმისთა I-ის ნამოსახლარზე გამართული იყო ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულის ქვის წრით შემოსაზღვრული სამარხი ორმოები. ქვემო ეშერაში კი ორი კრომლეხიანი სამარხი ორმო გაითხარა, სადაც დადასტურდა დაწყებული ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრიდან, ვიდრე ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ჩათვლით, მასალების შემცველი სამარხები კოლექტიური მეორადი დაკრძალვით [Шамба Г. 1984:55].

კოლხეთის დაბლობზე შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი არ არის მიკვლეული. თუ არ ჩავთვლით აღნიშნული პერიოდების სამარხეული ინვენტარის შემთხვევით აღმოჩენას გალის რ-ნის სოფ. გაგიდაში [ჯიბლაძე ლ. და სხვ. 2004:74-82].

როგორც სპეციალისტებისთვის ცნობილია ძირითადად კოლხეთის დაბლობზე გვხვდება კოლხური მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმოები, რომლებიც ორი ნაწილისგან შედგება: საკულტო მოედნები და სამარხი ორმოები. საკულტო მოედნები თავის მხრივ სამი სეგმენტითაა წარმოდგენილი: რიყის ქვისგან შედგენილი ყრილები, დამწვარი და დაქუცმაცებული ძვლებისაგან შედგენილი გროვები ან ორმოები. აგრეთვე კულტმსახურების და ტრაპეზის ნარჩენების თანდათანობითი დაფენების შედეგად წარმოქმნილი კულტურული ფენები [პაპუაშვილი რ. 2000:55]. სამარხი ორმოები კოლექტიური ხასიათისაა და ზოგიერთ მათგანში ორ ასეულამდე მიცვალებულია დაკრძალული. ურეკისა და ნიგვზიანის სამაროვნებზე კოლექტიური სამარხი ორმოების გვერდით ინდივიდუალური სამარხებიცაა დადასტურებული [პაპუაშვილი რ. 1999:43].

კოლხური მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმოები ადრერკინის ხანით თარიღდება [მიქელაძე თ. 1985]. თუმცა გამოყოფენ უფრო ვიწრო ქრონოლოგიური ჩარჩოების მქონე სამარხების 5 ქრონოლოგიურ ჯგუფსაც [პაპუაშვილი რ. 1999:44-47]. აქ ანალოგიური ხასიათის ძეგლები უმთავრესად თავმოყრილია დაბლობ ზოლში: ერგეტის I-IV სამაროვნები, მუხურჩა, ნახუნაო, პალურის საძვლე, ხუცუბანი, ლეჩე, ვედიდკარი, მახათი, გურძემი, სალხინო, დღვაბა, ცაიში, ფიჩორი, კურზუ, ნალეფსაო და ა.შ. [პაპუაშვილი რ. 2000:55]. გვხვდება ამ ტიპის სამარხები გორაძირში (საჩხერის მუნიციპალიტეტი), ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის მთისწინა ზოლში-ჯანტუხის სამაროვანზე და კოლხეთის მთიანეთში (ზემო სვანეთი) – ლალირალის სამაროვანზე10. აქ აღმოჩენილი ორი საკრემაციო მოედანი, საგანგებოდ დამტვრეული დიდი რაოდენობით თიხის ჭურჭელი, სხვადასხვა დანიშნულების რკინისა და ბრინჯაოს ნივთები მოწმობენ, რომ საკულტო მოედნებზე აღაპი და მიცვალებულთა რიტუალი სრულდებოდა. ადამიანთა ძვლები, რომელთაც ცეცხლის კვალი ეტყობათ მიუთითებენ ნაწილობრივ კრემაციაზე და სარიტუალო ცეცხლის გამოყენებით მეორადი დაკრძალვის წესზე [თორთლაძე ზ., გველესიანი მ. 2019:28].

რა სიტუაციაა ამ მხრივ თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე. ტყვარჩელში – ჯანტუხის სამაროვანზე[11] წარმოდგენილია ძვ. წ. VIII-VII სს-ების კოლექტიური სამარხი ორმოები მეორადი დაკრძალვით, სადაც დასტურდება მიცვალებულთა სრული და ნაწილობრივი კრემაცია, თავისი საკრემაციო მოედნებით. ანალოგიური სურათი უნდა დასტურდებოდეს მერხეულისა (გულრიფშის რ-ნი) და ფიჩორის სამაროვნებზე [ბარამიძე მ. 1977; Шамба Г. 1984:72; Шамба Г. 1990; ბარამიძე მ. 1998:53-54; ბარამიძე მ. 2013:159; Барамидзе М. и друг. 1985:14-16]. მიცვალებულთა ნაწილობრივი კრემაცია ასევე გამოიყოფა გუადიხუს სამაროვანზეც.

თანამედროვე აფხაზეთის გვიანბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელია ოსუარიუმები-ურნასამარხები

[10] ზემო რაჭაში ბრილის სამაროვანზე შუაბრინჯაოს მიწურულიდან დასტურდება მიცვალებულთა კოლექტიური დაკრძალვები ზოგჯერ სრული და არასრული კრემაციით [გობეჯიშვილი გ. 1970:273-275].

[11] ჯანტუხის სამაროვანი გამოვლენილი იქნა XX საუკუნის 80-იან წლებში. ამ პერიოდში ეს ძეგლი ითხრებოდა აფხაზი არქეოლოგების მიერ [Шамба Г. 1984; Шамба Г. 1990]. 2009-2015 წწ. ჯანტუხის სამაროვანს სწავლობდა (გათხრები დღესაც მიმდინარეობს) არქეოლოგიური ექსპედიცია რუსი არქეოლოგის ალ. სკაკოვის ხელმძღვანელობით. როგორც აღნიშნავენ, საქმე უნდა გვქონდეს კოლექტიური დაკრძალვის მქონე ორფენიან სამარხ ორმოებთან, კრემაციის გამოყენებით (ძვ. წ. XIII-XII-IX-VIII-VII სს-ები). გვხვდება ჭის ფორმის მაგვარი ინდივიდუალური სამარხი ორმოებიც. ასევე ძვ. წ. V-III სს-ის სამარხი ორმოები [Скаков А. и друг. 2013:23; Скаков А. 2015:85-86]. ჯანტუხის სამაროვანზე გამოყოფენ უფრო ადრეულ სამარხეულ კომპლექსს კრემაციის კვალით (ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) [Скаков А. 2015:85-86].

(ქვევრსამარხები). ისინი ცნობილია შემდეგი პუნქტებიდან: ახალი გაგრა, პრიმორსკოე, აბგარხურკი, ზემო ეშერა, ზვანდრიფში, აპშდვანი (ძველი ორჯონიკიძე), ვერეშაგინის მთა, ბოგოფრიპში, ყულანურხვა, წითელი შუქურა (8 ურნა სამარხი) [Иващенко М. 1935:14; Куфтин Б. 1949:155-188; Воронов В. 1969:24, 27; Шамба Г.1984:56-57; Бгажба О.Х., Воронов В. 1982:30-31; Бжания В. 1990-ბ; ბარამიძე მ. და სხვ. 2013:136]. ოსუარიუმები ძირითადად გვხვდებიან სამარხ ორმოებთან ერთად შერეული სახით.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში (ისე როგორც მთელ კოლხეთში) გვხვდება კოლექტიური და ინდივიდუალური სამარხები, რომლებიც წარმოდგენილია შემდეგი სახეობით: ორმოსამარხები, ქვევრსამარხები (ოსუარიუმები), დოლმენები, კრომლეხები. ორმოსამარხებში გამოყოფენ დაკრძალვის შემდეგ წესს: მიცვალებულთა დაკრძალვა პირაღმა მდგომარეობაში, მოხრილ მდგომარეობაში, სრული კრემაციით, მეორადი დაკრძალვის წესით და ა.შ. დასტურდება მეორადი დაკრძალვის წესი ცეცხლის გამოყენებით [დოლიძე ნ. 1999:8][12]. ქვევრსამარხებში კი მიცვალებულებს კრძალავენ მეორადი დამარხვის წესით და დებენ ჭურჭელში. გამოვლენილია ორ ათეულამდე სამარხი ურნები, რომლებიც ძირითადად ლოკალიზდება სოხუმსა და გაგრას (ფსოუსა და გუმისთას) შორის მდებარე ტერიტორიაზე [Шамба М. 1984:70]. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ურნა სამარხებმა ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში განიცადა ტრანსფორმაცია და გავრცელდა ცენტრალური კოლხეთის მიმართულებით [Куфтин Б. 1949:72]. წითელი შუქურას სამაროვანზე გვხვდება 17 ჭისმაგვარი სამარხი [Куфтин Б. 1949:70].

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში, კოლხური კულტურის ერთ-ერთი წამყვანი ელემენტი ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძები აღმოჩენილია დაახლოებით 46 პუნქტში [ლორთქიფანიძე ოთ. 2001:93-194]. თუმცა რამდენამე განსხვავებოლ მონაცემებს გვაწვდიან აფხაზეთის ტერიტორიაზე კოლხური გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძების აღმოჩენაზე (52 ერთეული) [აფაქიძე ჯ. 2006:66-88] (ტაბ. III)[13]. ასევე დაახლოებით 14 პუნქტში გამოვლენილია ბრინჯაოს ნივთები, რომელსაც უფრო მეტად აკუთვნებენ კოლხური გვიანი ბრინჯაოს ხანის განძებს; 7 პუნქტში კი დასტურდება განძები თუ სამარხეული კომპლექსები. ცალკე აქვთ გამოყოფილი ბრინჯაოს ზოდების შემცველი განძები, თუ ლითონსადნობი სახელოსნოების მასალა [აფაქიძე ჯ. 2006:79-87, ტაბ. I]. ამ სტატისტიკური მონაცემების (მხედველობაში გვაქვს ბრინჯაოს განძები) მიხედვით თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია გვევლინება კოლხური გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ერთ-ერთ ყველაზე მძლავრ კერად.

70-80-იანი წლებიდან კოლხეთის ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად, მთელ რიგ ძეგლებზე დადასტურდა სპილენძ-ბრინჯაოს საწარმოო საქმიანობასთან დაკავშირებული ნივთები: სამელე კლდე, სამერცხლე კლდე, კარახტინი, სახოველი (საირხე), მახვილაური, ისპანი, ნამჭედური, ჩოლოქი, დაბლაგომი, ნაოხვამუ, ცივა, ყულევი, ანაკლია I, ანაკლია II, მაქსანია და სხვ. [ჯიბლაძე ლ. 2016:185,190, რუკა I; ინანიშვილი გ., ჯიბლაძე ლ. 2019:87-96]. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზეც წარმოდგენილია ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოს ნაშთები: ვერეშჩაგინის გორა, სოხუმის მთა, ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი, ფიჩორის N4 და N6 ბორცვები, ტამიში, ბომბორა, ეშერა, მგუძირხვა, ამჟასარა, კისტრიკი და ა.შ. [ინანიშვილი გ., ჯიბლაძე ლ. 2019:96-100] (ტაბ. IV). ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოს ნაშთები ხელახალი ჩატარებული გამოკვლევებით გამოვლინდა გუანდრას ნასახლარის ადრებრინჯაოს ხანის ფენაში, რომელსაც ადრე ენეოლითის ხანას აკუთვნებდნენ [Цвинария И. 2007:578-580]. ზოგიერთ ძეგლზე შემორჩენილი იყო ბრინჯაოს სადნობი ღუმელი (ვერეშაგინის გორა, სოხუმის მთა) და ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოს ნაგებობათა ნაშთები, მრავალრიცხოვანი ბრინჯაოს ჩამოსასხმელი ყალიბების ფრაგმენტებით (ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი) [კალანდაძე ა. 1953; ჯიბლაძე ლ.2007: ტაბ. C-CIII; Джопуа А., Нюшков В. 2015: 15-22]. აფხაზეთის საწარმოო სახელოსნოები ეყრდნობოდა ადგილობრივ სამთამადნო წარმოების კერებს (ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების პირველადი კერები), რომლებიც განლაგებული იყვნენ ზღვის დონიდან 2000 მეტრის სიმაღლეზე, მდ. კოდორისა და ბზიფის სათავეებში.

[12] ფიქრობენ, რომ სხვადასხვა ფორმის ორმოსამარხებში ფიქსირდება დაკრძალვის სამი წესი: ინჰუმაციური, სრული და ნაწილობრივი კრემაციით, ასევე მეორადი დაკრძალვა. ეს უკანასკნელი ასევე დამახასიათებელია დოლმენებისათვის, კრომლეხებისა და ქვევრსამარხებისათვის [Скаков А. 2015:135].

[13] იხსენიებენ მანამდე უცნობ შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის განძების აღმოჩენებს ჭუბურხინჯსა (1994წ.) და ზვადრიფში (2008წ.) [Скаков А. 2015:107].

ამრიგად, თუ შევაჯამებთ ყოველივე ზემოთქმულს შეგვიძლია შემდეგი დასკვნები გამოვიტანოთ. თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურების განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა. მართალია ადრე და შუაბრინჯაოს ხანაში აქ გვხვდება რამდენადმე განსხვავებული სახის მასალები, რომელიც უფრო იგრძნობა მდ. ფსოუსა და სოხუმს შუა მდებარე ტერიტორიაზე. ეს ფაქტი შესაძლოა აიხსნას ამ მხარის ძეგლების ლოკალური ხასიათით. ასევე შეხვედრებით კოლხეთის დაბლობის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურების მონათესავე დოლმენურ კულტურასთან, რომელიც მთლიანად მოქცეულია პროტოკოლხური კულტურის მძლავრი გავლენის ქვეშ.

ძველი კოლხური კულტურის არეალში მძლავრად არის მოქცეული თანამედროვე აფხაზეთის ტერიტორია, რომელიც, როგორც დასაწყისში აღვნიშნეთ, წარმოდგენილია სხვადასხვა კატეგორიის ძეგლებით და მათგან მომდინარე ნივთიერი მასალებით. განსაკუთრებით ეს კარგად იგრძნობა ძველკოლხურ II ეტაპზე. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან ძველი კოლხური კულტურის მატარებელი ტომები – ქართველური ზანურენოვანი მოსახლეობა სამოსახლოდ მჭიდროდ ითვისებს მთელი კოლხეთის ტერიტორიასთან ერთად თანამედროვე აფხაზეთის მხარეს მდ. ფსოუმდე და მის გარეთაც. ეს ხანა ძველი კოლხეთის სახელმწიფოს წარმოქმნის წინა პერიოდია. ხდება დემოგრაფიული აფეთქება და მიმდინარეობს მთელი რეგიონის კოლხიზაცია[14].

ბიბლიოგრაფია:

1. აფაქიძე ჯ. აფხაზეთის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის განძები. აფხაზეთი I, არქეოლოგიური ძეგლები და პრობლემები. თბილისი 2006, გვ. 66-88.
2. ბარამიძე მ. მერხეულის სამაროვანი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, ,,მეცნიერება“, თბილისი 1977.
3. ბარამიძე მ., ჯიბლაძე ლ., ჩიგოშვილი თ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება აფხაზეთის ასსრ სამშენებლო მოედნებზე, „ძეგლის მეგობარი“, N1. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოება, ,,საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1990, გვ. 18-21.
4. ბარამიძე მ. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ძვ. წ. II-I ათასწლეულის პირველ ნახევარში (ძირითადი პრობლემები), სადოქტორო დისერტაცია (ხელნაწერი). თბილისი 1998 (დაცულია მეცნიერის პირად არქივში).
5. ბარამიძე მ. ძვ. წ. III-II ათასწლეულების არქეოლოგიური კულტურები და მათი ეთნიკური ატრიბუცია. საქართველო-აფხაზეთის მოამბე N2-3. თბილისი 1999, გვ. 23-35.
6. ბარამიძე მ., წითლანაძე ლ., დოლიძე ნ. აფხაზეთის მატერიალური კულტურა, ტომი II. თბილისი 2013.
7. ბარამიძე მ. ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ძვ. წ. II-I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. ,,საარი“, თბილისი 2017.
8. გასვიანი გ. ნარკვევები შუასაუკუნეების სვანეთის ისტორიიდან. ,,მეცნიერება“, თბილისი 1991.
9. გობეჯიშვილი გ. გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები I. თბილისი 1970, გვ. 201-243.
10. დოლიძე ნ. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მხატვრული ნაწარმი (ლითონის სამკაული), საკანდიდატო დისერტაცია. თბილისი 1999.

[14] კოლხური კულტურის გავრცელების არეალი კოლხეთის ტერიტორიის გარდა საკონტაქტო და ინფილტრაციის ზონებით მოიცავს საქართველოს მიმდებარე თურქეთის ტერიტორიას, აფხაზეთის მომიჯნავე ჩრდილოეთ ნაწილს, შიდა ქართლისა და ჩრდილოეთ კავკასიის გარკვეულ მონაკვეთებს [ლორთქიფანიძე ოთ. 2001:127-140; სულავა ნ. 2019:5; Панцхава Л. и друг. 2003:2-17].

11. თავამაიშვილი გ. უძველესი ნამოსახლარები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ახალშავზღვურ ტერასაზე. საკანდიდატო დისერტაცია (ხელთნაბეჭდი), თბილისი 1999.
12. ინანიშვილი გ., მაისურაძე ბ., გობეჯიშვილი გ. საქართველოს უძველესი სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოება (ძვ. წ. III-I ათასწლეულებში). თბილისი 2010.
13. ინანიშვილი გ., ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის ბრინჯაოს წარმოების ისტორიისათვის. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, თბილისი 2019.
14. კალანდაძე ა. სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, სოხუმი 1953.
15. კილანავა ბ. რჩეული შრომები, მეორე ტომი. ,,ინტელექტი“, თბილისი 2009.
16. ლორთქიფანიძე ოთ. არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი. ,,საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1986.
17. ლორთქიფანიძე ოთ. განძები კოლხური ბრინჯაოს კულტურაში. ჟურნალი ,,ძიებანი“, დამატებანი, VI. თბილისი 2001, გვ. 178-194.
18. მელიქიშვილი გ. საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბილისი 1965.
19. მიბჩუანი თ. დასავლეთ საქართველოს მთიელთა ეთნოგენეზისის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან. თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი 1989.
20. მიქელაძე თ. ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან. თბილისი 1974.
21. მიქელაძე თ. კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნები. თბილისი 1985.
22. ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან – აფხაზეთი 2007. ,,ინტელექტი“, თბილისი 2007.
23. პაპუაშვილი რ. ერგეტის სამაროვნები. სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში. თბილისი-ზუგდიდი 1999, გვ. 317-321.
24. პაპუაშვილი რ. ცენტრალური კოლხეთის სამაროვანთა აგებულებისათვის, ჟურნალი ,,ძიებანი“, N 5. თბილისი 2000, გვ. 55-66.
25. პაპუაშვილი ნ., ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ. კოლხეთის ენეოლითის, ბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანის სამაროვნების გავრცელების რუკა, ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში N17-18. თბილისი 2006, გვ. 127-132.
26. სულავა ნ. არქეოლოგია საქართველოს ოკუპირებულ ტერიტორიებზე (კოლხური ბრინჯაოს კულტურის გამო). იბერია-კოლხეთი, საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ – ისტორიული კვლევანი, 15. თბილისი 2019, გვ. 5-8.
27. ფხაკაძე გ. მტკვარ-არაქსის და დასავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის კულტურათა ზოგიერთი შეხვედრა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, სას II. თბილისი 1978, გვ. 3-12.
28. ფხაკაძე გ. ენეოლითი და ადრებრინჯაოს ხანა დასავლეთ საქართველოში, II. თბილისი 1992, გვ. 216-280.
29. ფხაკაძე გ. დასავლეთ ამიერკავკასია ძველი წელთაღრიცხვის III ათასწლეულში. თბილისი 1993.
30. ფხაკაძე გ. კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურის კვლევის ზოგიერთი ასპექტი, ჟურნალი ,,ძიებანი“, N2. თბილისი 1998, გვ. 32-41.
31. ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ. ახალი არქეოლოგიური მონაპოვარი გალის რ-ში. კავკასია ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები. ჟურნალი ,,ძიებანი“, N6 (დამატება). თბილისი 2001, გვ. 125-128.
32. ფხაკაძე გ. აფხაზეთის დოლმენების კვლევის ზოგიერთი ასპექტი. აფხაზეთი I, არქეოლოგიური ძეგლები და პრობლემები. თბილისი 2006, გვ. 138-140.
33. ჩართოლანი შ. სპილენძის ძველი გამონამუშევრები მდ. ბზიფისა და კოდორის ხეობაში. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1969 წელს. თბილისი 1971, გვ. 49-61.

ISSN 2960-9704

34. ჩიგოშვილი თ. ენგურ-კოდორის აუზის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარები. ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 1999.
35. ჩიგოშვილი თ. ენგურ-კოდორის ორმდინარეთის ნამოსახლართა კულტურა და ქრონოლოგია – პერიოდიზაციის საკითხები. აფხაზეთი I. არქეოლოგიური ძეგლები და პრობლემები. თბილისი 2006, გვ. 133-137
36. ჯაფარიძე ო. ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბილისი 1961.
37. ჯაფარიძე ო. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბილისი 1976.
38. ჯაფარიძე ო. საქართველოს არქეოლოგია. თბილისი 1991.
39. ჯაფარიძე ო. საქართველოს ისტორიის სათავეებთან. თბილისი 2003.
40. ჯაფარიძე ო. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის დოლმენები N17-18. თბილისი 2006, გვ. 44-50.
41. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა სტრატიგრაფია, ქრონოლოგია და პერიოდიზაცია (ფიჩორის ცენტრალური ბორცვის მასალების მიხედვით). თბილისი 1997.
42. ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ., ხვისტანი რ. შუა და გვიანბრინჯაოს საწყისი პერიოდის უახლესი აღმოჩენა გალის რ-ნის სოფ. გაგიდაში. ჟურნალი ,,ძიებანი“, N13-14. თბილისი 2004, გვ. 74-82.
43. ჯიბლაძე ლ., ხვისტანი რ. გალის რ-ნის ბრინჯაო – ადრერკინის ხანის ძეგლების არქეოლოგიური რუკა. კრებული ,,აფხაზეთი I“, აფხაზეთის არქეოლოგიური ძეგლები და პრობლემები. თბილისი 2006, გვ. 62-66.
44. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის დაბლობის ძვ. წ. III-II ათასწლეულების ნამოსახლარები. თბილისი 2007.
45. ჯიბლაძე ლ., პაპუაშვილი რ. ხელოვნურ ბორცვთა აგებულებისათვის, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ,,მოამბე“, N4. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სერია. თბილისი 2013, გვ. 100-112.
46. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურები და მათი ეთნიკური ატრიბუცია. კრებული ,,გურია“, N6. თბილისი 2016, გვ. 77-124.
47. ჯიბლაძე ლ. ბრინჯაოს საწარმოო საქმიანობასთან დაკავშირებული ნივთები კოლხეთიდან. ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, N23. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, თბილისი 2016-ა, გვ.179-190.
48. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის კულტურები. სტატია ესეს სახით შედის შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებულ საერთაშორისო პროექტში – საგრანტო ნაშრომი – საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლების ორენოვანი (ქართულ-ინგლისური) ელექტრონული ენციკლოპედია (ძვ. წ. III-I ათასწლეულები). 2017, განთავსებულია ინტერნეტის საიტზე http://geoarchencyclopedia.ge
49. ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სხვადასხვა კატეგორიის ძეგლების (ნამოსახლარები, სამაროვნები, ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოები) არქეოლოგიური რუკები, ონლაინ არქეოლოგია, 18. 2020, გვ. 80-98.
50. თორთლაძე ზ., გველესიანი მ. ლარილარის სამაროვანი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, თბილისი 2019.
51. Барамидзе М., Пхакадзе Г., Бжания В., Шамба Г., Квиркве лия Г.,Чигошвили Т. Основные итоги исследований на строительных площадках Абхазской АССР. Археологические исследования на новостроиках Грузинской ССР, Тбилиси 1982, стр. 90-99.
52. Барамидзе М.В., Чигошвили Т.Э., Квирквелия Г.Т., Джибладзе Л.В., Хубутия Г. Археологические исследования в селе Пичори в 1981 – 1982 гг. АО Абхазии 1981-1982 гг., Тбилиси 1985, стр. 14-16.
53. Барамидзе М., Чигошвили Т., Пхакадзе Г., Джибладзе Л., Махарадзе З., Шеразадишвили Б., Датунашвили Т. 1987: Работы археологических экспедииции Абхазии. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси 1987, стр. 42-47.
54. Бгажба О.Х., Воронов В. История изучения археологии Абхазии. Тбилиси 1982.

55. Бжания В. Мачарское поселение энеолита и бронзы в Абхазии, СА №1. Москва 1966, стр. 113-126.
56. Бжания В. Поселение Очамчирской культуры в горах Абхазии. Кавказ и восточная Европа в древности. Москва 1973, стр. 65-76.
57. Бжания В. Основые итоги работ на новостроиках Абхазии. Вопросы археологии Абхазии. Сухуми 1989, стр. 40-43.
58. Бжания В., Габелия А. Результаты исследования Бомборского поселения. АО Абхазии в1986-1987 гг. Тбилиси 1990, стр. 3-5.
59. Бжания Д., Вардания Г., Джопуа А., Сангулия Г. Раскопки в селе Тамиш АО Абхазии1985. Тбилиси 1990-а, стр. 9-12.
60. Бжания В., Бжания Д. Гагрский могильник, Сухуми 1990-ბ.
61. Бжания В., Сакания С., Бжания Д. Выявление Археологических памятников в селе Арасадзыхь, Е.И. Крупнов и развития Археологии Северного Кавказа, XXVIII Крупновские чтения, Материалы международной научной конференций Москва, 2014.
62. Воронов Ю. Археологическая карта Абхазии. Сухуми 1969.
63. Воронов Ю. История Абхазии от древнейших времен до раннего средневековья Автореферат диссертации на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Москва 1971.
64. Воронов Ю. Древности Сочи и его окрестностей. Краснодар 1979.
65. Воронов Ю. Древности Азантской долины. Тбилиси 1982.
66. Габелия А. Поселения Колхидской культуры (по материалам Абхазии). Автореферат диссертации на соиск. учен. степ. канд. ист. Наук, Москва 1984.
67. Габелия А. Металлургия и металлообработка Абхазии в эпоху поздней бронзы. Е.И Крупнов и развитие археологии Северного Кавказа. XXVIII Крупновские чтения, Москва 2014, стр. 136-138.
68. Габелия А. Абхазия на предантичную и античную эпоху, Сухуми 2014-ა.
69. Гогадзе Э. Хронология памятников Колхидской культуры эпохи Средней бронзы и некоторые вопросы культурной отрибуции вариантов общеколхидской культуры эпохи ранных металлов. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Телави- Сигнахи, 1983, Тбилиси 1990, стр. 2-17.
70. Гунба М. Археологичсеские исследования в селе Цуарче Гальского раиона. АО Абхазии 1986-1987, Тбилиси 1990, стр. 13-15.
71. Джопуа А., Нюшков В. Бронзолитеийные печи на рубеже поздней бронзы и раннего железного века в Абхазии. Историко-археологический альманах, вып. N13, Армавир- Краснодар-Москва 2015, стр. 15-22.
72. Иващенко М. Исследование архаических памятников материальной культуры в Абхазии. Тбилиси 1935.
73. Инал-Ифа Ш. Вопросы Этно-Культурной истории Абхазии. Сухуми 1976.
74. Куфтин Б. Материалы к археологии Колхиды, том I. Тбилиси 1949.
75. Куфтин Б. Материалы к археологии Колхиды, том II. Тбилиси 1950.
76. Лукин А. Материалы по аръхеологии Бзыбской Абхазии, ТОИПКГЭ, I. Ленинград 1941, стр. 1-97.
77. Марковин В. Долмены западного Кавказа. Москва 1978.
78. Марковин В. Долмены западного Кавказа. Археология эпохи бронзы Кавказа и средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Москва 1994, стр. 228-253.
79. Скаков А., Джопуа А., Козубова А. Открытия Г.К. И С.М. Шамба на Могильнике Джантух: Новый взгляд на старые находки. Третья Абхазская международная археологическая Конференция: Проблемы древней и средневековой археологии Кавказаю Сухум 2013, стр. 22-45.
80. Скаков А. Археология в абхазии в начале XXI века: сотрудничество российских иабхазских ученых. Абхазия в мировой истории и международных отношениях. Материалы Международной научной конференции, Сухум, 14-17 мая, 2015, стр. 74-135.

ISSN 2960-9704

81. Соловьев Л. Следы древнего соляного промысла в близь г. Очамчире, Сухуми. Труды Абхазского Государственного Музея, I. Сухуми 1947, стр. 25-50.
82. Соловьев Л. Селища с Текстильной керамикой нга побережье Западной Грузии, САXIV, Москва-Ленинград 1950, стр. 265-286.
83. Соловьев Л. Погребение дольменной културы в Абхазии и прилегающей части Адлерскогорайона. Труды Абхазского ин-та языка, литературы и истории, т. XXXI. Сухуми 1960, стр. 69-100.
84. Панцхава Л., Сулава Н., Папуашвили Р. Колхидская, кобанская или колхидско-кобанская? Кавказоведение, №4. Москва 2003, стр. 102-117.
85. Шамба Г. Раскопки древных памятников Абхазии. Сухуми 1984.
86. Пхакадзе Г. Колхидская раннебронзовая культура. Археология Кавказа, №2-3. 2009-2010, стр. 74-86.
87. Шамба Г. Эшерские Кромлехи, Сухуми 1970.
88. Шамба Г. Археологические памятники верховья реки Галидзга (Джантух). Тбилиси 1990.
89. Шамба Г. Древний Сухум. Сухум 2005.
90. Цвинария И. Поселения Гуандра. Тбилиси 1978.
91. Цвинария И. Новые памятники дольменной культуры Абхазии. Тбилиси 1990.
92. Цвинария И. Раскопки на поселении Гуандра. АО 2005 г. Москва 2007, стр. 578-580.

შემოკლებათა განმარტება:

სას – საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები

სა – საქართველოს არქეოლოგია

ПАИ – Полевые археологические исследования

СА – Советская археология

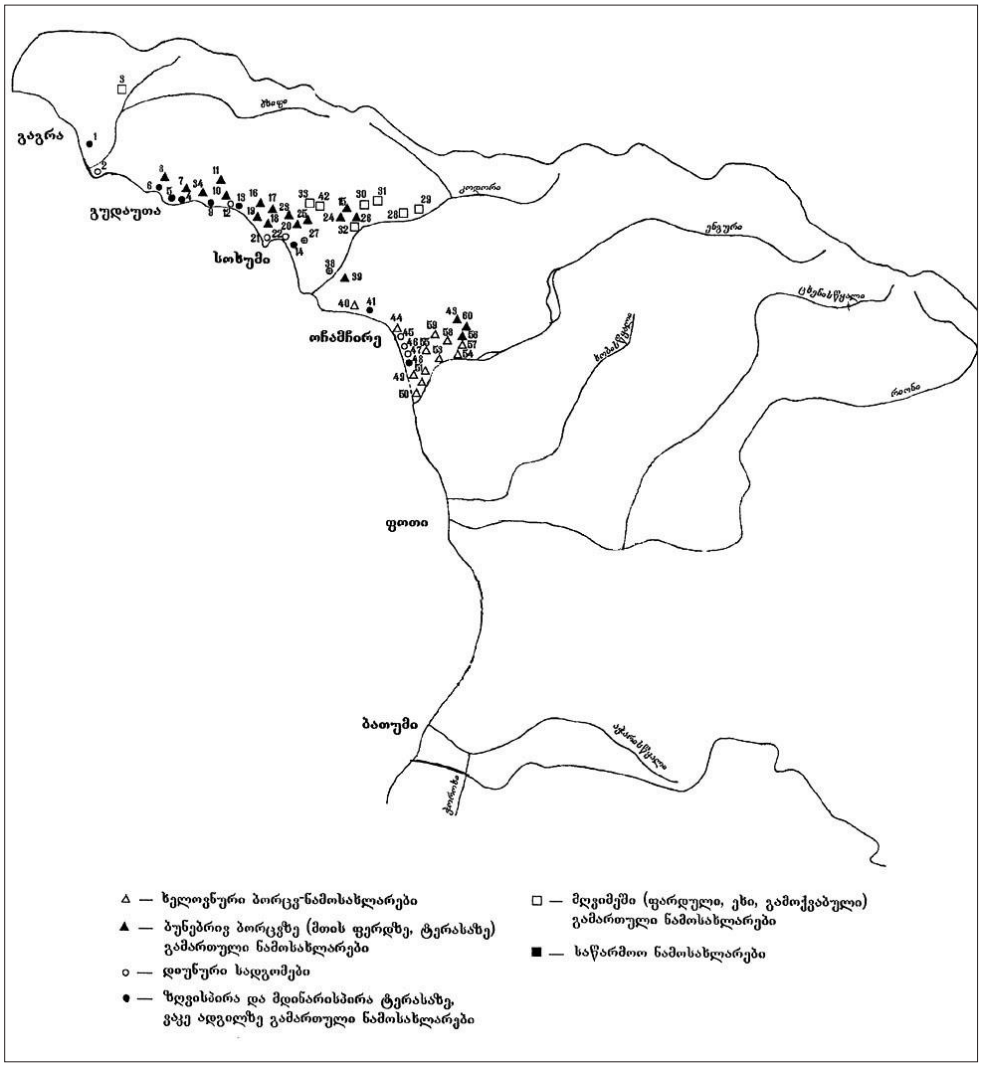
ТОИПКГЭ – Труды Отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I. აფხაზეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარების გავრცელების რუკა

1. კოლხიდა 2. ბიჭვინთა (ლძა) 3. იუპსი 4. კისტრიკი 5. ბომბორა 6. ააქსტა 7. ყულანურხვა 8. ოთხარა 9. პრიმორსკოე 10. ანაკოფიის ციხე 11. ანუხვა აბხაზსკაია 12. ახალი ათონი (ორი დიუნური სადგომი) 13. გუანდრა 14. ლეჩქოფი 15. აბგიძრა 16. ამჟასარა 17. ვერეშაგინის მთა 18. გუმისთის ნამოსახლარები (გუმისთა I, გუმისთა II, აჭანდარა) 19. ეშერა 20. სოხუმის მთა 21. სოხუმის კონცხი 22. წითელი შუქურა 23. გუადიხუ 24. ლემსა 25. ალექსეევკა 26. ბაგრატის ციხე 27. სოხუმის ნამოსახლარები (N4 სკოლა, რკ. სადგური) 28. ახრა-კაპში 29. პალი 30. თეთრი მღვიმე 31. ზედა მღვიმე 32. ჯამპალ I 33. კამან I 34. აბგახურკი 35. აგუძერა 36. შიცკუარა 37. მაჭარა (სამი ნამოსახლარი) 38. მერხეული 39. ატარა არმიანსკაია 40. ტამიში 41. მოქვი (ორი ნამოსახლარი) 42. ივაშენკო 43. აგუბედია 44. ოჩამჩირე I (დასავლეთი, ცენტრალური, სამხრეთი ბორცვები) 45. ოჩამჩირე II 46. გუდავა (ორი დიუნური სადგომი) 47. ოქუმი 48. გაგიდა 49. ფიჩორი (10-11 ბორცვი) 50. განმუხური (ორი ბორცვი) 51. ნაკარღალი (4-5 ბორცვი) 52. ჯვარალები (5-6 ბორცვი) 53. თაგილონის წიფურია (3-4 ბორცვი) 54. ჭუბურხინჯი 55. განახლება 56. აბაჟუ 57. გალი 58. მზიური (2-3 ბორცვი) 59. რეფო-შეშელეთი (4-5 ბორცვი) 60. წარჩე

ტაბ. I.

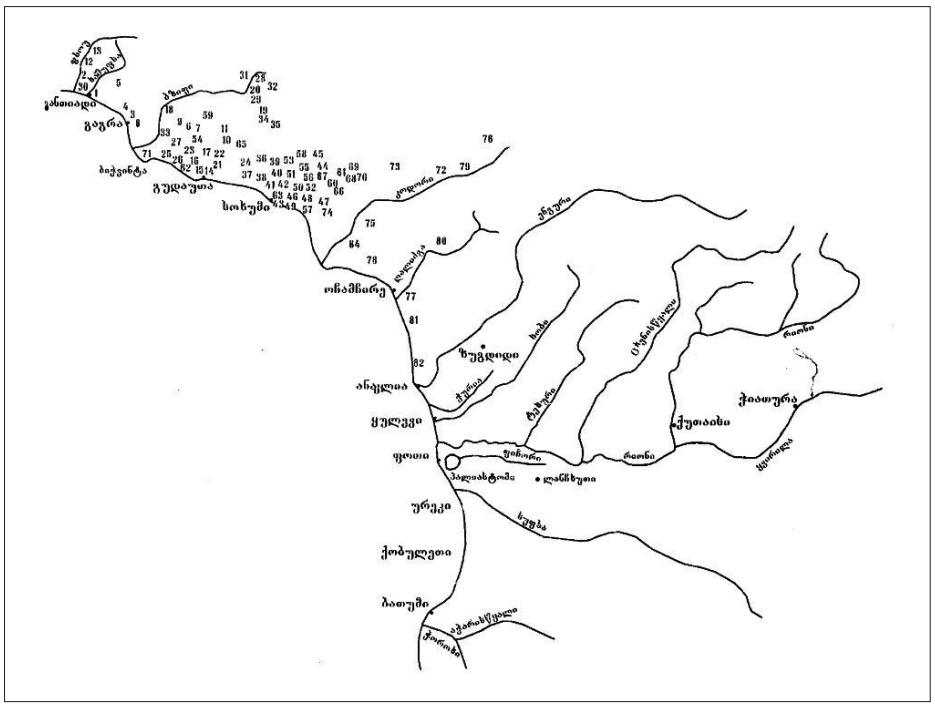

ISSN 2960-9704

ტაბ. II. აფხაზეთის ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის სამაროვნების გავრცელების რუკა

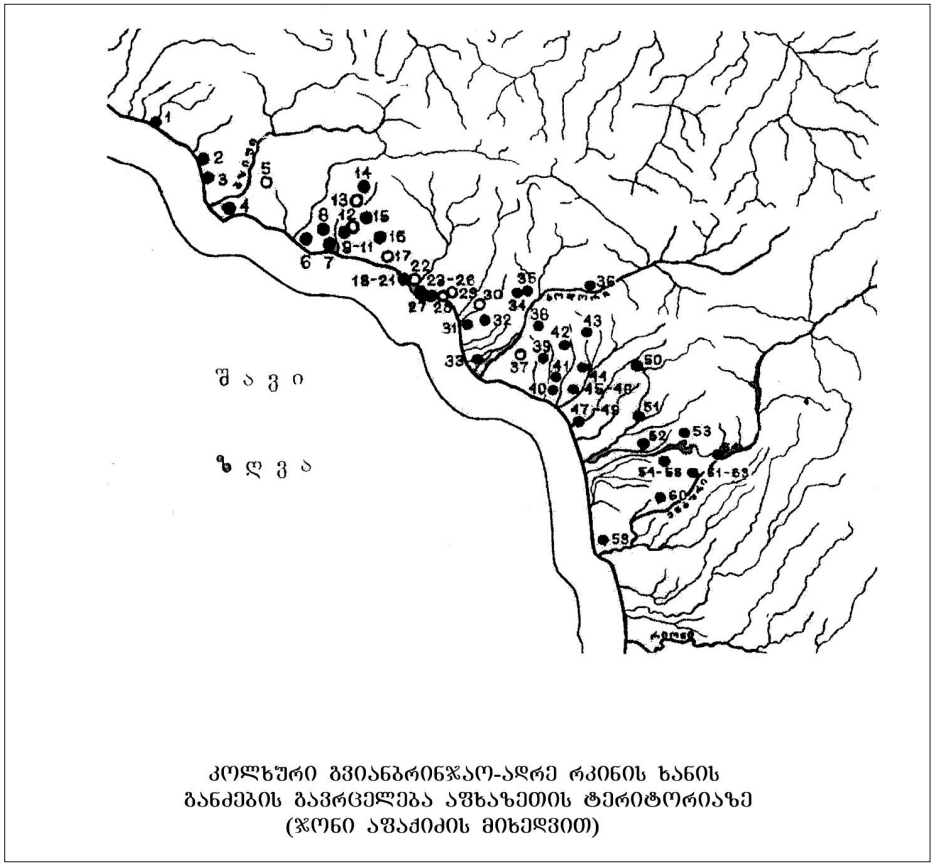
1. განთიადი - დოლმენები 2. ფსოუ - სამარხეული ინვენტარი 3. ძველი გაგრა - მღვიმეში აღმოჩენილი სამარხები 4. ახალი გაგრა - ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულის სამაროვანი (სამარხი ორმოები, ოსუარიუმები) 5. აჩმარდა - დოლმენები 6. ოთხარა ძვ. წ. IX-VIII სს-ის სამაროვანი (სამარხი ორმოები) 7. ოთხარა - ადრე და შუაბრინჯაოს ხანის დოლმენები 8. კოლხიდა - ძვ. წ. VIII-VII სს-ის სამარხი ორმო 9. ხაბიუ - ძვ. წ. III ათასწლეულის და ძვ. წ II ათასწლეულის დასაწყისის დოლმენები 10. აჩანდარა - დოლმენები 11. აჩანდარა -წინაანტიკური ხანის სამაროვანი (სოფლის სხვადასხვა ადგილზე აღმოჩენილი) 12. მიქელრიფში - დოლმენები 13. ტროიცკი - დოლმენები 14. გუდაუთა - ძვ. წ. IX-VIII სს-ის სამარხები (სავარაუდოდ სამარხი ორმოები) 15. კისტრიკის ნამოსახლარზე VIII-VII სს-ის ჩაშვებული სამარხი ორმოები 16. ბომბორას ველის ძვ. წ. VIII ს-ის სამაროვანი 17. ბომბორას ნამოსახლარზე ძვ. წ. VII-VI სს-ის ჩაშვებული სამარხი ორმოები 18. ლავინაია ბალკას ფარდულში (ცისფერ ტბასთან) მდებარე ადრე ბრინჯაოს ხანის მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმო 19. მდ. რიშევიუს ხეობა-დოლმენები 20. ფსხუ - დოლმენები 21. ყულანურხვა - დოლმენი 22. ყულანურხვა - ძვ. წ. VIII-VI სს-ების სამაროვანი 23. მუგუძირხვა (ააქსტა) - წინაანტიკური ხანის სამაროვანი (სამარხი ორმოები) 24. პრიმორსკოე - ძვ. წ. VIII-VIIსს-ების სამაროვანი (ურნა სამარხები) 25. მდ. მჭისთას ხეობა - დოლმენი 26. აბგარხუკი - დოლმენი 27. აბგარხუკი-წინაანტიკური ხანის სამაროვანი (ურნა და სამარხი ორმოები) 28. სანჩარი - დოლმენი 29. დოუ - დოლმენთა ჯგუფი 30. ლაპსთა - ადრე ბრინჯაოს ხანის მეორადი დაკრძალვის სამარხები 31. მდ. აგურიფსთას ხეობა - დოლმენები 32. მდ. ბაულის ხეობა - დოლმენები 33. კალდახვარას მღვიმეში აღმოჩენილი ადრე ბრინჯაოს ხანის გრუნტული სამარხი ორმოები მეორადი დაკრძალვით 34. მდ. მადენგას ხეობა - დოლმენები 35. მდ. გუმრიფშის ხეობა - დოლმენები 36. ანუხვა აფხაზსკაია - დოლმენები 37. ახალი ათონი - დოლმენი 38. ახალი ათონი - ძვ. წ. VIII-VII სს-ების სამარები 39. მისრა - ორი გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხის კვალი 40. ზემო ეშერა - დოლმენები (ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრული, ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევარი 41. ზემო ეშერა - წინაანტიკური ხანის სამაროვანი (ოსუარიუმები, სამარხი ორმოები) 42. ქვემო ეშერა - კრომლეხები კოლექტიური მეორადი დაკრძალვით 43. ქვემო ეშერა - წინაანტიკური ხანის სამაროვანი 44. შრომა (ყოფილი მიხაილოვსკოე) - დოლმენი 45. შრომა-მღვიმეში გამართული ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანების მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმოები 46. ლეჩქოფი - VIII-VII სს-ის სამარხი 47. სოხუმის მთა - ძვ. წ. VIII-VII სს-ების სამაროვანი (სამარხი ორმოები) 48. ცუგუროვკა -დოლმენები 49. წითელი შუქურას წინაანტიკური ხანის სამაროვანი (სამარხი ორმოები) 50. გუმისთა I-ის ნამოსახლარზე გამართული ძვ. წ. III ათასწლეულის დასასრულის ქვის წრით შემოსაზღვრული სამარხი ორმოები 51. ვერეშაგინის მთა - ძვ. წ. VIII-VII სს-ების სამაროვანი (ურნა სამარხები) 52. იაშთხვა - გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხები 53. შუბარა - წინაანტიკური ხანის სამარხები 54. ზვანდრიფში - წინაანტიკური ხანის ოსუარიუმები 55. გუმისთა II - გვიანბრინჯაოს ხანის დაზიანებული სამარხი 56. სოხუმის ჰესი - ძვ. წ. IX-VIII ს-ის ქვაყუთი 57. კამან I - მღვიმეში გამართული ძვ. წ. II ათასწლეულის შუახანების მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმოები 58. მდ. ხიფსთას ხეობა - გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხი ორმო, მეორადი დაკრძალვით 59. პრცხა (ყოფილი როჟდესტვენსკი) - ორი დოლმენი 60. ახუპაჩი -დოლმენისებური ფილის ნაგებობანი 61. აპშდვანი (ორჯონიკიძე) - წინაანტიკური ხანის ურნა სამარხები 62. ჩობალუკი - ძვ. წ. IX-VIII ს-ის ორმო სამარხები 63. აჩკაცი - ძვ. წ. X-VIII ს-ის სამარხები 64. ბარმაში - ძვ. წ. VIII-VI სს-ის სამარხეული მასალა 65. ალექსეევკას ხეობა -სამარხეული ინვეტარი 66. ბეშკარდაში - წინაანტიკური ხანის დანგრეული სამარხი 67. აზანთა - შუაბრინჯაოს ხანის დოლმენები 68. აზანთა - ქვაყუთი 69. სული - შუაბრინჯაოს ხანის დოლმენები 70. ოქტომბერი - სამარხის (ყორღნის) კვალი 71. ჩხალთა - დოლმენები 72. მდ. ჯამპალის ხეობა - დოლმენები 73. მერხეული (ადგილი ლაკადა) ძვ. წ. VII-VI სს-ის ინდივიდუალური და კოლექტიური მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმოები 74. ახუცა ჯგერდა-დოლმენები 75. ქლუხორის უღელტეხილი-ფარდულში გამართული ადრებრინჯაოს ხანის სამარხი ორმო 76. ბედია - დოლმენი 77. ტამიშის ნამოსახლარი - ძვ. წ. VII-VI სს-ის ჩაშვებული სამარხი ორმოები 78. პოვრეში (ფოქვეში) - ქვაყუთი. თარიღი მითითებული არ არის 79. ჯანტუხი - ძვ. წ. VIII-VII სს-ის კოლექტიური სამარხი ორმოები, მეორადი დაკრძალვით 80. გაგიდა - შუა და გვიანბრინჯაოს საწყისი პერიოდის სამარხეული ინვეტარი 81. ფიჩორი-კოლექტიური მეორადი დაკრძალვის სამარხი ორმო 82. გალი უინვენტარო ქვევრსამარხი.

ტაბ. II.

ტაბ. III. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კოლხური კულტურის განძების გავრცელება აფხაზეთში (რუკა შედგენილია ჯონი აფაქიძის მიერ). დასახელებული პუნქტები იხილეთ [აფაქიძე ჯ. 2006:87]

ტაბ. III.

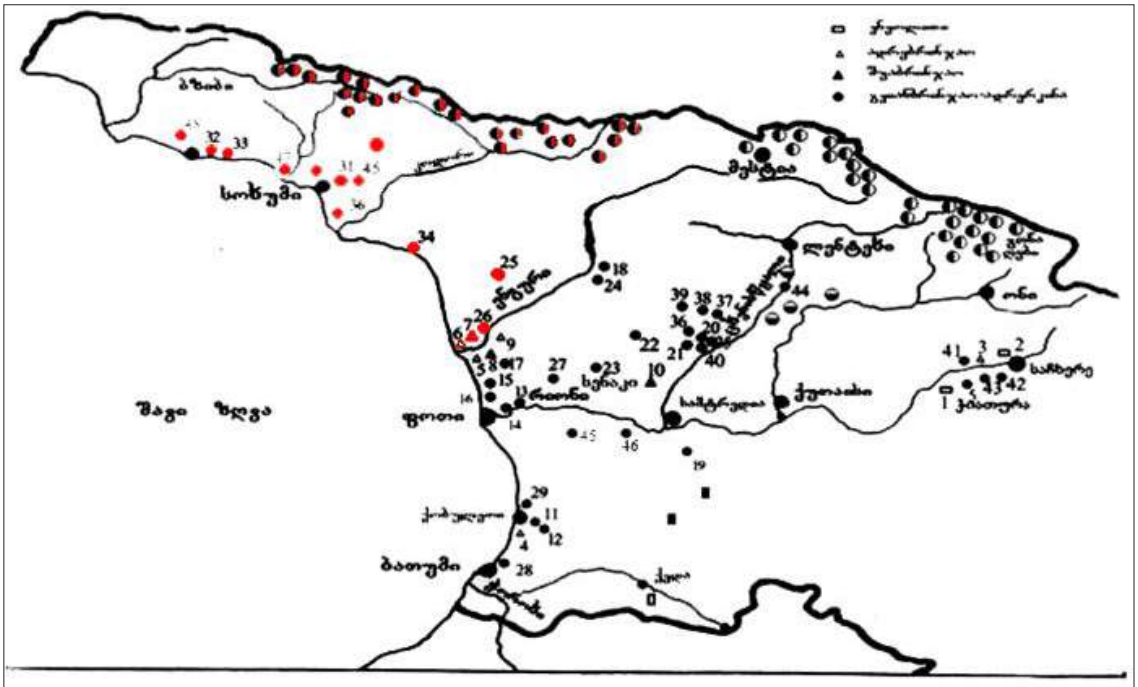

კოლხური გვიანბრინჯაო-ადრე რკინის ხანის
განძების გავრცელება აფხაზეთის ტერიტორიაზე
(ჯონი აფაქიძის მიხედვით)

ISSN 2960-9704

ტაბ. IV. კოლხეთის ენეოლით, ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ლითონჩამომსხმელი სახელოსნოები. 1 - წითლად აღნიშნულია ბრინჯაოს საწარმოო სახელოსნოს ნაშთები აფხაზეთში 2 - შავწითლად სამთამადნო წარმოების ძეგლები მთიან აფხაზეთში

ტაბ. IV.

1-სამელე კლდე; 2-სამერცხლე კლდე; 3-მოდინახე; 4-ისპანი; 5-ანაკლია I (ქვედა ფენა); 6-ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი (VIII,VII–IV,V ფენები); 7-ფიჩორის №6 ბორცვი; 8-ანაკლია II; 9-ერგეტა (IV ფენა); 10–ნოსირი III (I ფენა); 11-ნამჭედური (VI-III ფენები); 12-ხოლოქისპირა ბორცვი (VI- III ფენები);13-ქვემო ჭალადიდის ზურგა (ქვედა ფენა); 14-ქვემო ჭალადიდის II უბანი; 15-ყულევი (II-III ფენები); 16-ცივა; 17-ანაკლია II-ის მიმდებარე ბორცვები; 18-ბაქსანია; 19-დაბლაგომი; 20-მუხურჩის ნაწისქვილარი; 21-ლეხაინდრაო; 22-ოჩხომური; 23-ნოქალაქევი; 24-ფახულანი; 25-ზემო ღუმურიში; 26-ფიჩორის №4 ბორცვი; 27-ნაოხვამუ (III ფენა); 28-მახინჯაური; 29-ფიჭენარი; 30-მაჭარა №2 დიუნა; 31-სოხუმის მთა; 32-ბომბორა; 33-კისტრიკი; 34-ტამიში; 35-ლერჭეხა ; 36-კიწია; 37-გაჭედილი; 38-ნახუნაო; 39-კურზუ; 40-დოშაყუ; 41-ითხვისი; 42-სახოველა; 43-კარახტინი; 44-ცხეთა; 45. ნამარნუს ჩრდილოეთი ბორცვი; 46. გულეიკარი; 47. ეშერა; 48. მგუძირხვა; 49. ამჟახარა

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute of Archaeology of the European University

FUNERARY CUSTOMS IN THE KINGDOM OF KARTLI IN THE ANTIQUE-EARLY MEDIEVAL PERIOD

PART I

Temur Bibiluri,

Archaeologist; Chief Curator of Museum Collections at the Apolon Kutateladze Tbilisi State Academy of Arts

ABSTRACT

This paper is devoted to the study of the cult of the dead, and of the process from death to burial, in the Kingdom of Kartli (Iberia) in the Antique and Early Medieval periods; it is the first part of a series of separate articles. The introduction presents the general historical background of the subject, from the fall of the Kingdom of Colchis to the formation of the Kingdom of Kartli, and from the pagan pantheon to the establishment of Christianity. In examining the subject, attention is focused on the significance of funerary monuments, whose analysis is essential for drawing objective conclusions in the study of the ethnocultural processes and the pre-Christian ritual in the Kingdom of Kartli. Accordingly, the article emphasizes the archaeologically attested types of burial, the position and orientation of the deceased, grave goods, and, more generally, the elements associated with the honouring and burial of the dead.

The second part of the paper is devoted to a critical review and clarification of the Georgian terminology relating to the burial of the dead (burial rite, interment rite, and individual, paired, family, and multiple burials).

The material studied demonstrates that the funerary monuments of the Kingdom of Kartli reflect a consistent development of beliefs and ritual practices connected with the cult of the dead during the transition from paganism to Christianity. The critical revision of the terminology of the burial rite, in turn, lays the groundwork for further, more detailed, and methodologically more robust research, which will be continued in the subsequent articles of the series.

Keywords: *Antique period, Early Middle Ages, grave, burial rite, grave goods.*

ISSN 2960-9704

This work, "Funerary Customs in the Kingdom of Kartli in the Antique-Early Medieval Period", is an attempt to study the cult of the deceased, including the process from an individual's death through burial. It will be published as a series of separate studies in the scholarly journal "Archaeology" of the Academician Andria Apakidze Institute of Archaeology.

The first, introductory, part of the work is devoted to: 1. a general overview of the issue; 2. an attempt to define and establish the concepts connected with the honoring and burial of the deceased.

1. General overview of the subject. The period from the 4th-3rd centuries BC to the 4th century AD represents one of the most significant segments in the history of Georgia. It was precisely at the turn of the 4th-3rd centuries BC that the decline and fall of the Kingdom of Colchis occurred, followed by its unification with the newly formed Kingdom of Kartli; the political (and not only political) center of the unified Georgian polity shifted northward, into inner Kartli, specifically to the confluence of the Mtkvari (Kura) and Aragvi rivers, where a new kingdom was formed; the process of urbanization began and somewhat later intensified; the formation of the pagan pantheon of the indigenous Georgian population and, correspondingly, the consolidation of religious beliefs and conceptions into a unified, coherent system was completed; and, as a result of contact with the outside world, this system was enriched and diversified.

The culmination of this whole lengthy and multifaceted process was the arrival of Christianity, its proclamation as the state religion, and, after a rather long and difficult path, its establishment among the broad masses of the population.

Clearly, the events enumerated above originated and developed within the fabric of the Georgian tribes themselves, and were conditioned, on the one hand, by the ethno-psychology and ethnic culture of the population, and, on the other, by influences arriving from the outside world through various channels.

It was precisely these influences that created the situation in the country which Leonti Mroveli conveyed in his well-known phrase: "six languages were spoken in Kartli…". I will address this passage, as well as other examples drawn from national and foreign-language narrative and documentary written sources, in the appropriate place.

Ethnic culture belongs to that category of concepts which, because of its seemingly straightforward content, appears very easy to read, yet to this day contains a whole array of unknowns that remain wholly undeciphered or are difficult to resolve.

Yet without a thorough, comprehensive analysis of the culture and general way of life (modus vivendi) of both the indigenous population and the various ethnic groups that arrived in the country at different times and in different circumstances, it is impossible to explain, even approximately, any given historical event or the processes taking place in the life of a society. It is impossible, and, as a rule, reasoning built on the analysis of any single aspect of the life (the past) of an ethnos – let alone of the entire population of a country – taken out of context leads to erroneous conclusions. That is, when studying even a particular segment of the life of a society, the methodological foundation must be that definition of culture which encompasses every sphere of human life, both material and spiritual [Sapir E. 1993:466].

For the study of the ethnocultural processes taking place in the Kingdom of Kartli during the period under consideration, decisive importance attaches to archaeological material, particularly funerary monuments.

Specifically, a complete analysis of the types of burials, the burial rite, the material goods, and other elements connected with the complex, together with a correlation of the results obtained with data from other categories of sources, provides a new key for studying the socio-economic, political, and spiritual life of the population of the Kingdom of Kartli.

The ritual connected with the honoring and burial of the deceased is determined by several parameters. Among these, religious beliefs and conceptions are primary and regulatory. But conclusions drawn on their basis alone cannot fully reflect an objective picture.

In determining the ritual under consideration, many other aspects must also be taken into account – in

particular, the social standing of the deceased, their material circumstances, and the vestiges and fashions that existed at a given time within a given society and within a particular social stratum of that society, and so on.

There is another important issue. Unlike those constituent elements of the ritual that are well attested in closed complexes, other aspects have not survived to our day in full. Accordingly, a more or less objective reconstruction of the religious and ethical-moral code of earlier epochs becomes possible only through the comprehensive study of every type of historical source and their mutual correlation.

The customs connected with the cult of the deceased are determined, over the course of centuries, by the religious beliefs and conceptions formed and established within the fabric of a given ethnic culture.

Over time, the beliefs and conceptions connected with the cult of the deceased underwent change and were enriched with ever-new elements.

Unlike closed complexes, in which the various segments of this ritual are well attested, pre-Christian religious beliefs and conceptions have, in most cases, survived only quite fragmentarily in written sources and in popular consciousness. This is especially evident when comparing pre-Christian data preserved in Georgian and foreign-language (Ancient Egyptian, Akkadian-Sumerian, Greco-Roman) narrative and documentary written sources.

For precisely this reason, in the study of the customs connected with the cult of the deceased in the pre-Christian epochs – in ethnic cultures generally, and to an even greater degree on the territory of Georgia – decisive importance is attached to archaeological monuments. This is due, on the one hand, as I have said, to the relative scarcity of other kinds of sources and, I would not be wrong to say, to their incomplete study; and, on the other hand, to the greater documentary value and reliability of archaeological sources – provided, of course, that they are correctly recorded and subsequently properly interpreted.

And yet, a more or less objective reconstruction of the principal features of the religious and ethical-moral code of earlier epochs becomes possible only through the comprehensive study of every type of historical source and their mutual correlation.

The honoring and burial of the deceased is a multi-component and rather complex process, of which three elements are archaeologically attested: 1. the type of grave; 2. the position and orientation of the deceased – that is, in my own classification, the burial rite proper (discussed below); and 3. the grave goods – the material objects included in the complex; more rarely, an epitaph erected over the grave or the remains of a commemorative feast [Binford L.S. 1971:21-23].

To determine the ethnic, religious, and social affiliation of the deceased, as well as their material circumstances, it is necessary, in addition to the points listed above, to establish the chronological framework of the cemetery and the time at which the grave was made – and, naturally, to take the specific historical situation into account.

Failure to take even one of these elements into account, or an incomplete study of it, will inevitably lead to incorrect conclusions.

A funerary complex, and even more so a cemetery, offers a unique opportunity to reconstruct, with maximal objectivity, not only questions of the economic and political life and social stratification of a given society, but also the ethnic composition of the individual communities making up that society and various aspects of its religious life.

To achieve these results, I repeat, it is necessary to record, study, and reconstruct the cult of the deceased, their burial, and subsequent practices with the greatest possible precision.

Unfortunately, the state of the recording of funerary monuments (at least to judge by published material) is, in a number of cases, far from satisfactory.

Because of all this, we have lost, and continue to lose, a great deal of interesting and noteworthy information, and, correspondingly, the conclusions drawn are incomplete and lack objectivity.

To illustrate this point, I will cite the following example.

ISSN 2960-9704

Among the elements making up the customs connected with the cult of the deceased, the material goods are the most rapidly changing over time. At the same time, it is precisely the material goods that are given priority in the study of the deceased's ethnic, religious, social, or other characteristics. However, in itself, and without taking into account the other components of the complex, the grave inventory alone cannot serve as a determining factor in the study of the questions listed above.

Examining the grave inventory in isolation from the settlement (if any), from the cemetery located at that settlement and the position within that cemetery of the complex under study, from the type of grave, the burial rite, and its date, and without taking into account the issues mentioned above, presents an incomplete and, most regrettably, an incorrect picture of the past.

In itself, the grave inventory is the component through which a direct connection is established between the deceased and their material and social standing. In a number of cases, the material goods also provide certain information about the religious affiliation of the deceased. However, by studying the grave inventory alone – I repeat – without taking other data into account (for example, material originating from settlements), it is impossible to arrive at sound, objective conclusions in the study of the history of religion, or, again, of questions of social stratification or ethnic affiliation.

Without taking all of the above circumstances into account, it is difficult to judge when the grave inventory reflects only the material means of the deceased, and when it reflects their social status or religious affiliation.

For the sake of illustration, I will briefly touch upon two very interesting groups of objects that have been repeatedly discussed and analyzed.

1. Among the diverse and numerous metalworking monuments of the Late Bronze–Early Iron Age in Georgia and Transcaucasia generally, bronze belts stand out on many counts; the number found, since the date of their discovery (Fr. Bayern, the Samtavro field, 1872), has exceeded forty in Georgia alone.

The study of the belts found in Georgia has, for the most part, been carried out in isolation, detached from the funerary complexes. Almost no researcher engaged in the study of bronze belts has examined the find-spot and cemetery, or the funerary complex (the sex of the deceased, the grave inventory), in which a given belt was found.

Accordingly, conclusions were drawn solely on the basis of an artistic-stylistic analysis of the object under study and other items similar to it in terms of decoration. Conclusions reached by such means are, in a number of cases, at variance with the actual situation.

Bronze belts, in historical Greater Mtskheta and the surrounding sites (Narekvavi, Tserovani, Nabaghrebi), have been found exclusively in the graves of men, some of whom, at least, unquestionably stood out by their social status. In confirmation of this, one may point to the fact that, in this category of graves, together with the belts, ceramic vessels, jewelry, and – most importantly – weapons of war are found in markedly large quantities. In several graves of the same category, insignia of authority have also been attested (standards, maceheads, etc.) [Bibiluri T. 2021:174].

The same may be said of the openwork bronze buckles, which, from closed complexes, have been found only in women's graves; moreover, part of the accompanying inventory, in which items of specifically cultic purpose stand out in number, draws attention [Bibiluri T. 2001:9,10].

This circumstance, I believe, offers a temptation to carry out a fresh study of these most important monuments of Late Bronze-Early Iron Age and Late Roman-period metalworking from a new angle. I am convinced that the results of such a study would provide not only different but also rather interesting additional information.

There is one more, very important issue that must necessarily be addressed. In the study of a funerary complex, almost every object it contains is subjected to scrupulous analysis (which is entirely natural); however, with rare exceptions, such an important element of the burial rite as the orientation of the grave's long axis and of the remains laid within it has, save for one or two exceptions, never become the subject of atten-

tion [Ramishvili R. 1979:58; idem 1983:112; Nadiradze J. 1975:76; Bibiluri T. 1983; idem 1998; Chikhladze V. 2015:161-165].

What is more, very often the orientation is not even properly recorded. The measurement of the orientation of the grave and of the deceased with due precision is almost entirely neglected.

I could list dozens of works published over various years in which the only thing said about orientation is that "the orientation does not follow any particular regularity", or "burials in the cemetery were made in any direction whatsoever". Moreover, there are publications in which orientation is not mentioned at all, or in which only the alignment of the grave's construction is given, and so on. The number of such works is so great that listing them would serve no purpose.

Yet, through the precise recording of the axis (orientation) of the grave's placement, taking into account palaeoastronomical, astronomical, and other data, it is possible to obtain a good deal of noteworthy information – among other things, to establish the time of year at which a particular grave was made [Farmakovsky B.V. 1901:17; Gumel Ya.I. 1936:214; Bibiluri T. 1983:40-42].

In 1976-1979, while working as part of the Samtavro detachment (headed by Mr. Giorgi Manjgaladze) of the permanent archaeological expedition to Mtskheta of the Center for Archaeological Research (headed by Academician Andria Apakidze), I had the opportunity to measure, to a precision of degrees and, in a number of cases, minutes, 90 graves in the northern sector of the urban cemetery of Greater Mtskheta (the Samtavro field) – predominantly stone-cist and tile-graves – of which 50 graves had been laid out with a deviation southward from the main east–west axis. These graves were accordingly made in winter.

Because of the scarcity of material, it is difficult to draw far-reaching conclusions; nevertheless, it was unquestionably confirmed that the mortality rate during the winter period was considerably higher than in other periods of the year [Bibiluri T. 1983:42].

The analysis of other data recorded in the course of studying a funerary complex is also of great importance. Here are a few examples:

1. Through the study of the sex and age of those buried in the northern sector of the urban cemetery of Greater Mtskheta, and by comparing the data obtained with data from other chronological groups, it emerged that the life expectancy of the inhabitants of Greater Mtskheta and its environs increased, in the Late Antique period, by 10-15 years compared with earlier periods [ibid.].
2. A further example. In the tile-graves studied to date on the territory of the Kingdom of Kartli, in the performance of the ritual connected with the cult of Charon (placing a coin in the mouth or hand), a Parthian coin was never once used.
3. The study of the cemeteries of the Hellenistic-Late Roman period of the Kingdom of Kartli reveals that, in burial, the legal standing of women and men did not differ greatly. In any case, in the graves of the Kingdom of Kartli of this period, the grave inventory of women and men was nearly uniform. The only difference lies between the character of the clothing or jewelry characteristic of one sex or the other, and in the diversity, quality, and quantity of the grave goods among representatives of different social strata. However, I repeat, women and men belonging to the same social stratum were, in fact, furnished with grave goods of essentially the same composition and quantity.

I believe that equally interesting and noteworthy information could be obtained in the study of cemeteries of any epoch and region, given a maximally thorough and precise recording.

Among the customs connected with the cult of the deceased, one of the most stable components over time is the position and orientation of the deceased's body in the grave. Before the spread of Christianity and, later, of Islam, it was above all these two components that determined the ethnic and religious affiliation, social status, and material means of the deceased. Both of these components were shaped and strictly determined in accordance with the religious and other codes formed and codified within the fabric of a given ethnic culture.

A thorough analysis of cemeteries, of the types of graves, of the burial customs, and of the material goods

ISSN 2960-9704

attested in the complexes, together with a correlation of the results obtained with data from other categories of sources, provides a new key for the study of the ethnic, socio-economic, political and, again, spiritual life of the population of Georgia, from the early Antique-Hellenistic period until the arrival and establishment of Christianity.

2. On the question of defining the concepts connected with the burial of the deceased.

The Georgian language recognizes a number of concepts connected with the cult of the deceased, each of which, over time, acquires a particular meaning. These include: "damarkhva", "dapvla", "dakrdzalva" ("interment", "burial", "entombment"); "samarkhi", "sakrdzalavi" ("grave", "burial place"), and others.

These concepts were examined in thorough detail by the ethnographer Stepane Menteshashvili in his short but, in many respects, interesting article "On the Terminology of the Burial of the Dead and of Burial Places" [Menteshashvili S. 1944:163-176]. This study, written nearly 80 years ago, remains to this day the only fully-fledged treatment of the subject in the field of Georgian archaeological research.

Some of the concepts studied by the late researcher Stepane Menteshashvili (e.g., "samare", "samarovani", "dakrdzalva", "akldama" / "interment", "cemetery", "entombment", "sepulcher") have become firmly established in Georgian archaeological (and not only archaeological) literature. Others still require further study and clarification.

Unfortunately, since the publication of Mr. Stepane Menteshashvili's article, these highly important issues have scarcely become a subject of study among Georgian researchers. Individual studies devoted to particular archaeological (not only funerary) concepts have not substantially altered the situation [Apakidze A. 1966:7-11; Mindiashvili G. 1980:175-186; Bibiluri T. 1983:9-12, 25-29].

Besides the concepts mentioned above, the Georgian language preserves a number of other words capable of enriching and bringing greater clarity to questions connected with the death and burial of the deceased.

In particular, among the concepts requiring clarification are "dakrdzalvis tsesi" ("burial rite") or "damarkhvis tsesi" ("interment rite"), which are used interchangeably with the terms accepted in the English, German and Russian – language specialist literature ("Mortuary Practices" and "Burial ritual"; "Bestattungsritual" – "Rituale zur Bestattung" and "Bestattungsmethode"; «Pogrebalny obryad»/«Погребальный обряд», «Sposob zakhoroneniya»/«Способ захоронения»); however, in terms of content, there is a considerable difference between these attested concepts (particularly in relation to the English "Mortuary Practices").

The English "Burial ritual," the German "Bestattungsmethode," and the Russian «Sposob zakhoroneniya» denote the laying to rest, in a previously prepared grave, of the remains of a deceased person who has already been fully prepared in advance.

"Mortuary Practices," "Bestattungsritual," and «Pogrebalny obryad», on the other hand, encompass every stage connected with the cult of the deceased – the performance of the rites preparatory to burial (washing, dressing, and so on), the construction and preparation of the grave structure, the position and orientation of the deceased, and the grave inventory.

Different specialists use somewhat different terminology and sequencing. Particularly interesting is the scheme of the American researcher Prof. Lewis Binford, one of the founders of processual archaeology, which comprises the following actions: 1. preparation of the body; 2. treatment of the body; 3. placement of the deceased; 4. construction of the grave; 5. orientation and position of the grave; 6. composition of the grave goods; 8. quantity of the grave goods [Binford L.S. 1971:22].

According to the scheme of Doctor of Historical Sciences Vadim Masson, a study must take into account ethnic, social, and ideological aspects, on which "Mortuary Practices" – «Pogrebalny obryad» – is founded; in archaeological practice these, in turn, consist of three segments: 1. grave goods; 2. "Burial ritual" – «Sposob zakhoroneniya»; 3. construction of the grave [Masson V.M. 1976:150; fig. in text 17]. According to Christian dogma as well, the honoring and burial of the deceased consisted of five, albeit different, stages: 1. the rite of preparing the body, performed before burial; 2. the rite performed on the way to the church or the place of

burial; 3. the rites performed immediately before burial; 4. the act of burial itself; 5. the rites performed after burial.

The Old Georgian language recognizes every one of the elements connected with the cult of the deceased mentioned above. They are well differentiated in literary monuments. For example, I will cite the 5th-century hagiographic monument "The Martyrdom of the Holy Queen Shushanik," in which the entire process, from death to burial, is set down with stenographic precision: the blessed Bishop Ioane brought the holy and precious shroud to wrap her in; together with others they raised up her much-worn body, washed it, and clothed it in that cloth (compare: "and they took the body of Jesus and wrapped it in linen cloths with the spices, as was the burial custom of the Jews" [John 19:40]) … and then the two bishops – Ioane and Apots – together with the whole congregation, with spiritual psalmody and lit tapers and fragrant incense, raised up the precious bones and brought them out into the holy church … and they laid to rest the holy and glorious, honored relics of Saint Shushanik in the place prepared for them [Iakob Khutsesi. 1987:242,243].

The cited passage sets out the complete ritual from the death of the deceased through burial: namely, the preparation of the body for burial ("… swiftly brought … the holy and precious shroud to wrap her in. And together with others we raised up her much-worn body … and washed it … and clothed it in that cloth …"); the transfer to the church and the performance of the rite preceding burial ("and then the two bishops – Ioane and Apots-, together with the whole congregation, with spiritual psalmody and lit tapers and fragrant incense, raised up the precious bones and brought them out into the holy church"); the preparation of the grave and the burial of the remains ("we laid to rest the holy and glorious, honored relics of Saint Shushanik in the place prepared for them").

Equally important for this question are the accounts found in the works of the Georgian historians Vakhushti Batonishvili and Teimuraz Batonishvili.

"They would bury the dead with all their garments, weapons, and jewelry" [Batonishvili Vakhushti. 1973:24].

Teimuraz Batonishvili provides further detail on this account of Vakhushti's: the mourners "… would place in the mouths of dead men gold and silver coins together with their brave men's jewelry and weapons, and of women, women's jewelry, and thus would give them honorable burial (dapvla/burial, damarkhva/interment – T.B.) in the earth" [Batonishvili Teimuraz. 1848:51].

Both works fully convey one particular aspect of the ritual connected with the burial of the deceased in pre-Christian Georgia.

As we have seen, Georgian national tradition recognized not only the process connected with the cult of the deceased, but also distinguished the pagan burial rite from the Christian one [Bibiluri T. 1983:11].

The cited passages also clearly show that the concepts "dakrdzalva" – "damarkhva" denote the laying to rest, in a previously prepared grave, of remains that have been fully prepared in advance in accordance with the customs prevailing at a given time [ibid.].

Thus, "dakrdzalvis tsesi" ("burial rite") corresponds entirely to the English "Burial ritual," the German "Bestattungsmethode," and the Russian «Sposob zakhoroneniya». Accordingly, it would be incorrect to use this term in a broader sense, adding to it those elements connected with the cult of the deceased that go beyond the position, orientation, and accompanying goods of a deceased person laid to rest in a previously prepared grave.

The monuments of Old Georgian literature have also preserved for us one further concept, which fully reflects the entire cycle connected with the cult of the deceased and corresponds precisely to the English "Mortuary Practices," the German "Bestattungsritual," and the Russian «Pogrebalny obryad».

This is **"samkvdro tsesi"** ("the rite of death"), found in Basil of Zarzma's "Life of Serapion of Zarzma": with fitting chant, an abundance of candles, and fragrant incense they anointed him and laid him in the grave, which he himself had prepared to the east of the sanctuary … and thus they completed **the rite of death** [Zarzmeli Basil, 1978:118; KM.1. 1987:674, 675] (emphasis mine — T.B.).

That the concept **"tsesi samkvdroi" ("samkvdro tsesi")** fully reflects the entire ritual of honoring the de-

ceased is clearly evident from the cited passage. “Samkvdro tsesi” denotes both mourning and lamentation, and the preparation of the deceased’s remains and their burial in a previously prepared grave.

“Samkvdro tsesi” is a universal concept, equally applicable to the customs conditioned by any religious code, and it may be used in both archaeological and ethnographic research.

I will now turn to a further group of concepts connected with the funerary rite that are widely used in the archaeological literature. Among these are “individual grave,” “paired grave,” “family grave,” “kin grave” (or “clan grave”), and “collective grave.” Very often the concepts in question fail to reflect the actual situation and, on the contrary, distort the objective picture. Accordingly, each of the terms named here requires clarification, and in some cases, replacement by a new concept.

I will examine each concept in turn, drawing on appropriate examples.

1. The individual grave.

In the literature devoted to funerary monuments, the most firmly established and most frequently used concepts are “individual grave” and “individual burial”: “in the earlier pit-graves only a single deceased individual is buried, which is why such graves are called individual graves” [Archaeology of Georgia. 1959] (emphasis mine – T.B.). “The majority of pit-graves, as we can confirm from their descriptions, are individual, i.e., intended for a single person” [Kalandadze Al. 1980:24]; “…all the graves of the Satvlistskali cemetery … are individual…” [Pitskhelauri K. 1973:61], and so on.

We rarely encounter a variant of this term; for example, Academician Levan Chilashvili used “single burial” interchangeably with “individual burial” (“pit-graves are found predominantly with single burial…”) [Chilashvili L. 1964].

In reality, the concept “individual grave” does not always denote the burial of a single individual. A grave may contain two or more deceased individuals, yet still be considered “individual,” that is, made for a single deceased person.

For example, in one of the mound-graves excavated near Lake Sevan in Armenia, thirteen individuals were laid to rest around a single deceased person, considered to have been sacrificed as captives or slaves for the principal deceased [Piotrovsky B. 1949:58]. The point under discussion is illustrated still more clearly in three kurgans excavated near the village of Akhmakh (Nagorno-Karabakh, Azerbaijan), where, alongside a deceased individual buried in a supine, extended position, sacrificed persons placed in a seated position had been interred with them (Grave N1 – three; Grave N2 – two; Grave N3 – eight individuals). The study of the skeletons revealed that the principal deceased differed, in a number of anthropological features, from the accompanying individuals [ibid.; cf. Tushishvili N. 1971:75,76].

A similar fact has been confirmed in Georgia at the Late Bronze Age cemetery of Madnistskali. The excavator of the monument, Candidate of Historical Sciences Nikoloz Tushishvili, wrote that, on the covering slab of the principal grave of Mound II, “there lie two graves directly connected with it. Of these, the second grave draws particular attention, in which river pebbles were scattered over a sharply flexed skeleton, creating the complete impression that the deceased had been stoned. It is noteworthy that in this instance we are dealing with the custom of sacrificing a slave or a captive, or of a servant accompanying a distinguished person into the “afterlife” [Lordkipanidze Ot. 1972:74].

A similar situation was confirmed in the kurgans excavated on the Alazani plain. In Kurgan N1, several deceased individuals were found. The excavator of the monument, Shio Dedabrishvili, considered that Kurgan No. 1 had been intended for one deceased individual, while the rest represented sacrificed persons [Dedabrishvili Sh. 1979:22–24].

The so-called “warrior’s grave” (N9) was excavated at the site of ancient Vani, in which “…several skeletons were found. In its central part was buried the principal deceased (emphasis mine – T.B.), who, judging by the grave goods, must have been a distinguished warrior”.

“In the southern part of the grave-pit, at the feet of the principal deceased, some ten centimeters higher

up, two more skeletons (of a woman and a man) were found … the second skeleton lay upon the skeleton of a dog" [Lordkipanidze Ot. 1972:203].

In 1884, A. Bobrinsky excavated a kurgan on the left bank of the river Tiasmyn, in whose central position lay the principal deceased – a woman – with a man at her feet [Bobrinsky A. 1901]. As O. Ganina quite rightly concluded: "the meager grave goods and the position of the deceased testify that this was a servant-slave, sent to accompany her mistress into the afterlife" [Ganina O. 1960:167].

The examples cited show that all of these graves were made for a single deceased individual, while all the remaining deceased individuals represent sacrificed persons – that is, one of the constituent elements of a given "samkvdro tsesi" (death rite).

Accordingly, the complexes discussed should be regarded not as paired, family, or collective graves (these terms are discussed below), but as individual graves. In full, this category of burial place may be called **"an individual grave with human sacrifice(s) "**.

Thus, an individual grave is a burial structure intended for a single deceased person. However, at a certain stage in the development of society, individuals sacrificed for the purpose were also interred in an individual grave alongside the principal deceased (that is, the person for whom the grave was actually built). In this case, the grave remains, nonetheless, individual [on human sacrifice for the deceased, see Bichurin N.Ya., Kovalevsky A.P. 1956:147; Rashid ad-Din. 1960:19].

"The paired grave" (paired burial, twin burial – Zwillingsbestattung, paarweise Bestattung – parnoye pogrebeniye, parnoye zakhoroneniye).

Here, too, there is no unanimity among researchers regarding the use of this term. It has become an incorrect tradition to apply the concept of "paired grave" to every case in which a burial place was used to honor, in general, two deceased individuals – for example, a mother and child, a father and child, two men, two women, or two children.

I am reviewing some examples. In individual graves of this cemetery (Neron-Deresi – T.B.), there are also cases of paired burial (emphasis mine – T.B.) (for instance, of a woman and a girl of about ten years of age).

"…it was the grave of adults (N5,6). In them, besides the bones of the principal deceased, several fragments of human bone were found that did not belong to the first individual, indicating secondary use of the stone cist" [Sinauridze M. 1977:185].

The concept "principal deceased" is entirely out of place here, since "principal deceased" denotes the person for whose honor a given grave was specifically built (made). Moreover, if a principal deceased exists, the remains of the individual(s) sacrificed "for the principal deceased" ought to be found alongside them.

In the case under discussion, this circumstance is not apparent; on the contrary, the person for whom the grave was actually made appears to have been pushed aside and crowded out at the time of the second burial (according to the author, at the time of the first, i.e., principal, burial). In connection with the concept under discussion, I would note that, in the Georgian reality of this period (5th-6th centuries AD), it is, generally speaking, impossible to speak of a "principal deceased". I do not think this should be a matter of dispute.

Instances of the incorrect use of this concept are also found in the foreign-language literature. Russian archaeologists, for instance, not infrequently use this term («parnoye zakhoroneniye») in cases involving the burial of two children, two women, and so on.

Thus, for example, I. Marchenko regarded as "paired" every grave in which a skull and a child were buried together [Marchenko I. 1957]. O. Ganina, for her part, regarded as "paired" every grave in which two, four, or more deceased individuals were recorded [Ganina O. 1960].

Further examples could be multiplied, but those already cited suffice to clarify the essence of the matter. One thing is beyond doubt: all such graves belong to other groups, which I shall discuss below.

The family grave. This is a concept that is used comparatively rarely in the Georgian archaeological literature. A certain preference is given to another, in my view rather awkward, expression – "collective grave". I will

address this latter term below; here, I return to the concept of the "family grave".

The concept "family grave" denotes the burial, in a single grave, of members of a particular family. It may be the burial place of a mother and child, which in our literature is not infrequently, and incorrectly, referred to as a paired grave; or the laying to rest of spouses in a single grave. For greater precision with regard to such graves, it is preferable to use the concept "paired grave", discussed above; family graves also include the burial of parents together with children.

At the urban cemetery of Greater Mtskheta (the Samtavro field), several graves have been studied at various times which were unquestionably intended for two deceased individuals, but in which only a single set of remains was recorded. In every such case, the individual buried was a woman. I believe there can be no doubt as to their belonging to family graves.

At the same cemetery, we excavated a tile-grave (N605), in which we recorded the remains of two adults, a woman and a man. Of these, the bones of one had been carefully gathered into one corner of the grave, with the skull placed on top, and all of the objects intended for both deceased individuals had been arranged for that individual. This was, without any doubt, a family grave.

The multi-person grave. Let us examine one further concept, which I mentioned only just now. This is the "collective grave" – a concept that was, and still is, used in works devoted to funerary monuments.

I will cite only a few instances. "The majority of pit-graves are individual, but there are also collective graves" [Kalandadze Al. 1980:24]; "…the rest represented collective graves" [Chilashvili L. 1964:68]; "…often these graves are collective…" [Pitskhelauri K. 1973:77].

This term, which has become so firmly established in the scholarly literature, like many others, entered our usage from the Russian language (**«Kollektivnoye pogrebeniye»**); however, in connection with the death rite, the concept "collective" is also used in the English-language scholarly literature [Skeates R. and others. 2021:382]. I believe that the concept "collective" is not, after all, a particularly apt one in relation to the death rite – all the more so since the Georgian language possesses a concept, rich in content and fully corresponding to the matter under discussion, namely "samravalkatso" ("of many people").

The concept "samravalkatso" has been preserved for us in the Georgian language through the biblical texts translated into Georgian: "he saw thy ways in the place of the multitude, and knew what thou hadst done" [Jeremiah the Prophet. 2:23].

"and thou shalt go out to the place of the multitude of the sons of the children of the people, which is before the gate of the Harsith gate, and thou shalt read there all the words which I have spoken unto thee. (+ 19,2 Jerem. ZAa) burial place, sepulcher/ak(a)ldama ZA.

"Therefore, behold, the days come, saith the Lord, that this place shall no more be called Tophet, nor the place of the multitude, the son of Hinnom, but the place of the multitude of slaughter" [Jeremiah. 2:23].

"And it shall come to pass in that day, that I will give unto Gog a place of renown, a grave in Israel, a place of the multitude of those who come from the east of the sea; and they shall stop the noses of the passers-by; and there shall they bury Gog and all his multitude, and it shall be called the valley of the multitude of Gog" [Ezek. 39:11].

Sulkhan-Saba Orbeliani likewise draws on the corresponding examples from the biblical texts translated into Georgian in explaining the concept "samravalkatso": "samravalkatso (+ 19,2 Jerem. ZAa), burial place, sepulcher/ak(a)ldama ZA. burial place (Ezek. 39:11) B. tomb of bones, or ravine C" [1993:40].

Both the biblical texts translated into Georgian and Sulkhan-Saba Orbeliani's work show that "samravalkatso" is a universal concept (a "multitude" valley, village, grave), by which a foreign term may fully be replaced.

This concept has also been recorded in connection with graves in an online dictionary of architecture: "samravalkatso-kurgan; a fortified grave enclosed by a rampart, comprising several tombs."

In 1979, the Tsilkani detachment (headed by Vakhtang Nikolaishvili) of the permanent archaeological expedition to Mtskheta (headed by Academician Andria Apakidze) studied Late Antique–Early Medieval monu-

ments (the remains of a settlement, a church, and a cemetery) in the village of Tsilkani, among which a well-built tomb of dressed stone stood out on many counts.

"In the tomb, eight deceased individuals were found laid to rest – all men. Seven of the deceased were buried, in Christian fashion, on funerary biers and in the space between them – supine, extended, with the head to the west. One deceased individual, however, was buried in the floor of the tomb, at the head of Bier I... the Tsilkani tomb is clearly that of a high-ranking cleric" [Apakidze A. and others. 1982:200, 201].

To this tomb, distinguished on so many counts, the concept discussed above applies precisely – "a samravalkatso (multi-person) tomb".

Such is my own brief analysis of the questions connected with the death rite. In closing, I wish to say, in all sincerity, that I would be grateful to every colleague versed in the questions presented here who does not spare the effort to critically evaluate this attempt of mine. Such engagement can only benefit the matter at hand, and may, I hope, help to kindle further interest in the study of these highly important questions.

BIBLIOGRAPHY:

1. Apakidze A. Hill, hill-settlement, mound-burial. Questions of the History of the Peoples of the Caucasus. Collection dedicated to the 70th anniversary of the birth and the 50th anniversary of the scholarly, pedagogical, and public activity of Academician Niko Berdzenishvili. "Metsniereba," Tbilisi 1966. (Geo.)
2. Apakidze A. Mtskheta, vol. VI. Results of the Archaeological Research of 1976-1979. "Metsniereba," Tbilisi 1982. (Geo.)
3. Bagrationi Vakhushti. Description of the Kingdom of Georgia (Geography of Georgia), edited by T. Lomouri and N. Berdzenishvili. Publishing House of Stalin Tbilisi State University, Tbilisi 1941. (Geo.)
4. Bagrationi Vakhushti. Description of the Kingdom of Georgia. Kartlis Tskhovreba (The Georgian Chronicles). Text established from all the principal manuscripts by Simon Kaukhchishvili, vol. IV. "Sabchota Sakartvelo," Tbilisi 1973. (Geo.)
5. Batonishvili Teimuraz. History from the Beginning of Iveria, that is, Georgia, which is All of Georgia. St. Petersburg, 1848. (Geo.)
6. Bibiluri T. Tile-Graves in Antique-Period Georgia. Candidate's dissertation for the scholarly degree of Candidate of Historical Sciences. Tbilisi 1983. (Geo.)
7. Bibiluri T. The Cemetery of the Pitiakhshes of Kartli at Armaziskhevi (An Attempt at a New Interpretation of the Burial Customs), Questions of the History of Culture. "Irmisa", Tbilisi 1998. (Geo.)
8. Bibiluri T. On the Purpose of the Georgian Bronze Openwork Buckles. Georgian Art of the Pre-Christian Period. Materials of the Second Scholarly Session of the Shalva Amiranashvili State Museum of Georgia. Tbilisi 2001. (Geo.)
9. Bibiluri T. Review of Shota Iremashvili's Work "The Archaeological Monuments of the Khekordzula Ravine". Historical-Archaeological Journal "Archaeology" of the Academician Andria Apakidze Institute of Archaeology, N4. "AUREUS", Tbilisi 2021. (Geo.)

ISSN 2960-9704

10. Chikhladze V. The Cemetery of Zhinvali. The Pre-Christian-Period Cemetery of Zhinvali (Catalogue and Study). Tbilisi 2015. (Geo.)
11. Chilashvili L. The Site of Urbnisi (A Historical-Archaeological Study). Publishing House of the Academy of Sciences of the Georgian SSR, Tbilisi 1964. (Geo.)
12. Kalandadze Al. Pre-Antique-Period Funerary Complexes of the Samtavro Cemetery. Mtskheta, Results of Archaeological Research, vol. V. "Metsniereba," Tbilisi 1981. (Geo.)
13. Khutsesi Iakob. The Martyrdom of Shushanik. Georgian Literature, vol. 1. "Nakaduli," Tbilisi 1987. (Geo.)
14. Lordkipanidze Ot. Archaeological Excavations at Vani, 1969. Vani I, Archaeological Excavations 1947–1969. "Metsniereba," Tbilisi 1972. (Geo.)
15. Menteshashvili S. On the Terminology of the Burial of the Dead and of Burial Places. Bulletin of the State Museum of Georgia, XII-B. Tbilisi 1944. (Geo.)
16. Mindiashvili G. On the Social Nature of Gora-Settlements. "Matsne," Series of History, Archaeology, and Art History, N4. "Metsniereba," Tbilisi 1980. (Geo.)
17. Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature. Prepared for publication by I. Abuladze, N. Atanelashvili, and others. Tbilisi 1962. (Geo.)
18. Nadiradze J. The Archaeological Monuments of the Kvirila Valley. "Sabchota Sakartvelo," Tbilisi 1975. (Geo.)
19. Ramishvili R. The Ertso Plain in the Late Armazian Period. "Metsniereba," Tbilisi 1979. (Geo.)
20. Ramishvili R. The New Cemetery and Settlement of Zhinvali, Based on Material Excavated in 1971–73. Zhinvali I. "Metsniereba," Tbilisi 1983. (Geo.)
21. Tushishvili N. The Cemetery of Madnistsqali. "Metsniereba," Tbilisi 1971. (Geo.)
22. The Prophecy of Jeremiah. The Mtskheta Manuscript. Prepared for publication by Elene Dochanashvili. "Metsniereba," Tbilisi 1985. (Geo.)
23. Zarzmeli Basil. The Life of Serapion of Zarzma. Georgian Literature, vol. 1. "Nakaduli," Tbilisi 1967. (Geo.)
24. Zarzmeli Basil. The Life of Serapion of Zarzma. Monuments of Old Georgian Literature. "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi 1978. (Geo.)
25. Binford L.R. Mortuary Practices: Their Study and Their Potential. Memoirs of the Society for American Archaeology, No. 25, Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices (1971), 6.10.2010, pp. 6–29. http://www.jstor.org/stable/25146709 (Eng.)
26. Skeates R., Beckett J., Mancini D., Cavazzuti Cl., Silvestri L., Hamilton W.D., Sayle K.L., Crowder K.D., Rolfo M., Angle M. Rethinking Collective Burial in Mediterranean Caves: Middle Bronze Age Grotta Regina Margherita, Central Italy. Journal of Field Archaeology, Vol. 46, Issue 6, 2021, pp. 382–398. (Eng.)
27. Alekshin V. The Burial Rite as an Archaeological Source // Brief Communications of the Institute of Archaeology of the USSR Academy of Sciences, 167. 1981. (Rus.)
28. Bobrinsky A. Kurgans and Chance Archaeological Finds near the Town of Smela. St. Petersburg 1901. (Rus.)

29. Bichurin (Iakinf) N. Collected Information on the Peoples Who Dwelt in Central Asia in Ancient Times. Vol. I. Moscow–Leningrad 1950. (Rus.)
30. Dedabrishvili Sh. The Kurgans of the Alazani Valley. Tbilisi 1979. (Rus.)
31. Ganina O. On Female Burials in Paired Graves of the Scythian Period, 1960. Reports of the Odessa Archaeological Society, I(34). Odessa 1960. (Rus.)
32. Kovalevsky A. Ahmad ibn Fadlan's Account of His Journey to the Volga in 921–922. Kharkiv 1956. (Rus.)
33. Marchenko I. Excavations of the Eastern Necropolis of Phanagoria in 1950–1951. Materials and Research on the Archaeology of the USSR, No. 57. Moscow 1957. (Rus.)
34. Masson V. The Economy and Social Structure of Ancient Societies (in Light of Archaeological Data). "Nauka," Leningrad 1976. (Rus.)
35. Piotrovsky B. The Archaeology of Transcaucasia. Publishing House of Leningrad State University named after A.A. Zhdanov. Leningrad 1949. (Rus.)
36. Rashid ad-Din. Collection of Chronicles. Vol. II. Moscow–Leningrad 1960, p. 19. (Rus.)
37. Sapir E. Selected Works on Linguistics and Culturology. Translated from English, edited with an introduction by Prof. A.E. Kibrik, Doctor of Philology. Progress: Univers, Moscow 1993. (Rus.)

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ В АНТИЧНО-РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОМ КАРТЛИЙСКОМ ЦАРСТВЕ

ЧАСТЬ I

Темур Бибилури ,

Археолог; Главный хранитель музейных коллекций Тбилисской государственной академии искусств им. Аполлона Кутателадзе

АБСТРАКТ

Данная работа посвящена изучению культа умерших в древнем и раннесредневековом царстве Картли, процессу от смерти до погребения, и является первой частью серии отдельных статей. Во вводной части рассматривается общий исторический контекст вопроса — от падения Колхидского царства до формирования царства Картли, от языческого пантеона до установления христианства. При изучении означенного вопроса основное внимание уделяется значению погребальных памятников, анализ которых имеет важное значение для получения объективных выводов в процессе исследования этнокультурных процессов и дохристианских ритуалов в Картлинском царстве. Соответственно, в статье акцентируется внимание на археологически подтвержденных типах захоронений, позе покойного и направленности его тела, погребальном инвентаре и, в целом, на элементах, связанных с почитанием и погребением умерших.

Вторая часть работы посвящена критическому обзору и уточнению грузинской терминологии, связанной с погребением умерших (погребальный обряд, Способ захоронения, индивидуальное, супружеское, семейное и множественное захоронение).

Изученный материал показывает, что погребальные памятники Картлийского царства отражают последовательное развитие концепций и ритуальных практик, связанных с культом мертвых, в период перехода от язычества к христианству. Критический обзор терминологии, относящейся к погребальным обычаям, создает основу для дальнейших, более детальных и методологически убедительных исследований, которые будут продолжены в следующих статьях этой серии.

Ключевые слова: античный период, раннее Средневековье, погребение, погребальный обряд, погребальный инвентарь.

Работа «Погребальные обряды в антично-раннесредневековом Картлийском царстве», представляет собой попытку изучения процесса от смерти человека до погребения. Исследование будет опубликовано в виде отдельных статей в научном журнале «Археология» Института археологии им. акад. Андрии Апакидзе.

Первая, вводная часть работы посвящена: 1. Общему обзору вопроса; 2. Попытке определить и обосновать понятия, связанные с почитанием и погребением умерших.

1. Общий обзор вопроса. В истории Сакартвело (Грузии) IV-III вв. до н.э. – IV в. н.э. является одним из важнейших периодов. Именно на рубеже IV-III вв. до н.э. происходит упадок Колхидского царства и его последующее слияние с новообразованным Картлийским царством; Политический (и не только) центр Государственного объединения картов был перенесён на север, в Шида Картли, а именно на территорий у слияния рек Мтквари (=Кура) и Арагви, и создание нового царства; начало процесса градостроительства и, несколько позже, его укрепление; завершение формирования языческого пантеона коренного населения – картвелов (грузин), соответственно, религиозных верований и представлений в единую организованную систему; обогащение и многообразие, в результате контактов с внешним миром.

Финальным аккордом всего этого длительного и многогранного процесса стало введение христианства, объявление его государственной религией и, после довольно долгого и трудного пути, его утверждение среди широких масс населения.

Очевидно, что перечисленные события зародились и развивались в недрах картвельских (=грузинских) племён и были обусловлены, с одной стороны, этнопсихологией и этнокультурой населения, а с другой – потоками, поступавшими из внешнего мира различными путями.

Именно эти потоки и создали ту ситуацию в стране, которую Леонтий Мровели передал нам в знаменитой фразе: «... в Картли были смешаны все эти племена, а разговорных языков в Картли было шесть...» [Картлис цховреба. 2012:20]. Я вернусь к вышеупомянутой выдержке, а также к другим примерам из картвельских или иноязычных летописях и документальных письменных источников в соответствующем месте.

Этническая культура относится к той категории понятий, которые, благодаря своему содержанию, кажутся очень лёгкими для понимания, хотя и содержат в себе целый ряд неизвестных, не до конца расшифрованных или трудно расшифровываемых.

Однако без комплексного анализа культуры и образа жизни (modus vivendi) коренных или прибывших в страну в разное время и при разных обстоятельствах этносов, невозможно даже приблизительно точно объяснить то или иное историческое событие или процессы, происходящие в жизни общества; это невозможно и, как правило, приводит к ошибочным выводам о жизни (прошлом) этноса и, тем более, всего населения страны, основываясь на анализе какого-либо одного аспекта, вырванного из контекста. То есть при изучении даже определенного периода жизни общества. Методологической основой должно служить определение культуры, включающее все сферы человеческой жизни, как материальной, так и духовной [Эдвард С. 1993:466].

Для изучения этнокультурных процессов, происходивших в Картлийском царстве в рассматриваемый период, археологический материал, особенно погребальные памятники, имеет решающее значение.

А именно, полный анализ типов и способов погребения, инвентаря и других элементов, относящихся к комплексу, а также сравнение полученных результатов с данными из других источников даёт нам новые ключи к изучению социально-экономической, политической и духовной жизни населения Картлийского царства.

Ритуал, связанный с почитанием и погребением умерших, определяется несколькими параметрами. Среди них наиболее значимыми и регулирующими являются религиозные верования и представления. Однако выводы, основанные только на них, не могут в полной мере отражать объективную картину.

ISSN 2960-9704

При определении рассматриваемого ритуала необходимо учитывать множество других аспектов. В частности, важным является социальная принадлежность умершего, имущественное положение, останки, мода, царившая в конкретном обществе и в конкретной социальной страте этого общества в тот период, и т.д.

В отличие от тех составляющих элементов упомянутого ритуала, которые хорошо засвидетельствованы в закрытых комплексах, другие аспекты дошли до нас не в полной мере. Соответственно, восстановление более или менее объективной картины религиозного и морально-этического кодекса предшествующих эпох возможно только на основе комплексного изучения всех видов исторических источников и их взаимного согласования.

Правила, связанные с культом мертвых, определяются религиозными верованиями и представлениями, создававшимися и утверждавшимися на протяжении веков в недрах конкретной этнокультуры.

С течением времени верования и представления, связанные с культом мертвых, претерпевали изменения и обогащались новыми элементами.

В отличие от замкнутых комплексов, в которых различные сегменты упомянутого ритуала хорошо засвидетельствованы, дохристианские религиозные верования и представления письменных источниках и в сознании народа, в большинстве случаев сохраняются довольно фрагментарно. Это особенно заметно при сравнении данных дохристианского периода, сохранившихся в картвельских и иноязычных (древнеегипетских, аккадско-шумерских, греко-римских) повествовательных и документальных письменных источниках.

Вот почему вообще в различных этнокультурах, и в частности, при изучении правил, связанных с культом мертвых дохристианских эпох, зафиксированных на территории Сакартвело (=Грузии), археологические памятники имеют решающее значение. С одной стороны, как я уже сказал, это связано с относительной скудостью других видов источников и, не ошибусь, если скажу, с недостаточной изученностью; с другой стороны, с большей документированностью и достоверностью археологических источников. Конечно, в случае правильной фиксации и последующего понимания.

И все же, восстановление более или менее объективной картины основных моментов религиозного и морально-этического кодекса предшествующих эпох возможно только путем комплексного изучения всех видов исторических источников и их взаимного согласования.

Почитание и погребение умершего – многокомпонентный и довольно сложный процесс, из которых археологически подтверждены три элемента: 1. Тип могилы; 2. Поза-ориентация умершего, или, по моей классификации, собственно способ захоронения (подробнее об этом ниже); и 3. Погребальный инвентарь – вещевые материалы, входящие в комплекс; сравнительно редко – эпитафия, воздвигнутая на могиле, или остатки поминальной тризны [Binford L.S. 1971:21-23].

Для определения этнической, религиозной и социальной принадлежности покойного, а также его имущественного положения, помимо перечисленных моментов, необходимо определить хронологические рамки и время захоронения, разумеется, с учетом конкретной исторической ситуации.

Неполное изучение хотя бы одного из перечисленных элементов, неизбежно приведет к неверным выводам.

Погребальный комплекс, особенно могильник, предоставляет уникальную возможность максимально объективно реконструировать не только экономическую и политическую жизнь, социальную стратификацию данного общества, но и этнический состав отдельных общин, составляющих это общество, и различные аспекты религиозной жизни.

Для достижения вышеперечисленных результатов, повторяю, необходимо с максимальной точностью зафиксировать-исследовать-восстановить культ умершего, его погребение и последующие действия.

К сожалению, состояние фиксации погребальных памятников (по крайней мере, если судить по печатной продукции) в ряде случаев не очень благоприятное.

Вследствие этого, мы утратили и утрачиваем много интересной и примечательной информации; а выводы, соответственно, неполны и необъективны.

Для иллюстрации сказанного приведу следующий пример.

Из элементов, составляющих правила, связанные с культом умершего, наиболее быстро изменяющимся во времени, является погребальный инвентарь. Кроме того, именно вещественный материал является приоритетным при изучении этнических, религиозных, социальных и иных аспектов жизни умершего. Однако, погребальный инвентарь, без учета других компонентов, входящих в комплекс, не может служить определяющим фактором в изучении перечисленных вопросов.

Анализ погребального инвентаря, в отрыве от поселения (при наличии такового), могильника и исследуемого комплекса на этом могильнике, (тип погребения, способ и время захоронения), а также без учёта вышеперечисленных вопросов, даёт нам неполную и, к сожалению, неверную картину прошлого.

Сам по себе, погребальный инвентарь является компонентом, позволяющим установить прямую связь между умершим и его имущественным и социальным статусом; вещественный материал в некоторых случаях также даёт нам определённую информацию о религиозной принадлежности умершего. Однако, изучая только погребальный инвентарь, повторяю, без учёта других данных (например, материалов с поселений), невозможно сделать объективные и положительные выводы при изучении истории религии, а также вопросов социальной стратификации или этнической принадлежности.

Без учёта всех перечисленных выше обстоятельств, сложно обсуждать, когда погребальный инвентарь отражает только имущественный потенциал умершего, а когда – его социальный статус или религиозную принадлежность.

Для ясности кратко остановлюсь на двух весьма интересных и неоднократно обсуждавшихся и анализируемых группах предметов.

1. Среди разнообразных и многочисленных памятников металлообработки позднего бронзового – раннего железного века Сакартвело и Закавказья в целом во многом выделяются бронзовые пояса, число которых с момента их открытия (Фр. Байерн, Самтаврский могильник, 1872 г.) только в Сакартвело превысило сорок.

Почти ни один из исследователей, занимающихся бронзовыми поясами обнаруженных в Сакартвело, не анализировал контекст находки: место обнаружения захоронения (пункт, могильник) и погребальный комплекс (пол погребенного, инвентарь), в котором был найден данный пояс.

Соответственно, выводы делались только на основе художественно-стилистического анализа объекта исследования и других аналогичных по декору предметов. В ряде случаев полученные таким образом выводы отклонялись от реального положения дел.

Бронзовые пояса в исторической Великой Мцхете и соседних памятниках (Нареквави, Церовани, Набагреби) были найдены только в мужских захоронениях, часть из которых, несомненно, выделялись своим социальным статусом. Вышесказанное подтверждается обнаружением в гробницах этого ряда, наряду с поясами, большого количества глиняных сосудов, украшений и, главное, оружия. В нескольких гробницах были обнаружены и символы власти (штандарты, навершия скипетров и т. д.) [Бибилури Т. 2021:174].

То же самое можно сказать и о бронзовых ажурных пряжках позднеримской эпохи, которые из закрытых комплексов были обнаружены исключительно в женских погребениях; кроме того, обращает на себя внимание та часть сопроводительного инвентаря, в которой явно превалируют предметы культового назначения [Бибилури Т. 2001:9,10].

ISSN 2960-9704

Указанное обстоятельство, как мне кажется, даёт возможность исследовать эти важнейшие памятники художественной обработки металла позднего бронзового – раннего железного и позднеримского периодов под новым углом зрения. Уверен, что результаты исследования не только будут отличаться, но и предоставят весьма интересную дополнительную информацию.

Ещё один, весьма важный и неизбежно подлежащий обсуждению вопрос. При исследовании погребального комплекса проводится скрупулезный анализ практически всех входящих в него предметов (что вполне закономерно). Однако, за редкими исключением [Рамишвили Р. 1979:58; Его же. 1983:112; Надирадзе Дж. 1975:76; Бибилури Т. 1983; Его же. 1998; Чихладзе В. 2015:161-165].

Такому важному элементу погребального обряда, как ориентация гробницы и захороненных в ней останков, не уделялся должное внимание. Более того, очень часто, даже фиксация продольной осы не производится должным образом; в большинстве своём, измерение ориентаций гробницы и покойного с должной точностью почти полностью игнорируется.

Я могу перечислить десятки работ, опубликованных в разные годы, в которых утверждается лишь то, что «ориентация на могильнике не подчиняется какой-либо определенной закономерности», «захоронение на могильнике было произведено в любом направлении». более того, есть публикации, где этот элемент погребального обряда вообще не упоминается или приводится только направление гробницы и т.д. Количество таких работ настолько велико, что перечислять их нет смысла.

Однако, фиксируя продольную ось (ориентацию) захоронения с большой точностью, учитывая данные палеоастрономии и другие данные, можно получить ряд интереснейшей информации. В том числе, определить, в какое время года было совершено конкретное захоронение [Фармаковский Б.В. 1901:17; Гумель Я.И. 1936:214; Бибилури Т. 1983:40-42].

В 1976-1979 годах, работая в составе самтаврского отряда (рук. Георгий Манджгаладзе) Мцхетской постоянно действующей археологической экспедиций (рук. акад. Андрия Апакидзе) Археологического исследовательского центра АН Сакартвело, мне представилась возможность, с высокой точностью, вплоть до градусов и, в ряде случаев, минут, измерить 90 захоронений на северном участке городского некрополя Самтавро Мцхеты. Преимущественно, это были каменные ящики и плинфовые погребения, из которых 50 захоронений были ориентированы с отклонением от основной оси восток-запад в сторону юга. Следовательно, указанные захоронения были устроены зимой.

Из-за нехватки материалов сложно делать далеко идущие выводы, одно несомненно – в зимний период смертность была значительно выше, чем в другие времена года [Бибилури Т. 1983:42].

Большое значение имеет также анализ других данных, зафиксированных при исследовании погребальных комплексов. Приведу несколько примеров:

1. Исследование пола и возраста погребенных в северной части городского некрополя Большой Мцхеты и сравнение полученных данных с данными других хронологических групп показали, что продолжительность жизни жителей Большой Мцхеты и его окрестностей в позднеантичный период увеличилась на 10-15 лет по сравнению с предыдущими периодами [там же].
2. В изученных на территории Картлийского царства плинфовых гробниц, при совершении ритуала связанных с культом Харона (помещение монеты в рот или руку), ни разу не использовалась парфянская монета.
3. Изучение могильников Картлийского царства эллинистическо-позднеримского периода показывает, что правовое положение женщин и мужчин не сильно отличалось. Во всяком случае, в захоронениях Картлийского царства указанного времени, погребальный инвентарь женщин и мужчин был почти одинаковым. Разница заключается лишь в особенностях одежды или украшений, характерных для одного из полов, а также в разнообразии, качестве и количестве загробных вещей представителей различных социальных слоев. Однако, повторюсь, женщинам

и мужчинам, представляющим один и тот же социальный слой, в могилу клали фактически одинаковые вещи.

Думаю, что столь же интересную и примечательную информацию можно получить при изучении захоронений любой эпохи и региона, если производить максимально многосторонние и точную фиксацию.

Из правил, связанных с культом умершего, одним из наиболее устойчивых во времени компонентов является расположение и ориентация тела умершего в гробнице. До распространения христианства, а затем и ислама эти два компонента в первую очередь определяли этническую и религиозную принадлежность, социальный статус и имущественное состояние умершего. Оба эти компонента формируются и строго определяются в соответствии с религиозными и иными нормами, созданными и узаконенными в недрах конкретной этнокультуры.

Анализ вещественного материала, подтвержденного в захоронениях, типов святилищ, погребальных правил и комплексов, сравнение полученных результатов с данными других источников дает новые ключи к изучению этнической, социально-экономической, политической и, опять же, духовной жизни населения Сакартвело, начиная с до эллинистического периода, до принятия и утверждения христианства.

2. К вопросу об определении понятий, связанных с погребением умершего.

В картвельском языке существует ряд понятий, связанных с культом умершего, каждое из которых со временем приобретает определённое значение. К ним относятся: дамархва, даплва, дакрдзалва – погребать, хоронить; погребение, сакрдзалави и др., которые подробно рассмотрены этнографом Степаном Ментешашвили в его небольшой, но во многих отношениях интересной статье «К терминологии погребений и могильников» [Ментешашвили С. 1944:163-176]. На сегодняшний день эта работа, созданная почти 80 лет назад, остаётся единственно полноценным исследованием грузинской археологической терминологии, связанной с культом мёртвых.

Часть понятий, исследованных ныне покойным исследователем (напр., самаре-погребение, самаровани-могильник, аклдама-склеп), прочно укоренилась в грузинской археологической (и не только) литературе. Часть же еще требует изучения и уточнения.

Некоторые из понятий, изученных ныне покойным исследователем, прочно вошли в грузинскую археологическую (и не только) литературу (например, «самаре», «самаровани», «дакрдзалва», «аклдама»). некоторые всё ещё требуют изучения и уточнения.

К сожалению, после публикации статьи Степаном Ментешашвили эти важнейшие вопросы практически не стали предметом изучения грузинских исследователей. Исследования, посвящённые отдельным археологическим (не только погребальным обрядам) понятиям, не сильно изменили ситуацию [Апакидзе А. 1966:7-11; Миндиашвили Г. 1980:175-186; Бибилури Т. 1983:9-12,25-29].

Помимо вышеупомянутых понятий, в грузинском языке сохранился ряд слов, способных обогатить и прояснить вопросы, связанные со смертью и погребением умершего. В число уточняемых понятий входят «дакрдзалвис цеси» или «дамархвис цеси», которые в равной степени используются в англо, немецко и русскоязычной специализированной литературе с терминами (“Mortuary Practics” ღა “Burial ritual”; “Bestattungsritual” – “Rituale zur Bestattung” ღა “Bestattungsmethode”; «Погребальный обряд», «Способ захоронения»); однако, по сути, разница между засвидетельствованными понятиями велика (особенно в отношении английского (“Mortuary Practics”).

Английское “Burial ritual”, немецкое “Bestattungsmethode“ и русское «Способ захоронения», подразумевают погребение заранее подготовленных всеми возможными способами останков умершего, в заранее подготовленной гробнице. “Mortuary Practics”, “Bestattungsritual” и «Погребальный обряд», подразумевают все этапы, связанные с культом умершего – выполнение ритуала, подготовительного

ISSN 2960-9704

к погребению (омовение, одевание и т.д.), устройство погребальной конструкции, поза и ориентация покойного, погребальный инвентарь.

Тот или иной специалист использует несколько иную терминологию и порядок. Особый интерес представляет схема американского исследователя, одного из основоположника процессуальной археологии, профессора Льюиса Бинфорда, который включает следующие действия: 1. Подготовка тела; 2. Обработка тела; 3. Размещение покойного; 4. Устройство погребения; 5. Ориентация и место захоронения; 6. Состав инвентаря; 8. Количество инвентаря [Binford L.S. 1971:22].

Согласно схеме Док. ист. наук Вадима Массона, при исследований, должно учитываться этнические, социальные и идеологические аспекты, на которых базируется состоящий в археологической практике из трёх сегментов «Погребальный обряд»: Инвентарь – «Способ захоронения» – Устройство могилы [Массон В.М. 1976:150; Рис. в тексте 17]. Согласно христианскому вероучению, похороны усопшего состояли из пяти различных этапов: 1. Обряд подготовки тела, который совершался перед погребением; 2. Обряд, который совершался перед храмом или местом захоронения; 3. Обряды, которые совершались непосредственно перед погребением; 4. Акт погребения; 5. Правила после погребального обряда.

В древнекартвельском языке сохранились все вышеперечисленные элементы, связанные с культом усопшего. Они хорошо дифференцированы в литературных памятниках. Например, агиографическом памятнике V века «Мученичество Шушаник», со стенографической точностью передан весь процесс, от смерти до погребения: «Тогда блаженный епископ Иоанн спешно достал пелены чистые, чтобы обвить ими святые и честные мощи ее, и мы подняли ее тело, утружденное, изъеденное червями, омыли его, смыли земных червей и гной и обвили пеленами [Иоанн. I:19,40] ... Затем, оба епископа, Иоанн и Апоц, как пара могучих, впряженных в ярмо волов, ценою небесных, и мы с ними всем собором, с духовными псалмами, с возженными свечами и с курением благовонного фимиама, подняли честные ее кости и перенесли в святую церковь. Погребли мы святые, преславные и чтимые мощи святой Шушаник в приготовленном для этого месте. Ту ночь, подобно ангелам, мы проводили в бдении, хваля на гуслях Давида всемогущего бога и сына его Господа нашего Иисуса Христа, который всесилен на благо всех, ободряет и мужчин и женщин, дает всем своим силу свою побеждать сильных, всем тем, которые ищут его преданно» [Иакоб Хуцеси. 1987:242,243, Перевод В.Д. Дондуа].

В приведённой цитате, представлен полный цикл от смерти до погребения. В частности, подготовка тела к погребению (упоминается быстрое принесение священного савана для обертывания тела, которое было очень изможденным, его омыли и облачили в одежду); перенос в церковь и совершение пред погребального обряда (епископ вместе со всеми собравшимися, с духовными псалмами и зажженными свечами, и благоухающим фимиамом, вознес священные кости и перенес их в святую церковь); подготовка могилы и погребение останков (святые и величественные, почитаемые мощи святой Шушаник были погребены в подготовленном месте).

Не менее важны для данного вопроса, сообщения, зафиксированные в трудах картвельских историков Вахушти Батонишвили (1696-1758) и Теймураза Батонишвили (1782-1846).

«Они хоронили покойников в одеждах, доспехах и драгоценностями» [Батонишвили Вахушти. 1973:24];

Теймураз Батонишвили более детально описывает процесс погребения: Скорбящие «...мужчин покрывали мужскими украшениями и доспехами, а женщин – женскими украшениями, и в устах их клали золотые и серебряные монеты...» [Теймураз Батонишвили. 1848:51].

Оба произведения прекрасно передают специфические аспекты обряда погребения в дохристианской Сакартвело.

Картвельская национальная традиция, как мы видели, знала не только процесс, связанный с культом умершего, но и отличала языческий обряд погребения от христианского [Бибилури Т. 1983:11].

Из приведённых отрывков также ясно, что понятия «погребение» и «захоронение» подразумевают захоронение останков, всячески подготовленных согласно обычаям, царившим в определенное время, а также захоронение в заранее приготовленной гробнице [там же].

Таким образом, «дакрдзалвис цеси» полностью соответствует английскому “Burial ritual”, немецкому “Bestattungsmethode” и русскому «Способ захоронения».

Соответственно, было бы неверно толковать этот термин («дакрдзалвис цеси») в более широком смысле, добавляя те элементы погребального обряда, которые выходят за рамки процесса, связанного с захоронением индивида в заранее приготовленную гробницу.

Памятники древнекартвельской литературы сохранили понятие, которое полностью отражает весь цикл, связанный с культом умершего, и полностью соответствует английскому «Mortuary Practices», немецкому Bestattungsritual» и русскому «Погребальный обряд».

Это «Самквдро цеси», приведенное в «Житии Серапиона Зарзмели» Басилия Зарзмели: «...и с торжественным пением и множеством свечей и благоуханием ладана помазали и возложили на могилу, которую он сам уготовил ему в восточном алтаре... Так совершен был **чин погребения (=самквдро цеси»)...“** [Басилий Зарзмели. 1978:118; Басилий Зарзмели 1987:674,675] (выделено мной — Т.Б.).

Из приведенной цитаты ясно видно, что понятие **«Самквдро цеси» (= «Mortuary Practices»)**, полностью отражает весь ритуал прощания с умершимю. «Самквдро цеси» включает в себя как оплакивание и траур, так и подготовку и погребение останков усопшего в заранее подготовленной могиле.

«Самквдро цеси» является универсальным понятием, которое одинаково применимо к правилам, обусловленным любым религиозным кодексом, и может использоваться как при археологических, так и при этнографических исследованиях.

Я коснусь еще одной группе понятий, связанных с погребальным обрядом и широко используемых в археологической литературе. К ним относятся «индивидуальное погребение», «парное погребение», «семейное погребение», «родовое погребение», «коллективное погребение». Очень часто упоминаемые понятия не отражают реальную ситуацию; наоборот, искажают объективную картину. Следовательно, каждый из упомянутых здесь терминов, требуют уточнения, а в ряде случаев – замены существующего новым понятием.

Каждое понятие я рассмотрю с приведением соответствующих примеров.

1. Индивидуальное захоронение. В литературе, посвященной погребальным памятникам, прочно укоренились и наиболее часто используются понятия «индивидуальное захоронение» и «индивидуальное погребение». Например, «В ранних ямных могилах хоронили только по одному умершему, поэтому такие могилы называются индивидуальными захоронениями» [Археология Грузии. 1959] (Подчеркнуто мной – Т.Б.). «Большинство ямных могил, как мы убедимся из их описания, являются индивидуальными, то есть предназначены для одного человека» [Каландадзе Ал. 1980:24]; «Все могилы Сатвалисцкльского могильника... являются индивидуальными...» [Пицхелаури К. 1973:61] и др.

Редко встречается другие термины. Напр., академик Леван Чилашвили равнозначно «индивидуальному», использовал «одиночное» (...в основном, грунтовые погребения встречаются как индивидуальные захоронения...) [Чилашвили Л. 1964].

На самом деле, понятие «индивидуальное захоронение» не всегда означает погребение одного человека. Возможно, в могиле похоронены два или более умерших, но захоронение все равно считается индивидуальным, то есть устроенным для одного умершего.

Например, в Армении, в одном из курганов, раскопанных в окрестностях озера Севан, вокруг одного умершего были погребены тринадцать человек, которые считаются пленниками или рабами, принесенными в жертву основному умершему [Пиотровский Б. 1949:58]. Этот момент еще более

ISSN 2960-9704

наглядно зафиксирован в трех курганах, раскопанных в окрестностях села Ахмах (Нагорный Карабах, Азербайджан), где для умершего, погребенного в положении лежа на спине, были уложены принесенные в жертву люди в сидячем положении (№1 – трое; №2 – двое; №3 – восемь человек). Изучение скелетов показало, что основные умершие по ряду антропологических признаков отличались от сопровождавших их лиц [там же; Ср. См. Тушишвили Н. 1971:75,76].

В Грузии подобный факт подтвержден на могильнике Маднистчала поздне-бронзового века. Исследователь памятника, кан. Ист. наук Николоз Тушишвили писал, что на крыше «основной могилы» кургана №2 расположены два непосредственно связанных с ней захоронения. Из них особое внимание привлекает второе захоронение, где на сильно согнутом скелете лежали речные камни: создавалось полное впечатление что умершего забили камнями. «Примечательно, что в данном случае мы имеем дело с обычаем принесения в жертву раба или человека, находящегося в плену, либо с обычаем «провожать» слугу в «загробную жизнь» для выдающейся личности» [Лордкипанидзе От. 1972:74].

Подобная ситуация была подтверждена и в курганах, раскопанных на Алазанской равнине. В кургане № 1 было обнаружено несколько погребений. Исследователь памятника Шио Дедабришвили считал, что курган №1 предназначался для одного погребенного, а остальные представляли собой принесенных в жертву людей [Дедабришвили Ш. 1979:22-24].

На территоррий античного городища Вани был раскопан так называемый «погребение воина» (№9), в которой обнаружили несколько скелетов. В центральной части был похоронен **главный покойник** (выделено мной – Т.Б.), который, судя по инвентарю, должен быть знатным воином.

В южной части могильной ямы, у ног главного покойника, на десять сантиметров выше, были обнаружены еще два скелета (женский и мужской)... Второй скелет покоился на скелете собаки [Лордкипанидзе От. 1972:203].

В 1884 году А. Бобринский раскопал курган на левом берегу реки Тясмин, в центре которого покоилась основная погребенная – женщина, а у ее ног – мужчина [Бобринский А. 1901]. По вполне обоснованному заключению О. Ганиной, «бедный инвентарь и поза покойного свидетельствуют о том, что это был слуга-раб, которого отправили в загробный мир вслед за своей госпожой» [Ганина О. 1960:167].

Из приведенных примеров видно, что все эти погребения устроены для одного покойника, а все остальные погребённые являются принесенными в жертву лицами, то есть одним из элементов определённого погребального обряда. Таким образом, рассмотренные комплексы следует считать не парными, семейными или коллективными (эти термины будут рассмотрены ниже), а индивидуальными погребениями; полностью же погребения такого рода можно назвать «индивидуальными погребениями с человеческими жертвоприношениями».

Таким образом, индивидуальная могила – это погребальное сооружение, предназначенное для одного усопшего. Однако на определенном этапе развития общества, помимо основного покойника (для которого, собственно, и было создано погребение), в индивидуальную могилу хоронили и принесенных в жертву людей. В этом случае могила все равно остается индивидуальной [о жертвоприношениях людей умершим см. Бичурин Н.Я., Ковалевский А.П. 1956:147; Рашид Ад Дин. 1960:19].

«Парное погребение» (paired burial, twin burial – Zwillingsbestattung, paarweise Bestattung).

Даже при использовании этих словосочетаний среди исследователей нет единодушия. Неправильной традицией стало употребление понятия «парная могила» во всех случаях, когда погребальное сооружение использовалось для чествования двух умерших в целом. Например, матери и ребенка, отца и ребенка, двух мужчин или двух женщин, двух детей.

Рассмотрим примеры. «В индивидуальных могилах этого могильника (Нерон-Дереси – Т.Б.) также встречаются случаи парного захоронения (выделение мое – Т.Б.) (например, женщины и девочки лет десяти).

«...могила взрослых (NN 5,6). В них, помимо костей основного покойника, были обнаружены несколько фрагментов человеческих костей, которые не принадлежали первому и свидетельствовали о вторичном использовании каменного гроба» [Синауридзе М. 1977:185].

Понятие «основной покойник» здесь использовано совершенно неуместно, поскольку «основной покойник» подразумевает лицо, для которого и было построено (сооружено) конкретное захоронение. При этом, если есть основной покойник, то рядом должны быть и останки того лица (лиц), которое было принесено в жертву «основному покойнику».

В рассматриваемом случае этот момент не прослеживается; напротив, тот, для кого устроили захоронение, при погребении второго умершего, был сдвинут. Касательно рассматриваемого понятия, хочу отметить, что в реалиях Грузии, в рассматриваемый период (V-VI вв. н.э.), говорить об «основном покойнике», абсолютно неуместно. Думаю, это не должно вызывать споров.

Случаи неправильного применения указанного понятия встречаются и в зарубежной литературе. Например, российские археологи нередко используют это понятие (”парное захоронение”) при погребении двоих детей, двух женщин и т.д. Так, И. Марченко считала парными все захоронения, в которых были погребены женщина и ребенок [Марченко И. 1957]. О. Ганина же парными называет все захоронения, в которых фиксировались два, четыре и т.д. умерших [Ганина О. 1960].

Можно привести и другие примеры; однако приведенных достаточно для прояснения сути вопроса. Одно несомненно – все эти захоронения относятся к другим группам, о которых речь пойдёт ниже.

Семейное захоронение. Это понятие сравнительно редко используется в грузинской археологической литературе. Определенное предпочтение отдается другому, на мой взгляд, довольно неуклюжему словосочетанию – «коллективное захоронение». К последнему термину я вернусь ниже; здесь рассмотрим термин «семейное захоронение».

Понятие «семейное захоронение» подразумевает захоронение членов конкретной семьи в одном погребений. Это может быть захоронение матери и ребенка, которое у нас нередко ошибочно называют парным захоронением; погребение супругов и т.д. По отношению к подобному захоронению, для большей конкретизации, лучше использовать рассмотренное выше понятие «парное захоронение»; к ряду семейных захоронений относится погребение родителей и детей.

На городском некрополе Великой Мцхеты (Самтавроское поле) в разное время было исследовано несколько захоронений, которые, несомненно, предназначались для двух умерших, но в них был обнаружен только один погребенный. Во всех случаях была похоронена женщина. Я считаю, что их отнесение к семейным захоронениям не должно вызывать сомнений.

На том же некрополе мы раскопали плинфовое погребение (№605), в которой обнаружили останки двух взрослых – женщины и мужчины. Из них кости одного были бережно собраны в углу гробницы, сверху был положен череп, и все предметы, предназначенные для обоих умерших, были размещены рядом с ним. Очевидно, это было, без всяких вопросов, именно семейное захоронение.

Многолюдное захоронение. Рассмотрим еще одно понятие, которое я недавно упомянул. Это «коллективное захоронение»; понятие, которое использовалось и сегодня встречается в трудах, посвященных погребальным памятникам.

Приведу лишь несколько из них. «Большинство ямных захоронений индивидуальны, но в то же время существуют и коллективные захоронения» [Каландадзе Ал. 1980:24]; «...остальные представляли собой коллективные захоронения» [Чилашвили Л. 1964:68]; «...часто эти захоронения коллективные...» [Пицхелаури К. 1973:77].

Упомянутый термин, который так прочно укоренился в научной литературе, как и многие другие, пришел к нам из русского языка («коллективное погребение»); однако, в связи с погребальным обрядом, понятие «коллективное» используется и в англоязычной научной литературе [Робин Скитс и др. 2021:382].

Я считаю, что понятие «коллективное» не совсем подходит в отношении погребального обряда. Тем более, что в грузинском языке существует содержательно емкое и полностью соответствующее рассматриваемому вопросу понятие «самравалкацо» («многолюдное»).

Понятие «самравалкацо» (букв. «многолюдный») сохранилось в грузинском языке благодаря переводам библейских текстов.

В книге пророка Иеремии говорится: «Узри пути твои в многолюдном месте (почёркнуто мною – Т.Б.) и познай, что ты сделала» (Иер. 2:23).

Также в другом месте Иеремии сказано: «И выйди в многолюдное место (почёркнуто мною – Т.Б.) сыновей их, которое у ворот городских ворот Харсидиса, и прочитай там все слова, которые я сказал тебе» (Иер. 19:2).

Далее в Иеремии (2:23) читаем: «Посему вот, приходят дни, говорит Господь, и не будут более называть это место падением и многолюдным местом (почёркнуто мною – Т.Б.) сына Енномовых, но многолюдным местом всего».

В книге пророка Иезекииля (39:11) приводится: «И будет в тот день Гогу дам место для погребения в Израиле, в долине проходящих к востоку от моря, и она закроет проходящих; и там похоронят Гога и все его множество, и назовут долину многолюдной (почёркнуто мною – Т.Б.) долиной Гога».

Сулхан-Саба Орбелиани, опираясь на соответствующие примеры из переведенных на грузинский язык библейских текстов, разъясняет понятие «самравалкацо». Он приводит примеры: «самравалкацо» (Иер. 19:2) – «склеп, могила» (ZAa), «склеп, могила» (Иез. 39:11) (B), «могила костей, или долина» (C) [1993:40].

Из переведенных на грузинский язык библейских текстов и труда Сулхан-Саба Орбелиани видно, что понятие «самравалкацо» является универсальным (долина, село, могила), которым можно полностью заменить иностранный термин.

В 1979 году отряд из Мцхетской постоянно действующей археологической экспедиции (руководитель академик Андриа Апакидзе) в селе Цилкани исследовал памятники позднеантичного и раннесредневекового периодов (поселение, церковь и часть могильника), среди которых по многим параметрам выделялся склеп, сложенный из хорошо обработанных каменных блоков. «В склепе было обнаружено восемь погребённых – все мужчины.

Семь покойников были похоронены на тронах и в пространстве между ними по христианскому обычаю – головами на запад. Один покойник был погребен в полу склепа у изголовья первого трона... Цилканский склеп, несомненно, является местом упокоения высокопоставленных священнослужителей» [Апакидзе А. и др. 1982:200, 201].

Цилканский склеп, отличающаяся многими параметрами, как раз и соответствует предложенному понятию – «Самравалкацо самархи».

Рассмотренный склеп, выдающийся по многим параметрам, точно соответствует понятию «самравалкацо».

Таков мой краткий анализ вопросов, связанных с погребальными обрядами. В заключение хочу сказать, что буду искренне благодарен всем коллегам, хорошо разбирающимся в рассматриваемых вопросах, кто не поленится и критически оценит мою попытку. Подобная активность только пойдет на пользу делу и, возможно, положит начало пробуждению интереса к исследованию этих весьма важных вопросов.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Апакидзе А. Гора, городище, курган. Вопросы истории народов Кавказа. Сборник, посвященный 70-летию со дня рождения академика Нико Бердзенишвили и 50-летию его научной, педагогической и общественной деятельности. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1966. (Груз.)
2. Апакидзе А. Мцхета, Т. VI. Результаты археологических исследований 1976-1979 годов. Результаты археологических исследований. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1982. (Груз.)
3. Багратиони Вахушти. Описание царства Грузинского (География Грузии). Под редакцией Т. Ломоури и Н. Бердзенишвили. Изд. Тбилисского государственного университета имени Сталина, Тбилиси 1941. (Груз.)
4. Багратиони Вахушти. Описание царства Грузинского. Картлис Цховреба. Текст установлен по всем основным рукописям Симоном Каухчишвили, IV. Изд. «Сабчота Сакартвело», Тбилиси 1973. (Груз.)
5. Теймураз. История от начала Иверии, то есть Грузии, которая есть вся Грузия. Санкт Петербург 1848. (Груз.)
6. Бибилури Т. Плинфовые гробницы на территорий Грузии позднеантичной эпохи. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси 1983. (Груз.)
7. Бибилури Т. Армазисхевский могильник Картлийских питиахшей (попытка нового осмысления погребальных обрядов). Вопросы истории культуры. Изд. «Ирмиса», Тбилиси 1998. (Груз.)
8. Бибилури Т. О назначении грузинских ажурных бронзовых пряжек. Грузинское искусство дохристианской эпохи. Материалы II научной сессии Государственного музея Грузии им. академика Шалвы Амиранашвили. Тбилиси 2001. (Груз.)
9. Бибилури Т. Рецензия на работу Шоты Иремашвили «Археологические памятники Хекорздулы». Историко-археологический журнал «Археология» Института археологии имени академика Андрея Апакидзе, №4. Изд. «AUREUS», Тбилиси 2021. (Груз.)
10. Зарзмели Басил. Жизнь Серапиона Зарзмели. Грузинская литература, т. 1. Изд. «Накадули», Тбилиси 1967. (Груз.)
11. Зарзмели Басил. Жизнь Серапиона Зарзмели. Памятники древнегрузинской литературы. Изд. «Сабчота Сакартвело», Тбилиси 1978. (Груз.)
12. Каландадзе А. Погребальные комплексы Самтавроского могильника доантичного периода. Мцхета. Результаты археологических исследований, т. V. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1981. (Груз.)
13. Лордкипанидзе От. Археологические раскопки в Вани в 1969 г. Вани I. Археологические раскопки 1947-1969. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1972. (Груз.)
14. Ментешашвили С. К вопросу о погребальных обрядах и терминологии могильников. Вестник Государственного музея Грузии. XII-B. Тбилиси 1944. (Груз.)
15. Миндиашвили Г. К вопросу о социальной природе городищ. «Мацне», Серия истории, археологии и истории искусств, №4. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1980. (Груз.)
16. Надирадзе Дж. Археологические памятники долины Квирили. Изд. «Сабчота Сакартвело», Тбилиси 1975. (Груз.)

ISSN 2960-9704

17. Памятники древнегрузинской агиографической литературы, подготовили к печати И. Абуладзе, Н. Атанелашвили и др. Тбилиси 1962. (Груз.)
18. Пророчество Иеремии. Мцхетская рукопись. Подготовила к печати Елена Дочанашвили. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1985. (Груз.)
19. Рамишвили Р. Долина Эрцо в позднеармазскую эпоху. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1979. (Груз.)
20. Рамишвили Р. Могильник и поселение в Ахали Жинвали по раскопкам 1971-73 гг. Жинвали I. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1983. (Груз.)
21. Тушишвили Н. Маднисчальский некрополь. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1971. (Груз.)
22. Хуцеси Иакоб. Мученичество Шушаники. Грузинская литература, т. 1. Изд. «Накадули», Тбилиси 1987. (Груз.)
23. Чихладзе В. Жинвальский могильник. Жинвальский могильник дохристианского периода (каталог и исследование). Тбилиси 2015. (Груз.)
24. Чилашвили Л. Городище Урбниси (историко-археологическое исследование). Издательство Академии наук Сакартвелос ССР. Тбилиси 1964. (Груз.)
25. Ль. Погребальные обряды: их изучение и научный потенциал. Мемуары Общества американской археологии, №25, подходы к социальным аспектам погребальных обрядов (1971), 6. 10.2010, с. 6-29. (Англ.) http://www.jstor.org/stable/25146709
26. Скитс Р., Бекетт Дж., Манчини Д., Кавацциути Кл., Сильвестри Л., Гамильтон У.Д., Сэйл К.Л., Краудер К.Д., Рольфо М., Энджел М. Переосмысление коллективных захоронений в средиземноморских пещерах: пещера Гротта-Реджина-Маргерита эпохи средней бронзы, Центральная Италия. Journal of Field Archaeology, т. 46, №6. (Англ.)
27. В. Погребальный обряд как археологический источник // КСИА АН СССР, 167. 1981.
28. Бобринский А. Курганы и случаиные археологические находки близ местечка Смелы. Санкт-Петербург 1901.
29. Бичурин (Иаринф) Н. Собрание сведений о народах, обытавших в Средней Азии в древные времена. Т. I. Москва-Ленинград 1950.
30. Ганина О. О женских захоронениях в парных погребениях скифского времени 1960. ЗОАО.I(34). Одесса 1960.
31. Дедабришвили Ш. Курганы Алазанской долины. Тбилиси 1979.
32. Ковалевский А. Книга Ахмеда Ин Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков 1956.
33. Марченко И. Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950-1951 г. МИА.N 57. Москва 1957.
34. Массон В. Экономика и сщциальный строй древных обществ (в свете данных археологии). „Наука“, Ленинград 1976.
35. Б. Археология Закавказья. Издат. ленинградского университета им. А.А. Жданова. Ленинград 1949.
36. Рашид Ад Дин. Сборник летописей. Т. II. Москва-Ленинград 1960, с.19.
37. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Пер. с англ. под ред. и с предисл. д-ра филол. наук проф. А. Е. Кибрика. Прогресс: Универс, Москва 1993.

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

სამკვდრო წესები ანტიკურ–ადრეშუასაუკუნეების ხანის ქართლის სამეფოში

ნაწილი I

თემურ ბიბილური,

არქეოლოგი, თბილისის აპოლონ ქუთათელაძის სახ. სახელმწიფო სამხატვრო აკადემიის მუზეუმის ფონდების მთავარი მცველიი

აბსტრაქტი

ნაშრომი ეძღვნება ანტიკურ-ადრეშუასაუკუნეების ხანის ქართლის სამეფოში მიცვალებულის კულტთან, გარდაცვალებიდან დაკრძალვამდე მიმდინარე პროცესის კვლევას, რომელიც ცალკეული სტატიების სერიის პირველ ნაწილს წარმოადგენს. შესავალ ნაწილში განხილულია საკითხის ზოგადი ისტორიული ფონი - კოლხეთის სამეფოს დაცემიდან ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბებამდე, წარმართული პანთეონიდან შემდგომ, ქრისტიანობის დამკვიდრებამდე. საკვლევი საკითხის შესწავლისას, ყურადღება გამახვილებულია სამარხეული ძეგლების მნიშვნელობაზე, რომელთა ანალიზსაც ქართლის სამეფოში მიმდინარე ეთნოკულტურული პროცესებისა და წინარექრისტიანული რიტუალის კვლევის პროცესში, ობიექტური დასკვნების გამოსატანად არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება. შესაბამისად, სტატიაში ხაზგასმითაა წარმოდგენილი არქეოლოგიურად დადასტურებული სამარხის სახეობები, მიცვალებულის პოზა-დამხრობა, სამარხეული ინვენტარი და ზოგადად, გარდაცვლილის გაპატიოსნება-დაკრძალვასთან დაკავშირებული ელემენტები.

ნაშრომის მეორე ნაწილი ეთმობა მიცვალებულის დაკრძალვასთან დაკავშირებული ქართული ტერმინოლოგიის (დაკრძალვის წესი, სამკვდრო წესი, ინდივიდუალური, წყვილადი, საოჯახო და სამრავალკაცო სამარხი) კრიტიკულ გადახედვასა და დაზუსტებას.

შესწავლილი მასალა ცხადყოფს, რომ ქართლის სამეფოს სამარხეული ძეგლები ასახავს მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული წარმოდგენებისა და რიტუალური პრაქტიკის თანმიმდევრულ განვითარებას წარმართობიდან ქრისტიანობამდე გარდამავალ პერიოდში. დაკრძალვის წესთან დაკავშირებული ტერმინოლოგიის კრიტიკული გადახედვა კი ქმნის საფუძველს შემდგომი, უფრო დეტალური და მეთოდოლოგიურად დამაჯერებელი კვლევისთვის, რომელიც სერიის მომდევნო სტატიებში გაგრძელდება.

საკვანძო სიტყვები: *ანტიკური პერიოდი, ადრეული შუასაუკუნეები, სამარხი, დაკრძალვის წესი, სამარხეული ინვენტარი.*

ISSN 2960-9704

მიცვალებულის კულტთან, ინდივიდის გარდაცვალებიდან დაკრძალვის ჩათვლით პროცესის კვლევის მცდელობაა ნაშრომი „სამკვდრო წესები ანტიკურ-ადრეშუასაუკუნეების ქართლის სამეფოში“, რომელიც ცალკეული ნაკვლევების სახით დაიბეჭდება აკად. ანდრია აფაქიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის სამეცნიერო ჟურნალში „არქეოლოგია“.

ნაშრომის პირველი, შესავალი ნაწილი, ეთმობა: 1. საკითხის ზოგად მიმოხილვას; 2. გარდაცვლილის გაპატიოსნება-დაკრძალვასთან დაკავშირებული ცნებების განსაზღვრა-დადგენის ცდას.

1. საკითხის ზოგად მიმოხილვა. საქართველოს ისტორიაში ძვ. წ. IV-III – ახ. წ. IV სს. წარმოადგენს ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან მონაკვეთს. სწორედ ძვ. წ. IV-III სს. მიჯნაზე მოდის კოლხეთის სამეფოს დაკნინება-დაცემა და შემდგომ, ახლად შექმნილი ქართლის სამეფოსთან შეერთება; ქართების სახელმწიფოებრივი გაერთიანების (ერთეულის) პოლიტიკური (და არა მხოლოდ) ცენტრის ჩრდილოეთით, შიდა ქართლში, კერძოდ მტკვრისა და არაგვის ხერთვისში გადმონაცვლება და ახალი სამეფოს შექმნა; ქალაქწარმოქმნის პროცესის დაწყება და ოდნავ მოგვიანებით, გაძლიერება; მკვიდრი მოსახლეობის – ქართველთა წარმართული პანთეონისა და შესაბამისად, რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების ერთიან მწყობრ სისტემად ჩამოყალიბების დასრულება; გარე სამყაროსთან ურთიერთობის შედეგად მისი გამდიდრება-გამრავალფეროვნება.

მთელი ამ ხანგრძლივი და მრავალმხრივი პროცესის საფინალო აკორდად იქცა ქრისტიანობის შემოსვლა, სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება და საკმაოდ ხანგრძლივი და რთული გზის გავლის შემდეგ, მოსახლეობის ფართო მასებში დამკვიდრება.

ცხადია, ჩამოთვლილი მოვლენები ჩაისახა და განვითარდა ქართველ ტომთა წიაღში და განპირობებული იყო ერთი მხრივ, მოსახლეობის ეთნო-ფსიქოლოგიითა და ეთნოკულტურით, მეორეს მხრივ, გარე სამყაროდან სხვადასხვა გზებით შემოსული ნაკადებით.

სწორედ ამ ნაკადებმა შექმნა ქვეყანაში ვითარება, რომელიც ლეონტი მროველმა გადმოგვცა ცნობილი ფრაზით: „იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა...“. აღნიშნულ ამონარიდს, ისევე როგორც სხვა მაგალითებს, ეროვნული თუ უცხოენოვანი ნარატიული და დოკუმენტური წერილობითი წყაროებიდან, სათანადო ადგილას შევეხები.

ეთნიკური კულტურა ცნებათა იმ კატეგორიას განეკუთვნება, რომელიც თითქოსდა თავისი შინაარსის გამო ძალზედ იოლად იკითხება, თუმცა დღემდე ბოლომდე გაუშიფრავ, ან ძნელად ამოსახსნელ უცნობთა მთელ დასტას შეიცავს.

არადა, ქვეყნის ძირძველი თუ სხვადასხვა დროსა და ვითარებაში მოსული ეთნოსების კულტურისა და საზოგადოდ ცხოვრების წესის (modus vivendi) გამოწვილვითი კომპლექსური ანალიზის გარეშე, შეუძლებელია ამა თუ იმ ისტორიული მოვლენის, ან კიდევ საზოგადოების ცხოვრებაში მიმდინარე პროცესების, თუნდაც მიახლოებითი სიზუსტით ახსნა. შეუძლებელია და როგორც წესი, მცდარ დასკვნამდე მივყავართ ეთნოსისა და მით უფრო, ქვეყნის მთლიანი მოსახლეობის ცხოვრებაზე (წარსულზე) კონტექსტიდან ამოღებული რომელიმე ერთი მხარის ანალიზის საფუძველზე გამართულ მსჯელობას. ანუ საზოგადოების ცხოვრების თუნდაც გარკვეული მონაკვეთის შესწავლისას, მეთოდოლოგიურ საფუძველს უნდა წარმოადგენდეს კულტურის ის განმარტება, რომელიც მოიცავს ადამიანის ცხოვრების ყველა სფეროს, როგორც მატერიალურს, ასევე სულიერს [Сепир Э. 1993:466].

ქართლის სამეფოში დროის განსახილველ მონაკვეთში მიმდინარე ეთნოკულტურული პროცესების შესასწავლად, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება არქეოლოგიურ მასალას, განსაკუთრებით სამარხეულ ძეგლებს.

სახელდობრ, სამარხთა სახეობების, დაკრძალვის წესის, ნივთიერი მასალისა და კომპლექსთან დაკავშირებული სხვა ელემენტების სრული ანალიზი და მიღებული შედეგების შეჯერება სხვა რიგის წყაროების მონაცემებთან, ახალ გასაღებს გვაძლევს ქართლის სამეფოს მოსახლეობის სოციალ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და სულიერი ცხოვრების შესასწავლად.

გარდაცვლილის გაპატიოსნება-დაკრძალვასთან დაკავშირებულ რიტუალს განსაზღვრავს რამდენიმე პარამეტრი. მათ შორის, უპირატესი და მარეგლამენტირებელია რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები. მაგრამ მხოლოდ მათ საფუძველზე გაკეთებული დასკვნები, ვერ იქნება ობიექტური სურათის ბოლომდე ამსახველი.

განსახილველი რიტუალის განსაზღვრისას უნდა გავითვალისწინოთ ბევრი სხვა მხარეც. კერძოდ,

გარდაცვლილის სოციალური კუთვნილება, ქონებრივი მდგომარეობა, გადმონაშთები და ამა თუ იმ საზოგადოებასა და ამ საზოგადოების კონკრეტულ სოციალურ ფენაში იმ კონკრეტული დროისათვის არსებული მოდა და სხვ.

არის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი. განსხვავებით აღნიშნული რიტუალის იმ შემადგენელი ელემენტებისაგან, რომლებიც კარგად დასტურდება დახურულ კომპლექსებში, სხვა მხარეებმა სრულად ვერ მოაღწია ჩვენ დრომდე. შესაბამისად, წინა ეპოქათა რელიგიური და ზნეობრივ-ეთიკური კოდექსის მეტ-ნაკლებად ობიექტური სურათის აღდგენა, შესაძლებელი ხდება, მხოლოდ ყველა სახის ისტორიული წყაროს კომპლექსური კვლევითა და მათი ურთიერთშეჯერებით.

მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ წესებს განსაზღვრავენ საუკუნეების მანძილზე, ამა თუ იმ ეთნოკულტურის წიაღში შექმნილ-დამკვიდრებული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები.

დროთა განმავლობაში, მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები განიცდიდა ცვლილელებს და მდიდრდებოდა ახალ-ახალი ელემენტებით.

დახურული კომპლექსებისაგან განსხვავებით, რომლებშიც კარგად დასტურდება აღნიშნული რიტუალის სხვადასხვა სეგმენტი, წინარექრისტიანული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები, უმეტეს შემთხვევაში, საკმაოდ ფრაგმენტულადაა შემონახული წერილობით წყაროებსა და ხალხის ცნობიერებაში. ეს, განსაკუთრებით თვალშისაცემია, ქრისტიანობამდელი დროის მონაცემების შედარებისას, რომლებიც დაცულია ქართულ და უცხოენოვან (ძველეგვიპტური, აქადურ-შუმერული, ბერძნულ-რომაული) ნარატიულ და დოკუმენტურ წერილობით წყაროებში.

სწორედ ამიტომ, სხვადასხვა ეთნოკულტურაში საზოგადოდ, და მომეტებულად, საქართველოს ტერიტორიაზე დაფიქსირებული წინარექრისტიანული ეპოქების მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული წესების კვლევისას, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება არქეოლოგიურ ძეგლებს. ეს, ერთის მხრივ, როგორც ვთქვი, გამოწვეულია სხვა სახის წყაროთა შედარებით სიმწირითა და არ შევცდები თუ ვიტყვი, ბოლომდე შეუსწავლელობით; მეორეს მხრივ, არქეოლოგიური წყაროების მეტი დოკუმენტურობითა და სანდოობით. ცხადია, მათი სწორი ფიქსაციისა და შემდგომ გააზრების შემთხვევაში.

და მაინც, წინა ეპოქათა რელიგიური და ზნეობრივ-ეთიკური კოდექსის ძირითადი მომენტების მეტ-ნაკლებად ობიექტური სურათის აღდგენა შესაძლებელი ხდება, მხოლოდ ყველა სახის ისტორიული წყაროების კომპლექსური კვლევითა და მათი ურთიერთშეჯერებით.

გარდაცვლილის გაპატიოსნება-დაკრძალვა მრავალკომპონენტიანი და საკმაოდ რთული პროცესია, რომელთაგან არქეოლოგიურად დასტურდება სამი ელემენტი: 1. სამარხის სახეობა; 2. მიცვალებულის პოზა-დამხრობა, ანუ ჩემი კლასიფიკაციით, საკუთრივ დაკრძალვის წესი (ამაზე ქვემოთ) და 3. სამარხეული ინვენტარი – კომპლექსში შემავალი ნივთიერი მასალა; შედარებით იშვიათად, სამარხზე აღმართული ეპიტაფია ან აღაპის ნაშთი [Binford L.S. 1971:21-23].

დაკრძალულის ეთნიკური, რელიგიური და სოციალური კუთვნილების, აგრეთვე, მისი ქონებრივი მდგომარეობის დასადგენად, ზემოთ ჩამოთვლილი მომენტების გარდა, აუცილებელია სამაროვნის ქრონოლოგიური ჩარჩოებისა და სამარხის გამართვის დროის განსაზღვრა. ცხადია, კონკრეტული ისტორიული ვითარების გათვალისწინება.

აღნიშნული ელემენტებიდან, თუნდაც ერთის გაუთვალისწინებლობა ან არასრული კვლევა, უცილობლად მიგვიყვანს არასწორ დასკვნებამდე.

სამარხეული კომპლექსი, მით უფრო სამაროვანი, უნიკალურ საშუალებას იძლევა, მაქსიმალური ობიექტურობით აღვადგინოთ ამა თუ იმ საზოგადოების არა მარტო სამეურნეო და პოლიტიკური ცხოვრების, სოციალური სტრატიფიკაციის საკითხები, არამედ ამ საზოგადოების შემადგენელი ცალკეული თემების ეთნიკური შემადგენლობა და რელიგიური ცხოვრების სხვადასხვა მხარე.

აღნიშნული შედეგების მისაღწევად, განვმეორდები, აუცილებელია მიცვალებულის კულტთან, მისი დაკრძალვისა და შემდგომი ქმედებების მაქსიმალური სიზუსტით ფიქსაცია-კვლევა-აღდგენა.

სამწუხაროდ, სამარხეული ძეგლების ფიქსაციის მდგომარეობა (ყოველ შემთხვევაში ბეჭდური პროდუქციის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ), რიგ შემთხვევაში არც თუ სახარბიელოა.

ყველაფერი ამის გამო კი, დავკარგეთ და ვკარგავთ უამრავ საინტერესო და საყურადღებო ინფორმაციას;

ISSN 2960-9704

ხოლო, გამოტანილი დასკვნები, შესაბამისად არასრულია და ობიექტურობასაა მოკლებული.

ნათქვამის საილუსტრაციოდ მოვიხმობ შემდეგ მაგალითს.

მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული წესების შემადგენელი ელემენტებიდან, დროში ყველაზე სწრაფად ცვალებადია ნივთიერი მასალა. ამასთან, სწორედ ნივთიერ მასალას ენიჭება უპირატესობა გარდაცვლილის ეთნიკური, რელიგიური, სოციალური თუ სხვა საკითხების კვლევისას. თუმცა, თავისთავად, მხოლოდ სამარხეული ინვენტარი, კომპლექსში შემავალი სხვა კომპონენტების გაუთვალისწინებლად, ჩამოთვლილი საკითხების შესწავლისას არ გამოდგება განმსაზღვრელ ფაქტორად.

სამარხეული ინვენტარის განხილვა დასახლებული პუნქტის (ასეთის არსებობის შემთხვევაში), ამ პუნქტში არსებული სამაროვნის და ამ სამაროვანზე საკვლევი კომპლექსის ადგილის, სამარხის სახეობის, დაკრძალვის წესისა და დროისაგან მოწყვეტით, აგრეთვე ზემოთ ნახსენები საკითხების შესწავლა-გათვალისწინების გარეშე, წარმოგვიდგენს წარსულის არასრულყოფილ და რაც ყველაზე სამწუხაროა, არასწორ სურათს.

თავისთავად, სამარხეული ინვენტარი წარმოადგენს კომპონენტს, რომლითაც ხდება უშუალო კავშირის დადგენა გარდაცვლილისა და მის ქონებრივ და სოციალურ მდგომარეობას შორის. ნივთიერი მასალა, რიგ შემთხვევაში, გარკვეულ ინფორმაციას გვაწვდის გარდაცვლილის რელიგიური კუთვნილების შესახებაც. თუმცა, მხოლოდ სამარხეული ინვენტარის შესწავლით, ვიმეორებ, სხვა მონაცემების (მაგ., სამოსახლოებიდან მომდინარე მასალის) გაუთვალისწინებლად, შეუძლებელია დადებითი ობიექტური დასკვნების გაკეთება რელიგიის ისტორიის, ისევ და ისევ სოციალური სტრატიფიცირებისა თუ ეთნიკური კუთვნილების საკითხების კვლევისას.

ზემოთ ჩამოთვლილი ყველა გარემოების გაუთვალისწინებლად, ძნელია მსჯელობა იმის შესახებ, როდის ასახავს სამარხეული ინვენტარი გარდაცვლილის მხოლოდ ქონებრივ შესაძლებლობას და როდის მის სოციალურ სტატუსს ან რელიგიურ კუთვნილებას.

თვალსაჩინოებისათვის მოკლედ შევეხები ნივთების ორ, ძალზე საინტერესო და არაერთგზის განხილულ-გაანალიზებულ ჯგუფს.

1. საქართველოსა და საზოგადოდ, ამიერკავკასიის, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მრავალფეროვანი და მრავალრიცხოვანი ლითონმქანდაკებლობის ძეგლებიდან, ბევრი პარამეტრით გამოირჩევა ბრინჯაოსაგან დამზადებული სარტყლები, რომელთა რაოდენობამ, დღიდან აღმოჩენისა (ფრ. ბაიერნი, სამთავროს ველი, 1872 წ.), მხოლოდ საქართველოში ორმოცს გადააჭარბა.

საქართველოში აღმოჩენილი სარტყლების კვლევა, უმეტესწილად, ხორციელდებოდა სამარხეული კომპლექსებიდან მოწყვეტით, განცალკევებით. ბრინჯაოს სარტყლების კვლევით დაკავებულ თითქმის არც ერთ მკვლევარს არ განუხილავს საკრძალავის აღმოჩენის პუნქტი და სამაროვანი, სამარხეული კომპლექსი (გარდაცვლილის სქესი, სამარხეული ინვენტარი), რომელშიც აღმოჩნდა კონკრეტული სარტყელი.

შესაბამისად, დასკვნებიც გამოჰქონდათ მხოლოდ საკვლევი ობიექტისა და სხვა, დეკორის თვალსაზრისით მსგავსი ნაკეთობების მხატვრულ-სტილისტური ანალიზის საფუძველზე. ასეთი გზით მიღებული დასკვნები კი, რიგ შემთხვევაში აცდენილია რეალურ ვითარებას.

ბრინჯაოს სარტყლები, ისტორიული დიდი მცხეთისა და მიმდებარე პუნქტებში (ნარეკვავი, წეროვანი, ნაბაღრები) აღმოჩენილია მხოლოდ მამაკაცების განსასვენებლებში, რომელთაგან ნაწილი მაინც, უდავოდ გამოირჩევა თავისი სოციალური სტატუსით. ნათქვამის დასტურად გამოდგება, ამ რიგის სამარხებში, სარტყლებთან ერთად თიხის ჭურჭლის, სამკაულის და რაც მთავარია, საბრძოლო იარაღის ხაზგასმით დიდი რაოდენობით აღმოჩენა. ამავე რიგის რამდენიმე სამარხში დადასტურებულია ხელისუფლების ინსიგნიებიც (შტანდარტები, კვერთხის თავები და ა.შ.) [ბიბილური თ. 2021:174].

იგივე შეიძლება ითქვას ბრინჯაოს ჭვირული ბალთების შესახებაც, რომლებიც დახურული კომპლექსებიდან, მხოლოდ ქალების სამარხებშია აღმოჩენილი; თანაც, თანმხლები ინვეტარის ნაწილი, რომელშიც ხაზგასმით საკულტო დანიშნულების ნივთების რაოდენობა იქცევს ყურადრებას [ბიბილური თ. 2001:9,10].

აღნიშნული გარემოება, ვფიქრობ, იძლევა საცთურს, ახლებური კუთხით განვახორციელოთ გვიანბრინჯაო-ადრერკინისა და გვიანრომაული ეპოქების ლითონმქანდაკებლობის ამ უმნიშვნელოვანესი ძეგლების კვლევა. დარწმუნებული ვარ, კვლევის შედეგები არა მარტო განსხვავებული, არამედ საკმაოდ საინტერესო დამატებითი ინფორმაციის მომცემი იქნება.

კიდევ ერთი, ძალზედ მნიშვნელოვანი და უცილობლად განსახილველი საკითხი. სამარხეულ კომპლექსის კვლევისას, მასში შემავალი თითქმის ყველა ნივთი სკრუპულოზური ანალიზი ხორციელდება (რაც სრულიად ბუნებრივია); თუმცა, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, დაკრძალვის წესის ისეთი მნიშვნელოვანი ელემენტი, როგორიცაა სამარხში გრძივი ღერძისა და მასში ჩასვენებული ნეშთის დამხრობა, ორიოდ გამონაკლისის გარდა, არასოდეს გამხდარა ყურადღების საგანი [რამიშვილი რ. 1979:58; მისივე. 1983:112; ნადირაძე ჯ. 1975:76; ბიბილური თ. 1983; მისივე. 1998; ჩიხლაძე ვ. 2015:161-165].

მეტიც, ძალზედ ხშირად დამხრობის ფიქსაციაც კი არ ხდება სათანადოდ. თითქმის სრულადაა უგულვებელყოფილი სამარხისა და მიცვალებულის დამხრობის გაზომვა სათანადო სიზუსტით.

შემიძლია ჩამოვთვალო სხვადასხვა წლებში გამოცემული ათობით ნაშრომი, რომლებშიც დამხრობის შესახებ ნათქვამია მხოლოდ ის, რომ „დამხრობა გარკვეულ კანონზომიერებას არ ემორჩილება“, „სამაროვანზე დაკრძალვა ხორციელდებოდა ნებისმიერი მიმართულებით“. მეტიც, გვხვდება პუბლიკაციები, სადაც საერთოდ არაა ნახსენები დამხრობა, ან მხოლოდ სამარხის გამართვის მიმართულებაა მოცემული და ა.შ. მსგავსი ნაშრომების რიცხვი იმდენად დიდია, რომ ჩამოთვლას აზრი არა აქვს.

არადა, სამარხის ჩადგმის ღერძის (დამხრობის) დიდი სიზუსტით ფიქსაციის, პალეოასტრონომიული, ასტრონომიული და სხვა მონაცემების გათვალისწინებით, შესაძლებელია არაერთი საყურადღებო ინფორმაციის მიღება. მათ შორის, იმის დადგენა, თუ წლის რომელ დროსაა კონკრეტული სამარხი გამართული [Фармаковский Б.В. 1901:17; Гумель Я.И. 1936:214; ბიბილური თ. 1983:40-42].

1976-1979 წწ., არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის მცხეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხ-ლი აკად. ანდრია აფაქიძე) სამთავროს რაზმის (ხ-ლი ბატონი გიორგი მანჯგალაძე) შემადგენლობაში მუშაობისას, საშუალება მომეცა დიდი მცხეთის საქალაქო სამაროვნის ჩრდილო უბანზე (სამთავროს ველი) გრადუსებისა და რიგ შემთხვევაში, მინუტების სიზუსტით გამეზომა 90 სამარხი; უპირატესად, ქვაყუთები და თიხის ფილასამარხები, რომელთაგან 50 სამარხი გაუმართავთ ძირითადი O-W ღერძიდან სამხრეთისაკენ გადახრით. შესაბამისად, აღნიშნული სამარხები გაუმართავთ ზამთარში.

მასალის სიმცირის გამო, შორს მიმავალი დასკვნების გაკეთება ძნელია, თუმცა, უდავოდ დადასტურდა, რომ ზამთრის პერიოდში სიკვდილიანობის პროცენტი, გაცილებით დიდი იყო, ვიდრე წლის სხვა პერიოდებში [ბიბილური თ. 1983:42].

დიდი მნიშვნელობა აქვს სამარხეული კომპლექსის კვლევისას დაფიქსირებული სხვა მონაცემების ანალიზსაც. აი, რამდენიმე მაგალითი:

1. დიდი მცხეთის საქალაქო სამაროვანის ჩრდილო უბანზე დაკრძალულთა სქესისა და ასაკის კვლევით და მიღებული მონაცემების სხვა ქრონოლოგიური ჯგუფების მონაცემებთან შედარებით გაირკვა, რომ დიდი მცხეთისა და შემოგარენის მცხოვრებთა სიცოცხლის ხანგრძლივობა, წინა პერიოდებთან შედარებით, გვიანანტიკურ ხანაში გაზრდილა 10-15 წლით [იქვე].
2. შემდეგი მაგალითი. ქართლის სამეფოს ტერიტორიაზე დღემდე შესწავლილ თიხის ფილასამარხებში, ქარონის კულტთან დაკავშირებული დაფიქსირებული რიტუალის შესრულებისას (მონეტის პირში ან ხელში ჩადება), არც ერთხელ არ გამოუყენებიათ პართული მონეტა.
3. ქართლის სამეფოს ელინისტურ-გვიანრომაული ხანის სამაროვნების შესწავლით ირკვევა, რომ დაკრძალვისას ქალებისა და მამაკაცების უფლებრივი მდგომარეობა დიდად არ განსხვავდებოდა. ყოველ შემთხვევაში, ქართლის სამეფოს ნახსენები დროის საკრძალავებში, დედაკაცებისა და მამაკაცების სამარხეული ინვენტარი თითქმის ერთგვაროვანი იყო. განსხვავებაა მხოლოდ ერთ-ერთი სქესისათვის დამახასიათებელ სამოსისა თუ სამკაულის რაგვარობასა და სხვადასხვა სოციალური ფენის წარმომადგენელთა საიმქვეყნიო ნივთების მრავალფეროვნებას, ხარისხსა და რაოდენობას შორის. თუმცა, ვიმეორებ, ერთი სოციალური ფენის წარმომადგენელ დედაკაცებსა და მამაკაცებს, ფაქტობრივად, ერთნაირი შემადგენლობისა და რაოდენობის ნივთებს ატანდნენ სამარხში.

ვფიქრობ, ასეთივე საინტერესო და საყურადღებო ინფორმაციის მიღება შეიძლება ნებისმიერი ეპოქისა და რეგიონის სამაროვნების შესწავლისას მაქსიმალურად მრავალმხრივი და ზუსტი ფიქსაციის შემთხვევაში.

მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული წესებიდან, დროში ერთი ყველაზე მდგრადი კომპონენტია სამარხში მიცვალებულის სხეულის მდებარეობა და დამხრობა. ქრისტიანობისა და მოგვიანებით ისლამის

გავრცელებამდე, უპირველესად, სწორედ ეს ორი კომპონენტი განსაზღვრავდა გარდაცვლილის ეთნიკურ და რელიგიურ კუთვნილებას, სოციალურ სტატუსსა და ქონებრივ შეძლებას. ორივე ეს კომპონენტი, ჩამოყალიბებული და მკაცრად განსაზღვრულია კონკრეტული ეთნოკულტურის წიაღში შექმნილ-დაკანონებული რელიგიური და სხვა სახის კოდექსების მიხედვით.

სამაროვნების, საკრძალავების ტიპების, დაკრძალვის წესებისა და კომპლექსებში დადასტურებული ნივთიერი მასალის გამოწვილვითი ანალიზი, მიღებული შედეგების შეჯერება სხვა რიგის წყაროების მონაცემებთან, ახალ გასაღებს იძლევა საქართველოს მოსახლეობის როგორც ეთნიკური, სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და ისევ და ისევ, სულიერი ცხოვრების შესასწავლად, ადრეანტიკურ-ელინისტური დროიდან ვიდრე ქრისტიანობის შემოსვლა-დამკვიდრებამდე.

2. მიცვალებულის დაკრძალვასთან დაკავშირებული ცნებების განსაზღვრის საკითხისათვის.

ქართული ენა მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ არაერთ ცნებას იცნობს, რომელთაგან თითოეული, დროთა განმავლობაში, იძენს გარკვეულ მნიშვნელობას. ასეთებია: დამარხვა, დაფლვა, დაკრძალვა; სამარხი, საკრძალავი და სხვ.

აღნიშნული ცნებები, გამოწვილვით აქვს განხილული ეთნოგრაფ სტეფანე მენთეშაშვილს არც თუ დიდი მოცულობის, მაგრამ მრავალმხრივ საინტერესო წერილში „მიცვალებულთა დამარხვისა და სამარეების ტერმინოლოგიისათვის“ [მენთეშაშვილი ს. 1944:163-176]. აღნიშნული ნაკვლევი, რომელიც შეიქმნა თითქმის 80 წლის წინ, დღემდე ერთადერთ სრულფასოვან ნაკვლევად რჩება ქართული არქეოლოგიური კვლევის მიმართულებით.

აწ განსვენებული მკვლევარის სტეფანე მენთეშაშვილის მიერ შესწავლილი ცნებების ნაწილი (მაგ., სამარე, სამაროვანი, დაკრძალვა, აკლდამა) მყარად დამკვიდრდა ქართულ არქეოლოგიურ (და, არა მარტო) ლიტერატურაში. ნაწილი, ჯერ კიდევ მოითხოვს შესწავლა-დაზუსტებას.

სამწუხაროდ, ბატონ სტეფანე მენთეშაშვილის სტატიის გამოქვეყნების შემდეგ, ეს მეტად მნიშვნელოვანი საკითხები, თითქმის არ გამხდარა ქართველ მკვლევართა შესწავლის საგანი. ცალკეული არქეოლოგიური (არა მხოლოდ სამარხეული) ცნებებისადმი მიძღვნილი ნაკვლევები, დიდად ვერ ცვლიან ვითარებას [აფაქიძე ა. 1966:7-11; მინდიაშვილი გ. 1980:175-186; ბიბილური თ. 1983:9-12, 25-29].

ნახსენები ცნებების გარდა, ქართულ ენაში დაცულია არაერთი სიტყვა, რომელსაც შეუძლია გაამდიდროს და მეტი სიცხადე შეიტანოს მიცვალებულის გარდაცვალება-დაკრძალვასთან დაკავშირებულ საკითხებში.

სახელდობრ, დასაზუსტებელ ცნებათა რიგს განეკუთვნება „დაკრძალვის წესი“ ან „დამარხვის წესი“, რომლებიც ინგლისურ, გერმანულ და რუსულ ენოვან სპეციალურ ლიტერატურაში მიღებული ტერმინების (“Mortuary Practics” და “Burial ritual”; “Bestattungsritual” – “Rituale zur Bestattung” და “Bestattungsmethode”; «Погребальный обряд», «Способ захоронения») თანაბარზომიერად გამოიყენება; თუმცა, შინაარსობრივად, დამოწმებულ ცნებებს შორის სხვაობა დიდია (განსაკუთრებით ინგლისურ “Mortuary Practics”-თან მიმართებაში).

ინგლისური “Burial ritual”, გერმანული “Bestattungsmethode“ და რუსული «Способ захоронения», გულისხმობს, წინასწარ ყოველმხრივ მომზადებული მიცვალებულის ნეშთის, ასევე წინასწარ მომზადებულ სამარხში ჩასვენებას.

“Mortuary Practics”, “Bestattungsritual” და «Погребальный обряд», კი გულისხმობს მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ ყველა სტადიას – მიცვალებულის დასაკრძალავად მოსამზადებელი რიტუალის შესრულებას (განბანვა, შემოსვა და ა.შ.), სამარხი ნაგებობის მოწყობა-გამართვას, მიცვალებულის პოზა-დამხრობას, სამარხეულ ინვენტარს.

ესა თუ ის სპეციალისტი გარკვეულწილად განსხვავებულ ტერმინოლოგიას და რიგითობას იყენებს. განსაკუთრებით საინტერესოა ამერიკელი მკვლევარის, პროცესუალური არქეოლოგიის ერთ-ერთი ფუძემდებლის პროფ. ლუის ბინფორდის სქემა, რომელიც გულისხმობს შემდეგ ქმედებებს: 1. სხეულის მომზადება; 2. სხეულის დამუშავება; 3. მიცვალებულის განთავსება; 4. სამარხის კონსტრუქცია; 5. სამარხის დამხრობა და მდებარეობა; 6. ინვენტარის შემადგენლობა; 8. ინვენტარის რაოდენობა [Binford L.S. 1971:22].

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, ვადიმ მასონის სქემის მიხედვით, კვლევისას გასათვალისწინებელია ეთნიკური, სოციალური და იდეოლოგიური ასპექტები, რომელსაც ეფუძნება “Mortuary Practics” – «Погребальный

обряд»-и; ისინი კი, არქეოლოგიურ პრაქტიკაში სამი სეგმენტისაგან: 1. ინვენტარი; 2. „Burial ritual" – «Способ захоронения»; 3. სამარხის მოწყობა [Масон В.М. 1976:150; სურ. ტექსტში 17]. ქრისტიანული დოგმატიკის მიხედვითაც გარდაცვლილის გაპატიოსნება-დაკრძალვა შედგებოდა ხუთი, თუმცა, განსხვავებული ეტაპისაგან: 1. სხეულის მოსამზადებელი წესი, რომელიც სრულდებოდა დაკრძალვამდე; 2. წესი, რომელიც სრულდებოდა ტაძრამდე ან დაკრძალვის ადგილამდე; 3. წესები, რომელიც სრულდებოდა უშუალოდ დაკრძალვამდე; 4. დაკრძალვის აქტი; 5. დაკრძალვის შემდეგ განხორციელებული წესები.

ძველი ქართული ენა იცნობს მიცვალებულთან კულტთან დაკავშირებულ ზემოთ ნახსენებ ყველა ელემენტს. ისინი კარგადაა დიფერენცირებული ლიტერატურის ძეგლებში. მაგ. მოვიხმობ V ს. აგიოგრაფიულ ძეგლს „შუშანიკის წამება", რომელშიც სტენოგრაფიული სიზუსტითაა მოცემული მთელი პროცესი, გარდაცვალებიდან დაკრძლვით დამთავრებული: „და მაშინღა მსწრაფლ მოიღო სანატრელმან მან ეპისკოპოსმან იოვანე შესაგრაგნელად სუდარი წმიდაჲ წმიდათა მათ და პატიოსანთა მისთაჲ. და ეგრეთ სხვათა მათ აღვიღეთ გვამი იგი ფრიად დამაშვრალი... და განვბანეთ... და შევმოსეთ მჩვრითა მით (შედარ. „და მოიღეს გუამი იესუჲსი და შეგრაგნეს იგი ტილოებითა სულნელითა მათ თანა, ვითარცა ჩვეულებაჲ არს ჰურიათაჲ დაფლვასა" [იოანე. I:19,40] ... და მაშინღა ეპისკოპოსმან მათ ორთავე – იოვანე და აფოც..., ყოვლითა კრებულითურთ ფსალმუნითა სულიერითა და კეროვნითა აღნთებულითა და საკუმეველითა სულნელითა აღვიხვენით პატიოსანნი ძვალნი და გამოვიხვენით წმიდასა მას ეკლესიასა... და დავჰკრძალენით წმინდანი იგი და დიდებულნი პატივცემულნი ნაწილნი წმიდისა შუშანიკისნი განმზადებულსა მას ადგილსა" [ხუცესი იაკობ. 1987:242,243].

დამოწმებულ ამონარიდში მოცემულია მიცვალებულის გარდაცვალებიდან დაკრძალვამდე სრული რიტუალი. სახელდობრ, დასაკრძალავად სხეულის მომზადება („... მსწრაფლ მოიღო... შესაგრაგნელად სუდარი წმიდაჲ წმიდათა მათ და პატიოსანთა მისთაჲ. და ეგრეთ სხვათა მათ აღვიღეთ გვამი იგი ფრიად დამაშვრალი... და განვბანეთ... და შევმოსეთ მჩვრითა მით...); ეკლესიაში გადასვენება და დაკრძალვისწინა რიტუალის შესრულება („და მაშინღა ეპისკოპოსმან მათ ორთავე – იოვანე და აფოც..., ყოვლითა კრებულითურთ ფსალმუნითა სულიერითა და კეროვნითა აღნთებულითა და საკუმეველითა სულნელითა აღვიხვენით პატიოსანნი ძვალნი და გამოვიხვენით წმიდასა მას ეკლესიასა"); სამარხის მომზადება და ნეშთის დაკრძალვა („დავჰკრძალენით წმინდანი იგი და დიდებულნი პატივცემულნი ნაწილნი წმიდისა შუშანიკისნი განმზადებულსა მას ადგილსა").

მოცემული საკითხისათვის არანაკლებ მნიშვნელოვანია ქართველი ისტორიკოსების ვახუშტი ბატონიშვილისა და თეიმურაზ ბატონიშვილის შრომებში მოტანილი ცნობები.

„მკუდარსა დაჰფლიდიან ყოვლითა შესამოსლითა და საჭურველითა და სამკაულითა" [ბატონიშვილი ვახუშტი. 1973:24].

ვახუშტის ამ ცნობის მეტ დეტალიზაციას ახდენს თეიმურაზ ბატონიშვილი: ჭირისუფალნი „... კაცთა მომკვდართა სამამაცოთა სამკაულითა და საჭურველითა, და ქალთა საქალო სამკაულითა, შთაუწყობდეს პირთა შინა დრჰკანსა ოქროსასა და ვეცხლისასა და ესრეთ მისცემდეს პატიოსანსა დაფლვასა (დაკრძალვას, დამარხვას – თ.ბ.) მიწასა შინა" [ბატონიშვილი თეიმურაზ. 1848:51].

ორივე ნაშრომში სრულყოფილადაა გადმოცემული წინარექრისტიანული დროის საქართველოში მიცვალებულის დაკრძალვასთან დაკავშირებული რიტუალის ერთი კონკრეტული ასპექტი.

ქართული ეროვნული ტრადიცია, როგორც დავრწმუნდით, იცნობდა არა მხოლოდ მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ პროცესს, არამედ, განასხვავებდა დაკრძალვის წარმართულ წესს ქრისტიანულისაგან [ბიბილური თ. 1983:11].

დამოწმებული ამონარიდებიდან ნათლად ჩანს ისიც, რომ ცნებები „დაკრძალვა" – „დამარხვა", გულისხმობს კონკრეტული დროისათვის გაბატონებული წეს-ჩვეულებებით ყოველმხრივ მომზადებული ნეშთის, ასევე წინასწარ გამზადებულ სამარხში ჩასვენებას [იქვე].

ამრიგად, „დაკრძალვის წესი" სრულად შეესატყვისება ინგლისური "Burial ritual"-ს, გერმანულ "Bestattung-smethode" -სა და რუსულ »Способ захоронения»-ს. შესაბამისად, არასწორი იქნება ამ ტერმინის უფრო ფართო შინაარსის გამოყენება; მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული იმ ელემენტების დამატება, რომელიც ცილდება წინასწარ მომზადებულ სამარხში ჩასვენებული მიცვალებულის პოზას, დამხრობას და ჩატანებულ

ნივთებს.

ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლებმა შემოგვინახეს კიდევ ერთი ცნება, რომელიც სრულად ასახავს მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ მთლიან ციკლს და აბსოლუტურად შეესაბამება ინგლისურ "Mortuary Practics"-ს, გერმანულ "Bestattungsritual"-სა და რუსულ «Погребальный обряд»-ს.

ესაა **„სამკვდრო წესი",** მოცემული ბასილი ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება"-ში: „... და ჯეროვნითა გალობითა და სანთელთა სიმრავლითა და საკმეველთა სულნელებითა შემურეს და დადვეს საფლავსა, რომელი-იგი თვით შეემზადა მას აღმოსავალით საკურთხეველისა... და ესრეთ სრულყვეს **წესი იგი სამკვდროჲ"** [ძქლძ. 1978:118; ქმ.1. 1987:674, 675] (ხაზი ჩემია – თ.ბ.).

ცნება **„წესი სამკვდროჲ" („სამკვდრო წესი")**, რომ სრულად ასახავს გარდაცვლილის გაპატიოსნების მთელ რიტუალს, ნათლად ჩანს დამოწმებული ციტატიდან. „სამკვდრო წესი" გულისხმობს როგორც დატირება-გლოვას, ასევე მიცვალებულის ნეშთის მომზადება-დაკრძალვას წინასწარ მომზადებულ სამარხში.

„სამკვდრო წესი" უნივერსალური ცნებაა, რომელიც თანაბრად მიესადაგება ნებისმიერი რელიგიური კოდექსით განპირობებულ წესებს და მისი გამოყენება შეიძლება როგორც არქეოლოგიური, ასევე ეთნოგრაფიული კვლევისას.

შევეხები სამკვდრო წესთან დაკავშირებულ და არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ფართოდ გამოყენებულ ცნებათა კიდევ ერთ ჯგუფს. ასეთთა რიგს განეკუთვნებიან ,,ინდივიდუალური სამარხი", ,,წყვილადი სამარხი", ,,საოჯახო სამარხი", ,,საგვარეულო სამარხი", ,,კოლექტიური სამარხი". ძალზედ ხშირად ნახსენები ცნებები ვერ ასახავენ რეალურ ვითარებას, პირიქით, ამახინჯებენ ობიექტურ სურათს. შესაბამისად, აქ დასახელებული ტერმინებიდან თითოეული საჭიროებს დაზუსტებას, რიგ შემთხვევაში არსებულის ახალი ცნებით ჩანაცვლებას.

თითოეულ ცნებას განვიხილავ შესაბამისი მაგალითების მოშველიებით.

1. ინდივიდუალური სამარხი.

სამარხეული ძეგლებისადმი მიძღვნილ ლიტერატურაში მყარად დამკვიდრებული და ყველაზე ხშირად გამოყენებადი ცნებებია „ინდივიდუალური სამარხი", „ინდივიდუალური დაკრძალვა": ,,ადრინდელ ორმოსამარხებში, მხოლოდ თითო მიცვალებული მარხია, ამიტომ ასეთ სამარხებს ინდივიდუალური სამარხები ეწოდება" [საქართველოს არქეოლოგია. 1959] (ხაზი ჩემია – თ.ბ.). „ორმოსამარხების უმეტესობა, როგორც მათი აღწერილობიდან დავრწმუნდებით, ინდივიდუალურია, ე.ი. თითო ადამიანისათვის არის განკუთვნილი" [კალანდაძე ალ. 1980:24]; „სათვალისწყლის სამაროვნის... ყველა სამარხი ინდივიდუალურია..." [ფიცხელაური კ. 1973:61] და სხვ.

იშვიათად ვხვდებით მის სახესხვაობას; მაგალითად, აკად. ლევან ჭილაშვილი, ,,ინდივიდუალური დაკრძალვის" თანაბარზომიერად იყენებდა ,,ერთეული დაკრძალვა" (,,ორმოსამარხები უმთავრესად ერთეული დაკრძალვით გვხვდება ...") [ჭილაშვილი ლ. 1964].

რეალურად, ცნება ,,ინდივიდუალური სამარხი" ყოველთვის არ გულისხმობს ერთი ინდივიდის დაკრძალვას. შესაძლოა, სამარხში დაკრძალული იყოს ორი ან მეტი მიცვალებული, მაგრამ სამარხი, მიჩნეული იქნეს ინდივიდუალურად, ანუ ერთი მიცვალებულისათვის გამართულად.

მაგალითად, სომხეთში, სევანის ტბის მიდამოებში გათხრილ ერთ-ერთ გორასამარხში ერთი მიცვალებულის ირგვლივ დასვენებული იყო ცამეტი ინდივიდი, რომლებიც ძირითადი მიცვალებულისათვის შეწირულ ტყვეებად ან მონებადაა მიჩნეული [Пиотровский Б. 1949:58]. კიდევ უფრო ნათლადაა განსახილველი მომენტი დაფიქსირებული სოფ. ახმახის (მთიანი ყარაბახი, აზერბაიჯანი], მიდამოებში გათხრილ სამ ყორღანში, სადაც გულაღმა გაშოტილ მდგომარეობაში დაკრძალული მიცვალებულისათვის, ჩაუყოლებიათ დამჯდარ მდგომარეობაში ჩასვენებული მსხვერპლად შეწირული ადამიანები (N1 – სამი; N2 – ორი; N3 – რვა ინდივიდი). ჩონჩხების შესწავლისას გაირკვა, რომ ძირითადი მიცვალებულები რიგი ანთროპოლოგიური ნიშნებით განსხვავდებოდნენ ჩაყოლებული პირებისაგან [იქვე; შდრ. იხილეთ თუშიშვილი ნ. 1971:75,76].

საქართველოში მსგავსი ფაქტი დადასტურებულია გვიანბრინჯაოს ხანის მადნისჭალის სამაროვანზე. ძეგლის გამთხრელი ისტ. მეცნ. კანდ. ნიკოლოზ თუშიშვილი წერდა, რომ II გორასამარხის ,,ძირითადი სამარხის სახურავზე მდებარეობს ორი, უშუალოდ მასთან დაკავშირებული სამარხი. ამათგან, განსაკუთრებულ

ყურადღებას იქცევს მეორე სამარხი, სადაც მკვეთრად მოხრილ ჩონჩხს ზემოდან რიყის ქვები ეყარა: იქმნებოდა მიცვალებულის ჩაქოლვის სრული შთაბეჭდილება. საგულისხმოა, ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მონის ან ტყვეობაში მყოფი პირის შეწირვის, ან ,,საიქიო ცხოვრებაში“ წარჩინებული პიროვნებისათვის მსახურის გაყოლების წეს-ჩვეულებასთან“ [ლორთქიფანიძე ოთ. 1972:74].

ალაზნის ველზე გათხრილ ყორღანებშიც დადასტურდა მსგავსი ვითარება. N1 ყორღანში აღმოჩნდა რამდენიმე მიცვალებული. ძეგლის მკვლევარი, შიო დედაბრიშვილი მიიჩნევდა, რომ N1 ყორღანი განკუთვნილი იყო ერთი მიცვალებულისათვის, ხოლო დანარჩენები წარმოადგენდნენ მსხვერპლად შეწირულ პირებს [Дедабришвили Ш. 1979:22-24].

ვანის ნაქალაქარზე გაითხარა ე.წ. ,,მეომრის სამარხი“ (N9), რომელშიც ,,...რამდენიმე ჩონჩხი აღმოჩნდა. მის ცენტრალურ ნაწილში დაკრძალული იყო **მთავარი მიცვალებული** (ხაზი ჩემია – თ.ბ.), რომელიც ინვენტარის მიხედვით წარჩინებული მეომრისა უნდა იყოს“.

„სამარხი ორმოს სამხრეთ ნაწილში, მთავარი მიცვალებულის ფერხთით, ათიოდე სმ-ით უფრო მაღლა, აღმოჩნდა კიდევ ორი ჩონჩხი (ქალის და მამაკაცის)... მეორე ჩონჩხი ძაღლის ჩონჩხზე იყო დასვენებული“ [ლორთქიფანიძე ოთ. 1972:203].

1884 წ. ა. ბობრინსკიმ მდ. ტიასმინას მარცხენა ნაპირზე გათხარა ყორღანი, რომლის ცენტრალურ ადგილას ესვენა ძირითადი მიცვალებული – ქალი და მის ფეხებთან მამაკაცი [Бобринский А. 1901]. ო. განინას სრულიად მართებული დასკვნით: „ღარიბული ინვენტარი და მიცვალებულის პოზა მოწმობენ იმას, რომ ეს იყო მომსახურე მონა, რომელიც გააყოლეს მის ქალბატონ საიქიოში“ [Ганина О. 1960:167].

მოტანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ყველა ეს სამარხი გამართულია ერთი მიცვალებულისათვის, ყველა დანარჩენი მიცვალებული კი წარმოადგენს მსხვერპლადშეწირულ პირს, ანუ, ამა თუ იმ კონკრეტული სამკვდრო წესის ერთ-ერთ შემადგენელ ელემენტს.

ამდენად, განხილული კომპლექსები უნდა მივიჩნიოთ არა წყვილად, საოჯახო ან კოლექტიურ (ამ ტერმინებს ქვემოთ განვიხილავ), არამედ ინდივიდუალურ სამარხებად. სრულად კი, ამ რიგის საკრძალავებს შეიძლება ვუწოდოთ **,,ინდივიდუალური სამარხი ადამიანის(თა) მსხვერპლშეწირვით“.**

ამრიგად, ინდივიდუალური სამარხი – ერთი მიცვალებილისათვის განკუთვნილი საკრძალავი ნაგებობაა. თუმცა, საზოგადოების განვითარების გარკვეულ ეტაპზე, ინდივიდუალურ სამარხში, გარდა ძირითადი მიცვალებულისა (საკუთრივ ვისთვისაც აიგო სამარხი), კრძალავდნენ შეწირულ პირებსაც. ამ შემთხვევაში სამარხი მაინც ინდივიდუალურია [გარდაცვლილთათვის ადამიანთა მსხვერპლშეწირვის შესახებ იხ. Бичурин Н.Я., Ковалевский А.П. 1956:147; Рашид Ад Дин. 1960:19].

„წყვილადი სამარხი“ (paired burial, twin burial – Zwillingsbestattung, paarweise Bestattung – парное погребение, парное захоронение).

ამ სიტყვათშეთანხმების გამოყენების დროსაც არაა ერთსულოვნება მკვლევართა შორის. არასწორ ტრადიციად დამკვიდრდა ცნება ,,წყვილადი სამარხის“ გამოყენება ყველა იმ შემთხვევაში, როდესაც საკრძალავი გამოუყენებიათ ზოგადად ორი მიცვალებულის გასაპატიოსნებლად. მაგ., დედა-შვილის, მამა-შვილის, ორი მამაკაცის ან ორი ქალის, ორი ბავშვის.

განვიხილავ მაგალითებს. ამ სამაროვნის (ნეროწ-დერესის – თ.ბ.) ცალკეულ სამარხებში წყვილადი დაკრძალვის (ხაზგასმა ჩემია – თ.ბ.) შემთხვევებიცა გვაქვს (მაგალითად, ქალისა და ათიოდე წლის ქალიშვილისა).

,,...მოზრდილების სამარხი იყო (NN 5,6). მათში ძირითადი მიცვალებულის ძვლების გარდა აღმოჩნდა ადამიანის ძვლის რამდენიმე ფრაგმენტი, რომელიც არ ეკუთვნოდა პირველს და მეტყველებდა ქვაყუთის მეორად გამოყენებაზე“ [სინაურიძე მ. 1977:185].

ცნება ,,ძირითადი მიცვალებული“ აქ სრულიად უადგილოდაა გამოყენებული, რადგან ,,ძირითადი მიცვალებული“ გულისხმობს პირს, ვის გასაპატიოსნებლადაცაა აგებული (გამართული) კონკრეტული სამარხი. ამასთან, თუ არსებობს ძირითადი მიცვალებული, იქვე უნდა იყოს იმ ინდივიდის(თა) ნაშთიც, რომელიც მსხვერპლად შეუწირავთ ,,ძირითადი მიცვალებულისათვის“.

განხილულ შემთხვევაში ეს მომენტი არ ჩანს; პირიქით, ვისთვისაც გაუმართავთ სამარხი, ის ჩანს მიხვეტილ-შევიწროებული მეორე მიცვალებულის დაკრძალვისას (ავტორის მიხედვით, პირველი, ანუ

ძირითადი მიცვალებულის დაკრძალვისას). განსახილველ ცნებასთან დაკავშირებით მინდა შევნიშნო, რომ საქართველოს სინამდვილეში, ამ დროისათვის (ახ. წ. V-VI სს.) საზოგადოდ შეუძლებელია ,,ძირითად მიცვალებულზე“ საუბარი. ვფიქრობ, ეს სადაო არ უნდა იყოს.

აღნიშნული ცნების არასწორი გამოყენების შემთხვევები გვხვდება უცხოენოვან ლიტერატურაშიც. მაგ., რუსი არქეოლოგები არც თუ იშვიათად იყენებენ ამ ცნებას («парное захоронение») ორი ბავშვის, ორი ქალის და ა.შ. დაკრძალვის შემთხვევაში.

ასე მაგალითად, ი. მარჩენკო წყვილადად მიიჩნევდა ყველა იმ სამარხს, რომლებშიც დაკრძალულნი იყვნენ ქალა და ბავშვი [Марченко И. 1957]. ო. განინა კი წყვილადად თვლიდა ყველა იმ სამარხს, რომლებში დაფიქსირდა ორი, ოთხი და ა. შ. მიცვალებული [Ганина О. 1960].

მაგალითების გამრავლება კიდევ შეიძლება, თუმცა დამოწმებულიც საკმარისია საკითხის არსში გასარკვევად. ერთი უდავოა – ყველა ეს სამარხი განეკუთვნება სხვა ჯგუფებს, რომელთა შესახებ ქვემოთ ვისაუბრებ.

საოჯახო სამარხი. ესაა ცნება, რომელიც შედარებით იშვიათად გამოიყენება ქართულ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში. გარკვეული უპირატესობა ენიჭება სხვა, ჩემი აზრით, საკმაოდ მოუხერხებელ სიტყვათ შეთანხმებას – „კოლექტური სამარხი“. ამ უკანსაკნელ ტერმინს ქვემოთ შევეხები, აქ კი, დავუბრუნდები ცნებას „საოჯახო სამარხი“.

ცნება „საოჯახო სამარხი“ გულისხმობს კონკრეტული ოჯახის წევრების დაკრძალვას ერთ სამარხში. შეიძლება იყოს დედა-შვილის საკრძალავი, რომელიც ჩვენში არც თუ იშვიათად არასწორად მოიხსენიება წყვილად სამარხად; მეუღლეების ერთ სამარხში ჩასვენება. მსგავსი სამარხის მიმართ, მეტი კონკრეტიზაციისათვის უმჯობესია გამოვიყენოთ ზემოთ განხილული ცნება „წყვილადი სამარხი“; საოჯახო სამარხების რიგს განეკუთვნება მშობლებისა და ბავშვების დაკრძალვა.

დიდი მცხეთის საქალაქო სამაროვანზე (სამთავროს ველი) სხვადასხვა დროს შესწავლილ იქნა რამდენიმე სამარხი, რომლებიც უდავოდ განკუთვნილი იყო ორი მიცვალებულისათვის, მაგრამ მათში მხოლოდ ერთი ნეშთი დაფიქსირდა. ყველა შემთხვევაში, დაკრძალული იყო დედაკაცი. ვფიქრობ, მათი საოჯახო სამარხებისადმი მიკუთვნება ეჭვს არ უნდა იწვევდეს.

იგივე სამაროვანზე გავთხარეთ თიხისფილა სამარხი (N605), რომელშიც ორი, ზრდასრული ქალისა და მამაკაცის ნეშთი დავაფიქსირეთ. მათგან, ერთის ძვლები მზრუნველად იყო შეგროვებული სამარხის ერთ კუთხეში, ზემოდან ედო თავის ქალა და ორივე მიცვალებულისათვის განკუთვნილი ყველა ნივთიც მისთვის დაუწყვიათ. ცხადია, ეს ყოველგვარი კითხვის გარეშე სწორედ საოჯახო სამარხი იყო.

სამრავალკაცო სამარხი. განვიხილოთ კიდევ ერთი ცნება, რომელიც სულ ახლახანს ვახსენე. ესაა „კოლექტიური სამარხი“; ცნება, რომელიც გამოიყენებოდა და დღესაც ვხვდებით სამარხეული ძეგლებისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში.

დავიმოწმებ მხოლოდ რამდენიმე მათგანს. „ორმოსამარხების უმეტესობა, ინდივიდუალურია, მაგრამ ამავე დროს არის კოლექტიური სამარხებიც“ [კალანდაძეა ლ. 1980:24]; „... დანარჩენები კოლექტიურ სამარხებს წარმოადგენდნენ“ [ჭილაშვილი ლ. 1964:68]; „... ხშირად ეს სამარხები კოლექტიურია...“ [ფიცხელაური კ. 1973:77].

აღნიშნული ტერმინი, რომელიც ასე მყარად დამკვიდრდა სამეცნიერო ლიტერატურაში, ისევე როგორც ბევრი სხვაც, ჩვენში შემოვიდა რუსული ენიდან (**«Коллективное погребение»**); თუმცა, სამკვდრო წესთან კავშირში ცნება კოლექტიური გამოიყენება ინგლისურენოვან სამეცნიერო ლიტერატურაშიც [Skeates R. და სხვები. 2021:382]. ვფიქრობ, ცნება „კოლექტიური“, მაინცდამაინც მარჯვე არ უნდა იყოს სამკვდრო წესთან მიმართებაში. მით უფრო, რომ ქართულ ენაში არსებობს შინაარსობრივად ტევადი და განსახილველ საკითხთან სრულად შესატყვისი ცნება „სამრავალკაცო“.

ცნება “სამრავალკაცო“ შემოგვინახეს ქართულ ენაზე თარგმნილმა ბიბლიურმა ტექსტებმა: „იხილენ გზანი შენნი **სამრავალკაცოს** შინა, და ცან, რაჲ ჰყავ“ [იერემია წინასწარმეტყველი. 2.23]

„და განხვდე **სამრავალკაცოდ** ძეებისა შვილთა მათთასა, რომელი არს წინა კართა ზედა ბჭისა ხარსიდისასა, და წარიკითხენ მუნ ყოველნი სიტყუანი, რომელნიცა ვთქუნე შენდამი. (+ 19, 2 იერემ. ZAa) საძვლე აკ(ა)ლდამა ZA.

„ამისთჳს, აჰა, დღენი მოვლენან, – იტყჳს უფალი, – და არა ეწოდოს მერმე ადგილსა ამას დაცემულება და სამრავალკაცო ძისა ენნომისსა, არამედ სამრავალკაცო სრჳსა“ [იერემია. 2, 23].

„და იყოს, მას დღესა შინა მიეცეს გოგს ადგილი სახელოანი, საფლავი ისრაჱლსა შორის, **სამრავალკაცოჲ** მომავალთაჲ აღმოსავალით ზღჳსაჲთ, და გარემოაშენონ პირისგარე ჯევისაჲ; და დაჰფლან მუნ გოგ და ყოველი სიმრავლე მისი დაეწოდოს **მრავალსაკაცო** გოგისა“ [ეზეკ. 39, 11].

სულხან-საბა ორბელიანი, სწორედ ქართულ ენაზე თარგმნილი ბიბლიური ტექსტებიდან სათანადო მაგალითებს ეყრდნობა ცნება „სამრავალკაცო“-ს გამნარტებისათვის: „სამრავალკაცო (+ 19,2 იერემ. ZAa) საძვლე აკ(ა)ლდამა ZA. საძვლე აკლდამა (ეზეკ. 39, 11) B. აკლდამა ძვალთა, გინა ჯეობა C“ [1993:40].

ქართულ ენაზე თარგმნილი ბიბლიური ტექსტებიდან და სულხან-საბა ორბელიანის ნაშრომიდანაც ჩანს, რომ ცნება „სამრავალკაცო“ უნივერსალური ცნებაა (სამრავალკაცო ხეობა, სოფელი, სამარე), რომლითაც სრულად შეიძლება უცხო ტერმინის ჩანაცვლება.

სამარხთან კავშირშია წარმდგენილი აღნიშნული ცნება, ონლაინ არქიტექტურული ლექსიკონში: „სამრავალკაცო-ყორღანი; სამაგრით გარშემორტყმული სამარხი, რომელიც რამდენიმე აკლდამას მოიცავს“.

1979 წ. მცხეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხ-ლი აკად. ანდრია აფაქიძე) წილკნის რაზმმა (ხ-ლი ვახტანგ ნიკოლაიშვილი) სოფ. წილკანში შეისწავლა გვიანანტიკურ-ადრეშუასაუკუნეების ძეგლები (ნამოსახლარის, ეკლესიისა და სამაროვნის ნაშთები), რომელთა შორის ბევრი პარამეტრით გამოირჩა კარგად დამუშავებული ქვათლილებით ნაგები აკლდამა.

„აკლდამაში რვა მიცვალებული აღმოჩნდა დასვენებული – ყველა მამაკაცი. შვიდი მიცვალებული ტახტრევნებზე და მათ შორის არსებულ ფართობზე იყო დაკრძალული ქრისტიანული წესით – გულაღმა გაშოტილი, თავით დასავლეთით. ერთი მიცვალებული კი I ტახტრევნის თავთან იყო ჩაფლული აკლდამის იატაკში... წილკნის აკლდამა აშკარად მაღალი რანგის სასულიერო“ [აფაქიძე ა. და სხვ. 1982:200, 201].

ამ, მრავალი პარამეტრით გამორჩეულ აკლდამას, სწორედაც, რომ განხილული ცნება მიესადაგება – „სამრავალკაცო აკლდამა“.

ასეთია სამკვდრო წესთან დაკავშირებული საკითხების ჩემეული მოკლე ანალიზი. დასასრულ, სრული გულწრფელობით მინდა ვთქვა, რომ მადლიერი ვიქნები განსახილველად წარმოდგენილ საკითხებში გაწაფული ყველა კოლეგის, ვინც არ დაიზარებს და კრიტიკულად შეაფასებს ჩემს ამ მცდელობას. მსგავსი აქტივობა მხოლოდ წაადგება საქმეს და ვინძლო, სათავე დაუდოს ამ მეტად მნიშვნელოვანი საკითხების კვლევისადმი ინტერესის გაღვივებას.

ბიბლიოგრაფია:

1. აფაქიძე ა. გორა, გორანამოსახლარი, გორასამარხი. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. კრებ. მიძღვნილი აკად. ნიკო ბერძენიშვილის დაბადების 70 და სამეცნიერო, პედაგოგიური და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის 50 წლისთავს. „მეცნიერება“, თბილისი 1966.
2. აფაქიძე ა. მცხეთა, ტ. VI. 1976-1979 წლების არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. „მეცნიერება“, თბილისი 1982.
3. ბაგრატიონი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი 1941.
4. ბაგრატიონი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, IV. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1973.

ISSN 2960-9704

5. ბატონიშვილი თეიმურაზ. ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოისა. სანქტ პეტერბურგი, 1848.
6. ბიბილური თ. თიხისფილა სამარხები ანტიკური ხანის საქართველოში. საკანდიდატე დისერტაცია, ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 1983.
7. ბიბილური თ. ქართლის პიტიახშთა არმაზისხევის სამაროვანი (დაკრძალვის წესების ახლებური გააზრების ცდა), კულტურის ისტორიის საკითხები. „ირმისა“, თბილისი 1998.
8. ბიბილური თ. ბრინჯაოს ქართული ჭვირული ბალთების დანიშნულების შესახებ. წინარექრისტიანული ხანის ქართული ხელოვნება. საქართველოს აკად. შალვა ამირანაშვილის სახ. სახელმწიფო მუზეუმის II სამეცნიერო სესია, მასალები. თბილისი 2001.
9. ბიბილური თ. რეცენზია შოთა ირემაშვილის ნაშრომზე „ხეკორძულას ხევის არქეოლოგიური ძეგლები“. აკად. ანდრია აფაქიძის სახ. არქეოლოგიური ინსტიტუტის ისტორიულ-არქეოლოგიური ჟურნალი „არქეოლოგია“, N4. „AUREUS“, თბილისი 2021.
10. ზარზმელი ბასილ. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება. ქართული მწერლობა, ტ. 1. „ნაკადული“, თბილისი 1967.
11. ზარზმელი ბასილ. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება. ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1978.
12. თუშიშვილი ნ. მადნისჭალის სამაროვანი. „მეცნიერება“, თბილისი 1971.
13. კალანდაძე ალ. სამთავროს სამაროვნის წინარეანტიკური ხანის სამარხეული კომპლექსები. მცხეთა, არქეოლოგიური კვლევის შედეგები, ტ. V. „მეცნიერება“, თბილისი 1981.
14. ლორთქიფანიძე ოთ. არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წ. ვანი I, არქეოლოგიური გათხრები 1947-1969. „მეცნიერება“, თბილისი 1972.
15. მენთეშაშვილი ს. მიცვალებულთა დამარხვის წესისა და სამარეების ტერმონოლოგიისათვის. საქართველოს სახემწიფო მუზეუმის მოამბე. XII-B. თბილისი 1944.
16. მინდიაშვილი გ. გორანამოსახლართა სოციალური ბუნებისათვის. „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, N4. „მეცნიერება“, თბილისი 1980.
17. ნადირაძე ჯ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1975.
18. რამიშვილი რ. ერწოს ველი გვიანარმაზულ ხანაში. ,,მეცნიერება“, თბილისი 1979.
19. რამიშვილი რ. ახალი ჟინვალის სამაროვანი და ნამოსახლარი 1971-73 წწ. განათხარი მასალის მიხედვით. ჟინვალი I. ,,მეცნიერება“, თბილისი 1983.
20. ჩიხლაძე ვ. ჟინვალის სამაროვანი. წინარექრისტიანული ხანის ჟინვალის სამაროვანი (კატალოგი და გამოკვლევა). თბილისი 2015.
21. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. დასაბეჭდად მოამზადეს ი. აბულაძემ, ნ. ათანელაშვილმა და სხვ. თბილისი 1962.
22. წინასწარმეტყველება იერემიასი. მცხეთური ხელნაწერი. გამოსაცემად მოამზადა ელენე დოჩანაშვილმა. „მეცნიერება“, თბილისი 1985.
23. ჭილაშვილი ლ. ნაქალაქარი ურბნისი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი 1964.
24. ხუცესი იაკობ. შუშანიკის წამება. ქართული მწერლობა, ტ. 1. „ნაკადული“, თბილისი 1987.
25. Binford L.R. Mortuary Practices: Their Study and Their Potential. Memoirs of the Society for American Archaeology, N25, Aproaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices (1971), 6.10.2010, pp. 6-29. http://www.jstor.org/stable/25146709
26. Skeates R., Beckett J., Mancini D., Cavazzuti Cl., Silvestri L., Hamilton W.D., Sayle K.L., Crowder K. D., Rolfo M., Angle M. Rethinking Collective Burial in Mediterranean Caves: Middle Bronze Age Grotta Regina Margherita, Central Italy. Journal of Field Archaeology, Vol. 46, Issue 6, 2021, pp. 382-398.

27. Алекшин В. Погребальный обряд как археологический источник // КСИА АН СССР, 167. 1981.
28. Бобринский А. Курганы и случаиные археологические находки близ местечка Смелы. Санкт-Петербург 1901.
29. Бичурин (Иаринф) Н. Собрание сведений о народах, обытавших в Средней Азии в древные времена. Т. I. Москва-Ленинград 1950.
30. Ганина О. О женских захоронениях в парных погребениях скифского времени 1960. ЗОАО.I(34). Одесса 1960.
31. Дедабришвили Ш. Курганы Алазанской долины. Тбилиси 1979.
32. Ковалевский А. Книга Ахмеда Ин Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков 1956.
33. Марченко И. Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950-1951 г. МИА.N 57. Москва 1957.
34. Массон В. Экономика и сщциальный строй древных обществ (в свете данных археологии). „Наука“, Ленинград 1976.
35. Пиотровский Б. Археология Закавказья. Издат. ленинградского университета им. А.А. Жданова. Ленинград 1949.
36. Рашид Ад Дин. Сборник летописей. Т. II. Москва-Ленинград 1960, с.19.
37. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Пер. с англ. под ред. и с предисл. д-ра филол. наук проф. А. Е. Кибрика. Прогресс: Универс, Москва 1993.

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute of Archaeology of the European University

A HOARD OF KUFIC COINS FROM SAGAREJO SILK ROAD ISSUES IN LIGHT OF NUMISMATIC MATERIAL

Dedicated to the memory of Academician Guram Lortkipanidze

Goga Gabashvili,

Architect; Research Associate at the Georgian National Museum

Gocha Geradze,

Culturologist, Numismatist; Expert, Expert at the Levan Samkharauli National Forensics Bureau

ABSTRACT

The article concerns a hoard of Arabic dirhams found in a clay jar near the town of Sagarejo in 2017, and its examination within the historical and numismatic context of the Silk Road. The study discusses at length the formation of the transcontinental Silk Road trade network, its routes, and the role of cultural and economic relations between civilizations; the strategic position of Georgia (particularly of Mtskheta and Tbilisi) within this system; and, from the sixth century onwards, the Byzantine–Iranian commercial rivalry and the emergence of alternative northern routes across the Caucasus, established by the Sogdians. Separate attention is given to the phenomenon of silver hoards of Scandinavian origin, the connections between the Viking-Varangians and Georgia, in particular their participation in the historical episode of the conflict between Bagrat IV and Liparit Baghvashi, as well as to interesting parallels with Georgian coins (of the Jafarids and of David III Kuropalates) found in Tbilisi and in Europe. The core of the article is a detailed description of the 115 coins in the Sagarejo hoard: their chronology (80-189 AH, i.e. 699-805 CE); the mints, which range from north-western Africa to western Iran (Madinat al-Salam, al-Muhammadiya, al-'Abbasiya, al-Basra, al-Andalus, and others); and the probable date of deposition, linked to the turmoil that began after the death of Caliph Harun al-Rashid. The concluding section suggests that this hoard, together with other similar regional finds, attests to Georgia's deep and long-standing involvement in the international trade and cultural network of the Silk Road in the Early Middle Ages.

Keywords: *Silk Road, numismatics, hoard, coin, dirham.*

The onset of the Hellenistic period, specifically the Macedonian conquests, was made possible by the development of productive relations in the eastern Mediterranean, the Pontic lands, and Asia. In the 4th century BC, the socio-economic achievements of Hellenism were chiefly manifested in trade. Old strategic centers either lost or retained their significance depending on how advantageous their position proved to be in relation to the wider Hellenistic world.

Eastern culture, through the prism of mutual influence, traveled a long and exceedingly interesting path of development. The Arabs adopted much from the achievements of the peoples of Asia Minor through wars of conquest. They became acquainted with Byzantine and Iranian culture. The Persians exerted a significant influence on the development of Arab-Muslim culture, and the peoples of Turkic origin later became their students.

In turn, the ancient Chinese and Indian civilizations exerted a strong influence on the culture of the peoples of Central and Southeast Asia. In China's cultural relations with the outside world, the leading role was played by the Great Silk Road, which was pioneered in the 2nd century BC, under the rule of the Han dynasty, at the time of Zhang Qian's embassy to Bactria. From that time on, trade caravans traveled along this route to Central Asia, Iran, the Mediterranean countries, and elsewhere. Besides silk, China exported iron, copper, tin, precious stones, and other metals; from the West came glass, vessels, and spices from India, among other goods. Through the Silk Road, not only trade and economic relations developed between different countries, but also an exchange and acquaintance of cultures took place.

In China, during the rule of the Tang dynasty (618-907), the strengthening of Islam began. The first Arab embassy appeared in 651. The Arabs began to play an important mediating role in the cultural and trade relations between East and West. A century later, in 751, in the battle at the Talas River (northern Kyrgyzstan), they defeated the Chinese and took control of the western part of the Silk Road. Chinese inventions reached Europe precisely thanks to the Arabs – for example, the compass, paper, and printing – and Chinese handicraft products spread as well.

Although medieval Near Eastern culture is organically linked to Islam, but the initial elements of this culture were conceived in Sasanian Iran. Its cultural achievements later became an important component of Muslim culture, which was forming in the 7th-8th centuries and reached its high point of development and flourishing in the 9th-10th centuries. Arab-Muslim culture simultaneously encompassed Western and Eastern cultural traditions, whose expression differed from region to region. Specifically, in the western part of the Near East, Roman-Byzantine influence dominated, while in the eastern part it was Iranian influence – a consequence of the long rule of Rome and Byzantium in the western part of the Near East and of Iran in the eastern part. Accordingly, whereas during the period of Roman rule (661-750) priority was given to Roman-Byzantine institutions, during the subsequent Abbasid dynasty of the caliphate (750-1258) a strong Iranian influence emerged.

Between 139 and 126 BC, a transcontinental trade caravan road opened, connecting China with the shores of the Mediterranean and Black Sea. In the 19th century the German geographer Ferdinand von Richthofen[1] gave it the elegant name – "the Silk Road". Trade along this route began in the 2nd century BC. The Great Silk Road began at Xi'an. From the city of Dunhuang it split into two branches heading west; both roads converged at Kashgar – the first passing north of Lake Lop Nor through the city of Turfan, the second south of the same lake through Khotan and Yarkand. From Kashgar, the northern road connected via the Caspian Sea to Transcaucasia, crossed Georgia, and reached Byzantium and Rome from Phasis across the Black Sea. The second road went from Kashgar through Balkh and northern Iran toward Mesopotamia, and from there toward the shores of the Mediterranean.

Along the Great Silk Road, chiefly high-quality Chinese silk was transported, whose main consumers were

[1] Ferdinand von Richthofen (1833-1905) – German geologist and geographer, researcher of the United States and China. He is regarded as the founder of geomorphology and was the first to use the term "the Silk Road".

the Roman nobility. The export of silk to Rome (later Byzantium) was carried out through the mediation of the great states of the Near East – first Parthia, and later Sasanian Iran. The import of Chinese silk cost Rome 100,000 sesterces annually. Over the section of the Great Silk Road that passed through the Near East, Rome and Byzantium fought centuries-long wars, first with Parthia, then with Sasanian Iran. It is notable that the routes of the Great Silk Road were considered a state secret in Parthia. In the 7th-9th centuries, trade in goods brought in along this route was controlled by the Arab Caliphate; later the Mongols established a monopoly over it.

The Great Silk Road lost its significance at the end of the 17th century, when Europeans finally mastered the oceanic routes around Africa.

The Silk Road contributed to the development of economic and cultural relations between the countries of East and West. Above, we have described the raw materials, products, and innovations with which the developed states of the East supplied the West. India, China, and other countries benefited no less from this exchange. Through this route glass and luxury goods entered the East, certain cultivated plants and the Arabian horse spread, and religious and philosophical teachings also penetrated (Buddhism, Manichaeism, Judaism, Islam, Nestorianism).

Japanese archaeologists discovered at Angkor the remains of Kashan pottery and other artifacts whose local origin international experts deemed impossible. It was established that the wealth and prosperity of the Angkor kingdom owed more to trade than to the fertile soil, which allowed two or three harvests to be gathered per year.

Thus the Silk Road – or, as it was otherwise called, the Golden Silk Road – connected the world's greatest civilizations with one another: China, Mongolia, India, Greece, Byzantium, Iran, Mesopotamia, Rome, and others. It was a bidirectional route joined by countless branches, among them the Amber Road of Northern Europe.

Along the Black Sea coast of Colchis, trade routes already passed as early as the 8th-7th centuries BC. In the 6th-4th centuries, Greek goods flowed along the entire highway of the Mtkvari (Kura) and Rioni-Kvirila rivers. Stretched over 12,000 kilometers of the Silk Road, the main centers of this route gradually became powerfully developed hubs of trade, culture, and religion. As we see, the Silk Road is not merely a concept linking East and West, but also North and South (the emphasis is ours, and we shall dwell on this in more detail below).

To demonstrate the significance of the roads passing through the territory of Georgia, we note once again the universal role of the Silk Road in the progress of world civilization: through this transcontinental highway came precious stones from India and Pakistan, furs from Russia, and fine gold and silver work from Turkey, among other things. It was precisely through this route that the West learned of the existence of Buddhism, Zoroastrianism, and Confucianism, while Europe sent missionaries eastward to spread Christianity. The exchange of ideas took place in Antioch, Erzurum, Hamadan, Bukhara, Samarkand, and many other cities whose names are now lost. Surveying the history of the countries along the Silk Road (Japan, Korea, China, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Pakistan, Turkmenistan, Azerbaijan, Georgia, Greece, Egypt), we find countless examples of mutual cultural influence and the emergence of new directions in philosophy, literature, art, and architecture that arose at the crossroads of cultures. Greek historians[2] have preserved accounts that in the 4th-1st centuries BC Georgia constituted a trade highway connecting not only East and West but also South and North. This route is a constituent part of a historically existing system of overland, maritime, and river international trade roads. Trading posts were established on the Black Sea coast of Colchis as early as the 8th-7th centuries BC. In the 6th-4th centuries, Greek goods flowed along the entire highway of the Mtkvari (Kura), Rioni-Kvirila, and Tekhuri rivers.

In the 12th-14th centuries, the campaigns of the Mongols, and later of Timur, destroyed the economy of

[2] Plutarch – c. 46-127 AD; Nicolaus of Damascus – after 64-4 BC; Strabo – 64/63 BC-23/24 AD.

the Transcaucasian countries. As a result of the great Mongol expansion, an extremely vast space came under a single rule; the Mongols subjugated important trade roads and created a unified customs system. Then, in 1453, the Ottoman conquest of Constantinople cut Transcaucasia off from Western civilization for a long time. As noted above, this was followed by the great geographical discoveries, and after the opening of the maritime routes the Silk Road caravan trade gradually ceased to exist; the cities along the caravan road were gradually abandoned, and some were covered by sand.

As is well known, in the period after the 4th century BC the capital of Georgia was Mtskheta, and at this time trade took on a special character. Greek culture merged with the highly developed culture of the Near East. Besides trade and the exchange of goods, this was also a military route. Whoever controlled these roads in the Caucasus and guaranteed their security controlled the Caucasus and its gateways as well. Precisely because Georgia is located on this route, it in effect controls the gateways of the road coming from the East – the route toward the North Caucasus and the Black Sea coast, and southward toward the Mediterranean countries. Tbilisi, like Mtskheta, lay at this crossroads. The city of Tbilisi was in a sense considered the eastern gateway of the capital of Iberia – Mtskheta and of the kingdom. In the event of invasion, the enemy first had to bypass the well-fortified garrison protecting Tbilisi before marching on the capital, Mtskheta. Archaeological research conducted at the Monastery of the Forty Sebastian Martyrs, together with the discovery of an urban-type fortress and an antique-period bathhouse, allowed us to form a view regarding the transfer of the royal residence from Mtskheta to Tbilisi. The central idea is that the transfer of the capital to Tbilisi was a plan conceived and carried out by the far-sighted king and great commander Vakhtang Gorgasali[3], connected with the Robe of Christ. In order to keep the Robe of Christ safe, Vakhtang Gorgasali founded the city of Tbilisi and chose it as the capital. King Gorgasali knew that the capital always lies under a drawn sword – the enemy tries above all to seize the seat of power, the capital. For religious reasons, Mtskheta was considered a second Jerusalem, since all the holy sites of Jerusalem were replicated there.

Let us return to the roads passing through the territory of Georgia, which connected not only West with East, but also South with North, and consider a few specific historical episodes. "The Arab caliphs[4] – Abu Bakr (632-634) and Umar ibn al-Khattab (634-644) – were figures distinguished in mind and spirit, standing immeasurably higher than the Christian emperors and rulers with whom they were at war. It was to their credit that, through great martial energy, the Arabs very rapidly achieved military successes in the conquest of Syria-Palestine, and moreover treated their new subjects with remarkable political tact and moderation. Thanks to such a policy, within a few years the Arabs defeated Persia, conquered northern Syria, decisively defeated the Byzantine emperor Heraclius[5] at the Battle of the Yarmuk, and reached the holy city of Jerusalem. After a fruitless two-year siege, according to Arab sources, the inhabitants of Jerusalem put forward the condition that they would surrender the city only to Caliph Umar ibn al-Khattab himself. Caliph Umar agreed, and at the city gate – where he was met by the Patriarch of Jerusalem, Sophronius[6] – he handed over a charter for the protection of the population. He also concluded an agreement with the Christians, once again confirming his goodwill toward their religion and clergy. From the time of the Ottoman Sultan Mehmed II (1451-1481) until the mid-17th century, every Muslim ruler considered it his duty to renew this treaty, which safeguarded the rights granted to the Patriarchs of Jerusalem by Caliph Umar ibn al-Khattab".

From the charter granted by Caliph Umar ibn al-Khattab to the Patriarch, it becomes clear that the holy places of Jerusalem and Bethlehem were in the hands of the Georgian and Ethiopian clergy and monks. Unlike other Christians, they are referred to as "those present there", and are exempted from the fees for entering al-Qumama (the Church of the Resurrection) and other holy places; the Arab authorities took upon them-

[3] Vakhtang I Gorgasali (c. 440-502) – King of Iberia. The Khosroid dynasty, the second Georgian royal dynasty, reigning after the Pharnavazids and before the Bagrationi.
[4] Stepanadze M. Georgia and Ethiopia: Two Links of the Silk Road. Tbilisi 2002.
[5] Flavius Heraclius Augustus (575-641) – Byzantine emperor.
[6] St. Sophronius I of Jerusalem – Patriarch of Jerusalem (634-638); saint of the Orthodox Church.

ISSN 2960-9704

selves the provision of their needs and their protection on land and sea, in accordance with the "obedience and submission" they had shown. Two further points stand out in this charter: first, while the Georgians formed the majority at the holy places of Jerusalem, why were the Abyssinians placed alongside them and awarded the same privileges; and, second, what exactly was meant by the terms "obedience and submission" in exchange for which these two peoples received such distinguished privileges.

In Byzantine historiography, the conversion of the Ethiopians, or Abyssinians, and of the Iberians is closely linked, as it occurred at the same time. It is notable that the author of the Conversion of Kartli likewise connects these two facts. As archaeological discoveries attest, in the more or less sizeable cities situated along the main road stretching from Aksum (the Ethiopian state) to the Red Sea, Christian churches were built precisely in the 4th-6th centuries – clear evidence of how significant these territories were for the spread of Christianity. Surviving Ethiopian sources attest that the rulers of Aksum adopted the new faith under the influence of Byzantine merchants, thereby forging close ties with them and embracing the ideology of an economically and politically strong state. The Kingdom of Aksum took upon itself the pursuit of Byzantine policy in the basin of the Red Sea, through which Byzantine, Syrian, and Egyptian trading vessels reached the Indian Ocean and traded with Ceylon.

On this same maritime trade route lay southern Arabia, a major supplier of spices to Byzantium. Byzantium, locked in an intense struggle with the strengthened Arab state for control of the trade routes, managed to find bypass routes – in the Caucasus and to its north and south – in the basin of the Red Sea, relying on the Kingdom of Aksum[7]. Already in the 6th century, Aksum became the hegemon of the vast region lying south of the possessions of Byzantium and Sasanian Iran. Ethiopia's largest port, Adulis, traded with the Asian East, China, India, and Ceylon, and was the sole intermediary for Byzantine merchants seeking Indian and Chinese goods.

Proximity to the centers of the ancient civilizations of the Near East, together with an exceedingly favorable geographical position, gave the trade and transit routes passing through the territory of Georgia enormous significance within the wider complex of international overland, maritime, and river route systems. This highway began at Xi'an in China; from Dunhuang it split into two branches heading west, both converging at Kashgar. From there, the southern branch ran through Iran down to Antioch on the Mediterranean coast, while the northern road ran via the Caspian Sea through Albania, Kartli, and Egrisi down to the city of Phasis.

After the division of the Roman Empire, trade in silk became one of the main forms of foreign trade of the Eastern Roman Empire. Silk goods entered Byzantium through the mediation of Iranian merchants, passing through the territory of Iran; the trade routes between the two states thus became, from an early date, a direct cause of both diplomatic negotiations and military conflicts.

Byzantium was forced to buy silk at prices set by the Iranians, which put Iran in a far more advantageous position. Byzantium tried in vain to free itself from Iranian mediation. The situation changed from the mid-6th century, when the Turkic Khaganate was formed in Central Asia. After the defeat of the Hephthalites and the empires of northern China, the great caravan road linking East and West fell into the hands of the Turkic Khaganate. The large quantities of Chinese silk accumulated by the Turks in the form of tribute and gifts were entrusted to their subject Sogdian merchants for trading in the western countries. The resourceful Sogdian merchants, alongside Chinese silk, also used silk of their own production from Central Asia (Ferghana).

The Sogdian merchants suffered losses because of the high prices Iran set on silk, and decided to open a new trade route toward Byzantium, bypassing Iran, from the north. The Byzantines too were interested in opening such a route. Along this new route Sogdian merchants were to reach Albania, Kartli, or Egrisi from Central Asia via the passes of the North Caucasus, and from there cross into Byzantium. At that time Albania and Kartli were subject to Persia, and Persia accordingly controlled the Darband and Daryal passes. From the

[7] The Kingdom of Aksum – an important kingdom in northeastern Africa.

North Caucasus there is also a pass leading through Svaneti – specifically through Misimianeti[8] (the Dali gorge and the Chvibra community) – into western Georgia. Here too Persia created an obstacle, and from 562 onward a diplomatic struggle over the question of Svaneti continued.

The first Sogdian embassy arrived in Byzantium in 568. Emperor Justinian II (565-578) received the Turkic embassy well and concluded a trade treaty with them, thereby laying the foundation for a new highway of the Silk Road. Of the 12 passes connecting to the North Caucasus, four (Chuberi, Nakra, Donguz-Orun, Becho, Tviberi) are easily passable from late April to November; goods and money moved through these passes as far back as the early antique period, as archaeological material also confirms. Professor Zviad Kvitsiani[9] devoted an extensive study to the routes of movement through Svaneti.

In the 11th century, in the cathedrals and monasteries of Western Europe, a supplicatory prayer was often recited: "Lord, protect us from the fury of the Normans". European history abounds with accounts of successful Viking campaigns; for centuries the Vikings ravaged the cities and villages of Europe with fire and sword. Scholars still find it difficult to explain the cause of such Viking success – they had neither exceptional weaponry nor a particular battle strategy. Most scholars attribute their success to swift and skillful movement by sea (their ships could carry from fifty to a hundred men). From the 8th century onward, Viking military aggression proceeded in several directions: warriors setting out from Norway and Denmark chiefly ravaged the coastal regions of what are now Germany, France, and England.

The ancient Greeks called the Vikings Varangians, having learned of them from the Byzantines. From the second half of the 10th century, Vikings served at the Byzantine imperial court and helped build the strength of the Byzantine state. Georgia collaborated closely with precisely these two centers of Christian culture. Scholars dispute whether Georgians first learned of the Vikings from the Byzantines or from the Greeks, but it is a fact that in the Georgian language, as among the Greeks, the Vikings were called Varangs or Variags.

In the 1040s a fratricidal war raged in Georgia between Bagrat IV and the rebel nobleman Liparit Baghvashi[10]; the civil war lasted more than 20 years and left a heavy mark on the country. In this 20-year period, the Varangians took part in battle only once. It is well known that Europeans used the Varangians as mercenaries, and feudal Georgia was no exception. In 1045, after Liparit Baghvashi once again turned against King Bagrat IV – a betrayal that cost Georgia control of the Armenian kingdom of Ani – the newly reconciled kingdom was again drawn into fratricidal war. Bagrat IV summoned a total of 3,000 Vikings for the campaign; they first arrived by way of the Rioni River at the village of Bashi and encamped there. For the decisive battle the king took only 700 Varangians, since the remaining 2,300, apparently weakened and maimed by harsh Byzantine captivity, no longer had the strength to fight. Bagrat IV's army crossed the Likhi range and encamped in the present-day Kaspi district, at the meadow of the village of Sasireti. Liparit Baghvashi's forces were entrenched opposite, on the left bank of the Tedzami River. Neither side intended to open the battle. Bagrat IV was still awaiting reinforcements from Meskheti, but at this point the Vikings, confident in their own courage and strength, attacked Liparit's camp without coordinating with the command. This reckless action forced the King of Georgia into battle. The Georgian chronicler notes with surprise that the Varangians did not wait for the Meskhians and attacked Liparit directly; Byzantine garrisons were meanwhile backing the treacherous Duke of Kldekari. The bloody clash ended in the defeat of the small combined force of Vikings and Georgians. The Normans, famed across Europe, tasted defeat in the valley of the Mtkvari and Tedzami rivers. Liparit Baghvashi subjected the Vikings to a humiliating punishment – he had them sift grain – and then sent them back to their fellow tribesmen encamped at Bashi. This was the only military episode in which the Varangians clashed with Georgian warriors.

[8] The Misimians – one of the ancient Georgian (Svan) tribes.

[9] Kvitsiani Z. "Georgia – Means of Communication of the North Caucasus" (Issues in the History and Theory of Culture VIII, Tbilisi 2000).

[10] Liparit IV Baghvashi. Duke (Eristavi) of Kldekari in the 1030s-1060s, son of Liparit III. De facto ruler of Georgia during the minority of Bagrat IV.

The Battle of Sasireti might not have earned such a distinctive place in history had it not been for the Vikings' participation in it. Afterward, the fratricidal war between Bagrat IV and Liparit Baghvashi continued for a long time, though neither side again considered hiring Varangians, since the Viking-Varangian never became a byword for an invincible warrior in Georgia; they remained in Georgian history rather as warriors hired to "season the bread". The remaining 2,000 Vikings, whom Bagrat IV did not commit to the battle, were settled near Kutaisi, in the village of Bashi. Their descendants live in Georgia to this day.

The buried treasures of the Scandinavian, Norman seafarers consisted of silver coins and various objects made of silver; more than 800 such hoards have been discovered, and archaeologists uncover at least one every year. Most of the silver objects are items of jewelry, bracelets predominating. It is presumed that local craftsmen made them by melting down coins, though imported pieces are also well represented. Silver objects were usually buried beneath the floors of dwellings or farm buildings; there are cases in which one hoard lay beneath another. For this reason, local archaeologists have suggested that in the afterlife, in "Valhalla", large quantities of silver were sent along with ancestors for their well-being, and that the hoard in the lower layer was left untouched, as something sacred. The ancient tradition of burying the dead beneath the floor, in Scandinavia and in the wider world of that time, is well known to culturologists.

Noteworthy is the hoard discovered on the island of Gotland, in the city of Visby, at the Spillings farm. The remains of a fairly large, 15×50 m structure were identified as a former storehouse, since researchers found nothing resembling a furnace or hearth. The weight of the silver reached 67 kg; along with other objects, 14,000 coins were found, very few of which were minted in Italy or Denmark – 99% of the coins were Arab dirhams.

The search for other, diverse historical facts and events remains a task for future research. New archaeological discoveries will also greatly contribute to demonstrating Georgia's role on the international stage.

As E.A. Pakhomov writes in his work[11], in the 9th-10th centuries Arab dirhams flowed massively from the East into the countries of Europe – specifically into northern Russia, Scandinavia (Denmark, Sweden, Norway), Germany, Finland, and Latvia. Besides Abbasid dirhams minted in Tbilisi, coins struck by the Jafarids were also discovered there; these are coins minted by Ja'far ibn Mansur[12]. Tbilisi was at that time the capital of the Jafarid emirate. Also found was a dirham of David III Kuropalates, ruler of Tao-Klarjeti, which we classify as belonging to the Georgian-Byzantine type of coin – it indeed resembles the European coins of that period. Of three such coins discovered, all three were found in Europe[13].

The trace of the Silk Road is clearly visible in the Caucasus from the antique period onward. As confirmation, we may cite archaeological material from Armenia, Azerbaijan, Georgia, and the North Caucasus. A certain quantity of imported goods was partly deposited in those territories and states involved not only in trade with China, but in relations with the countries of the East more broadly.

In the spring of 2017, 59 kilometers from Tbilisi, near the town of Sagarejo (Republic of Georgia), a hoard consisting mainly of Arab dirhams was discovered during house construction. The hoard was placed in a clay jar and buried in this way. It is difficult to surmise what necessity led to money being stored or hidden in this manner, since no archaeological research has been carried out in this area.

The study of the hoard yielded a very interesting geography of the coins, which were minted all the way from northwestern Africa to western Iran. The minting dates of the Arab coins begin in the year 86 of the Hijra (= 705 AD) and end in the year 189 of the Hijra (= 805 AD). The hoard also includes one Arab-Sasanian coin dated to the year 80 of the Hijra (= 699 AD), two Arab-Tabaristan coins, both dated to the year 163 of the Hijra (= 780 AD), four coins of Khosrow II (590–628 AD), and a single specimen of Khosrow I (531–579 AD).

The research material suggests that the hoard must have been buried after the year 189 of the Hijra (=

[11] Pakhomov E.A. "Coins of Georgia". Tbilisi 1970, p. 49.
[12] Ja'far II ibn Mansur. Amir of the Emirate of Tbilisi, 914-952. A member of the Jafarid dynasty.
[13] Pakhomov E.A. "Coins of Georgia". Tbilisi 1970, p. 53.

805 AD), or two to three decades later, during the unrest that began after the death of Harun al-Rashid (Hijra 170–193 = 809 AD).

We offer below a brief description of the 115 coins making up the hoard, together with a list of the identified mint cities. Most of the coins are Abbasid dirhams – 105 pieces – of which: 27 were minted in Madinat al-Salam, 17 in al-Muhammadiya, 17 in al-'Abbasiyat, 9 in Madinat Jayy, 3 in Arminiya, 5 in al-Basra, 3 in al-Andalus, 5 in al-Barda, 2 in al-Rabat, 1 in Madinat Balkh, 1 in Arran, 1 in al-Haruniya, 1 in al-Taimura, 2 in Ma'dan Bajunays, and 2 in Ifriqiya. Two coins are Umayyad, minted in the cities of al-Taimura and Bi-Wasit. The hoard also contains Arab-Sasanian coins minted in Bishapur and 2 coins from Tabaristan. There are 5 Sasanian coins in the hoard, of which 3 were minted in Isfahan, and one each in Ctesiphon and Gundeshapur.

List of cities

1. **al – ʿAbbāsīyat** – (al-Abbasiyat) a city on the border of Egypt and Libya.
العباسية

2. **Medīnat es – Salām** – (Madinat al-Salam) a city in Iraq, near the border with Iran.
مدينة السلام

3. **al – Mohammadīya** – (al-Muhammadiya) Tehran, after Hijra year 148.
نالمحمدية

4. **Bi – Wāsit** – (Wasit) on the west bank of the Tigris, opposite the historical city of Kashkar. Built in Hijra 82–83 = 702 AD.
بواسط

5. **Armīnīyat** – (Arminiya) Armenia.
بارمينية

6. **al-'Andalus** – (Andalusia) Spain (Arab Iberia).
الاندلس

7. **al – Bārda** – (Barda) a city in present-day Azerbaijan, between Ganja and Baku.
الباردة

8. **Arrān** – (Arani) the Arabic name for present-day Azerbaijan.
باران

9. **al – Taimurā** – (al-Taimara) a city on the Atlantic coast, connected to Rabat, the capital of the Kingdom of Morocco.
التيمارة

ISSN 2960-9704

10. **Medīnat Balkh** – (Ma'adin Balkh) a city in Balkh province, Afghanistan.
مدينةبلخ

11. **al-Rabāṭ** – (Rabati) the present-day capital of the Kingdom of Morocco.
راناة

12. **Medīnat Jayy** – (Madinat Jayy) the old name of Isfahan.
مدينةجي

13. **al–Basra** – (al-Basra) a city in Iraq.
باصرة / بالبصرة

14. **al Hārūnīya** – (al-Haruniya) a city in the territory of western Iran.
الخرونبه

15. **Ma'dan Bajunays** – (Ma'adin Bajunaisi) a city in Armenia, present-day Bznunisi.
(Բզնունի) – بمعدن باجنيس

16. **Ifriqiya** – (Ifriqiya) the ancient Roman province in Tunisia (Africa).
افريقية

17. **Sfahān** – (Isfahan) located 252 km south of Tehran, capital of Isfahan province.
اصفهان

18. Tabaristan – (Tabaristan) the southern coast of the Caspian Sea.
طبرستان

19. Bishapur – (Bishapur) an ancient city on the ancient route of Sasanian Persia (Iran), between Persis and Elam.
بيشاپور

20. **Ktesifon** – (Ctesiphon) an ancient city in Mesopotamia, on the eastern bank of the Tigris.
قطيسفون

21. **Stakhr** – (Stakhr) an ancient city in Fars province, southern Iran, five kilometers north of Persepolis.

22. **Sīstān** – (Sistan) a historical and geographical region in eastern Iran.
سيستان

23. Merv – (Merv) a large oasis city in Central Asia, situated on the historical Silk Road, in present-day Turkmenistan.

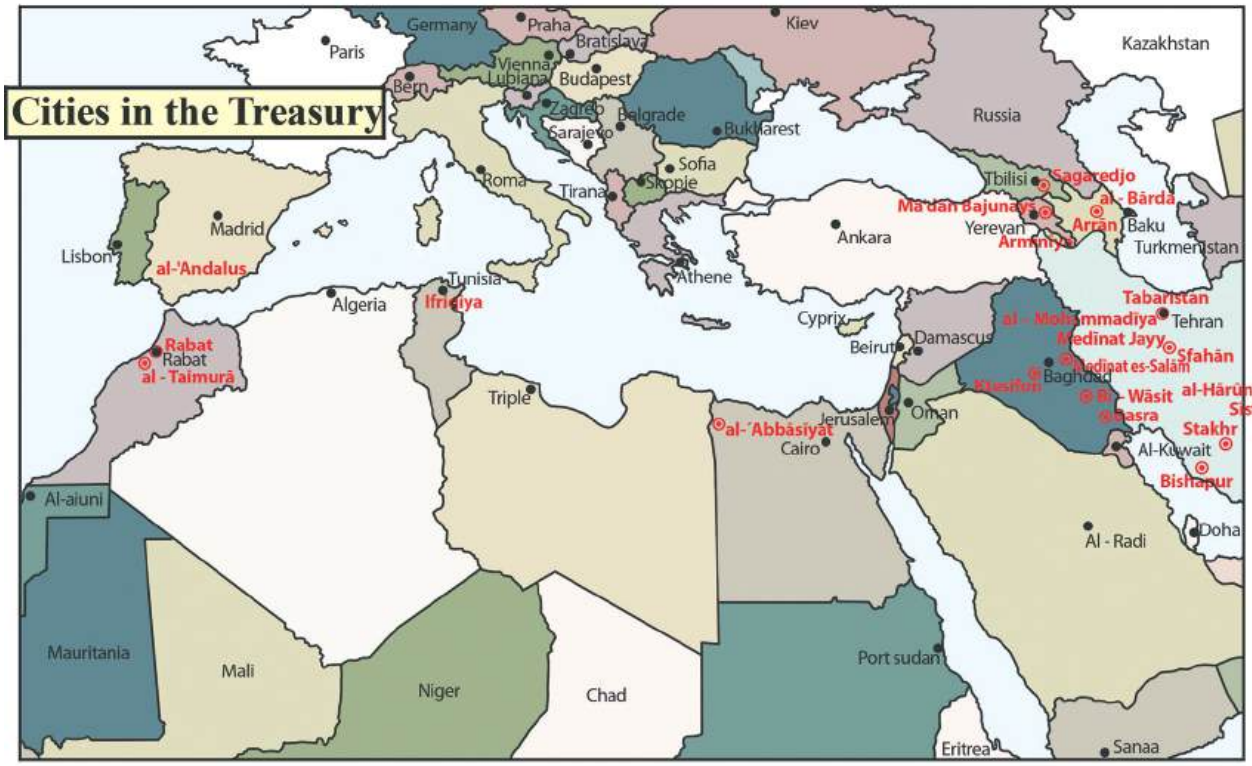
24. **al-Yamāmah** – (Yamama) an ancient historical region in present-day Saudi Arabia.
مرو

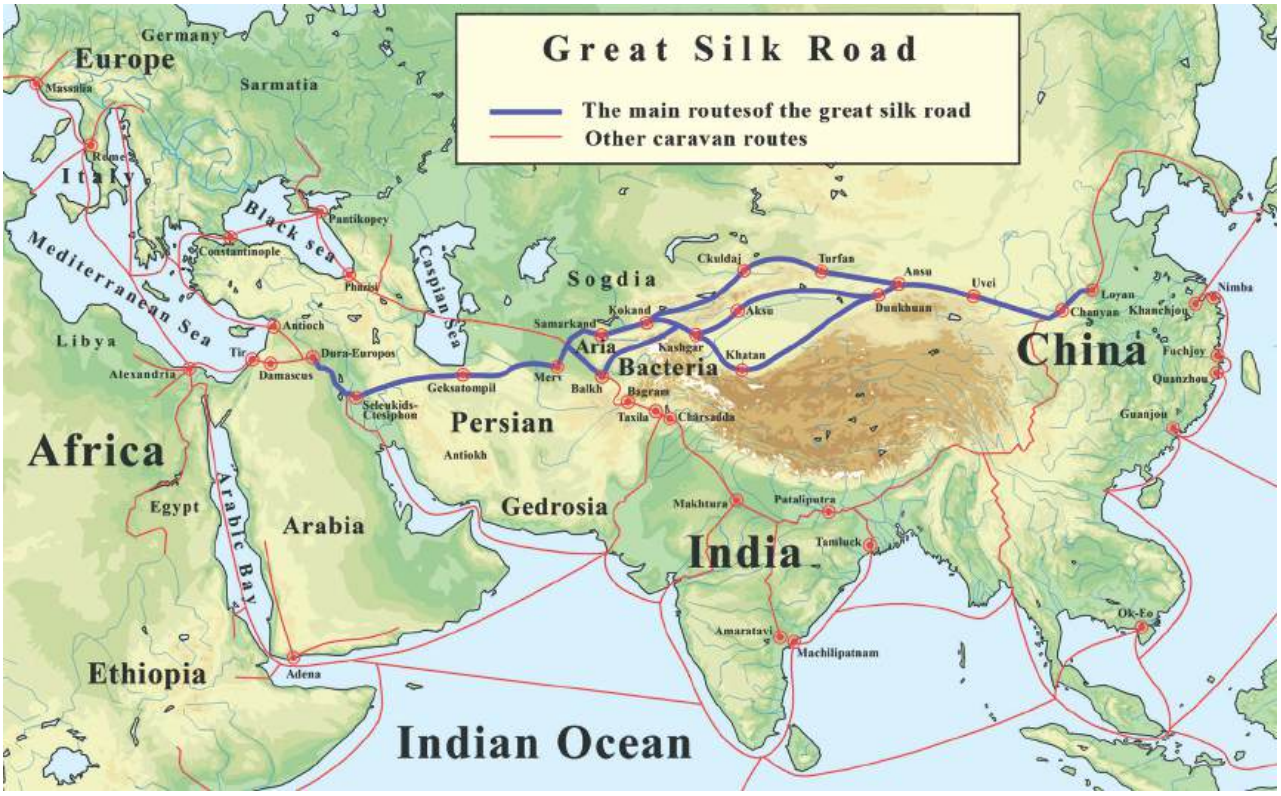
BIBLIOGRAPHY:

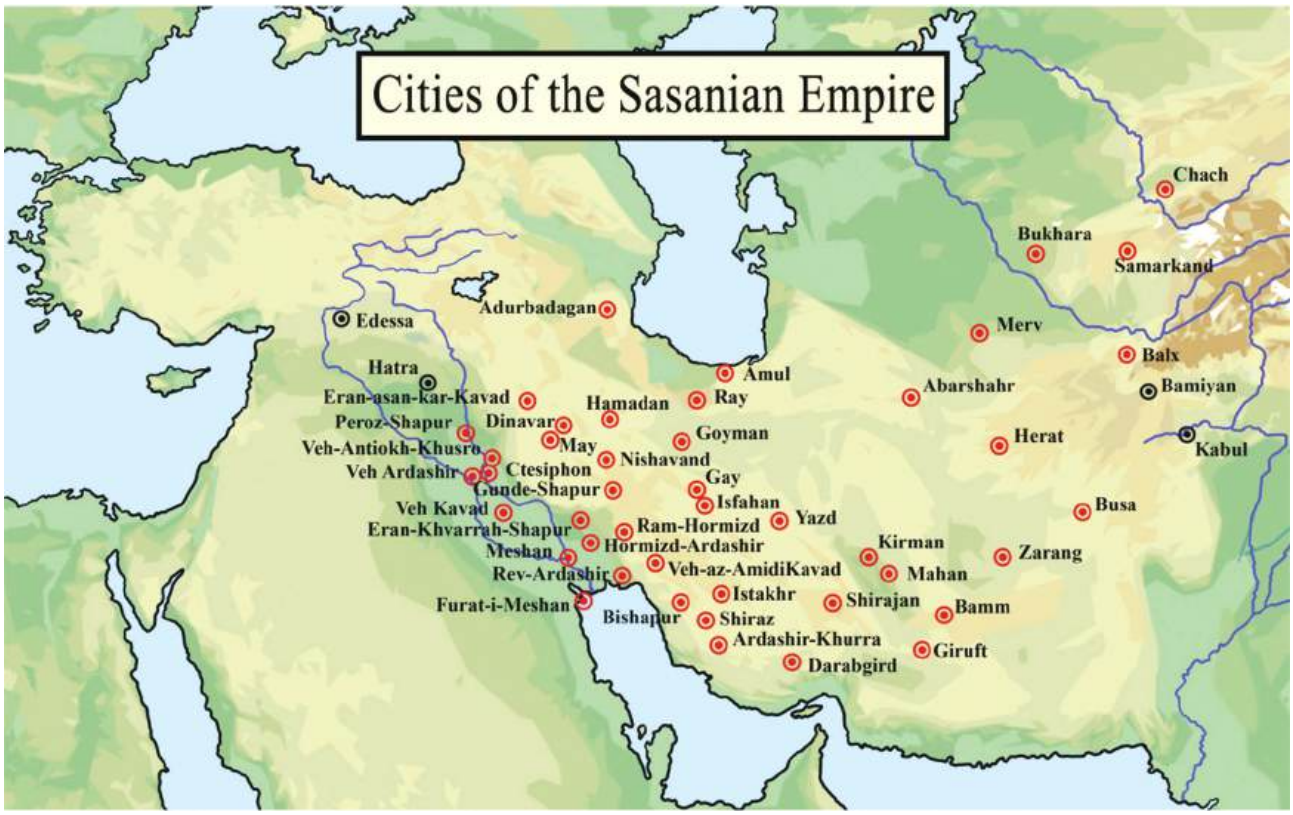
1. Kvitsiani Z. Georgia – Means of Communication of the North Caucasus, Issues in the History and Theory of Culture VIII. Tbilisi 2000. (Geo.)
2. Japaridze G. The Coins of Tbilisi's Amir 'Ali ibn Ja'far. Problems of Transcaucasia. Ed. G. Maisuradze. "Metsniereba", Tbilisi 1991. (Geo.)
3. Stepanadze M. Georgia and Ethiopia: Two Links of the Silk Road. Tbilisi 2002. (Geo.)
4. Göbl R. Sasanian Numismatics. Braunschweig 1971. (Eng.)
5. Lowick N.M. Early 'Abbasid Coinage: A Type Corpus, 132–218H/AD 750-833. London 1999. (Eng.)
6. Walker J. A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins (Umaiyad Governors in the East, Arab-Hephthalites, 'Abbasid Governors in Tabaristan and Bukhara). London 1941. (Eng.)
7. Mochiri M.I. Étude de numismatique iranienne sous les Sassanides et Arabe-Sassanides, Vol. II. Tehran 1977. (Fr.)
8. Normand N. Sylloge of Islamic Coins in the Ashmolean, Volume 4. Ashmolean Museum, Oxford 2012. (Eng.)
9. Paghava I., Varshalomidze I., Turkia S. Circulation of Kufic Currency in South-Western Georgia. Astivition, Batumi 2016. (Eng.)
10. Rice, D.T. [orig. Richard J.P.] Arabic Coins and How to Read Them. "Seaby", University of Michigan 1980. (Eng.)
11. Vardanyan A.R. Islamic Coins Struck in Historic Armenia, Vol. I. Yerevan 2011. (Eng.)
12. Bosworth C.E. The Muslim Dynasties. "Nauka", Moscow 1971. (Rus.)
13. Dzhalaghania I.A. Coin Hoards of Georgia: A Hoard of Sasanian and Byzantine Coins from the Village of Tsiteli Tskaro. "Metsniereba", Tbilisi 1980. (Rus.)
14. Dzhalaghania I.A. Foreign Coinage in the Monetary Circulation of Georgia, 5th-13th Centuries. Tbilisi 1979. (Rus.)
15. Kapanadze D. A Coin Hoard of the Early 11th Century of the Tbilisi Emir Ali ibn Ja'far. Epigraphy of the East, Issue 14, 1961, pp. 71-78. (Rus.)
16. Pakhomov E.A. Coins of Georgia. "Metsniereba", Tbilisi 1970. (Rus.)
17. Paghava I.K., Lemberg E.M. The Circulation of Kufic Silver in the Western and South-Western Provinces of Georgia (in Light of New Finds). Epigraphy of the East, Issue XXXI, 2015, pp. 273-298. (Rus.)
18. Tiesenhausen V. Coins of the Eastern Caliphate. St. Petersburg 1873. (Rus.)
19. Tsotselia M. Catalogue of Sasanian Coins of Georgia. "Metsniereba", Tbilisi 1981. (Rus.)
20. https://www.beastcoins.com/Sasanian/Sasanian.htm
21. https://www.zeno.ru/
22. https://islamiccoins.ancients.info/abbasid/ABBASID_CALIPHS.htm

ISSN 2960-9704

Kufic coins finds
Conventional signs
Dirhem
Dinar
Fulus
kufic treasures
Tiflis Emirs Ja'farids
kufic treasures with an admixture of coins Umayyads, Sasanian and Abbasid governors in Iran
BLACK SEA
Batumi
Meria
Shorapani
Gelati
Savane
Merdjevi
Korbouli
Tsoisi
Gaibote
Boshori
Chala
Zagesi
Tbilisi
Samgori
Rustavi
Borchalo
Bolnisi
Damluriskhevi
Dlivi
Pshaveli
Pichkhovrai
Matani
Chikaani
Lagodekhi
Apeni
Tsheremi
Kavshiri
Kalinovka
Mtispiri
Kaisopeli

Cities in the Treasury
Paris
Germany
Praha
Bratislava
Vienna
Budapest
Bern
Ljubljana
Zagreb
Belgrade
Sarajevo
Bukharest
Kiev
Kazakhstan
Russia
Sofia
Skopje
Roma
Tirana
Athene
Madrid
Lisbon
al-'Andalus
Algeria
Tunisia
Ifriqiya
Rabat
Rabat
al - Taimurā
Triple
Ankara
Tbilisi
Sagaredjo
Ma'dan Bajunaya
al - Bārda
Arrān
Yerevan
Armīniyā
Baku
Turkmenistan
Cyprix
Beirut
Damascus
Tabaristan
al - Muhammadiya
Tehran
Medīnat Jayy
Sfahān
Madīnat es-Salām
Baghdad
Wāsit
Basra
al-Hārūnīya
Sistān
Stakhr
Al-Kuwait
Bishapur
Jerusalem
Oman
al-'Abbāsiyāt
Cairo
Al-aiuni
Al - Radi
Doha
Mauritania
Mali
Niger
Chad
Port sudan
Eritrea
Sanaa

ISSN 2960-9704

Bi – Wāsit

Al-Walid b. Abd al-Malik
47– 95AH / 668 –715AD

№ 001. CHALIPHAL tip.
Ar. Dirhem. Bi – Wāsit 86AH. (705AD). 2.42g. 27-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بواسط في ست و تسعين (In The Name of God. This dirham was struck in Bi – Wāsit in the year six end eighty). (86)
Rev. Legend J. الله احد الله / الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al-Taymārā

№ 002. CHALIPHAL tip.
Ar. Dirhem. Al-Taymārā 91AH. (710AD). 2.65g. 26.5-26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم التيمارة في احدى و تسعين (In The Name of God. This dirham was struck in Al-Taymārā in the year one end nainety). (91)
Rev. Legend J.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al– Basra
Omar ibn Abd al-Aziz
97-98 - 101 AH / 717 - 720 AD

№ 003. Caliph Omar ibn Abd al-Aziz.
Ar. Dirhem. al – Basra. 100AH. (718-719AD). 2.38g. 27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرة سنة مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year hundred). (100)
Rev. Legend J. الله احد الله / الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Madinat al-Salam
Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 004. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 151 AH. (768 AD). 2.85g. 26-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one and fifty and hundred). (151)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 005. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 151 AH. (768 AD). 2.48g. 24-24.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one and fifty and hundred). (151)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 006. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 153 AH. (770 AD). 2.91g. 25.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثلث و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year three and fifty and hundred). (153)
Rev. Legend C.
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 007. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 155 AH. (772 AD). 2.87g. 25-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year five and fifty and hundred). (155)
Rev. Legend C.
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 008. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 157 AH. (774 AD). 2.89g. 25-24 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة سبع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year seven and fifty and hundred). (157)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ نخ (Bakh Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33. رسول الله لرسله بالهدي ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون محمد Muhammad is the messenger of God. He sent him with guidance and the true religion to reveal it to all religions even if the polytheists abhor it.

Caliph Abū ʿAbdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 009. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775AD). 2.90g. 26-25.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 010. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775 AD). 2.88g. 25.5 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ نخ (Bakh Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 011. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775-AD). 2.86g. 25-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 012. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775AD). 2.70g. 25-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 013. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775-95AD). 2.79g. 26-24.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 014. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775). 2.90g. 26.5-25.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 015. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775). 2.95g. 23 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below ه (Ha)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 016. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776 AD). 2.87g. 28.5-27 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ صلى الله / عليه و سلم/ الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him / The Caliph al-Mahdi.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 017. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776AD). 2.31g. 26-24.5 mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend D. محمد رسول / الله صلى الله/ عليه و سلم / الخليفة المهدي
Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / Caliph al-Mahdi.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33. محمد رسول الله لرسله بالهدي ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون Muhammad is the messenger of God. He sent him with guidance and the true religion to reveal it to all religions even if the polytheists abhor it.

№ 018. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776AD). 2.92g. 27-26 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine end fifty and hundred). (159)
Rev. Legend D.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 019. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 160 AH. (777 AD). 2.9g. 26-25 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (16)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ عليه و سلم/ الله صلى الله / الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him / The Caliph al-Mahdi.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 020. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776). 2.66g. 24-23 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend C.
Below ه (Ha)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 021. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 160 AH. (777-95AD). 2.75g.25.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (160)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 022. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 160 AH. (777-95AD). 2.92g.27 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (160)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 023. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 162 AH. (779AD). 2.88g.24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اثنين و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year two end sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 024. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 164 AH. (781). 2.92g. 24-23 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اربع و ست و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 025. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 164 AH. (781AD). 2.92g. 23mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اربع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 026. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 164 AH. (781AD). 2.94g. 23.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اربع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 027. JA'FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 166 AH. (782AD). 2.92g. 27-26 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year six end sixty and hundred). (166)
Rev. Legend B. محمد رسول الله/ مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمنين (Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince
al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.).
Below جعفر (Jafar)
Rev. 2. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Jaʿfar Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 028. In the name of caliph 'Abdallah Harun.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 170 AH. (786-87AD). 2.48g.25.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (170)
Rev. Legend C.
Rev. 1. مما لمربه عبدالله خارون امير المومنين (By The comamand of 'Abdullah Harun prince of the Believers.)
Rev. 2. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 029. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 180 AH. (796AD). 2.55g. 26.5-25 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and hundred). (150)
Rev. Legend B محمد رسول الله/ مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمبين Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince
al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 030. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 180 AH. (796AD). 2.86g. 24.5-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and hundred). (150)
Rev. Legend B محمد رسول الله/ مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمبين Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince
al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 031. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 180 AH. (796AD). 2.92g. 25.5-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and hundred). (150)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 032. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 181 AH. (797AD). 2.81g. 26-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ا احدى و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one end eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 033. JA′FAR in the name of the caliph heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 181 AH. (797AD). 2.94g. 24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ا احدي و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one end eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 034. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 181 AH. (797AD). 2.78g.26.5-26 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ا احدي و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one end eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

Al – Mohammadīya

Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 035. In the name of the caliph heir Muhammad al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 151 AH. (768AD). 2.84g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year one and fifty and hundred). (151)
Rev. Legend E. مما لمربه/ المهدي محمد / بن امير المؤمنين From what was ordered by / Mahdi Muhammad / Son of The Prince of The Faithful.
Above و (Wa)
Below ع ('Ain)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 036. In the name of the caliph heir Muhammad al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 155 AH. (772AD). 2.83g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and fifty and hundred). (155)
Rev. Legend E.
Below ○ .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 037. In the name of the caliph heir Muhammad al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 155 AH. (772AD). 2.60g. 26.5-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year eight and five and hundred). (155)
Rev. Legend E.
Below ○ .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Muhammad Mūsa al-hadī
169-170AH/785-786AD

№ 038. In the name of the caliph al-Hadi.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 170 AH. (786-87AD). 2.94g. 25-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year seventy and hundred). (170)
Rev. Legend D. محمد رسول/ الله صلى الله/ عليهو سلم/ الخليفة الهلدي (Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / caliphal al-Hadi.)
Below به (Bh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

AL-MUBARAK in the name of the caliphal Harun al- Rashid.
№ 039. Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 170 AH. (786-87AD). 2.94g. 25-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year seventy and hundred). (170)
Rev. Legend O.
Above مبا (Muba)
Below رك (Rak)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 040. YAHYĀ with BAHLUL in the name of the caliphal Harun al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 173 AH. (782AD). 2.78g. 25-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ثلث و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year three and seventy and hundred). (173)
Rev. Legend O. محمدرسول/ الله صلى الله/عليه و سلم/ الخليفة الرشيد (Muhammad is the messenger/ of the God, praise of God/upon him end peace/ Caliph al-Rashid.)
Above يحيى (Yahyā)
Below بهلول (Bahlul)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 041. YAZĪD in the name of the caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 175 AH. (791-92AD). 3.11g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and seventy and hundred). (175)
Rev. Legend F. محمد رسول الله/ صلى الله عليه/ و سلم الخليفة الرشيد (Muhammad is the messenger of God / Gods prayer and salutations upon him / the Caliph al-Rashid.)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 042. YAZĪD in the name of the caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 175 AH. (791-92AD). 2.91g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and sixty and hundred). (175)
Rev. Legend F.
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 043. 'ABDALLAH with (RUH ALLAH LAM JAFAR)=God's servant, Jafar's mother. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 176 AH. (792-93AD). 2.79g. 24.5-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ست و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and seventy and hundred). (176)
Below عبدالله (Abdullah)
Rev. Legend B. محمد رسول الله / مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمنين Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Above روح‌الله (God's servant)
Below لامجعفر (Jafar's mother)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 044. 'ABDALLAH with (RUH ALLAH LAM JAFAR)=God's servant, Jafar's mother. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 176 AH. (792-93AD). 3.05g. 25-24mm.
Legend A.
Below عبلدالله (Abdallāh)
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and seventy and hundred). (176)
Rev. Legend B.
Above روح‌الله (God's servant)
Below لامجعفر (Jafar's mother)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 045. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 178 AH. (794-95AD). 2.49g. 27.5-27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ثمان و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year eight and seventy and hundred). (178)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 046. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 181 AH. (797AD). 2.92g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة احدى و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year one and eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 047. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 183 AH. (799AD). 2.88g. 27-26mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ثلث و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year three and eighty and hundred). (183)
Rev. Legend B.
Below صرد (Sard)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 048. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 185 AH. (801AD). 2.89g. 25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and eighty and hundred). (185)
Rev. Legend G. محمد رسول / الله صلى الله عليه و سلم / مما لمربه الامير الامين / محمد بن امير المؤمنين Muhammad is the messenger / of God, Gods prayer and salutations upon him / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 049 JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 186 AH. (802AD). 2.72g. 26-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and eighty and hundred). (186)
Rev. Legend G.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 050. JA′FAR In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn. Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 186 AH. (802AD). 2.78g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and eighty and hundred). (186)
Rev. Legend G.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 051. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 187 AH. (803AD). 3.09g. 24.5-23.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة سبع و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year seven and eighty and hundred). (187)
Rev. Legend B. محمد رسول الله / مما امربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمنين Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Above سلام (salam)
Below صرد (Sard)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 052. JA'FAR 'ABDALLAH with (RUH ALLAH L AM JAFAR)=God's servant, Jafar's mother. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 189 AH. (805AD). 2.78g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة تسع و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six nine eighty and hundred). (189)
Above جعفر (Jafar)
Below عبدالله ('AbdAllah)
Rev. Legend B.
Above روح الله (Spirit of God)
Below لام جعفر (For Jafar)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al – 'Abbāsīyat.
Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 053. YAZID In the name of the caliph al-Mansur.
Ar. Dirhem. Al – 'Abbāsīyat. 157 AH. (774AD). 2.58g. 25-24mm.
Legend A. لا اله الا الله و حده / لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة سبع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – 'Abbāsīyat in the year seven and fifty and hundred). (157)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 054. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – 'Abbāsīyat. 161 AH. (778AD). 2.44g. 26mm.
Legend A. لا اله الا الله و حده / لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – 'Abbāsīyat in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend C.
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 055. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 163 AH. (780AD). 2.79g. 26mm.
Legend **A.** لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend **C**.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 056. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 163AH. (780AD). 2.77g. 27-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 057. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
.Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 164 AH. (781AD). 2.85g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة اربع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend C.
Above ○ .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 058. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 165 AH. (782AD). 2.73g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.

Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة خمس و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year five and sixty and hundred). (165)
Rev. Legend C.
Above ○ . Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 059. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.81g. 26.5-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and fifty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 060. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.54g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 061. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.71g. 24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above ● .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 062. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.67g. 25.5-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above ○ .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 063. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat 166 AH. (782AD). 2.73g. 25.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C. محمد رسول الله Muhammad the Messanger of God.
Above ○ .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 064. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 167 AH. (783-84AD). 2.88g. 25.5-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year seven and sixty and hundred). (167)
Rev. Legend C.
Above ○ .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Jaʻfar Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 065. YAZID In the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 171 AH. (787AD). 2.73g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year one and seventy and hundred). (171)
Rev. Legend C.мBelow يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 066. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Al – ´Abbāsīyat. 171 AH. (787)AD). 2.51g. 26-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ´Abbāsīyat in the year one and sevnty and hundred). (171)
Rev. Legend C. محمد رسول الله Muhammad the Messanger of God.
Above نخ مر (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33. رسول الله لرسله بالهدي ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون محمد Muhammad is the messenger of God. He sent him with guidance and the true religion to reveal it to all religions even if the polytheists abhor it

№ 067. YAZID in the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ´Abbāsīyat. 171 AH. (787AD). 2.49g. 25-24mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ´Abbāsīyat in the year one and seventy and hundred). (151)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 068. YAZID In the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ´Abbāsīyat. 176 AH. (792AD). 2.88g. 22mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ´Abbāsīyat in the year six and seventy and hundred). (176)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 069. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 184 AH. (800AD). 2.11g. 25.5-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة اربع و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year four and eighty and hundred). (184)
Rev. Legend H. محمد رسول/ الله صلي الله/ عليه و سلم Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him.
Above روح (Spirit)
Below نخ نخ (Bakh, Bakh)
Rev. 1. Qurʻān IX. 33.

№ 070. YAZID in the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. ??6 AH. (??6AD). 2.66g. 26-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ستة ?? (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year ??6).
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qurʻān IX. 33.

Medīnat Jayy

Caliph Abū ʻAbdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 071. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 161AH. (778AD). 2.73g. 25.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينةجي سنة احدى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend H. محمد رسول/ الله صلى الله/عليه و سلم Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him.
Rev. 1. Qurʻān IX. 33.

№ 072. YAHIA in the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.73g. 28.5mm.
Legend A.

Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ الله صلى الله/ عليه و سلم/ الخليفة الهدي Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / Caliph al-Hadi.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 073. YAHIA in the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.59g.27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 074. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.90g. 27-26mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 075. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.88g. 28-26.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 076. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.87g. 26-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 077. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.82g. 27.5-27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 078. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.77g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 079. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.96g. 27-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 080. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.79g. 27.5-27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثني و ستين و مئتين (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ الله صلى الله/ عليه و سلم/ الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / ofGod, Gods Prayer / and Salutations upon him / The Caliph al-Mahdi.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Arminia

Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 081. ANONYMUS.
Ar. Dirhem. Medīnat Arminia. 145AH. (762AD). 2.94g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بارمينية سنة خمس اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Arminia in the year five and forty and hundred). (145)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله Muhammad /the Messanger /of God.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Harun al- Rashid
170-193AH/786-809AD

№ 082. KHAZIMA b. KHAZIM with ISMAIL b. IBRAHIN. in the name of the caliphal heir al-Amīn.
Ar. Dirhem. Medīnat Arminia. 171AH. (787AD). 2.94g. 27-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بارمينية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Arminia in the year one and seventy and hundred). (171)
Rev. Legend I.
Above خزيمة بن خازم (khazima the son of Khazim)
Below اسمعيل بن ابرهيم (Ismail the son of Ibrahim)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 083. SAID b. SALIM in the name of the caliphal heir al-Amīn.
Ar. Dirhem. Medīnat Arminia. 181AH. (797AD). 2.66g. 25-24mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بارمينية سنة احدى و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Arminia in the year one and eighty and hundred). (181)
Rev. Legend I. محمد رسول/ الله للامين ولي/عهد المسلمين Muhammad is the messenger of/ God al-Amīn walī / ʿahd al-Muslīms.
Above سعيد بن (Said the son)
Below سلم (Salim)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

Al – Basra.

Caliph Abū Ja‘far ‘Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 084. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. al – Basra. 141AH. (758-59AD). 2.88g. 27-26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرة سنة احدى و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year one and forty and hundred). (141)
Rev. Legend C.
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 085. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. al – Basra. 143AH. (760AD). 2.88g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرة سنة احدى و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year three and forty and hundred). (143)
Rev. Legend C.
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 086. SELIM in the name of caliph al-Mansur.
Ar. Dirhem. al – Basra. 146AH. (763AD). 2.85g. 27.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم باصرة سنة احدى و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year one four sixty and hundred). (146)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله Muhammad is the messenger of / God Crowned Prince / of the Muslims.
Below سلم (selim)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 087. YAZID in the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. al – Basra 167 AH. (783-84AD). 2.63g. 24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرية سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in
al – Basra in the year seven and sixsty and hundred). (167)
Rev. Legend C. محمد رسول الله Muhammad the Messanger of God.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 088. ALI In the name of caliph Harun al-Rashid.
Ar. Dirhem. al – Basra. 174 AH. (790-91AD). 2.72g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرعة سنة اربع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year four and seventy and hundred). (174)
Rev. Legend H.
Above ● .
Below علی (Ali)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

Al-Andalus

Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 089. CHALIPHAL type.
Ar. Dirhem. Al – Andalus 155AH. (772AD). 2.72g. 29.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الاندلس سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Al – Andalus in the year fine and fifty and hundred). (155)
Rev. Legend J. الله احد الله/ الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 090. CHALIPHAL type.
Ar. Dirhem. Al – Andalus 166AH. (782-83AD). 2.71g. 26.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الاندلس سنة ستة و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Al – Andalus in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend J.
1. Qur'ān IX. 33.

№ 091. CHALIPHAL type.
Ar. Dirhem. Al – Andalus 168AH. (784-85AD). 2.69g. 31-30mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الاندلس سنة ثمان و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Al – Andalus in the year eigut and sixty and hundred). (168)
Rev. Legend J. الله احد الله/ الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Above ● ?.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al - Bārda
Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 092. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Bārda 153 AH. (770AD). 2.50g. 26-25.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بردعة سنة ثلث و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Bārda in the year three and fifty and hundred). (153)
Legend N. محمد رسول/ الله نبي/ رحمة Muhammad is the /Messenger /of God, Prophet / Mercy.
Rev. 1. ⁜
Qur'ān IX. 33.

№ 093. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Bārda 153 AH. (770AD). 2.43g. 25.5-26mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بردعة سنة ثلث و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Bārda in the year three and fifty and hundred). (153)
Rev. Legend N. محمد رسول/ الله نبي/ رحمة Muhammad is the /Messenger /of God, Prophet / Mercy.
Above ⁜.
Below ⁜.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 094. Yazid In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. Al - Bārda. 161AH. (761AD). 2.52g. 26.5-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الباردة سنة احدى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al - Bārda in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend C. محمد/رسول/الله Muhammad is the messenger of/ God Crowned Prince/ of the Muslims.
Above بخ (Barh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 095. Yazid In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. Al - Bārda. 167AH. (783-84AD). 2.45g. 29mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الباردة سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al - Bārda in the year seven and sixsty and hundred). (167)
Rev. Legend C. الله/رسول/محمد Muhammad is the messenger of/God Crowned Prince/of the Muslims.
Above ○ .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Arrān

Caliph Abū'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 102. HAZIMA b. HAZIM In the name of the caliph heir Harun.
Ar. Dirhem. Arrān. 159AH. (776AD). 2.89g. 25-23.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم باران سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Arrān in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend L. محمد رسول/ الله مما لمربه الخليفة/ هزون امير المومنين Muhammad is the messenger of / God From what was ordered by the / Harun, Prince of The Faithful.
Above خزيمة (Hazima)
Below بن خازم (san fo Hazim)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al-Hārūnīa

Caliph Abū Muhammad Mūsa al-hadī
169-170AH/785-786AD

№ 103. IBRAHIM and JARĪR with HARUN Prince of the Faithful In the name of the caliph al-Hadi.
Ar. Dirhem. al-Hārūnīa 170 AH. (786AD). 2.89g. 25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الخرونبه سنة سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al-Hārūnīa in the year seventy and hundred). (170)
Rev. Legend M. محمد رسول الله/ الخليفة الهدي/ مما لمربه هرون / بن امير المؤمبين Muhammad is the messenger of God / The Caliph al-Hadi / From what was ordered by Harun / Son of the Prince of the Faithful
Above ابرهيم (Ibrahim)
Below جرير (Jarīr)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Ma'dan Bajunays
Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 104. (AM)-(mother?) In the name of the Muhammad al-Amin Prince of the Faithful.
Ar. Dirhem. Ma'dan Bajunays 191 AH. (807AD). 2.85g. 25-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن باجنيس سنة احدى و تسعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ma'dan Bajunays in the year one and ninety and hundred). (191)
Rev. Legend B.
Above ام (mother)
Below ع (Ain)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 105. (AM JAFAR) (Jafar's mother) with DAUD in the name of the Muhammad al-Amin Prince of the Faithful.
Ar. Dirhem. Ma'dan Bajunays 191 AH. (787AD). 2.81g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن باجنيس سنة احدى و تسعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ma'dan Bajunays in the year one and ninety and hundred). (191)
Rev. Legend B.
Above امجعفر (mother Jafar's)
Below داود (Daud)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 106. (AM JAFAR) (Jafar's mother) with DAUD in the name of the Muhammad al-Amin Prince of the Faithful.
Ar. Dirhem. Ma'dan Bajunays 191 AH. (787AD). 2.81g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن باجنيس سنة احدى و تسعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ma'dan Bajunays in the year one and ninety and hundred). (191)
Rev. Legend B.
Above امجعفر (mother Jafar's)
Below داود (Daud)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

Ifriqiya

Caliph Abū'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 107. MUHAMMAD AI- MAHDI.
Ar. Dirhem. Ifriqiya, 161 AH. (778AD). 2.29g. 24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم افريقية سنة احدي و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ifriqiya in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend N. محمد رسول/الله نبي/رحمة Muhammad is the /Messenger/ of God, Prophet / Mercy.
Above محمد (Muhammad)
Below المهدى (al-Mahdi)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 108. Al-fazil In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. Ifriqiya 177 AH. (793-94AD). 2.64g. 26-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم افريقية سنة سبع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in . Ifriqiya in the year seven and seventy and hundred). (177)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below الفضل (Al-fazil)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al-Yamāmah

Caliph Abū'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 109. 'ABDALLĀH bin SA'ID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. al-Yamāmah. 168 AH. (784AD). 2.80g. 24mm.
Legend A.

Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم باليمامة سنة ثمان و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al-Yamāmah in the year eight and six and hundred). (168)
Rev. Legend D. محمد رسول / الله صلى الله عليه /و سلم الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / caliph al-Hadi.
Above عبد لله. (‘Abd Allah)
Below بن سعيد. (bin Sa’id)
Rev. 1. Qur’ān IX. 33.

Caliph Abū Ja‘far ‘Abdallah al- Manṣūr
136-158 / 754- 775

№ 110. ‘ĪSĀ b. USAM….? in the name of caliph al-Manṣūr.
Ar. Dirhem.__?__. 156 AH. (773AD). 2.45g. 22.5-22mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ستين و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year six and fifty and hundred). (156)
Rev. Legend N. محمد رسول /الله نبي / رحمة Muhammad is the/Messenger/of God, Prophet/Mercy.
Above عيسى (‘ĪSĀ)
Below نن وسلم ؟..... (usam...?)
Rev. 1. Qur’ān IX. 33.

Caliph Abū ‘Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 111. (??? ???) In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 160 AH. (777AD). 2.02g. 20mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year sixty and hundred). (160)
Rev. Legend N. محمد رسول /الله نبي /رحمة Muhammad is the/Messenger/of God, Prophet/Mercy.
Above علم or علف. (???)
Below ؟؟؟؟ امح (Am Jafat)
Rev. 1. Qur’ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 112. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 163 AH. (780AD). 2.80g. 26-25.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 113. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 163 AH. (780AD). 2.73g. 25.5-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 114. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 163 AH. (780AD). 2.63g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above o .v
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 115. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 167 AH. (783AD). 2.89g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year seven and sixti and hundred). (1567)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 116. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 16(7?) AH. 2.67g. 24-21mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم .__؟__ سنة (؟سبع) و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year seven and sixty and hundred?). (167?)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 117. YAZID In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. __?__. 173 AH. (780AD). 2.64g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم.__؟__ سنة ثلث و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and seventy and hundred). (173)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 118. ALI In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. __?__. 174 AH. (790-91AD). 2.52g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم .__؟__ سنة اربع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year four and seventy and hundred). (174)
Rev. Legend H.
Above نخ (Bakh)
Below علي (Ali)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 119. YAZID In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem __?__. 177 AH. (793AD). 2.72g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة سبع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year seven and seventy and hundred). (177)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Arab Sasanids
al-Hajjaj bin Yusuf (40-95AH)

№ 120. Ar. Drachm. Al-Hajjaj Umayyad governor of Iran. Bishapur. 80AH / 699AD. 3.86g. 34 - 32mm.

Obv. In the center, of the portrait of the ruler. To the left of the face Pahlavi inscription, 𐭱𐭥𐭬𐭲 (glory/splendor increase/grow). In the face of the ruler, Arabic inscription: الحجاخ بن يوسف (al-hajaj b. Yusuf). Around the circle: بسم الله لا اله الا الله وحده رسول الله" In the name of God. There is no god but God alone. Muḥammad is the Messenger of God."
Rev. In the center, image of two figures near the altar. On the left-hand side is the date, on the Pahlavi 𐭮𐭮𐭱𐭥𐭬𐭲 (80AH. / 699AD.) On the right side, mint yard 𐭱𐭩𐭮 (Bysh) Bishapur.

Arab Tabaristan
ʿUmar b. Al - ʿAla
155-164 AH / 771-782 AD

№ 121. Ar. Hemidrachma. ʿUmar b. Al - ʿAla, Abbasid governor of Tabaristan. (Post Yazdgard Era) = 128 PYE =163H =780 AD. 1.72gr. 23mm.

Obv. In the center, of the portrait of the ruler. To the left of the face Pahlavi inscription, 𐭱𐭥𐭬𐭲 (glory/splendor increase/grow). In the face of the ruler, Arabic inscription: عمر (ʿUmar). Behind the circle Pahlavi inscription: 𐭠𐭥𐭲 "Great.
Rev. In the center, image of two figures near the altar. On the left-hand side is the date, on the Pahlavi 𐭮𐭮𐭱𐭥𐭬𐭲 (128 PYE = 163H =780 AD). On the right side, mint yard 𐭲𐭠𐭱𐭠𐭮𐭮 (Tabaristan).

№ 122. Ar. Hemidrachma. ʿUmar b. Al -ʿAla, Abbasid governor of Tabaristan. (Post Yazdgard Era) = 128 PYE =163H =780 AD. 1.92gr. 25-24mm.

Obv. In the center, of the portrait of the ruler. To the left of the face Pahlav inscription, 𐭪𐭥𐭮 𐭪𐭩𐭭 (glory/ splendor increase/grow. In the face of the ruler, Arabic inscription, عمر (ʿUmar). Behind the circle Pahlavi inscription: 𐭠𐭥𐭣 𐭲𐭥𐭮 Great.
Rev. In the center, image of two figures near the altar. On the left-hand side is the date, on the Pahlavi 𐭲𐭥𐭪𐭲𐭩𐭭 (128 PYE = 163H =780 AD). On the right side, mint yard 𐭠𐭥𐭱𐭠𐭱𐭠𐭭 (Tabaristan).

SASANIDS

Khosrow I. (531 - 579 AD.)

№ 123. Ar. Drachm. Khosrow I. Sistan. 3.26gr. 29-28mm.

Khosrow II Parvēz (590 - 628 AD.)

№ 124. Ar. Drachm. Khosrow II. Parvēz. Esfahān. 4.11g. 32-31.5mm.

№ 125. Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Esfahān. 3.37gr. 31mm.

ISSN 2960-9704

№ 126. Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Ctesiphon. 2.38gr. 27-26mm.

№ 126. Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Gundy Shapur. 2.66gr. 28.5-27mm.

№ 128 Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Merv. 2.96gr. 27-26.5mm.

გამოსახულების მაშტაბი: 12 მმ : 10 მმ.

FORMULAE

Legend **A**. لا اله الا
الله و حده
لا شريكه

There is no diety except (the one) God alone He has no equal.

Legend **B**. محمد رسول الله
مما لمربه الامير الامين
محمد بن امير المؤمنين

Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.

Legend **C**. محمد
رسول
الله

Muhammad the Messanger of God

Legend **D**. محمد رسول
الله صلى الله
عليه و سلم
الخليفة المهدي

Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / Caliph al-Mahdi.

Legend **D2**. محمد رسول
الله صلى الله عليه
و سلم الخليفة الهلدي

Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / caliph al-Mahdi.

Legend **I**. محمد رسول
الله للامين ولي
عهد المسلمين

Muhammad is the messenger of / God al-Amīn walī / ʾahd al-Muslīms

Legend **E**. مما لمربه
المهدي محمد
بن امير المؤمبين

From what was ordered by / Mahdi Muhammad / Son of The Prince of The Faithful.

Legend **F**. محمد رسول الله
صلى الله عليه
و سلم الخليفة الر شيد

Muhammad is the messenger of God / Gods prayer and salutations upon him / the Caliph al-Rashid.

Legend **G**. محمد رسول
الله صلى الله عليه و سلم
مما لمربه الامير الامين
محمد بن امير المؤمنين

Muhammad is the messenger / of God, Gods prayer and salutations upon him / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.

Legend **H**. محمد رسول
الله صلى الله
عليه و سلم

Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him.

Legend **M**. محمد رسول الله
الخليفة المهدي
مما لمربه هرون
بن امير المؤمبين

Muhammad is the messenger of God / The Caliph al-Mahdi / From what was ordered by Harun / Son of the Prince of the Faithful

ISSN 2960-9704

Legend **J.** الله احد الله
الصمد لم يلد و
لم يولد و لم يكن
له كفوا احد

God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.

Legend **K.** محمد رسول الله
مما لمربه الامير المامون
عبد الله بن امير المومنين و لي
و لي عهد المسلمين

Muhammad is the messenger of God / By the command of al-amīr al-Ma'mūn / 'Abd Allāh bin amīr al-mu'minīn walī / Walī 'ahad al-Muslimīn

Legend **L.** محمد رسول
الله مما لمربه الخليفة
هزون امير المو منين

Muhammad is the messenger of / God From what was ordered by the / Harun, Prince of The Faithful.

Legend **N.** محمد رسول
الله نبي
رحمة

Muhammad is the /Messenger / of God, Prophet / Mercy.

Legend **O.** محمدرسول
الله صلى الله
عليه و سلم
الخليفة الرشيد

Muhammad is the messenger/of the God, praise of God/upon him end peace/ Caliph al-Rashid.

Table № 1

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
001	Al-Walid b. Abd allah	Bi-Wasit	Dirhem	86	705	2.42g.	27-25mm.
002	,, ---------- ,,	Al-Taymārā	,, ----------,,	91	710	2.65g.	26.5-26mm.
003	Abd al-Aziz.	**Al– Basra**	,, ----------,,	150	718	2.38g.	27mm.
004	Al-Mansur	Madinat al-Salam	,, ----------,,	150	768	2.85g.	26-25 mm.
005	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	151	768	2.48g.	24-24.5 mm.
006	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	153	770	2.91g.	25.5-25 mm.
007	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	155	772	2.87g.	25-24 mm.
008	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	157	774	2.89g.	25-24 mm.
009	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.90g.	26-25.5 mm.
010	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.88g.	25.5mm.
011	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.86g.	25-24 mm.
012	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.70g.	25-24 mm.
013	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.79g.	26-24.5 mm.
014	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.90g.	26.5-25.5 mm.
015	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.95g.	23 mm.
016	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	, ----------,,	159	776	2.87g.	28.5-27
017	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	159	776-77	2.31g.	26-24.5 mm.
018	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	159	776-77	2.92g.	27-26 mm.
019	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.9g.	26-25mm.
020	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	159	776-77	2.66g.	24-23 mm.
021	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.75g.	25.5-25 mm.
022	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.92g.	27 mm.

ISSN 2960-9704

Table № 2

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
023	al-Mahdī.	Madinat al-Salam	,, ----------,,	162	779	2.88g.	24 mm.
024	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.92g.	24-23 mm.
025	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.92g.	23mm.
026	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.94g.	23.5-25mm.
027	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	782	2.92g.	27-26 mm.
028	Harun al-Rashid	Madinat al-Salam	Dirhem	170	786-87	248g.	25.5-25 mm.
029	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	180	796	2.55g.	26.5-25 mm.
030	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	180	796	2.86g.	24.5-24 mm.
031	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	180	796	2.92g.	25.5-24 mm.
032	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	281g.	26-25 mm.
033	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	2.94g.	24 mm.
034	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	278g.	26.5-26 mm.
035	ʻAbdallāh al-Mansur	Al-Mohammadīya	,, ----------,,	151	768	2.84g.	26mm.
036	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	155	772	2.83g.	26mm.
037	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	155	772	2.60g.	26.5-25mm.
038	Mūsa al-hadī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	170	786-87	2.94g.	25-24mm.
039	Harun al-Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	170	786-87	2.94g.	25-24mm.
040	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	173	782	2.78g.	25-24.5mm.
041	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	79-192	3.11g.	25mm.
042	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	79-192	2.91g.	25mm.
043	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	176	792-93	2.79g.	24.5-24mm.
044	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	176	792-93	3.05g.	25-24mm.

Table № 3

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
045	Harun al- Rashid	Al-Mohammadīya	Dirhem	178	794-95	2.49g.	27.5-27mm.
046	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	2.92g.	26-24mm.
047	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	183	799	2.88g.	27-26mm.
048	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	185	801	2.89g.	25mm.
049	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	186	802	2.72g.	26-25mm.
050	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	186	802	2.78g.	26-24mm.
051	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	187	803	3.09g.	24.5-23.5
052	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	189	805	2.78g.	26-24mm.
053	**‘Abdallāh** al- Mansur	Al – ´Abbāsīyat.	,, ----------,,	157	774	2.58g.	25-24mm.
054	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	161	778	2.44g.	26mm.
055	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.79g.	26mm.
056	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.77g.	27-25mm.
057	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.85g.	25mm.
058	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	165	782	2.73g.	25mm.
059	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.81g.	26.5-25mm.
060	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.54g.	25mm.
061	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.71g.	24.5mm.
062	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.67g.	25.5-24.5mm.
063	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.73g.	25.5mm.
064	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783-84	2.88g.	25.5-25mm.
065	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	171	787	2.73g.	25mm.
066	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	171	787	2.2.51g.	26-24.5mm.

ISSN 2960-9704

Table № 4

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
067	Harun al- Rashid	Al – ´Abbāsīyat.	Dirhem	171	787	2.49g.	25-24mm.
068	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	176	792	2.88g.	22mm.
069	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	184	800	2.11g.	25.5-24.5mm.
070	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	??6	???	2.66g.	26-24.5mm.
071	Muhammad al-Mahdī	Medīnat Jayy	,, ----------,,	161	778	2.73g.	25.5mm.
072	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.73g.	28.5mm.
073	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.59g.	27mm.
074	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	Dirhem	162	779	2.90g.	27-26mm.
075	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.88g.	28-26.5mm.
076	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.87g.	26-25mm.
077	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.82g.	27.5-27mm.
078	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.77g.	26-24mm.
079	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.96g.	27-25mm.
080	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.79g.	27.5-27mm.
081	‘Abdallāh al- Mansur	Arminia	,, ----------,,	145	762	2.94g.	26mm.
082	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	171	787	2.94g.	27-25mm.
083	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	2.66g.	25-24mm.
084	‘Abdallāh al- Mansur	Al – Basra.	,, ----------,,	141	758	2.88g.	27-26mm.
085	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	143	760	2.88g.	26mm
086	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	146	763	2.85g.	27.5mm.
087	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783	2.63g.	24.5mm.
088	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	174	790-91	2.72g.	24mm.

Table № 5

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
89	‘Abdallāh al- Mansur	Al-Andalus	Dirhem	155	772	2.72g.	29.5mm.
90	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	782-82	2.71g.	26.5mm.
91	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	168	784-85	2.69g.	31-30mm.
92	‘Abdallāh al- Mansur	Al - Bārda	,, ----------,,	153	770	2.50g.	26-25.5mm.
93	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	153	770	2.43g.	26-25.5mm.
94	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	161	761	2.52g.	26.5-24mm.
95	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783-84	2.45g.	29mm.
96	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	791	2.51g.	25.5mm.
97	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------v-,,	175	791	2.34g.	27-25mm.
98	Harun al- Rashid	Rabāṭ	,, ----------,,	173	789	2.55g.	28mm.
99	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	791-92	2.66g.	25mm.
100	‘Abdallāh al- Mansur	Balkh	,, ----------,,	152	769	2.56g	24.8-24mm.
101	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	157	783	2.92	24.5-24mm.
102	Muhammad al-Mahdī	Arrān	,, ----------,,	159	776	2.89g.	25-23.5mm.
103	Mūsa al-hadī	Al-Hārūnīa	,, ----------,,	170	786	2.89g.	25mm.
104	,, ---------- ,,	Ma’dan Bajunays	,, ----------,,	191	807	2.85g.	25-24mm.
105	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	191	807	2.93g.	24.8-24mm.
106	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	191	807	2.81g.	25-24.5mm.
107	Muhammad al-Mahdī	Ifriqiya	,, ----------,,	161	778	2.29g.	24.5mm.
108	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	177	793-94	2.64g.	26-25mm.
109	Muhammad al-Mahdī	al-Yamāmah	,, ----------,,	168	784	2.80g.	24mm.
110	‘Abdallah al- Manṣūr	Is not readable	,, ----------,,	156	773	2.45g.	22.5-22mm.

ISSN 2960-9704

Table № 6

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
111	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.02g.	20mm.
112	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.80g.	26-25.5mm.
113	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.73g.	25.5-24mm.
114	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.63g.	24mm
115	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783	2.89g.	24mm
116	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	16(7?)	78(?)	2.67g.	24-21mm.
117	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	173	780	2.64g.	24mm.
118	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	174	790	2.52g.	25-24.5mm.
119	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	177	793	2.72g.	25-24.5mm.
120	al-Hajjaj	Bishapur	Drachm			3.86g.	34-32mm.
121	Umar b. Al - Ala	Tabaristan	Hemidrach-ma			1.72g	23mm
122	Umar b. Al - Ala	Tabaristan	Hemidrach-ma			1.92g	25-24mm
123	Khosrow I	Sistan	Drachm			3.26g	29-28mm
124	Khosrow II	Esfahān	Drachm			4.11g	32-31.5mm
125	Khosrow II	Esfahān	Drachm			3.37g	31mm
126	Khosrow II	Ctesiphon	Drachm			2.38g	26-27mm
127	Khosrow II	Gundy Shapur	Drachm			2.66g	28.5-27mm
128	Khosrow II	Merv	Drachm			2.96g	27-26.5mm

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

КЛАД КУФИЧЕСКИХ МОНЕТ ИЗ САГАРЕДЖО ВОПРОСЫ ШЕЛКОВОГО ПУТИ ПО МАТЕРИАЛАМ НУМИЗМАТИКИ

Посвящается памяти академика Гурама Лорткипанидзе

Гоча Габашвили,,

Архитектор; научный сотрудник Национального музея Грузии

Гоча Герадзе,

Культуролог; Эксперт Национального бюро судебной экспертизы им. Левана Самхараули

АБСТРАКТ

В статье рассматривается клад арабских дирхамов, обнаруженный в глиняном кувшине недалеко от города Сагареджо в 2017 году, и его анализ в историко-нумизматическом контексте Шелкового пути. В исследовании подробно обсуждается формирование трансконтинентального торгового Шелкового пути, его маршруты, роль культурно-экономических связей между цивилизациями, стратегическое положение Грузии (особенно Мцхеты и Тбилиси) в этой системе, а также, начиная с VI века, вопрос византийско-иранского торгового противостояния и создание альтернативных северных путей через Кавказ, инициированных согдийцами. Отдельно рассмотрен феномен серебряных кладов скандинавского происхождения, связь викингов-варягов с Грузией, в частности, исторический эпизод их участия в противостоянии Баграта IV и Липарита Багваши, а также интересные параллели между грузинскими (джафарийскими и Давида III Курапалата) монетами, обнаруженными в Тбилиси и Европе. Основная часть статьи посвящена подробному описанию 115 монет, найденных в Сагареджоском кладе: их хронологии (189-80 гг. хиджры, т.е. 805-699 гг.), центров чеканки от северо-западной Африки до западного Ирана (Мадинат ас-Салами, аль-Мухаммадия, аль-Аббасидия, аль-Басра, аль-Андалусия и др.) и предполагаемой дате чеканки, связанной с потрясениями, начавшимися после смерти халифа Харуна аль-Рашида. В заключительном разделе высказывается предположение, что этот клад, наряду с другими подобными региональными находками, демонстрирует глубокое и долгосрочное участие Грузии в международной торговле и культурной сети Шелкового пути в раннем средневековье.

Ключевые слова: Шелковый путь, нумизматика, клад, монета, дирхам.

ISSN 2960-9704

Начало эллинистической эпохи, и в частности македонских завоеваний, совпало с развитием промышленных связей в Восточном Средиземноморье, странах Понтии и Азии. К IV веку до н.э. социально-экономические достижения эллинизма проявились прежде всего в торговле. Старые стратегические центры теряли или сохраняли свое значение в зависимости от того, насколько выгодно они располагались по отношению ко всему эллинистическому миру.

Восточная культура прошла долгий и чрезвычайно интересный путь развития через призму взаимного влияния. Арабы переняли многие достижения предшествующих азиатских народов, полученные в ходе завоевательных войн. Они впитали в себя византийскую и иранскую культуру. Персы оказали значительное влияние на развитие арабо-мусульманской культуры, и люди туркменского происхождения впоследствии последовали тому же пути.

В свою очередь, древние китайская и индийская цивилизации оказали сильное влияние на культуру народов Центральной и Юго-Восточной Азии. Главную роль в культурных связях Китая с внешним миром сыграл Великий Шелковый путь, открытый во времена правления династии Хань во II веке до н.э. во время посольства Чжан Цяня в Бактрию. С тех пор торговые караваны двигались по этому пути в Центральную Азию, Иран, страны Средиземноморья и т.д. Помимо шелка, из Китая экспортировались железо, медь, олово, драгоценные камни и другие металлы. С Запада импортировались стекло, керамика, а также специи из Индии и другие товары. Благодаря Шелковому пути развивались не только торговые и экономические связи между разными странами, но и происходило знакомство и обмен культурами.

В период династии Тан (618-907) в Китае начал набирать силу ислам. Первое арабское посольство появилось в 651 году. Арабы стали играть важную посредническую роль в культурных и торговых отношениях между Востоком и Западом. Столетие спустя, в 751 году, они разгромили китайцев в битве на реке Тала (северный Киргизистан) и захватили западную часть Шелкового пути. Именно благодаря арабам китайские изобретения достигли Европы. Например, распространились компас, бумага, книгопечатание и китайские ремесла.

Хотя средневековая ближневосточная культура органически связана с исламом, первоначальные элементы этой культуры зародились в сасанидском Иране. Именно её культурные достижения впоследствии стали важной составляющей мусульманской культуры, которая сформировалась в VII-VIII веках и достигла высокого уровня развития и процветания в IX-X веках. Арабо-мусульманская культура включала в себя как западные, так и восточные культурные традиции, проявление которых было различным в разных регионах. В частности, в западной части Ближнего Востока преобладало римско-византийское влияние, а в восточной – иранское. Это было обусловлено длительным господством Рима и Византии в западной части Ближнего Востока и Ирана в восточной части. Таким образом, если в период римского владычества (661-750) приоритет отдавался римско-византийским институтам, то во время правления династии Аббасидов (750-1258), сменившей халифат, возникло сильное иранское влияние.

В 139-126 годах до н.э. был открыт трансконтинентальный торговый и караванный путь, соединяющий Китай с побережьями Средиземного и Черного морей. Немецкий географ XIX века Фердинанд фон Рихтгофен[1] дал ему элегантное название «Шелковый путь». Торговля по этому пути началась во II веке до н.э. Великий Шелковый путь начинался в Сиане. От Дуньхуана он разветвлялся на запад в двух направлениях. Оба пути – первый к северу от озера Лобнор до Турпана, второй к югу от того же озера через Хотан и Ярканд – сходились в Кашгаре. Отсюда северный путь соединялся с Закавказьем через Каспийское море, пересекал Грузию, а из Фариса через Черное море достигал Византии и Рима. Второй путь вел из Кашгара через Балх и северный Иран в Месопотамию, а оттуда к берегам Средиземного моря.

Великий Шелковый путь в основном использовался для транспортировки высококачественного китайского шелка, основными потребителями которого была римская знать. Экспорт шелка в Рим (а позже

[1] Фердинанд фон Рихтгофен (1833-1905). Немецкий геолог и географ, исследователь Соединенных Штатов и Китая. Он считается основателем геоморфологии и первым, кто использовал термин «Шелковый путь».

и в Византию) осуществлялся через великие державы Ближнего Востока, Парфию, а затем и Сасанидский Иран. Импорт китайского шелка обходился Риму в 100 000 сестерциев в год. За участок Великого Шелкового пути, проходивший через Ближний Восток, Рим и Византия вели многовековые войны, сначала с Парфией, затем с Сасанидским Ираном. Примечательно, что маршруты Великого Шелкового пути считались в Парфии государственной тайной. В VII-IX веках арабский халифат контролировал торговлю товарами, импортируемыми таким способом. Позже монголы установили на ней монополию.

Великий Шелковый путь утратил свое значение в конце XVII века, когда европейцы окончательно освоили морские пути вокруг Африки.

Шелковый путь способствовал развитию экономических и культурных связей между странами Востока и Запада. Выше мы упомянули сырье, продукцию и инновации, которые развитые страны Востока поставляли на Запад. Индия, Китай и другие страны получили от этого обмена не меньшую выгоду. Таким образом, на Восток были завезены стекло, предметы роскоши, некоторые культурные растения, арабские скакуны и многое другое, а также проникли религиозные и философские учения (буддизм, манихейство, иудаизм, ислам, несторианство).

Японские археологи обнаружили в Ангкоре остатки кашанской керамики и другие артефакты, местное происхождение которых было отвергнуто мнением международных экспертов. Было установлено, что богатство и процветание королевства Ангкор определялись скорее торговлей, чем плодородной почвой, способной давать два или три урожая в год.

Таким образом, Шелковый путь, или, как его еще называли, Золотой Шелковый путь, соединял величайшие цивилизации мира: Китай, Монголию, Индию, Грецию, Византию, Иран, Месопотамию, Рим и др. Это был двусторонний маршрут с многочисленными ответвлениями, включая Янтарный путь Северной Европы.

Торговые пути проходили вдоль побережья Черного моря в Колхиде еще в VIII-VII веках до н.э. В VI-IV веках греческие товары перемещались по всей магистрали Мтквари и Риони-Квирила. Главные центры этого маршрута, протяженностью более 12 тысяч километров, постепенно превратились в мощные центры торговли, культуры и религии. Как видим, Шелковый путь – это не только концепция, соединяющая Восток и Запад, но и Север и Юг. (Выделено нами, подробнее об этом мы поговорим ниже).

Чтобы проиллюстрировать важность дорог, проходящих через территорию Грузии, мы еще раз отметим универсальную роль Шелкового пути в развитии мировой цивилизации – по этой трансконтинентальной магистрали доставлялись драгоценные камни из Индии и Пакистана, меха из России, прекрасные изделия из золота и серебра из Турции и многое другое. Именно по этой дороге Запад узнал о существовании буддизма, зороастризма и конфуцианства, а Европа посылала миссионеров на Восток для распространения христианства. Обмен идеями происходил в Антиохии, Эрзеруме, Хамадане, Бухаре, Самарканде и многих других городах, названия которых ныне утрачены. Если мы посмотрим на историю стран, расположенных вдоль Шелкового пути (Япония, Корея, Китай, Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Пакистан, Туркменистан, Азербайджан, Грузия, Греция, Египет), мы найдем многочисленные примеры взаимного влияния культур, возникновения новых направлений в философии, литературе, искусстве и архитектуре, даже созданных на стыке культур. Греческие историки[2] сохранили сведения о том, что в IV-I веках до н.э. Грузия была торговым путем, соединявшим не только Восток и Запад, но и Юг и Север. Эта дорога является частью исторически существовавшей системы сухопутных, морских и речных международных торговых путей. Торговые пункты на черноморском побережье Колхиды были созданы еще в VIII-VII веках до н.э. В VI-IV веках греческие товары перемещались по всей магистрали рек Мтквари, Риони-Квирила и Техура.

Военные походы монголов, а затем и Тамерлана в XII-XIV веках опустошили экономику стран Кавказа. В результате масштабной экспансии монголов обширная территория оказалась под единым правлением,

[2] Плутарх – ок. 46-127 гг; Николай Дамасский – 64–64 гг. н.э.; Страбон – 64/63 до н.э. – 23/24 гг. н.э.

важные торговые пути были подчинены им, и была создана единая таможенная система. После османского завоевания Константинополя в 1453 году Закавказье надолго оказалось отрезанным от западной цивилизации. Как уже упоминалось выше, за этим последовали великие географические открытия и открытие морских путей, и караванный торговый путь Шелкового пути постепенно перестал существовать, города вдоль караванного пути постепенно были заброшены, а некоторые из них были засыпаны песком.

Как известно, после IV века до н.э. столицей Грузии была Мцхета, в то время торговля приобрела особый характер. Греческая культура слилась с высокоразвитой культурой Ближнего Востока. Помимо торговли и обмена товарами, это был также военный путь. Тот, кто владел этими путями на Кавказе и гарантировал их безопасность, владел Кавказом и контролировал его границы. Именно потому, что Грузия расположена на этой дороге, она фактически контролирует въездные ворота на дорогу, ведущую с востока – дорогу на Северный Кавказ, побережье Черного моря и в страны Средиземноморья на юге. Тбилиси, как и Мцхета, располагался на этом перекрестке. Город Тбилиси считался восточными воротами иберийской столицы – Мцхеты – и королевства. В случае вторжения противника им сначала пришлось бы обойти хорошо укрепленный военный гарнизон, защищавший Тбилиси, а затем продвинуться к столице, Мцхете. Археологические исследования, проведенные на территории монастыря 40 Себастьянских мучеников, а также обнаружение крепости городского типа и древней бани позволили нам сформировать определенное представление о переносе царской резиденции столицы из Мцхеты в Тбилиси. Основная идея заключается в том, что перенос столицы в Тбилиси – это план, задуманный и реализованный дальновидным царем и великим полководцем Вахтангом Горгасали[3], который связан с хитоном Христа. Чтобы защитить хитон Христа, Вахтанг Горгасали основал Тбилиси как город и выбрал его в качестве столицы. Горгасали знал, что столица всегда под угрозой. Враг прежде всего пытается захватить центр власти, столицу. С религиозной точки зрения Мцхета считалась вторым Иерусалимом, потому что здесь повторялись все святыни Иерусалима.

Вернемся к дорогам, проходившим по территории Грузии и соединявшим не только Запад с Востоком, но и Юг с Севером. Рассмотрим некоторые конкретные исторические события. «Арабские» халифы[4] – Абу Бакр (632-634) и Омар ибн аль-Хаттаб (9634-644) – отличались своим умом и духом и значительно превосходили христианских императоров и правителей, с которыми они воевали. Заслуга арабов в том, что благодаря огромной военной мощи они очень быстро добились военных успехов в завоевании Сирии и Палестины, и в то же время относились к своим новым подданным с удивительным политическим терпением и умеренностью. Благодаря такой политике арабы за несколько лет разгромили Персию, завоевали северную Сирию, нанесли сокрушительное поражение византийскому императору Ираклию[5] в битве при Ярмуке и достигли священного города Иерусалима. После двух лет безуспешной осады, согласно арабским источникам, жители Иерусалима пообещали передать город только халифу Омару ибн аль-Хаттабу. Халиф Омар согласился с этим требованием и преподнес патриарху Иерусалима Софрону[6], находившемуся у городских ворот, грамоту о защите населения. Кроме того, он подписал соглашение с христианами, тем самым еще раз подтвердив свою добрую волю по отношению к их религии и священству. Начиная со времен османского султана Мехмеда II (1451-1481) и до середины XVII века каждый мусульманский правитель считал себя обязанным продлевать договор, предусматривавший защиту прав, предоставленных патриархам Иерусалима халифом Омаром ибн аль-Хаттабом.

Документ, изданный халифом Омаром ибн аль-Хаттабом патриарху, ясно показывает, что святыни Иерусалима и Вифлеема находятся в руках грузинского и эфиопского духовенства и монахов. Они, в отличие от других христиан, называются «жителями» и освобождены от платы за вход в Аль-Кумаму

[3] Вахтанг I Горгасали (ок. 440–502 гг. н.э.) – царь Иберии. Хосровиды – вторая грузинская династия, следующая за династией Парнаваза, находящаяся до Багратионов.
[4] Степанадзе М. Грузия и Эфиопия: два звена Шелкового пути. Тбилиси 2002.
[5] Флавий Ираклий Август (575-641 гг.) – византийский император.
[6] Святой Софрон I Иерусалимский – Патриарх Иерусалимский (634-638 гг.); Святой Православной Церкви.

(Церковь Воскресения) и другие святые места. Арабское правительство берет на себя ответственность за удовлетворение их потребностей и защиту на суше и на море в соответствии с проявленными ими «послушанием и кротостью». Помимо этого, в документе поражают два момента: грузины составляли большинство в святынях Иерусалима, но почему рядом с ними были поставлены абиссинцы, которым были предоставлены те же привилегии, и, во-вторых, что подразумевается под «послушанием и кротостью», в обмен на которые эти два народа получили особые привилегии.

В византийской историографии тесно связаны одновременное обращение в христианство эфиопов, или абиссинцев, и иберов. Примечательно, что автор «Обращения Картли» также связывает эти два факта. Как свидетельствуют археологические находки, в более или менее крупных городах, расположенных вдоль главной дороги, ведущей из Аксума (эфиопского государства) к Красному морю, христианские церкви были построены именно в IV-VI веках, что ясно свидетельствует о важности для страны территорий, которые охватывало христианство. Дошедшие до нас эфиопские источники свидетельствуют о том, что правители Аксума приняли новую веру под влиянием византийских купцов, установив с ними тесные связи и признав идеологию экономически и политически сильного государства. Аксумское царство переняло византийскую политику в бассейне Красного моря, через который византийские, сирийские и египетские торговые суда достигали Индийского океана и торговали с Цейлоном.

Южная Аравия, являвшаяся крупным поставщиком пряностей в Византию, располагалась на том же торговом пути. Таким образом, Византия, ведшая ожесточенную борьбу за контроль над торговыми путями с укрепившимся арабским государством, сумела найти обходные пути – на Кавказ, к его северу и югу – к бассейну Красного моря, опираясь на Аксумское царство[7]. Уже в VI веке Аксум стал гегемоном на обширной территории к югу от владений Византии и Сасанидского Ирана. Крупнейший порт Эфиопии, Адулис, торговал с Восточной Азией, Китаем, Индией и Цейлоном. Он был единственным посредником для византийских купцов, приобретавших индийские и китайские товары.

Близость к центрам древних цивилизаций Древнего Востока и весьма благоприятное географическое положение определили огромное значение торговых транзитных путей, проходивших через территорию Грузии, в комплексе международной системы сухопутных, морских и речных путей. Эта главная дорога начиналась в Сянчжане (Китай), а из города Дуньхуан разветвлялась на две ветви на запад. Обе дороги сходились в городе Кашгаре. Отсюда южная ветвь дороги шла через Иран к городу Антиохия на средиземноморском побережье, а северная дорога проходила через Каспийское море, через Албанию, Картли и Эгриси к городу Фазис.

После раздела Римской империи торговля шелком стала одной из основных форм внешней торговли в Восточной Римской империи. Шелковые изделия попадали в Византию через иранских купцов, проходя через иранскую территорию, поэтому торговые пути между двумя государствами с ранних времен стали прямой причиной дипломатических переговоров и военных конфликтов.

Византия была вынуждена закупать шелк по ценам, установленным иранцами. Таким образом, Иран оказался в гораздо более выгодном положении. Византия тщетно пыталась избежать иранского вмешательства; ситуация изменилась с середины VI века, когда в Центральной Азии был создан Тюркский каганат. После поражения гепталитов и Северокитайской империи великий караванный путь, соединявший Восток и Запад, перешёл в руки Тюркского каганата. Турки доверили большие объемы китайского шелка, накопленного в качестве дани и подарков, своим подчиненным согдийским купцам для торговли в западных странах. Предприимчивые согдийские купцы использовали шелк, производимый согдийцами в Центральной Азии (Фергане), наряду с китайским шелком.

Согдийские купцы страдали от высоких цен на шелк, устанавливаемых Ираном. Они решили исследовать новый торговый путь в Византию, минуя Иран, с севера. Византийцы также были заинтересованы в освоении

[7] Аксумское царство. Важное царство в северо-восточной Африке.

нового торгового пути. Новый маршрут позволил бы согдийским купцам достигать Албании, Картли или Эгриси из Центральной Азии через перевалы Северного Кавказа, а оттуда – Византии. В то время Албания и Картли были вассальными государствами Персии, и поэтому Персия контролировала перевалы Дербента и Дариали. Это переходный перевал с Северного Кавказа в Сванети, а именно в Мисимианети[8] (ущелье Дали и поселение Чвибери) на западе Грузии. Персия создала здесь еще одно препятствие, и начиная с 562 года разгорелась дипломатическая борьба вокруг вопроса о Сванети.

Первое согдийское посольство прибыло в Византию в 568 году. Император Юстиниан II (565-578) благосклонно принял турецкое посольство и заключил с ним торговое соглашение. Таким образом, был заложен фундамент нового Шелкового пути. Из 12 перевалов, ведущих на Северный Кавказ, 4 (Чубери, Накра Донгуз-Орун, Бечо, Твибери) легко проходимы с конца апреля по ноябрь. Товары и деньги перемещались через эти перевалы с начала античности, что подтверждают и археологические данные. Профессор Звиад Квициани[9] посвятил обширную работу вопросу о трехсторонних дорогах Сванети.

В соборах и монастырях Западной Европы в XI веке часто читали молитву-просьбу: «Господи, защити нас от норманнов». Европейская история полна рассказов об успешных походах викингов, которые на протяжении веков грабили европейские города и деревни, используя огонь и мечи. Учёным до сих пор трудно сказать, что именно стало причиной такого успеха викингов. Дело в том, что у них не было ни отличительного оружия, ни особой боевой стратегии. Большинство учёных связывают их успех с быстрым и удобным передвижением по морю. Их корабли могли вместить от пятидесяти до ста человек. Начиная с VIII века, военная агрессия викингов осуществлялась в нескольких направлениях: воины из Норвегии и Дании в основном атаковали побережье современной Германии, Франции и Англии.

Древние греки называли викингов варягами, и, вероятно, они узнали о викингах от византийцев. Со второй половины X века викинги служили при византийском дворе и участвовали в укреплении могущества Византийского государства. Грузия тесно сотрудничала с этими двумя центрами христианской культуры. Ученые спорят о том, кто первым узнал о викингах — византийцы или греки, но факт остается фактом: на грузинском языке, как и на греческом, викингов называли варягами либо варангами.

В 40-х годах XI века в Грузии бушевала братоубийственная война между Багратом IV и отступником-феодальным правителем Липаритом Багваши[10]. Гражданская война длилась более 20 лет и серьезно затронула тогдашнюю Грузию. За эти 20 лет варяги участвовали в битве лишь однажды. Хорошо известно, что варяги использовались европейцами в качестве наемников, и феодальная Грузия не была исключением. В 1045 году, после того как Липарит Багваши в очередной раз отвернулся от грузинского царя Баграта IV, что привело к потере Грузией контроля над армянским царством Анис, вновь объединенная Грузия снова оказалась втянута в братоубийственную войну. Баграт IV призвал на битву в общей сложности 3000 викингов, которые пошли вдоль Риони до деревни Баши, где разбили лагерь. В решающей битве царь взял с собой только 700 варягов, поскольку, как оказалось, оставшиеся 2300 воинов, истощенные и искалеченные тяжелым византийским пленом, не имели сил сражаться. Армия Баграта IV переправилась через гору Лихи и расположилась лагерем в современном Каспском районе, недалеко от деревни Сасиретис Чала. Липарит был укреплен на левом берегу реки Тедзами напротив Багвы. Ни одна из сторон не собиралась начинать битву. Баграт IV все еще ждал подкрепления из Месхети, но в это время викинги, уверенные в своей храбрости и силе, атаковали лагерь Липарита, не посоветовавшись с командованием. Этот дерзкий поступок вынудил грузинского царя вступить в битву. Грузинский летописец с удивлением отмечает: Варяги не стали ждать месхов и атаковали Липарита. Византийские гарнизоны поддерживали коварного эристави Клдекари. Кровавое столкновение закончилось поражением небольшой объединенной армии викингов

[8] Мисимии – Одно из древних грузинских (сванских) племен.

[9] Квициани З. «Средства коммуникации Грузии и Северного Кавказа» (Вопросы культурной истории и теории VIII. Тбилиси 2000).

[10] Липарит IV Багваши. Эристави (феодальный владетель) Клдекари в 30-60-х годах XI века, сын Липарита III. Фактический правитель Грузии во время несовершеннолетия Баграта IV.

и грузин. Норманны, известные в Европе, потерпели поражение в ущельях Куры и Тедзами. Липарит Багваши приговорил викингов к позорному наказанию. Он заставил их печь хлеб, а затем вернул его тем, кто расположился лагерем в Баши. Это был единственный военный эпизод столкновения варягов и грузин.

Битва при Сасирети, возможно, не заняла бы столь видное место в истории, если бы не участие в ней викингов. После этого братоубийственная война между Багратом IV и Липаритом Багваши продолжалась долго, но никто не думал нанимать варягов, потому что викинги-варяги не стали синонимом непобедимого воина в Грузии; они остались в грузинской истории как воины, приглашенные собирать хлеб. Оставшиеся 2000 викингов, которых Баграт IV не привлек к битве, поселились в селе Баши близ Кутаиси. Их потомки до сих пор живут в Грузии.

Захороненные клады скандинавских и нормандских моряков состояли из серебряных монет и различных серебряных предметов; было обнаружено более 800 таких кладов. Каждый год археологи раскапывают как минимум один клад. Большая часть серебряных изделий – это ювелирные украшения, преобладают браслеты. Предполагается, что они были изготовлены местными ремесленниками путем переплавки монет, хотя импортная продукция также широко распространена. Серебряные изделия в основном закапывали под полы жилых или сельскохозяйственных построек. Бывают случаи, когда под основным сокровищем скрывалось что-то ещё. Поэтому местные археологи предположили, что в загробной жизни предкам в Вальхалле приносили большое количество серебра на удачу. Сокровища, находившиеся в нижнем слое, не считались священными. Древняя традиция захоронения умерших под полом в Скандинавии и в мире в целом того времени хорошо известна культурологам.

Особого внимания заслуживает клад, найденный на ферме Спеллингс в Висбю, на острове Готланд. Остатки довольно большого здания размером 15 на 50 метров предположительно являлись бывшим складом, поскольку исследователи не обнаружили ничего, напоминающего печь или камин.

Общий вес найденного серебра достиг 67 кг. Вместе с другими артефактами было обнаружено 14 000 монет. Очень немногие из них были отчеканены в Италии и Дании. 99% монет представляли собой дирхамы арабского происхождения.

Поиск других разнообразных исторических фактов и событий является задачей дальнейших исследований. Новые археологические открытия также внесут значительный вклад в представление роли Грузии на международной арене.

Как пишет Е.А. Пахомов в своей работе[11], в IX-X веках арабские дирхамы массово поступали с Востока в европейские страны, а именно: в Северную Россию, Скандинавию (Данию, Швецию, Норвегию). В Германии, Финляндии и Латвии, помимо аббасидских дирхамов, отчеканенных в Тбилиси, были найдены и джафарские монеты. Речь идёт о монетах, отчеканенных Джафаром ибн Мансуром[12]. Тбилиси в то время был столицей эмирата династии Джафаров. Также был найден драм правителя Тао-Кларджети Давида III Курапалата, который мы относим к типу грузинско-византийских монет, он действительно напоминает европейские монеты того периода. Из трёх найденных таких монет все три были обнаружены в Европе[13].

Следы Шелкового пути на Кавказе отчетливо видны с древних времен. Это подтверждают археологические материалы из Армении, Азербайджана, Грузии и Северного Кавказа. Определенное количество импортных товаров частично размещалось на территориях и в государствах, которые были вовлечены не только в торговлю с Китаем, но и в отношения со странами Востока в целом.

Весной 2017 года во время строительства дома недалеко от города Сагареджо (Грузия), в 59 километрах от Тбилиси, был обнаружен клад, состоящий преимущественно из арабских дирхамов. Клад был помещен в глиняный кувшин и закопан в таком виде. Трудно предположить, зачем понадобилось хранить или прятать деньги таким образом, поскольку археологические исследования в этом районе не проводились.

[11] Пахомов Е.А. «Монеты Грузии». Тбилиси 1970, стр. 49.
[12] Джафар II ибн-Мансур. Эмир Тбилиси с 914 по 952 год. Представитель династии Джафаридов.
[13] Пахомов Е.А. «Монеты Грузии». Тбилиси 1970, стр. 53

В результате изучения клада мы получили очень интересную географическую информацию о монетах, отчеканенных в Северо-Западной Африке, включая западный Иран. Период чеканки арабских монет начинается в 86 году хиджры (705 г. н.э.) и заканчивается в 189 году хиджры (805 г. н.э.). Клад включает одну арабо-сасанидскую монету, датированную 80 годом хиджры (699 г. н.э.), а также две арабо-табаристские монеты, обе датированные 163 годом хиджры (780 г. н.э.), четыре монеты Хосрова II (590-628 гг. н.э.) и одну копию монеты Хосрова I (531–579 гг. н.э.).

Результаты исследований показывают, что сокровища были зарыты либо после 189 г. хиджры (805 г. н.э.), либо в течение 2-3 десятилетий – во время беспорядков, начавшихся после смерти Харуна аль-Рашида (170 г. н.э. – 193 г. н.э.) (809 г. н.э.).

Мы предлагаем краткое описание 115 монет из клада и список городов, в которых они были найдены. Большинство монет – аббасидские дирхамы, всего 105 штук, из которых: 27 монет были отчеканены в Медине ас-Салам, 17 – в Аль-Мухаммадии, 17 – в Аль-Аббасии, 9 – в Медине Джай, 3 – в Армении, 5 – в Аль-Басре, 3 – в Аль-Андалусии, 5 – в Аль-Барде, 2 – в Рабате, 1 монета – в Медине Балх, 1 – в Аране, 1 – в Аль-Харунии, 1 – в Аль-Таймаре, 2 монеты – в Ма'дан-Баджунаисе, 2 – в Ифригии. 2 монеты были отчеканены Омейядами в городах Аль-Таймар и Би-Васит. В кладе также находятся арабо-сасанидские монеты, отчеканенные в Бишапуре, и 2 монеты, отчеканенные в Табаристане. Всего в кладе 5 сасанидских монет, 3 из которых отчеканены в Исфахане, одна в Ктесифоне и одна в Гунди-Шапуре.

Список городов

1. **al – ʿAbbāsīyat** – (аль Аббасият) город на границе Египта и Ливии.

   العباسية

2. **Medīnat es – Salām** – (Мадинат аль-Салам) город в Ираке неподалеку от границы Ирана.

   مدينة السلام

3. **al – Mohammadīya** – (аль Мухаммадия) Тегеран после 148 г. х.

   نالم حمدية

4. **Bi – Wāsit** – (Васит) Исторический город напротив г. Кашкара на западном берегу р. Тигр. Построен в 82 х. (702 г.).

   بواسط

5. **Armīnīyat** – (Арминия) Армения.

   بارمينية

6. **al-'Andalus** – (Андалузия) Испания (арабская Иберия).

   الاندلس

7. **al – Bārda** – (Барда) Город в современном Азербайджане между Гянджой и Баку.

البادة

8. **Arrān** – (Аран) Арабское наименование нынешнего Азербайджана.

باران

9. **al – Taimurā** – (аль Таймара) город на атлантическом побережье, связанный со столицей Марокко Рабатом.

التيمارة

10. **Medīnat Balkh** – (Мааддин Балх) город в афганской провинции Балх.

مدينةبلخ

11. **al-Rabāṭ** – (Рабат) Столица современного королевства Марокко.

راناة

12. **Medīnat Jayy** – (Мадинат Джей) бывшее название Испахана.

مدينةجي

13. **al–Basra** – (аль Басра) город в Ираке.

باصرة / بالبصرة

14. **al Hārūnīya** – (аль Харуния) город в западном Иране.

الخرونبه

15. **Ma'dan Bajunays** – (Маадин Баджунаис) город в Армении, ныне Бзнунис.

(Բզնունի) – بمعدن باجنيس

16. **Ifriqiya** – (Ифригия) древнеримская провинция в Тунисе (Африка).

افريقية

17. **Sfahān** – (Испахан) расположен в 252 км. к югу от Тегерана, столица провинции Испахан.

اصفهان

18. Tabaristan – (Табаристан) южное побережье Каспийского моря.

طبرستان

19. Bishapur – (Бишапур) древний сасанидский город (Иран) на пути между Персидой и Эламом.

ISSN 2960-9704

بیشاپور

20. **Ktesifon** – (Ктезифон) древний город в Мессопотамии, на восточном берегу р. Тигр.

قطیسفون

21. **Stakhr** – (Стахр) древний город в южном Иране, провинция Фарс, в пяти км. к северу от Персеполя.

22. **Sīstān** – (Систан) историко-географический регион в восточном Иране.

سیستان

23. Merv – (Мерв) большой город и оазис в Средней Азии, расположенный на магистрали Шелкового пути, на территории современного Туркменистана.

24. **al-Yamāmah** – (Ямама) древний регион в нынешней Саудовской Аравии.

مرو

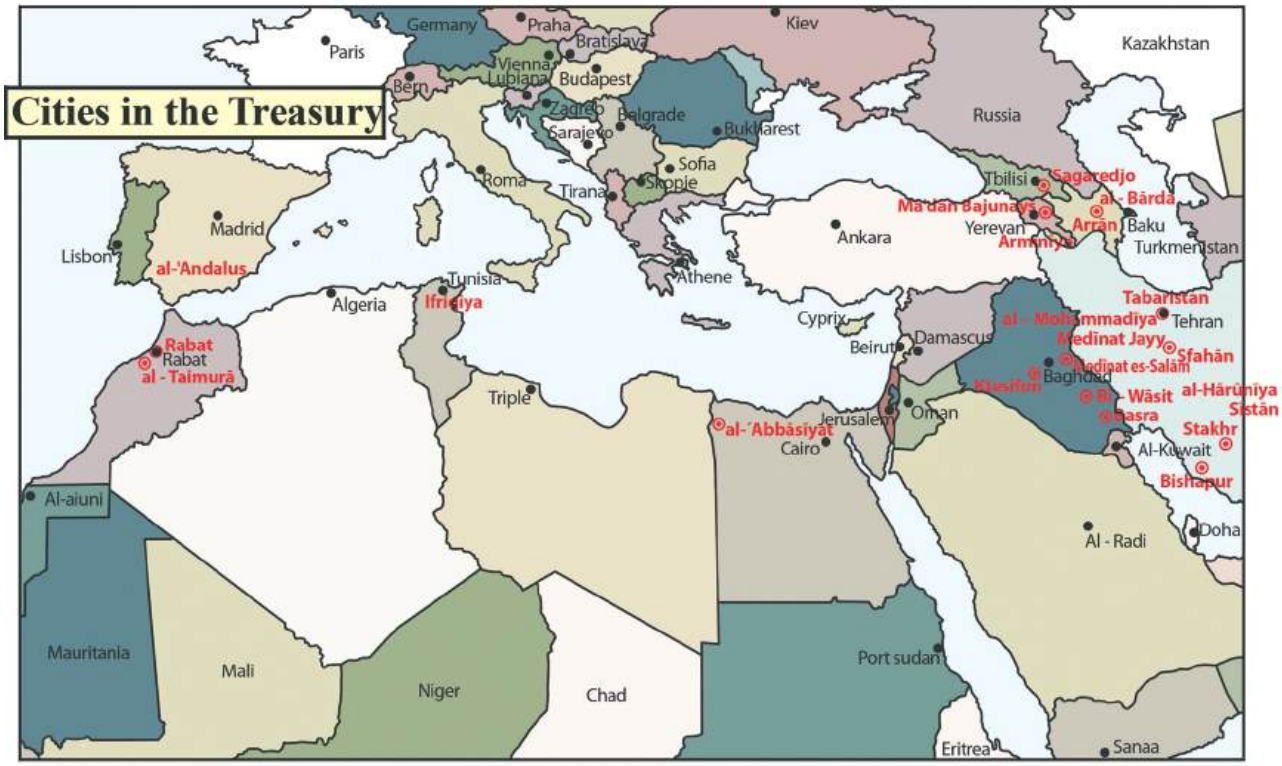
БИБЛИОГРАФИЯ:

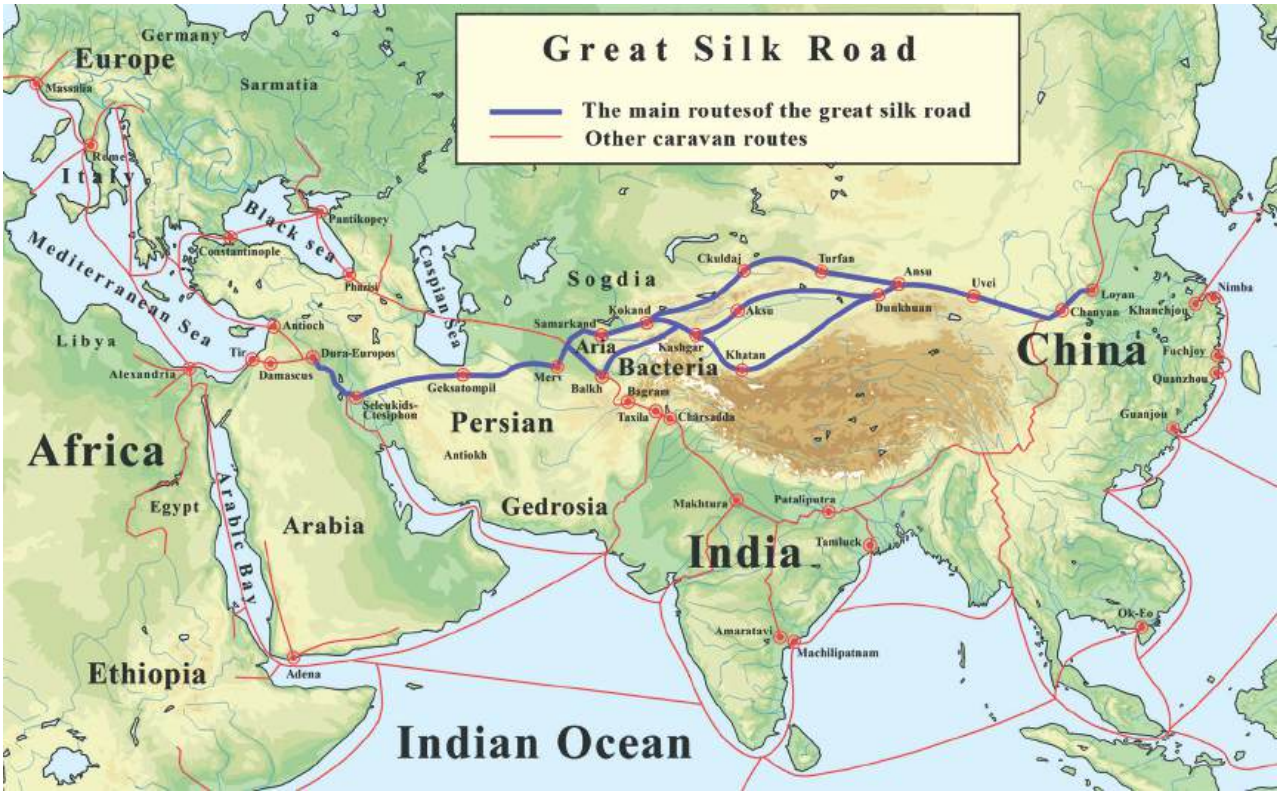
1. Джапаридзе Г. Монеты эмира Тбилиси Али бен Джафара. «Мецниереба», Тбилиси 1991. (Груз.)
2. Квициани З. Пути коммуникации Грузии и Северного Кавказа, Вопросы истории и теории культуры VIII. Тбилиси 2000. (Груз.)
3. Стефанадзе М. Грузия и Эфиопия: два звена Шелкового пути. Тбилиси 2022. (Груз.)
4. Варданян А.Р. Исламские монеты, отчеканенные в исторической Армении, том I. Ереван 2011. (Англ.)
5. Гёбль Р. Сасанидская нумизматика. Брауншвейг 1971. (Англ.)
6. Ловик Н.М. Ранная чеканка Аббасидов: корпус типов А, 132-218гг. хиджры – 750-833гг. н.э. Лондон 1941. (Англ.)
7. Мочири М.И. Исследование иранской нумизматики эпохи Сасанидов и арабо-сасанидского периода. Том II. Теиран 1977. (Франц.)
8. Норманд Н. Силлог об исламских монетах в Ашмолеанском музее, Том 4. Оксфорд 2012. (Англ.)
9. Пагава И., Варшаломидзе И., Туркиа С. Обращение куфических монет в юго-западной Грузии. Активижн, Батуми 2016. (Англ.)
10. Ричард Дж.П. Арабские монеты и как их прочесть. Мичиганский университет 1980. (Англ.)
11. Уолкер Дж. Каталог арабо-сассанидских монет (губернаторы Омейяды на Востоке, арабо-гепталиты, Аббасиды – губернаторы Табаристана и Бухары). Лондон 1941. (Англ.)

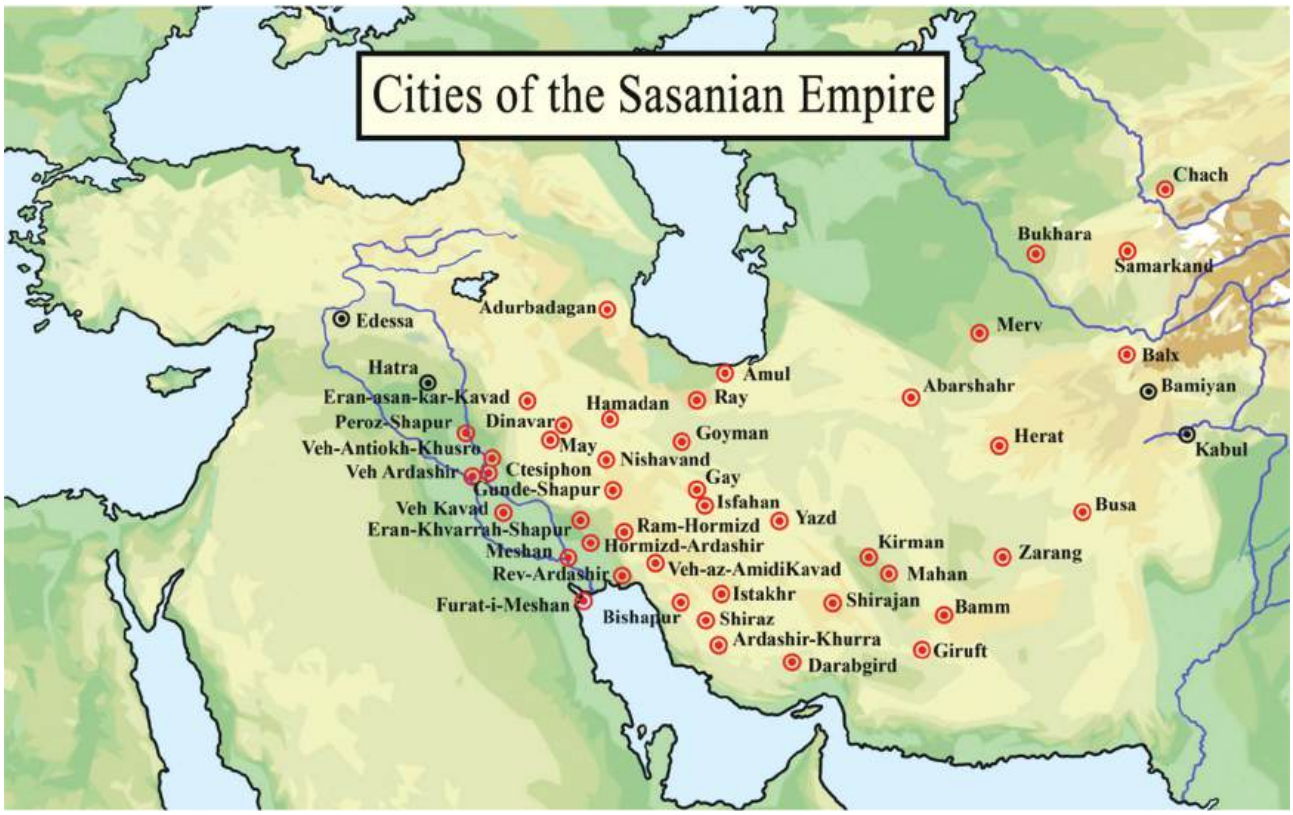
12. Босворт К.Э. Мусульманские династии. «Наука», Москва 1971.
13. Джалаганиа И.А. Монетные клады Грузии. Клад сасанидских и византиискиx монет из села Цители Цкаро. «Мецниереба», Тбилиси 1980.
14. Джалаганиа И.А. Иноземная монета в денежном обращении Грузии V – XIII вв. Тбилиси 1979.
15. Капанадзе Д. Клад монет начала XI в. Тбилисского эмира Али ибн Джафара. Эпиграфика Востока, В. 14. 1961, с. 71-78.
16. Пахомов Е.А. Монеты Грузии. «Мецниереба», Тбилиси 1970.
17. Пагава И.К., Лемберг Е.М. Обращение куфического серебра в западных и юго-западных провинциях Грузии (в свете новых находок). Эпиграфика Востока, В. XXXI. 2015, с. 273-298.
18. Тизенгаузен В. Монеты восточного халифата. Санкт-Петербург 1873.
19. Цоцелия М. Каталог Сасанидских монет Грузии. «Мецниереба», Тбилиси 1981.
20. https://www.beastcoins.com/Sasanian/Sasanian.htm
21. https://www.zeno.ru/
22. https://islamiccoins.ancients.info/abbasid/ABBASID_CALIPHS.htm

ISSN 2960-9704

Kufic coins finds
Conventional signs
Dirhem
Dinar
Fulus
kufic treasures
Tiflis Emirs Ja'farids
kufic treasures with an admixture of coins Umayyads, Sasanian and Abbasid governors in Iran
BLACK SEA
Batumi
Meria
Shorapani
Gelati
Savane
Merdjevi
Korbouli
Tsoisi
Gaibote
Chala
Boshori
Zagesi
Tbilisi
Samgori
Rustavi
Borchalo
Bolnisi
Damluriskhevi
Dlivi
Pshaveli
Pichkhovrai
Matani
Chikaani
Lagodekhi
Apeni
Tsheremi
Kavshiri
Kalinovka
Mtispiri
Kaisopeli

Cities in the Treasury
Paris
Germany
Praha
Bratislava
Vienna
Ljubiana
Budapest
Bern
Zagreb
Belgrade
Sarajevo
Bukharest
Kiev
Kazakhstan
Russia
Sofia
Skopje
Roma
Tirana
Madrid
Lisbon
al-'Andalus
Algeria
Tunisia
Ifriqiya
Athene
Ankara
Tbilisi
Sagaredjo
Ma'dan Bajunaya
al - Bārda
Arrān
Armīniyā
Yerevan
Baku
Turkmenistan
Cyprix
Beirut
Damascus
Tabaristān
al - Muḥammadiya
Tehran
Medīnat Jayy
Sfahān
Baghdad
Wāsit
Basra
al-Hārūnīya
Sistān
Stakhr
Al-Kuwait
Bishapur
Oman
Jerusalem
al-'Abbāsiyāt
Cairo
Rabat
Rabat
al - Taimurā
Triple
Al-aiuni
Mauritania
Mali
Niger
Chad
Port sudan
Eritrea
Sanaa
Al - Radi
Doha

ISSN 2960-9704

Bi – Wāsit

Al-Walid b. Abd al-Malik
47– 95AH / 668 –715AD

№ 001. CHALIPHAL tip.
Ar. Dirhem. Bi – Wāsit 86AH. (705AD). 2.42g. 27-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بواسط في ست و تسعين (In The Name of God. This dirham was struck in Bi – Wāsit in the year six end eighty). (86)
Rev. Legend J. الله احد الله / الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al-Taymārā

№ 002. CHALIPHAL tip.
Ar. Dirhem. Al-Taymārā 91AH. (710AD). 2.65g. 26.5-26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم التيمارة في احدى و تسعين (In The Name of God. This dirham was struck in Al-Taymārā in the year one end nainety). (91)
Rev. Legend J.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al– Basra
Omar ibn Abd al-Aziz
97-98 - 101 AH / 717 - 720 AD

№ 003. Caliph Omar ibn Abd al-Aziz.
Ar. Dirhem. al – Basra. 100AH. (718-719AD). 2.38g. 27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرة سنة مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year hundred). (100)
Rev. Legend J. الله احد الله / الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Madinat al-Salam
Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 004. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 151 AH. (768 AD). 2.85g. 26-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one and fifty and hundred). (151)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 005. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 151 AH. (768 AD). 2.48g. 24-24.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one and fifty and hundred). (151)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 006. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 153 AH. (770 AD). 2.91g. 25.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثلث و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year three and fifty and hundred). (153)
Rev. Legend C.
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 007. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 155 AH. (772 AD). 2.87g. 25-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year five and fifty and hundred). (155)
Rev. Legend C.
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 008. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 157 AH. (774 AD). 2.89g. 25-24 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة سبع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year seven and fifty and hundred). (157)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ نخ (Bakh Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33. رسول الله لرسله بالهدي ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون محمد Muhammad is the messenger of God. He sent him with guidance and the true religion to reveal it to all religions even if the polytheists abhor it.

Caliph Abū ʿAbdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 009. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775AD). 2.90g. 26-25.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 010. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775 AD). 2.88g. 25.5 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ نخ (Bakh Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 011. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775-AD). 2.86g. 25-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 012. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775AD). 2.70g. 25-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 013. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775-95AD). 2.79g. 26-24.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 014. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775). 2.90g. 26.5-25.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 015. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775). 2.95g. 23 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below ه (Ha)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 016. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776 AD). 2.87g. 28.5-27 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ صلى الله / عليه و سلم/ الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him / The Caliph al-Mahdi.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 017. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776AD). 2.31g. 26-24.5 mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend D. محمد رسول / الله صلى الله/ عليه و سلم / الخليفة المهدي
Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / Caliph al-Mahdi.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33. محمد رسول الله لرسله بالهدي ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون Muhammad is the messenger of God. He sent him with guidance and the true religion to reveal it to all religions even if the polytheists abhor it.

№ 018. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776AD). 2.92g. 27-26 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine end fifty and hundred). (159)
Rev. Legend D.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 019. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 160 AH. (777 AD). 2.9g. 26-25 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (16)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ عليه و سلم/ الله صلى الله / الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him / The Caliph al-Mahdi.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 020. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776). 2.66g. 24-23 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend C.
Below ه (Ha)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 021. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 160 AH. (777-95AD). 2.75g.25.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (160)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 022. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 160 AH. (777-95AD). 2.92g.27 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (160)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 023. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 162 AH. (779AD). 2.88g.24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اثنين و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year two end sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 024. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 164 AH. (781). 2.92g. 24-23 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اربع و ست و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 025. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 164 AH. (781AD). 2.92g. 23mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اربع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 026. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 164 AH. (781AD). 2.94g. 23.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اربع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 027. JA'FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 166 AH. (782AD). 2.92g. 27-26 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year six end sixty and hundred). (166)
Rev. Legend B. محمد رسول الله/ مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمنين (Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince
al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.).
Below جعفر (Jafar)
Rev. 2. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Jaʿfar Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 028. In the name of caliph 'Abdallah Harun.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 170 AH. (786-87AD). 2.48g.25.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (170)
Rev. Legend C.
Rev. 1. مما لمربه عبدالله خارون امير المومنين (By The comamand of 'Abdullah Harun prince of the Believers.)
Rev. 2. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 029. JA'FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 180 AH. (796AD). 2.55g. 26.5-25 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and hundred). (150)
Rev. Legend B محمد رسول الله/ مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمبين Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince
al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 030. JA'FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 180 AH. (796AD). 2.86g. 24.5-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and hundred). (150)
Rev. Legend B محمد رسول الله/ مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمبين Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince
al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 031. JA'FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 180 AH. (796AD). 2.92g. 25.5-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and hundred). (150)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 032. JA'FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 181 AH. (797AD). 2.81g. 26-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ا احدى و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one end eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 033. JA′FAR in the name of the caliph heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 181 AH. (797AD). 2.94g. 24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ا احدي و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one end eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 034. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 181 AH. (797AD). 2.78g.26.5-26 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ا احدي و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one end eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

Al – Mohammadīya

Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 035. In the name of the caliph heir Muhammad al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 151 AH. (768AD). 2.84g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year one and fifty and hundred). (151)
Rev. Legend E. مما لمربه/ المهدي محمد / بن امير المؤمنين From what was ordered by / Mahdi Muhammad / Son of The Prince of The Faithful.
Above و (Wa)
Below ع ('Ain)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 036. In the name of the caliph heir Muhammad al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 155 AH. (772AD). 2.83g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and fifty and hundred). (155)
Rev. Legend E.
Below ○ .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 037. In the name of the caliph heir Muhammad al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 155 AH. (772AD). 2.60g. 26.5-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year eight and five and hundred). (155)
Rev. Legend E.
Below ○ .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Muhammad Mūsa al-hadī
169-170AH/785-786AD

№ 038. In the name of the caliph al-Hadi.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 170 AH. (786-87AD). 2.94g. 25-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year seventy and hundred). (170)
Rev. Legend D. محمد رسول/ الله صلى الله/ عليهو سلم/ الخليفة الهلدي (Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / caliphal al-Hadi.)
Below به (Bh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

AL-MUBARAK in the name of the caliphal Harun al- Rashid.
№ 039. Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 170 AH. (786-87AD). 2.94g. 25-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year seventy and hundred). (170)
Rev. Legend O.
Above مبا (Muba)
Below رك (Rak)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 040. YAHYĀ with BAHLUL in the name of the caliphal Harun al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 173 AH. (782AD). 2.78g. 25-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ثلث و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year three and seventy and hundred). (173)
Rev. Legend O. محمدرسول/ الله صلى الله/عليه و سلم/ الخليفة الرشيد (Muhammad is the messenger/ of the God, praise of God/upon him end peace/ Caliph al-Rashid.)
Above يحيى (Yahyā)
Below بهلول (Bahlul)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 041. YAZĪD in the name of the caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 175 AH. (791-92AD). 3.11g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and seventy and hundred). (175)
Rev. Legend F. محمد رسول الله/ صلى الله عليه/ و سلم الخليفة الرشيد (Muhammad is the messenger of God / Gods prayer and salutations upon him / the Caliph al-Rashid.)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 042. YAZĪD in the name of the caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 175 AH. (791-92AD). 2.91g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and sixty and hundred). (175)
Rev. Legend F.
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 043. 'ABDALLAH with (RUH ALLAH LAM JAFAR)=God's servant, Jafar's mother. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 176 AH. (792-93AD). 2.79g. 24.5-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ست و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and seventy and hundred). (176)
Below عبدالله (Abdullah)
Rev. Legend B. محمد رسول الله / مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمنين Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Above روح‌الله (God's servant)
Below لامجعفر (Jafar's mother)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 044. 'ABDALLAH with (RUH ALLAH LAM JAFAR)=God's servant, Jafar's mother. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 176 AH. (792-93AD). 3.05g. 25-24mm.
Legend A.
Below عبلدالله (Abdallāh)
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and seventy and hundred). (176)
Rev. Legend B.
Above روح‌الله (God's servant)
Below لامجعفر (Jafar's mother)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 045. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 178 AH. (794-95AD). 2.49g. 27.5-27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ثمان و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year eight and seventy and hundred). (178)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 046. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 181 AH. (797AD). 2.92g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة احدى و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year one and eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 047. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 183 AH. (799AD). 2.88g. 27-26mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ثلث و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year three and eighty and hundred). (183)
Rev. Legend B.
Below صرد (Sard)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 048. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 185 AH. (801AD). 2.89g. 25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and eighty and hundred). (185)
Rev. Legend G. محمد رسول / الله صلى الله عليه و سلم / مما لمربه الامير الامين / محمد بن امير المؤمنين Muhammad is the messenger / of God, Gods prayer and salutations upon him / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 049 JA'FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 186 AH. (802AD). 2.72g. 26-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and eighty and hundred). (186)
Rev. Legend G.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 050. JA'FAR In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn. Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 186 AH. (802AD). 2.78g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and eighty and hundred). (186)
Rev. Legend G.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 051. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 187 AH. (803AD). 3.09g. 24.5-23.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة سبع و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year seven and eighty and hundred). (187)
Rev. Legend B. محمد رسول الله / مما امربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمنين Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Above سلام (salam)
Below صرد (Sard)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 052. JA'FAR 'ABDALLAH with (RUH ALLAH L AM JAFAR)=God's servant, Jafar's mother. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 189 AH. (805AD). 2.78g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة تسع و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six nine eighty and hundred). (189)
Above جعفر (Jafar)
Below عبدالله ('AbdAllah)
Rev. Legend B.
Above روح الله (Spirit of God)
Below لامجعفر (For Jafar)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al – ʻAbbāsīyat.
Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 053. YAZID In the name of the caliph al-Mansur.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 157 AH. (774AD). 2.58g. 25-24mm.
Legend A. لا اله الا الله و حده / لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة سبع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year seven and fifty and hundred). (157)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 054. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 161 AH. (778AD). 2.44g. 26mm.
Legend A. لا اله الا الله و حده / لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend C.
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 055. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʿAbbāsīyat. 163 AH. (780AD). 2.79g. 26mm.
Legend **A.** لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʿAbbāsīyat in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend **C**.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 056. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʿAbbāsīyat. 163AH. (780AD). 2.77g. 27-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʿAbbāsīyat in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 057. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
.Ar. Dirhem. Al – ʿAbbāsīyat. 164 AH. (781AD). 2.85g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة اربع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʿAbbāsīyat in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend C.
Above ○ .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 058. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʿAbbāsīyat. 165 AH. (782AD). 2.73g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.

Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة خمس و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year five and sixty and hundred). (165)
Rev. Legend C.
Above ○ . Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 059. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.81g. 26.5-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and fifty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 060. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.54g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 061. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.71g. 24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above ● .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 062. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.67g. 25.5-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 063. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat 166 AH. (782AD). 2.73g. 25.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C. محمد رسول الله Muhammad the Messanger of God.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 064. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 167 AH. (783-84AD). 2.88g. 25.5-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year seven and sixty and hundred). (167)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Jaʻfar Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 065. YAZID In the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 171 AH. (787AD). 2.73g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year one and seventy and hundred). (171)
Rev. Legend C.мBelow يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 066. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Al – ʹAbbāsīyat. 171 AH. (787)AD). 2.51g. 26-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʹAbbāsīyat in the year one and sevnty and hundred). (171)
Rev. Legend C. محمد رسول الله Muhammad the Messanger of God.
Above نخ مر (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33. رسول الله لرسله بالهدي ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون محمد Muhammad is the messenger of God. He sent him with guidance and the true religion to reveal it to all religions even if the polytheists abhor it

№ 067. YAZID in the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ʹAbbāsīyat. 171 AH. (787AD). 2.49g. 25-24mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʹAbbāsīyat in the year one and seventy and hundred). (151)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 068. YAZID In the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ʹAbbāsīyat. 176 AH. (792AD). 2.88g. 22mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʹAbbāsīyat in the year six and seventy and hundred). (176)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 069. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 184 AH. (800AD). 2.11g. 25.5-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة اربع و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year four and eighty and hundred). (184)
Rev. Legend H. محمد رسول/ الله صلي الله/عليه و سلم Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him.
Above روح (Spirit)
Below نخ نخ (Bakh, Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 070. YAZID in the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. ??6 AH. (??6AD). 2.66g. 26-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ستة ؟؟ (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year ??6).
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Medīnat Jayy

Caliph Abū ʻAbdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 071. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 161AH. (778AD). 2.73g. 25.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينةجي سنة احدى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend H. محمد رسول/ الله صلى الله/عليه و سلم Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 072. YAHIA in the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.73g. 28.5mm.
Legend A.

Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ الله صلى الله/ عليه و سلم/ الخليفة الهدي Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / Caliph al-Hadi.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 073. YAHIA in the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.59g.27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 074. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.90g. 27-26mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 075. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.88g. 28-26.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 076. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.87g. 26-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 077. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.82g. 27.5-27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 078. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.77g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 079. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.96g. 27-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 080. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.79g. 27.5-27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثني و ستين و مئتين (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ الله صلى الله/ عليه و سلم/ الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / ofGod, Gods Prayer / and Salutations upon him / The Caliph al-Mahdi.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Arminia

Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 081. ANONYMUS.
Ar. Dirhem. Medīnat Arminia. 145AH. (762AD). 2.94g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بارمينية سنة خمس اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Arminia in the year five and forty and hundred). (145)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله Muhammad /the Messanger /of God.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Harun al- Rashid
170-193AH/786-809AD

№ 082. KHAZIMA b. KHAZIM with ISMAIL b. IBRAHIN. in the name of the caliphal heir al-Amīn.
Ar. Dirhem. Medīnat Arminia. 171AH. (787AD). 2.94g. 27-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بارمينية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Arminia in the year one and seventy and hundred). (171)
Rev. Legend I.
Above خزيمة بن خازم (khazima the son of Khazim)
Below اسمعيل بن ابرهيم (Ismail the son of Ibrahim)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 083. SAID b. SALIM in the name of the caliphal heir al-Amīn.
Ar. Dirhem. Medīnat Arminia. 181AH. (797AD). 2.66g. 25-24mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بارمينية سنة احدى و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Arminia in the year one and eighty and hundred). (181)
Rev. Legend I. محمد رسول/ الله للامين ولي/عهد المسلمين Muhammad is the messenger of/ God al-Amīn walī / ʿahd al-Muslīms.
Above سعيد بن (Said the son)
Below سلم (Salim)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

Al – Basra.

Caliph Abū Ja‘far ‘Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 084. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. al – Basra. 141AH. (758-59AD). 2.88g. 27-26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرة سنة احدى و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year one and forty and hundred). (141)
Rev. Legend C.
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 085. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. al – Basra. 143AH. (760AD). 2.88g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرة سنة احدى و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year three and forty and hundred). (143)
Rev. Legend C.
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 086. SELIM in the name of caliph al-Mansur.
Ar. Dirhem. al – Basra. 146AH. (763AD). 2.85g. 27.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم باصرة سنة احدى و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year one four sixty and hundred). (146)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله Muhammad is the messenger of / God Crowned Prince / of the Muslims.
Below سلم (selim)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 087. YAZID in the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. al – Basra 167 AH. (783-84AD). 2.63g. 24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرية سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in
al – Basra in the year seven and sixsty and hundred). (167)
Rev. Legend C. محمد رسول الله Muhammad the Messanger of God.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 088. ALI In the name of caliph Harun al-Rashid.
Ar. Dirhem. al – Basra. 174 AH. (790-91AD). 2.72g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرعة سنة اربع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year four and seventy and hundred). (174)
Rev. Legend H.
Above ● .
Below علی (Ali)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

Al-Andalus

Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 089. CHALIPHAL type.
Ar. Dirhem. Al – Andalus 155AH. (772AD). 2.72g. 29.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الاندلس سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Al – Andalus in the year fine and fifty and hundred). (155)
Rev. Legend J. الله احد الله/ الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 090. CHALIPHAL type.
Ar. Dirhem. Al – Andalus 166AH. (782-83AD). 2.71g. 26.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الاندلس سنة ستة و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Al – Andalus in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend J.
1. Qur'ān IX. 33.

№ 091. CHALIPHAL type.
Ar. Dirhem. Al – Andalus 168AH. (784-85AD). 2.69g. 31-30mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الاندلس سنة ثمان و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Al – Andalus in the year eigut and sixty and hundred). (168)
Rev. Legend J. الله احد الله/ الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Above ● ?.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al - Bārda

Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 092. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Bārda 153 AH. (770AD). 2.50g. 26-25.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بردعة سنة ثلث و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Bārda in the year three and fifty and hundred). (153)
Legend N. محمد رسول/ الله نبي/ رحمة Muhammad is the /Messenger /of God, Prophet / Mercy.
Rev. 1. ﴿
Qur'ān IX. 33.

№ 093. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Bārda 153 AH. (770AD). 2.43g. 25.5-26mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بردعة سنة ثلث و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Bārda in the year three and fifty and hundred). (153)
Rev. Legend N. محمد رسول/ الله نبي/ رحمة Muhammad is the /Messenger /of God, Prophet / Mercy.
Above ﴿.
Below ﴿.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 094. Yazid In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. Al - Bārda. 161AH. (761AD). 2.52g. 26.5-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الباردة سنة احدى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al - Bārda in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend C. محمد/رسول/الله Muhammad is the messenger of/ God Crowned Prince/ of the Muslims.
Above بخ (Barh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 095. Yazid In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. Al - Bārda. 167AH. (783-84AD). 2.45g. 29mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الباردة سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al - Bārda in the year seven and sixsty and hundred). (167)
Rev. Legend C. الله/رسول/محمد Muhammad is the messenger of/God Crowned Prince/of the Muslims.
Above ○ .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Arrān

Caliph Abū'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 102. HAZIMA b. HAZIM In the name of the caliph heir Harun.
Ar. Dirhem. Arrān. 159AH. (776AD). 2.89g. 25-23.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم باران سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Arrān in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend L. هزون امير المومنين /الله مما لمربه الخليفة/ رسول/ محمد Muhammad is the messenger of / God From what was ordered by the / Harun, Prince of The Faithful.
Above خزيمة (Hazima)
Below بن خازم (san fo Hazim)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al-Hārūnīa

Caliph Abū Muhammad Mūsa al-hadī
169-170AH/785-786AD

№ 103. IBRAHIM and JARĪR with HARUN Prince of the Faithful In the name of the caliph al-Hadi.
Ar. Dirhem. al-Hārūnīa 170 AH. (786AD). 2.89g. 25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الخرونبه سنة سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al-Hārūnīa in the year seventy and hundred). (170)
Rev. Legend M. محمد رسول الله/ الخليفة الهدي/ مما لمربه هرون / بن امير المؤمبين Muhammad is the messenger of God / The Caliph al-Hadi / From what was ordered by Harun / Son of the Prince of the Faithful
Above ابرهيم (Ibrahim)
Below جرير (Jarīr)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Ma'dan Bajunays
Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 104. (AM)-(mother?) In the name of the Muhammad al-Amin Prince of the Faithful.
Ar. Dirhem. Ma'dan Bajunays 191 AH. (807AD). 2.85g. 25-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن باجنيس سنة احدى و تسعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ma'dan Bajunays in the year one and ninety and hundred). (191)
Rev. Legend B.
Above ام (mother)
Below ع (Ain)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 105. (AM JAFAR) (Jafar's mother) with DAUD in the name of the Muhammad al-Amin Prince of the Faithful.
Ar. Dirhem. Ma'dan Bajunays 191 AH. (787AD). 2.81g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن باجنيس سنة احدى و تسعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ma'dan Bajunays in the year one and ninety and hundred). (191)
Rev. Legend B.
Above امجعفر (mother Jafar's)
Below داود (Daud)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 106. (AM JAFAR) (Jafar's mother) with DAUD in the name of the Muhammad al-Amin Prince of the Faithful.
Ar. Dirhem. Ma'dan Bajunays 191 AH. (787AD). 2.81g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن باجنيس سنة احدى و تسعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ma'dan Bajunays in the year one and ninety and hundred). (191)
Rev. Legend B.
Above امجعفر (mother Jafar's)
Below داود (Daud)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

Ifriqiya

Caliph Abū'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 107. MUHAMMAD AI- MAHDI.
Ar. Dirhem. Ifriqiya, 161 AH. (778AD). 2.29g. 24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم افريقية سنة احدي و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ifriqiya in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend N. محمد رسول/الله نبي/رحمة Muhammad is the /Messenger/ of God, Prophet / Mercy.
Above محمد (Muhammad)
Below المهدى (al-Mahdi)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 108. Al-fazil In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. Ifriqiya 177 AH. (793-94AD). 2.64g. 26-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم افريقية سنة سبع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in . Ifriqiya in the year seven and seventy and hundred). (177)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below الفضل (Al-fazil)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al-Yamāmah

Caliph Abū'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 109. 'ABDALLĀH bin SA'ID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. al-Yamāmah. 168 AH. (784AD). 2.80g. 24mm.
Legend A.

Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم باليمامة سنة ثمان و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al-Yamāmah in the year eight and six and hundred). (168)
Rev. Legend D. محمد رسول / الله صلى الله عليه /و سلم الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / caliph al-Hadi.
Above عبد لله. (‘Abd Allah)
Below بن سعيد. (bin Sa’id)
Rev. 1. Qur’ān IX. 33.

Caliph Abū Ja‘far ‘Abdallah al- Manṣūr
136-158 / 754- 775

№ 110. ‘ĪSĀ b. USAM….? in the name of caliph al-Manṣūr.
Ar. Dirhem.__?__. 156 AH. (773AD). 2.45g. 22.5-22mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ستين و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year six and fifty and hundred). (156)
Rev. Legend N. محمد رسول /الله نبي / رحمة Muhammad is the /Messenger / of God, Prophet / Mercy.
Above عيسى (‘ĪSĀ)
Below نن وسلم ؟..... (usam...?)
Rev. 1. Qur’ān IX. 33.

Caliph Abū ‘Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 111. (??? ???) In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 160 AH. (777AD). 2.02g. 20mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year sixty and hundred). (160)
Rev. Legend N. محمد رسول /الله نبي / رحمة Muhammad is the /Messenger / of God, Prophet / Mercy.
Above علم or علف. (???)
Below ؟؟؟؟ امح (Am Jafat)
Rev. 1. Qur’ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 112. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 163 AH. (780AD). 2.80g. 26-25.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 113. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 163 AH. (780AD). 2.73g. 25.5-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 114. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 163 AH. (780AD). 2.63g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above o .v
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 115. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 167 AH. (783AD). 2.89g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year seven and sixti and hundred). (1567)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 116. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 16(7?) AH. 2.67g. 24-21mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم .__؟__ سنة (؟سبع) و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year seven and sixty and hundred?). (167?)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 117. YAZID In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. __?__. 173 AH. (780AD). 2.64g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم.__؟__ سنة ثلث و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and seventy and hundred). (173)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 118. ALI In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. __?__. 174 AH. (790-91AD). 2.52g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم .__؟__ سنة اربع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year four and seventy and hundred). (174)
Rev. Legend H.
Above نخ (Bakh)
Below علي (Ali)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 119. YAZID In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem __?__. 177 AH. (793AD). 2.72g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة سبع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year seven and seventy and hundred). (177)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Arab Sasanids
al-Hajjaj bin Yusuf (40-95AH)

№ 120. Ar. Drachm. Al-Hajjaj Umayyad governor of Iran. Bishapur. 80AH / 699AD. 3.86g. 34 - 32mm.

Obv. In the center, of the portrait of the ruler. To the left of the face Pahlavi inscription, 𐭱𐭥𐭬𐭲 (glory/splendor increase/grow). In the face of the ruler, Arabic inscription: الحجاخ بن يوسف (al-hajaj b. Yusuf). Around the circle: بسم الله لا اله الا الله وحده رسول الله" In the name of God. There is no god but God alone. Muḥammad is the Messenger of God."
Rev. In the center, image of two figures near the altar. On the left-hand side is the date, on the Pahlavi 𐭮𐭮𐭱𐭥 (80AH. / 699AD.) On the right side, mint yard 𐭱𐭩𐭮 (Bysh) Bishapur.

Arab Tabaristan
ʿUmar b. Al - ʿAla
155-164 AH / 771-782 AD

№ 121. Ar. Hemidrachma. ʿUmar b. Al - ʿAla, Abbasid governor of Tabaristan. (Post Yazdgard Era) = 128 PYE =163H =780 AD. 1.72gr. 23mm.

Obv. In the center, of the portrait of the ruler. To the left of the face Pahlavi inscription, 𐭱𐭥𐭬𐭲 (glory/splendor increase/grow). In the face of the ruler, Arabic inscription: عمر (ʿUmar). Behind the circle Pahlavi inscription: 𐭲𐭥𐭠𐭲 "Great.
Rev. In the center, image of two figures near the altar. On the left-hand side is the date, on the Pahlavi 𐭮𐭮𐭱𐭥 (128 PYE = 163H =780 AD). On the right side, mint yard 𐭲𐭠𐭱𐭠𐭤 (Tabaristan).

№ 122. Ar. Hemidrachma. ʿUmar b. Al -ʿAla, Abbasid governor of Tabaristan. (Post Yazdgard Era) = 128 PYE =163H =780 AD. 1.92gr. 25-24mm.

Obv. In the center, of the portrait of the ruler. To the left of the face Pahlav inscription, 𐭪𐭫𐭮 𐭪𐭲 (glory/ splendor increase/grow. In the face of the ruler, Arabic inscription, عمر (ʿUmar). Behind the circle Pahlavi inscription: 𐭲𐭥𐭭 𐭪𐭥 Great.
Rev. In the center, image of two figures near the altar. On the left-hand side is the date, on the Pahlavi 𐭲𐭥𐭮𐭩𐭫𐭩 (128 PYE = 163H =780 AD). On the right side, mint yard 𐭲𐭥𐭱𐭫𐭮𐭲𐭭 (Tabaristan).

SASANIDS

Khosrow I. (531 - 579 AD.)

№ 123. Ar. Drachm. Khosrow I. Sistan. 3.26gr. 29-28mm.

Khosrow II Parvēz (590 - 628 AD.)

№ 124. Ar. Drachm. Khosrow II. Parvēz. Esfahān. 4.11g. 32-31.5mm.

№ 125. Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Esfahān. 3.37gr. 31mm.

ISSN 2960-9704

№ 126. Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Ctesiphon. 2.38gr. 27-26mm.

№ 126. Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Gundy Shapur. 2.66gr. 28.5-27mm.

№ 128 Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Merv. 2.96gr. 27-26.5mm.

გამოსახულების მაშტაბი: 12 მმ : 10 მმ.

FORMULAE

Legend **A**. لا اله الا
الله و حده
لا شريكه

There is no diety except (the one) God alone He has no equal.

Legend **B**. محمد رسول الله
مما لمربه الامير الامين
محمد بن امير المؤمنين

Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.

Legend **C**. محمد
رسول
الله

Muhammad the Messanger of God

Legend **D**. محمد رسول
الله صلى الله
عليه و سلم
الخليفة المهدي

Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / Caliph al-Mahdi.

Legend **D2**. محمد رسول
الله صلى الله عليه
و سلم الخليفة الهلدي

Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / caliph al-Mahdi.

Legend **I**. محمد رسول
الله للامين ولي
عهد المسلمين

Muhammad is the messenger of / God al-Amīn walī / ʾahd al-Muslīms

Legend **E**. مما لمربه
المهدي محمد
بن امير المؤمبين

From what was ordered by / Mahdi Muhammad / Son of The Prince of The Faithful.

Legend **F**. محمد رسول الله
صلى الله عليه
و سلم الخليفة الر شيد

Muhammad is the messenger of God / Gods prayer and salutations upon him / the Caliph al-Rashid.

Legend **G**. محمد رسول
الله صلى الله عليه و سلم
مما لمربه الامير الامين
محمد بن امير المؤمنين

Muhammad is the messenger / of God, Gods prayer and salutations upon him / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.

Legend **H**. محمد رسول
الله صلى الله
عليه و سلم

Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him.

Legend **M**. محمد رسول الله
الخليفة المهدي
مما لمربه هرون
بن امير المؤمبين

Muhammad is the messenger of God / The Caliph al-Mahdi / From what was ordered by Harun / Son of the Prince of the Faithful

ISSN 2960-9704

Legend **J.** الله احد الله
الصمد لم يلد و
لم يولد و لم يكن
له كفوا احد

God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.

Legend **K.** محمد رسول الله
مما لمربه الامير المامون
عبد الله بن امير المومنين و لي
و لي عهد المسلمين

Muhammad is the messenger of God / By the command of al-amīr al-Ma'mūn / 'Abd Allāh bin amīr al-mu'minīn walī / Walī 'ahad al-Muslimīn

Legend **L.** محمد رسول
الله مما لمربه الخليفة
هزون امير المو منين

Muhammad is the messenger of / God From what was ordered by the / Harun, Prince of The Faithful.

Legend **N.** محمد رسول
الله نبي
رحمة

Muhammad is the /Messenger / of God, Prophet / Mercy.

Legend **O.** محمدرسول
الله صلى الله
عليه و سلم
الخليفة الرشيد

Muhammad is the messenger/of the God, praise of God/upon him end peace/ Caliph al-Rashid.

Table № 1

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
001	Al-Walid b. Abd allah	Bi-Wasit	Dirhem	86	705	2.42g.	27-25mm.
002	,, ---------- ,,	Al-Taymārā	,, ----------,,	91	710	2.65g.	26.5-26mm.
003	Abd al-Aziz.	**Al– Basra**	,, ----------,,	150	718	2.38g.	27mm.
004	Al-Mansur	Madinat al-Salam	,, ----------,,	150	768	2.85g.	26-25 mm.
005	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	151	768	2.48g.	24-24.5 mm.
006	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	153	770	2.91g.	25.5-25 mm.
007	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	155	772	2.87g.	25-24 mm.
008	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	157	774	2.89g.	25-24 mm.
009	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.90g.	26-25.5 mm.
010	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.88g.	25.5mm.
011	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.86g.	25-24 mm.
012	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.70g.	25-24 mm.
013	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.79g.	26-24.5 mm.
014	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.90g.	26.5-25.5 mm.
015	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.95g.	23 mm.
016	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	, ----------,,	159	776	2.87g.	28.5-27
017	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	159	776-77	2.31g.	26-24.5 mm.
018	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	159	776-77	2.92g.	27-26 mm.
019	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.9g.	26-25mm.
020	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	159	776-77	2.66g.	24-23 mm.
021	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.75g.	25.5-25 mm.
022	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.92g.	27 mm.

ISSN 2960-9704

Table № 2

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
023	al-Mahdī.	Madinat al-Salam	,, ----------,,	162	779	2.88g.	24 mm.
024	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.92g.	24-23 mm.
025	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.92g.	23mm.
026	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.94g.	23.5-25mm.
027	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	782	2.92g.	27-26 mm.
028	Harun al-Rashid	Madinat al-Salam	Dirhem	170	786-87	248g.	25.5-25 mm.
029	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	180	796	2.55g.	26.5-25 mm.
030	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	180	796	2.86g.	24.5-24 mm.
031	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	180	796	2.92g.	25.5-24 mm.
032	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	281g.	26-25 mm.
033	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	2.94g.	24 mm.
034	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	278g.	26.5-26 mm.
035	ʻAbdallāh al-Mansur	Al-Mohammadīya	,, ----------,,	151	768	2.84g.	26mm.
036	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	155	772	2.83g.	26mm.
037	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	155	772	2.60g.	26.5-25mm.
038	Mūsa al-hadī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	170	786-87	2.94g.	25-24mm.
039	Harun al-Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	170	786-87	2.94g.	25-24mm.
040	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	173	782	2.78g.	25-24.5mm.
041	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	79-192	3.11g.	25mm.
042	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	79-192	2.91g.	25mm.
043	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	176	792-93	2.79g.	24.5-24mm.
044	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	176	792-93	3.05g.	25-24mm.

Table № 3

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
045	Harun al- Rashid	Al-Mohammadīya	Dirhem	178	794-95	2.49g.	27.5-27mm.
046	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	2.92g.	26-24mm.
047	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	183	799	2.88g.	27-26mm.
048	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	185	801	2.89g.	25mm.
049	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	186	802	2.72g.	26-25mm.
050	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	186	802	2.78g.	26-24mm.
051	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	187	803	3.09g.	24.5-23.5
052	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	189	805	2.78g.	26-24mm.
053	**'Abdallāh** al- Mansur	Al – ´Abbāsīyat.	,, ----------,,	157	774	2.58g.	25-24mm.
054	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	161	778	2.44g.	26mm.
055	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.79g.	26mm.
056	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.77g.	27-25mm.
057	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.85g.	25mm.
058	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	165	782	2.73g.	25mm.
059	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.81g.	26.5-25mm.
060	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.54g.	25mm.
061	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.71g.	24.5mm.
062	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.67g.	25.5-24.5mm.
063	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.73g.	25.5mm.
064	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783-84	2.88g.	25.5-25mm.
065	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	171	787	2.73g.	25mm.
066	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	171	787	2.2.51g.	26-24.5mm.

ISSN 2960-9704

Table № 4

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
067	Harun al- Rashid	Al – ´Abbāsīyat.	Dirhem	171	787	2.49g.	25-24mm.
068	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	176	792	2.88g.	22mm.
069	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	184	800	2.11g.	25.5-24.5mm.
070	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	??6	???	2.66g.	26-24.5mm.
071	Muhammad al-Mahdī	Medīnat Jayy	,, ----------,,	161	778	2.73g.	25.5mm.
072	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.73g.	28.5mm.
073	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.59g.	27mm.
074	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	Dirhem	162	779	2.90g.	27-26mm.
075	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.88g.	28-26.5mm.
076	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.87g.	26-25mm.
077	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.82g.	27.5-27mm.
078	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.77g.	26-24mm.
079	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.96g.	27-25mm.
080	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.79g.	27.5-27mm.
081	‘Abdallāh al- Mansur	Arminia	,, ----------,,	145	762	2.94g.	26mm.
082	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	171	787	2.94g.	27-25mm.
083	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	2.66g.	25-24mm.
084	‘Abdallāh al- Mansur	Al – Basra.	,, ----------,,	141	758	2.88g.	27-26mm.
085	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	143	760	2.88g.	26mm
086	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	146	763	2.85g.	27.5mm.
087	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783	2.63g.	24.5mm.
088	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	174	790-91	2.72g.	24mm.

Table № 5

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
89	‘Abdallāh al- Mansur	Al-Andalus	Dirhem	155	772	2.72g.	29.5mm.
90	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	782-82	2.71g.	26.5mm.
91	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	168	784-85	2.69g.	31-30mm.
92	‘Abdallāh al- Mansur	Al - Bārda	,, ----------,,	153	770	2.50g.	26-25.5mm.
93	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	153	770	2.43g.	26-25.5mm.
94	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	161	761	2.52g.	26.5-24mm.
95	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783-84	2.45g.	29mm.
96	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	791	2.51g.	25.5mm.
97	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------v-,,	175	791	2.34g.	27-25mm.
98	Harun al- Rashid	Rabāṭ	,, ----------,,	173	789	2.55g.	28mm.
99	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	791-92	2.66g.	25mm.
100	‘Abdallāh al- Mansur	Balkh	,, ----------,,	152	769	2.56g	24.8-24mm.
101	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	157	783	2.92	24.5-24mm.
102	Muhammad al-Mahdī	Arrān	,, ----------,,	159	776	2.89g.	25-23.5mm.
103	Mūsa al-hadī	Al-Hārūnīa	,, ----------,,	170	786	2.89g.	25mm.
104	,, ---------- ,,	Ma’dan Bajunays	,, ----------,,	191	807	2.85g.	25-24mm.
105	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	191	807	2.93g.	24.8-24mm.
106	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	191	807	2.81g.	25-24.5mm.
107	Muhammad al-Mahdī	Ifriqiya	,, ----------,,	161	778	2.29g.	24.5mm.
108	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	177	793-94	2.64g.	26-25mm.
109	Muhammad al-Mahdī	al-Yamāmah	,, ----------,,	168	784	2.80g.	24mm.
110	‘Abdallah al- Manṣūr	Is not readable	,, ----------,,	156	773	2.45g.	22.5-22mm.

ISSN 2960-9704

Table № 6

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
111	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.02g.	20mm.
112	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.80g.	26-25.5mm.
113	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.73g.	25.5-24mm.
114	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.63g.	24mm
115	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783	2.89g.	24mm
116	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	16(7?)	78(?)	2.67g.	24-21mm.
117	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	173	780	2.64g.	24mm.
118	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	174	790	2.52g.	25-24.5mm.
119	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	177	793	2.72g.	25-24.5mm.
120	al-Hajjaj	Bishapur	Drachm			3.86g.	34-32mm.
121	Umar b. Al - Ala	Tabaristan	Hemidrach-ma			1.72g	23mm
122	Umar b. Al - Ala	Tabaristan	Hemidrach-ma			1.92g	25-24mm
123	Khosrow I	Sistan	Drachm			3.26g	29-28mm
124	Khosrow II	Esfahān	Drachm			4.11g	32-31.5mm
125	Khosrow II	Esfahān	Drachm			3.37g	31mm
126	Khosrow II	Ctesiphon	Drachm			2.38g	26-27mm
127	Khosrow II	Gundy Shapur	Drachm			2.66g	28.5-27mm
128	Khosrow II	Merv	Drachm			2.96g	27-26.5mm

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

ქუფური მონეტების განძი საგარეჯოდან აბრეშუმის გზის საკითხები ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით

ეძღვნება აკადემიკოს გურამ ლორთქიფანიძის ხსოვნას

გოგა გაბაშვილი,

არქიტექტორი; საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მეცნიერ-თანამშრომელი

გოჩა გერაძე,

კულტუროლოგი, ნუმიზმატი; ლ. სამხარაულის სახ. სასამართლო
ექსპერტიზის ბიუროს ექსპერტი

აბსტრაქტი

სტატია ეხება 2017 წელს ქალაქ საგარეჯოსთან, თიხის ქილაში აღმოჩენილ არაბული დირჰემების განძს და მათ აბრეშუმის გზის ისტორიულ-ნუმიზმატიკურ კონტექსტში განხილვას. კვლევაში ვრცლად არის განხილული აბრეშუმის ტრანსკონტინენტური სავაჭრო გზის ჩამოყალიბება, მარშრუტები, ცივილიზაციებს შორის კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობების როლი, აღნიშნულ სისტემაში საქართველოს (განსაკუთრებით მცხეთისა და თბილისის) სტრატეგიული მდებარეობა, და ასევე, VI საუკუნიდან, ბიზანტია-ირანის სავაჭრო დაპირისპირებისა და კავკასიაზე გამავალი ალტერნატიული, სოგდიელთა მიერ შემოღებული ჩრდილოეთის მარშრუტების ჩამოყალიბების საკითხი. ცალკეა განხილული სკანდინავიური წარმოშობის ვერცხლის განძების ფენომენი, ვიკინგ-ვარიაგთა კავშირი საქართველოსთან, კერძოდ, ბაგრატ IV-ისა და ლიპარიტ ბაღვაშის დაპირისპირებაში მათი მონაწილეობის ისტორიული ეპიზოდი, ასევე თბილისსა და ევროპაში აღმოჩენილი ქართული (ჯაფარიანთა და დავით III კურაპალატის) მონეტების საინტერესო პარალელები. სტატიის ბირთვს წარმოადგენს საგარეჯოს განძში შემავალი 115 მონეტის დეტალური აღწერა: მათი ქრონოლოგია (ჰიჯრის 80-189 წწ., ანუ 699-805 წწ.), ჭედვის ცენტრები ჩრდილო-დასავლეთ აფრიკიდანირანისდასავლეთნაწილამდე(მადინათალ-სალამი,ალ-მუჰამადია,ალ-აბასიათი, ალ-ბასრა, ალ-ანდალუზია და სხვ.) და დაფვლის სავარაუდო თარიღი, დაკავშირებული ხალიფა ჰარუნ ალ-რაშიდის გარდაცვალების შემდგომ დაწყებულ არეულობასთან. დასკვნით ნაწილში გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ეს განძი, სხვა მსგავს რეგიონულ აღმოჩენებთან ერთად, ცხადყოფს საქართველოს ღრმა და ხანგრძლივ ჩართულობას აბრეშუმის გზის საერთაშორისო სავაჭრო-კულტურულ ქსელში ადრეშუასაუკუნეების ხანაში.

საკვანძო სიტყვები: *აბრეშუმის გზა, ნუმიზმატიკა, განძი, მონეტა, დირჰემი.*

ISSN 2960-9704

ელინიზმის პერიოდის დადგომა, კერძოდ კი მაკედონური დაპყრობები, მომწიფებული იყო საწარმოო ურთიერთობის განვითარებით აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში, პონტოს ქვეყნებში და აზიაში. ძვ. წ. IV ს. ელინიზმის სოციალურ-ეკონომიკური მიღწევები უმთავრესად ვაჭრობაში გამოჩნდა. ძველი სტრატეგიული ცენტრები კარგავდნენ ან ინარჩუნებდნენ თავის მნიშვნელობას, იმის მიხედვით, თუ როგორ ხელსაყრელ მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდნენ მთელ ელინისტურ სამყაროსთან მიმართებაში.

აღმოსავლურმა კულტურამ, ურთიერთზეგავლენის პრიზმაში, განვითარების გრძელი და უაღრესად საინტერესო გზა განვლო. არაბებმა ბევრი რამ გადაიღეს წინა აზიის ხალხთა მონაპოვრებიდან დაპყრობითი ომების წყალობით. ეზიარნენ ბიზანტიურ, ირანულ კულტურას. სპარსელებმა მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინეს არაბულ-მუსლიმური კულტურის განვითარებაზე, თურქმენული წარმოშობის ხალხი შემდგომში მათი მოწაფეები აღმოჩნდნენ.

თავის მხრივ, უძველესი ჩინური და ინდური ცივილიზაციები ძლიერ ზეგავლენას ახდენდნენ ცენტრალური და სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის ხალხთა კულტურაზე. გარე სამყაროსთან ჩინეთის კულტურულ ურთიერთობებში უმთავრესი როლი შეასრულა დიდმა აბრეშუმის გზამ, რომელიც ძვ. წ. II ს. ჰანის დინასტიის ბატონობისას გაიკვალა ჩჟან ციანის ელჩობის დროს ბაქტრიაში. იმ დროიდან მოყოლებული, ამ გზაზე სავაჭრო ქარავნები მიემართებოდა შუა აზიაში, ირანში, ხმელთაშუა ზღვის ქვეყნებში და სხვ. აბრეშუმის გარდა ჩინეთიდან გაჰქონდათ რკინა, სპილენძი, კალა, ძვირფასი ქვები და სხვა მეტალები. დასავლეთიდან კი შეჰქონდათ შუშა, ჭურჭელი, ასევე სანელებლები ინდოეთიდან და სხვა. აბრეშუმის გზის მეშვეობით სხვადასხვა ქვეყნებს შორის არა მხოლოდ სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები ვითარდებოდა, არამედ მიმდინარეობდა კულტურათა გაცნობა-გაზიარება.

ჩინეთში თანგის დინასტიის ბატონობის ხანაში (618-907 წწ.) ისლამის მომძლავრება დაიწყო. პირველი არაბული ელჩობა 651 წ. გამოჩნდა. არაბებმა მნიშვნელოვანი შუამავლის როლის შესრულება დაიწყეს აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კულტურულ-სავაჭრო ურთიერთობებში. ერთი საუკუნის შემდეგ – 751 წ. მდინარე ტალასთან (ჩრდ. ყირგიზეთი) ბრძოლაში მათ ჩინელები დაამარცხეს და აბრეშუმის გზის დასავლეთ ნაწილს დაეპატრონენ. ჩინელთა გამოგონებები ევროპაში, სწორედ, არაბთა წყალობით მოხვდა. მაგალითად: კომპასი, ქაღალდი, წიგნის ბეჭდვა, ასევე გავრცელდა ჩინური ხელოსნური ნაკეთობები.

მართალია, შუა საუკუნეების ახლოაღმოსავლური კულტურა ორგანულად უკავშირდება ისლამს, მაგრამ ამ კულტურის საწყისი ელემენტები სასანურ ირანში ჩაისახა. მისი კულტურული მონაპოვარი იქცა შემდგომში მუსლიმური კულტურის მნიშვნელოვან კომპონენტად, რომელიც VII-VIII სს. ყალიბდებოდა, განვითარების მაღალ საფეხურს და აყვავებას IX-X სს. მიაღწია. არაბულ-მუსლიმური კულტურა მოიცავდა ერთდროულად დასავლურ და აღმოსავლურ კულტურულ ტრადიციებს, რომელთა გამოვლენა სხვადასხვა რეგიონში ერთმანეთისაგან განსხვავებული იყო. კერძოდ, ახლო აღმოსავლეთის დასავლეთ ნაწილში რომაულ-ბიზანტიური გავლენა დომინირებდა, აღმოსავლეთ ნაწილში – ირანული. ეს განპირობებული იყო რომისა და ბიზანტიის ხანგრძლივი ბატონობით, ახლო აღმოსავლეთის დასვლეთ ნაწილში, ხოლო აღმოსავლეთ ნაწილში – ირანისა. შესაბამისად, თუ რომაელთა ბატონობის ხანაში (661-750) პრიორიტეტი რომაულ-ბიზანტიურ ინსტიტუტებს ენიჭებოდა, სახალიფოს შემდგომი დინასტიის, აბასიდების დროს (750-1258) ირანის ძლიერი ზეგავლენა გამოიკვეთა.

ძვ. წ. 139-126 წლებში გაიხსნა ტრანსკონტინენტური სავაჭრო-საქარავნო გზა, რომელიც ჩინეთს ხმელთაშუა და შავი ზღვის სანაპიროებთან აკავშირებდა. მე-19 ს-ის გერმანელმა გეოგრაფმა ფერდინანდ ფონ რიხტჰოფენმა[1] მას მოხდენილი სახელი – „აბრეშუმის გზა“ უწოდა. ამ გზით ვაჭრობას დასაბამი მიეცა ძვ. წ. II საუკუნეში. აბრეშუმის დიდი გზა იწყებოდა სიანში. ქ. დუნხუანიდან იგი ორ განშტოებად მიემართებოდა დასავლეთისაკენ. ორივე გზა – პირველი ლობნორის ტბის ჩრდილოეთით ქ. ტურფანის, მეორე კი იმავე ტბის სამხრეთით, ქ. ხოტანისა და ქ. იარქენდის გავლით, ქ. კაშგარში იყრიდა თავს. აქედან ჩრდილოეთის გზა კასპიის ზღვით უკავშირდებოდა ამიერკავკასიას, გადაკვეთდა საქართველოს და ფაზისიდან შავი ზღვით ბიზანტიასა და რომს აღწევდა. მეორე გზა კაშგარიდან ბალხსა და ჩრდილოეთ ირანზე გავლით შუამდინარეთისაკენ, იქიდან კი ხმელთაშუა ზღვის ნაპირებისაკენ მიემართებოდა.

[1] ფერდინანდ ფონ რიხტჰოფენი (1833 – 1905) – გერმანელი გეოლოგი და გეოგრაფი, ამერიკის შეერთებული შტატებისა და ჩინეთის მკვლევარი. იგი ითვლება გეომორფოლოგიის ფუძემდებლად და პირველად იყენებს ტერმინს „აბრეშუმის გზა“.

აბრეშუმის დიდი გზით უმთავრესად გაჰქონდათ მაღალხარისხოვანი ჩინური აბრეშუმი, რომლის მთავარი მომხმარებელი რომის წარჩინებულები იყვნენ. აბრეშუმის ექსპორტი რომში (შემდეგ ბიზანტიაში) ახლო აღმოსავლეთის დიდი სახელმწიფოების პართიისა და მოგვიანებით, სასანიანთა ირანის შუამავლობით ხორციელდებოდა. ჩინური აბრეშუმის შეტანა რომს ყოველწლიურად 100 ათასი სესტერციუსი უჯდებოდა. აბრეშუმის დიდი გზის იმ მონაკვეთისათვის, რომელიც ახლო აღმოსავლეთზე გადიოდა, რომსა და ბიზანტიას საუკუნოვანი ომები ჰქონდათ ჯერ პართიასთან, შემდეგ სასანიანთა ირანთან. აღსანიშნავია, რომ აბრეშუმის დიდი გზის მარშრუტები პართიაში სახელმწიფო საიდუმლოებად ითვლებოდა. VII-IX საუკუნეებში ამ გზით შემოტანილი საქონლით ვაჭრობას არაბთა სახალიფო უწევდა კონტროლს. შემდგომში მასზე მონოპოლია მონღოლებმა დაამყარეს.

აბრეშუმის დიდმა გზამ მნიშვნელობა დაკარგა XVII საუკუნის მიწურულს, როდესაც ევროპელებმა საბოლოოდ აითვისეს საოკეანო გზები აფრიკის შემოვლით.

აბრეშუმის გზამ ხელი შეუწყო ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობების განვითარებას აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქვეყნებს შორის. ზემოთ მოგახსენეთ იმ ნედლეულის, ნაკეთობებისა და ნოვაციების შესახებ, რითაც აღმოსავლური განვითარებული სახელმწიფოები ამარაგებდნენ დასავლეთს. ურთიერთგაცვლით არანაკლებ სარგებლობდნენ ინდოეთი, ჩინეთი და სხვა ქვეყნები. ამ გზით აღმოსავლეთში შევიდა მინა, ფუფუნების საგნები, გავრცელდა ზოგიერთი კულტურული მცენარე, არაბული ცხენი და სხვა, შეაღწია აგრეთვე რელიგიურმა და ფილოსოფიურმა მოძღვრებებმა (ბუდიზმი, მანიქეველობა, იუდაიზმი, ისლამი, ნესტორიანელობა).

იაპონელმა არქეოლოგებმა ანკორში ქაშანური ჭურჭლის ნაშთები და სხვა ისეთი არტეფაქტები აღმოაჩინეს, რომელთა ადგილობრივი წარმომავლობა შეუძლებლად მიიჩნია საერთაშორისო დონის ექსპერტებმა. დადგინდა – ანკორის სამეფოს სიმდიდრეს და კეთილდღეობას აღებ-მიცემობა უფრო განაპირობებდა, ვიდრე ნაყოფიერი ნიადაგი, რომელზეც ორი ან სამი მოსავლის მიღება შეეძლოთ წლის განმავლობაში.

ამგვარად, აბრეშუმის გზა, ანუ როგორც მას სხვაგვარად უწოდებდნენ, ოქროს აბრეშუმის გზა, ერთმანეთთან აკავშირებდა მსოფლიოს უდიდეს ცივილიზაციებს: ჩინეთს, მონღოლეთს, ინდოეთს, საბერძნეთს, ბიზანტიას, ირანს, მესოპოტამიასა, რომს და სხვ. ეს იყო ორმხრივი მიმართულების მარშრუტი, რომელსაც უამრავი განშტოება ერთვოდა, მათ შორის – ჩრდილოეთ ევროპის ქარვის გზა.

კოლხეთის შავი ზღვის სანაპიროზე, ჯერ კიდევ ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებში გადიოდა სავაჭრო გზები. VI-IV საუკუნეებში ბერძნული ნაწარმი მტკვრისა და რიონ-ყვირილას მთელ მაგისტრალზე მოედინებოდა. აბრეშუმის გზის 12 ათას კილომეტრზე გადაჭიმული ამ მარშრუტის მთავარი ცენტრები თანდათანობით იქცა ვაჭრობის, კულტურისა და რელიგიის მძლავრად განვითარებულ კერებად, როგორც ვხედავთ, აბრეშუმის გზა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის მხოლოდ დამაკავშირებელი კონცეფცია კი არ არის, არამედ ჩრდილოეთისა და სამხრეთისაც (ხაზგასმა ჩვენია, რაზეც ქვემოთ უფრო ვრცლად შევჩერდებით).

საქართველოს ტერიტორიაზე გამავალი გზების მნიშვნელობის წარმოსაჩენად, ერთხელ კიდევ აღვნიშნავთ აბრეშუმის გზის საყოველთაო როლს მსოფლიო ცივილიზაციის პროგრესში – ამ ტრანსკონტინენტალური მაგისტრალის მეშვეობით შემოდიოდა ძვირფასი ქვები ინდოეთიდან და პაკისტანიდან, ბეწვეული რუსეთიდან, ოქროსა და ვერცხლის ნატიფი ნაკეთობანი თურქეთიდან და სხვა. დასავლეთმა სწორედ ამ გზის მეშვეობით შეიტყო ბუდიზმის, ზოროასტრიზმის, კონფუციანელობის არსებობა, ევროპამ კი მისიონერები წარგზავნა აღმოსავლეთში ქრისტიანობის გასავრცელებლად. იდეების ურთიერთგაცვლა მიმდინარეობდა ანტიოქიაში, არზრუმში, ჰამადანში, ბუხარაში, სამარყანდში და მრავალ სხვა ქალაქში, რომელთა სახელები ახლა დაკარგულია. თვალს თუ გადავავლებთ აბრეშუმის გზაზე არსებულ ქვეყნების ისტორიას (იაპონია, კორეა, ჩინეთი, უზბეკეთი, ყაზახეთი, ყირგიზეთი, ტაჯიკეთი, პაკისტანი, თურქმენეთი, აზერბაიჯანი, საქართველო, საბერძნეთი, ეგვიპტე), აღმოვაჩენთ კულტურათა ურთიერთგავლენის უამრავ მაგალითს, ახალი მიმართულებების გაჩენას ფილოსოფიაში, ლიტერატურაში, ხელოვნებაში და არქიტექტურაში, რომლებიც კულტურათა მიჯნაზე შეიქმნა. ბერძენმა ისტორიკოსებმა[2] შემოგვინახეს ცნობები იმის შესახებ, რომ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV-I საუკუნეებში საქართველო წარმოადგენდა სავაჭრო მაგისტრალს,

[2] პლუტარქე – დაახ. 46-127 წწ.; ნიკოლოზ დამასკელი – ძვ. წ. 64-4 წლის შემდეგ; სტრაბონი – ძვ. წ. 64 /63 – ახ. წ. 23/24.

რომელიც ერთმანეთთან აკავშირებდა არა მხოლოდ აღმოსავლეთსა და დასავლეთს, არამედ სამხრეთსა და ჩრდილოეთსაც. ეს გზა ისტორიულად არსებული სახმელეთო, საზღვაო და სამდინარე საერთაშორისო სავაჭრო გზათა სისტემის შემადგენელი ნაწილია. კოლხეთის შავი ზღვის სანაპიროებზე სავაჭრო ფაქტორიები ჯერ კიდევ ძვ. წ. VIII-VII სს. დაარსდა. VI-IV სს. ბერძნული ნაწარმი მოედინებოდა მდინარე მტკვრის, რიონ-ყვირილასა და ტეხურის მთელს მაგისტრალზე.

XII-XIV სს. მონღოლებისა და შემდგომ თემურ ლენგის ლაშქრობებმა მოშალეს ამიერკავკასიის ქვეყნების ეკონომიკა. მონღოლების დიდი ექსპანსიის შედეგად უაღრესად დიდი სივრცე ერთ მმართველობაში მოექცა, მათ დაიქვემდებარეს მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზები, შექმნეს ერთიანი საბაჟო სისტემა. შემდეგ 1453 წ. ოსმალთა მიერ კონსტანტინეპოლის დაპყრობამ, ამიერკავკასია დიდი ხნით ჩამოაშორა დასავლეთის ცივილიზაციას. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამას მოჰყვა დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენები და საზღვაო მაგისტრალების გახსნის შემდეგ, აბრეშუმის საქარავნო-სავაჭრო გზამ ნელნელა შეწყვიტა თავისი არსებობა, საქარავნე გზის გასწვრივ მდებარე ქალაქები თანდათანობით მიტოვებული იქნა და ზოგიერთი მათგანი ქვიშით დაიფარა.

მოგეხსენებათ, ძვ. წ. IV საუკუნის შემდგომ პერიოდში, საქართველოს დედაქალაქი მცხეთა გახლდათ, ამ დროს ვაჭრობა განსაკუთრებულ ხასიათს იღებს. ბერძნული კულტურა ერწყმის ახლო აღმოსავლეთის უაღრესად კარგად განვითარებულ კულტურას. ვაჭრობისა და საქონლის გაცვლა-გამოცვლის გარდა ეს სამხედრო გზაც გახლდათ. ვინც ფლობდა კავკასიაში ამ გზებს და მათი უსაფრთხოების გარანტი იყო, ის ფლობდა კავკასიას და მის კარიბჭეებსაც აკონტროლებდა. სწორედ იმის გამო, რომ საქართველო ამ გზაზე მდებარეობს, ფაქტობრივად, აღმოსავლეთიდან შემომავალი გზის კარიბჭეებს აკონტროლებს, ეს არის გზა ჩრდილოკავკასიაზე, შავი ზღვის სანაპიროსკენ და სამხრეთით ხმელთაშუაზღვის ქვეყნებისკენ. თბილისი, ისევე როგორც მცხეთა, ამ გზაჯვარედინზე მდებარეობდა. ქალაქი თბილისი ერთგვარად ითვლებოდა იბერიის დედაქალაქის – მცხეთის და სამეფოს აღმოსავლეთ კარიბჭედ. მტერს შემოჭრის შემთხვევაში, ჯერ კარგად გამაგრებული სამხედრო გარნიზონისთვის უნდა აევლო გვერდი, რომელიც თბილისს იცავდა და შემდეგ დედაქალაქ მცხეთისაკენ უნდა გაელაშქრა. არქეოლოგიურმა კვლევამ, რომელიც 40 სებასტიელ მოწამეთა მონასტრის ტერიტორიაზე ჩატარდა, ასევე ქალაქური ტიპის ციხე-სიმაგრისა და ანტიკური ხანის აბანოს აღმოჩენამ, მოგვცა საშუალება, გარკვეული ხედვა ჩამოგვეყალიბებინა მცხეთიდან დედაქალაქის სამეფო რეზიდენციის თბილისში გადმოტანასთან დაკავშირებით. მთავარი კონცეფცია გახლავთ ის, რომ მიზანი თბილისში დედაქალაქის გადმოტანისა, შორსმხედველი მეფის და დიდი მთავარსარდლის – ვახტანგ გორგასალის[3] მიერ ჩაფიქრებული და განხორციელებული გეგმაა, რომელიც ქრისტეს კვართთანაა დაკავშირებული. იმისათვის, რომ ქრისტეს კვართი დაცული ყოფილიყო, ვახტანგ გორგასალმა თბილისი, როგორც ქალაქი დაარსა და დედაქალაქად აირჩია. მეფე გორგასალმა იცოდა, რომ დედაქალაქი ყოველთვის გალესილ ხმალზე დევს. მტერი, პირველ რიგში, სახელისუფლებო ცენტრის, დედაქალაქის, დაპყრობას ცდილობს. რელიგიური მოსაზრებებით მცხეთა მეორე იერუსალიმად ითვლებოდა, რადგან აქ იერუსალიმის ყველა სიწმინდე მეორდებოდა.

დავუბრუნდეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გამავალ გზებს, რომლებიც არა მარტო დასავლეთს აღმოსავლეთთან, არამედ სამხრეთს ჩრდილოეთთან აკავშირებდა. განვიხილოთ რამოდენიმე კონკრეტული ისტორიული წიაღსვლა. „არაბი ხალიფები[4] – აბუ ბექრი (632-634) და ომარ იბნ ალ-ხატაბი (9634-644) გონებითა და სულით გამორჩეული პიროვნებები იყვნენ და უზომოდ მაღლა იდგნენ იმ ქრისტიან იმპერატორებზე და მმართველებზე, ვისთანაც ომი ჰქონდათ. მათი დამსახურება იყო, რომ არაბებმა დიდი საომარი ენერგიის მეშვეობით, ძალზე სწრაფად მიაღწიეს სამხედრო წარმატებებს სირია-პალესტინის დაპყრობაში და ამასთან, ახალ ქვეშევრდომებს გასაოცარი პოლიტიკური ალღოთი და ზომიერებით ეპყრობოდნენ. ასეთი პოლიტიკის წყალობით არაბებმა რამოდენიმე წელიწადში დაამარცხეს სპარსეთი, დაიპყრეს ჩრდილოეთ სირია, ბიზანტიის იმპერატორი ჰერაკლე[5] სასტიკად დაამარცხეს იარმუკთან ბრძოლაში და წმინდა ქალაქ

[3] ვახტანგ I გორგასალი (დაახ. 440-502 წ.) – იბერიის მეფე. ხოსროვიანი მეორე ქართული სამეფო დინასტია ფარნავაზამდე შემდეგ ბაგრატიონებამდე.

[4] სტეფანაძე მ. საქართველო და ეთიოპია: აბრეშუმის გზის ორი რგოლი. თბილისი 2002.

[5] ფლავიუს ჰერაკლე ავგუსტუსი (575-641 წწ.) – ბიზანტიის იმპერატორი.

იერუსალიმს მიადგნენ. ორი წლის უშედეგო ალყის შემდეგ, არაბული წყაროების მიხედვით, იერუსალიმის მცხოვრებლებმა წამოაყენეს პირობა, რომ ქალაქს მხოლოდ ხალიფა ომარ იბნ ალ-ხატაბს გადასცემდნენ. ხალიფა ომარი ამ მოთხოვნას დაეთანხმა და ქალაქის კარიბჭესთან შემოგებებულ იერუსალიმის პატრიარქ სოფრონს[6] მოსახლეობის დაცვის სიგელი გადასცა. გარდა ამისა, ქრისტიანებთან გააფორმა შეთანხმება, რითაც კიდევ ერთხელ დაადასტურა თავისი კეთილგანწყობა მათი რელიგიისა და მღვდელმსახურებისადმი. ოსმანთა სულთნის მეჰმედ II (1451-1481) დროიდან მოყოლებული XVII საუკუნის შუა ხანებამდე ყოველი მუსლიმი გამგებელი თავს ვალდებულად თვლიდა განეახლებინა ხელშეკრულება, რომელიც ითვალისწინებდა იერუსალიმის პატრიარქებისათვის ხალიფა ომარ იბნ ალ-ხატაბის მიერ გადაცემული უფლებების დაცვას.

ხალიფა ომარ იბნ ალ-ხატაბის მიერ პატრიარქისათვის გაცემული სიგელით ნათელი ხდება, რომ იერუსალიმისა და ბეთლემის წმინდა ადგილები ქართველი და ეთიოპიელი სამღვდელოებისა და ბერების ხელშია, ისინი, სხვა ქრისტიანებისაგან განსხვავებით, „იქ მყოფად“ მოიხსენებიან, თავისუფლდებიან ალ-კუმამასა (აღდგომის ტაძარი) და სხვა წმინდა ადგილებში შესასვლელი გადასახადებისაგან, მათი საჭიროების დაკმაყოფილებას, ხმელეთსა და ზღვებზე მათ დაცვას, არაბთა ხელისუფლება თავის თავზე იღებს მათ მიერ გამოვლენილი „მორჩილებისა და თვინიერების“ შესაბამისად. გარდა ზემოთქმულისა, ამ სიგელში თვალშისაცემია ორი ფაქტორი – ქართველები უმრავლესობას შეადგენდნენ იერუსალიმის წმინდა ადგილებში, მაგრამ რატომ დაუყენეს მათ გვერდით აბისინიელები, რომლებიც იგივე პრივილეგიებით დააჯილდოვეს და მეორე – რა იგულისხმება „მორჩილებასა და თვინიერებაში,“ რომლის სანაცვლოდ ამ ორმა ერმა გამორჩეული პრივილეგიები მიიღო.

ბიზანტიურ ისტორიოგრაფიაში მჭიდროდ არის დაკავშირებული ეთიოპიელთა ანუ აბისინიელთა და იბერიელთა მოქცევა, რომელიც ერთდროულად მომხდარა. საყურადღებოა, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ავტორიც ამ ორ ფაქტს ერთმანეთთან აკავშირებს. როგორც არქეოლოგიური აღმოჩენები მოწმობენ, აქსუმიდან (ეთიოპიის სახელმწიფო) მეწამულ ზღვამდე გადაჭიმული მთავარი გზის გასწვრივ განლაგებულ, მეტნაკლებად მსხვილ ქალაქებში ქრისტიანული ტაძრები სწორედ IV-VI საუკუნეებშია აგებული, რაც აშკარად მოწმობს, თუ ქვეყნისათვის რა მნიშვნელოვანი ტერიტორიები მოიცვა ქრისტიანობამ. ჩვენამდე მოღწეული ეთიოპიური წყაროები მოწმობენ, რომ აქსუმის მმართველებმა ახალი რწმენა ბიზანტიელი ვაჭრების ზეგავლენით მიიღეს, რითაც მათთან მჭიდრო ურთიერთობებით დაკავშირდნენ, ეკონომიურად და პოლიტიკურად ძლიერი სახელმწიფოს იდეოლოგია აღიარეს. აქსუმის სამეფომ თავის თავზე აიღო ბიზანტიური პოლიტიკის გატარება მეწამული ზღვის (წითელი ზღვა) აუზში, რომლის გავლითაც ბიზანტიური, სირიული და ეგვიპტური სავაჭრო ხომალდები ინდოეთის ოკეანეში აღწევდნენ და ცეილონთან ვაჭრობდნენ.

ამავე სავაჭრო საზღვაო გზაზე მდებარეობდა სამხრეთ არაბეთი, რომელიც ბიზანტიაში სანელებლების დიდი მიმწოდებელი იყო. ამდენად ბიზანტია, რომელიც გამწვავებულ ბრძოლას აწარმოებდა სავაჭრო გზების გაკონტროლებისათვის არაბების გაძლიერებულ სახელმწიფოსთან, მოახერხა შემოვლითი გზების მოძებნა – კავკასიასა და მის ჩრდილოეთით და სამხრეთით – მეწამული ზღვის აუზში, აქსუმის[7] სამეფოზე დაყრდნობით. უკვე VI საუკუნეში, აქსუმი ბიზანტიისა და სასანიდური ირანის სამფლობელოების სამხრეთით მდებარე ვრცელ რეგიონში ჰეგემონი გახდა. ეთიოპიის უმსხვილესი პორტი ადულისი ვაჭრობდა აზიურ აღმოსავლეთთან, ჩინეთთან, ინდოეთთან და ცეილონთან. იგი ბიზანტიელი ვაჭრებისათვის ერთადერთი შუამავალი იყო ინდური და ჩინური საქონლის შესაძენად.

ძველი აღმოსავლეთის უძველესი ცივილიზაციის ცენტრებთან სიახლოვემ და მეტად ხელსაყრელმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ განაპირობა საქართველოს ტერიტორიაზე გამავალი სავაჭრო სატრანზიტო გზების უდიდესი მნიშვნელობა საერთაშორისო სახმელეთო, საზღვაო და სამდინარო გზათა სისტემის კომპლექსში. ეს მაგისტრალური გზა ჩინეთში – სიანძანში იწყებოდა, ქალაქ დუნხუანიდან ორ განშტოებად მიემართებოდა დასავლეთისკენ, ორივე გზა ქალაქ კაშგარში იყრიდა თავს, აქედან კი გზის სამხრეთი შტო ირანის გავლით ხმელთა შუა ზღვის სანაპიროზე მდებარე ქალაქ ანტიოქიაში ჩადიოდა, ხოლო ჩრდილოეთის გზა კასპიის ზღვით ალბანეთის, ქართლის და ეგრისის გავლით ჩადიოდა ქალაქ ფაზისში.

რომის იმპერიის გაყოფის შემდეგ, აღმოსავლეთ რომის იმპერიის საგარეო ვაჭრობის ერთ-ერთი ძირითადი

[6] წმინდა სოფრონ I იერუსალიმელი – იერუსალიმის პატრიარქი (634-638 წწ.); მართლმადიდებელი ეკლესიის წმინდანი.
[7] აქსუმის სამეფო – მნიშვნელოვანი სამეფო ჩრდილო-აღმოსავლეთ აფრიკაში.

სახე აბრეშუმით ვაჭრობა გახდა. აბრეშუმის ნაწარმი ბიზანტიაში ირანელი ვაჭრების შუამავლობით, ირანის ტერიტორიაზე გავლით შედიოდა, ამ რიგად ორ სახელმწიფოს შორის სავაჭრო გზები ადრიდანვე გახდა დიპლომატიური მოლაპარაკებებისა და სამხედრო კონფლიქტების უშუალო მიზეზი.

ბიზანტია იძულებული იყო აბრეშუმი ირანელთა მიერ დაწესებულ ფასებში შეეძინა. ამდენად ირანი გაცილებით მომგებიან პოზიციაში აღმოჩნდა. ბიზანტია უშედეგოდ ცდილობდა ირანის შუამავლობისაგან თავის დაღწევას, ვითარება შეიცვალა VI საუკუნის შუა ხანებიდან, როცა ცენტრალურ აზიაში თურქთა ხაკანატი შეიქმნა. ეფტალიტების და ჩრდილოეთ ჩინეთის იმპერიების დამარცხების შემდეგ თურქთა ხაკანატის ხელში აღმოჩნდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დამაკავშირებელი დიდი საქარავნო გზა. ხარკის და საჩუქრების სახით დაგროვილი დიდი რაოდენობით ჩინური აბრეშუმი თურქებმა მათ ქვეშევრდომ სოგდიელ ვაჭრებს მიანდვეს დასავლეთის ქვეყნებში ვაჭრობისათვის. მოხერხებული სოგდიელი ვაჭრები ჩინურ აბრეშუმთან ერთად შუა აზიაში (ფერღანაში), სოგდიანთა წარმოებულ აბრეშუმსაც იყენებდნენ.

სოგდიანელი ვაჭრები ზარალდებოდნენ აბრეშუმზე ირანის მიერ დაწესებული მაღალი ფასების გამო. მათ გადაწყვიტეს ახალი სავაჭრო გზა ბიზანტიისკენ, ირანის გვერდის ავლით, ჩრდილოეთიდან გაეკვლიათ. ახალი სავაჭრო გზის გაკვლევით ბიზანტიელებიც იყვნენ დაინტერესებული. ახალი მარშრუტით სოგდიანელი ვაჭრები შუა აზიიდან ჩრდილოეთ კავკასიის უღელტეხილებით ალბანეთში, ქართლში ან ეგრისში უნდა მოხვედრილიყვნენ და იქიდან ბიზანტიაში გადავიდოდნენ. იმ ხანად ალბანეთი და ქართლი სპარსეთის ქვეშევრდომი ქვეყნები იყვნენ, შესაბამისად დარუბანდის და დარიალის გადასასვლელებს სპარსეთი აკონტროლებდა. ჩრდილოეთ კავკავსიიდან სვანეთზე, კერძოდ მისიმიანეთზე[8] (დალის ხეობა და ჭვიბერის თემი) დასავლეთ საქართველოში გარდამავალი უღელტეხილია. დაბრკოლება აქაც სპარსეთმა შექმნა და 562 წლიდან მოყოლებული მიმდიმარეობდა დიპლომატიური ბრძოლა სვანეთის საკითხის ირგვლივ.

სოგდიანელთა პირველი ელჩობა ბიზანტიაში 568 წელს ჩავიდა. იმპერატორმა იუსტინიანე II (565-578) თურქთა ელჩობა კარგად მიიღო და დადო მათთან სავაჭრო ხელშეკრულება. ამგვარად ჩაეყარა საფუძველი აბრეშუმის გზის ახალ მაგისტრალს. ჩრდილოეთ კავკასიასთან დამაკავშირებელი 12 უღელტეხილიდან 4 (ჭუბერის, ნაკრა, დონღუზ-ორუნი, ბეჩოს, ტვიბერის) აპრილის ბოლოდან ნოემბრის თვემდე ადვილი დასაძლევია, ამ უღელტეხილების მეშვეობით ჯერ კიდევ ანტიკური ხანის დასაწყისიდან მოძრაობდა საქონელი და ფული, რაც არქეოლოგიური მასალებითაც დასტურდება. სვანეთის სამიმოსვლო გზების საკითხს ვრცელი ნაშრომი მიუძღვნა პროფ. ზვიად კვიციანმა[9].

XI საუკუნის დასავლეთ ევროპის კათედრალებსა თუ მონასტრებში ხშირად წარმოთქვამდნენ საველრებელ ლოცვას: უფალო, შენ დაგვიფარე ნორმანთა მძვინვარებისგან. ევროპის ისტორია სავსეა ვიკინგების წარმატებული ბრძოლების ისტორიით, ვიკინგები საუკუნეთა განმავლობაში ცეცხლითა და მახვილით არბევდნენ ევროპის ქალაქებსა და სოფლებს. მეცნიერებს დღემდე უჭირთ იმის თქმა, თუ რამ გამოიწვია ვიკინგების მსგავსი წარმატება. ფაქტია, არც გამორჩეული იარაღი ჰქონდათ და არც განსაკუთრებული საბრძოლო სტრატეგია. მათ წარმატებას მეცნიერთა დიდი ნაწილი ზღვაზე სწრაფ და მოხერხებულ გადაადგილებას მიაწერენ (მათი გემები ორმოცდაათიდან ასამდე კაცს იტევდა). VIII საუკუნიდან მოყოლებული ვიკინგების სამხედრო აგრესია რამდენიმე მიმართულებით წარიმართა: ნორვეგიიდან და დანიიდან გამოსულმა მეომრებმა ძირითადად თანამედროვე გერმანიის, საფრანგეთის და ინგლისი სანაპირო ზოლის აოხრებას მიჰყვეს ხელი.

ძველი ბერძნები ვიკინგებს ვარანგებად მოიხსენიებდნენ, მათ ვიკინგების შესახებ ბიზანტიელებისგან უნდა გაეგოთ. X საუკუნის მეორე ნახევრიდან ვიკინგები ბიზანტიის სამეფო კარზე მსახურობდნენ და ბიზანტიის სახელმწიფოს სიძლიერის შენებაში იღებდნენ მონაწილეობას. სწორედ ამ ორი ქრისტიანულიკულტურის ცენტრთან, საქართველო მჭიდროდ თანამშრომლობდა. მეცნიერები დაობენ, ვიკინგების შესახებ ცნობები ქართველებმა პირველად ბიზანტიელებისგან მიიღეს თუ ბერძნებისგან, მაგრამ ფაქტია, რომ ქართულ ენაში ვიკინგებს ბერძნების მსგავსად ვარანგებად ან ვარიაგებად მოიხსენიებდნენ.

XI საუკუნის ორმოციან წლებში საქართველოში ძმათა მკვლელი ომი იყო გაჩაღებული, ბაგრათ IV-ეს და

[8] მისიმიელები – ერთ-ერთი ძველი ქართული (სვანური) ტომი.

[9] კვიციანი ზ. „საქართველო – ჩრდილო კავკასიის საკომუნიკაციო საშუალებები“ (კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები VIII. თბილისი 2000)

განდგომილ ფეოდალ ლიპარიტ ბაღვაშს[10] შორის, სამოქალაქო ომი 20 წელზე მეტხანს გაგრძელდა, რამაც მძიმე დაღი დაასვა მაშინდელ საქართველოს. ამ 20 წლიან პერიოდში მხოლოდ ერთხელ მოხდა ვარიაგების ჩართვა ბრძოლაში. ყველასათვის კარგად არის ცნობილი, რომ ვარიაგებს ევროპელები როგორც დაქირავებულ მეომრებს ისე იყენებდნენ და ფეოდალური საქართველოც არ იყო გამონაკლისი. 1045 წელს, მას შემდეგ რაც ლიპარიტ ბაღვაშმა კიდევ ერთხელ აქცია ზურგი საქართველოს მეფეს ბაგრატ IV – რის გამოც საქართველომ დაკარგა კონტროლი ანისის სომხურ სამეფოზე, ახლად დაზავებული საქართველო კვლავ ძმათა მკვლელ ომში ჩაება. ბაგრატ IV საომრად სულ 3000 ვიკინგი მოიწვია, რომლებიც პირველად რიონის დინებით სოფელ ბაშში შემოვიდნენ და იქ დაბანაკდნენ. გადამწყვეტ ბრძოლაში მეფემ მხოლოდ 700 ვარიაგი წაიყვანა, როგორც ჩანს დარჩენილ 2300 მეომარს ბიზანტიელების მძიმე ტყვეობისაგან ძალაგამოლეულებს და დასახიჩრებულებს, ბრძოლის ძალა აღარ შერჩენოდათ. ბაგრატ IV-ის ლაშქარმა ლიხის მთა გადმოიარა და დღევანდელი კასპის რაიონში, სოფელ სასირეთის ჭალასთან დაიბანაკა. ლიპარიტ ბაღვაში მოპირდაპირედ, მდინარე თექმის მარცხენა მხარეს იყო გამაგრებული. ბრძოლის დაწყებას არც ერთი მხარე არ აპირებდა. ბაგრატ IV კიდევ ელოდა დამატებით ძალებს მესხეთიდან, მაგრამ ამ დროს, საკუთარ სიმამაცესა თუ სიძლიერეში დარწმუნებულმა ვიკინგებმა, სარდლობასთან შეუთანხმებლად იერიში მიიტანეს ლიპარიტის ბანაკზე. ამ თავხედურმა მოქმედებამ, საქართველოს მეფე იძულებული გახადა ბრძოლაში ჩართულიყო. ქართველი მემატიანე გაკვირვებით აღნიშნავს: ვარიაგები მესხებს აღარ დაელოდნენ და ლიპარიტს შეუტიესო. კლდეკარის მოღალატე ერისთავს ბიზანტიელთა გარნიზონები უმაგრებდნენ ზურგს. სისხლისმღვრელი შეტაკება მცირერიცხოვან ვიკინგთა და ქართველთა გაერთიანებული ლაშქრის დამარცხებით დასრულდა. ევროპაში სახელგანთქმულმა ნორმანებმა მტკვრისა და თექმის ხეობაში მარცხი იწვნიეს. ლიპარიტ ბაღვაშმა ვიკინგებს სამარცხვინო სასჯელი მიუსაჯა. მათ პური გააცხრილვინა, შემდეგ კი, ბაშში დაბანაკებულ თანატომელებთან გაისტუმრა. ეს იყო ერთადერთი სამხედრო ეპიზოდი, როცა ვარიაგები ქართველ მებრძოლებს შეერკინნენ.

სასირეთის ბრძოლას შეიძლება ისტორიაში არც დაეკავებინა ასეთი გამორჩეული ადგილი, რომ არა მასში ვიკინგთა მონაწილეობა. ამის შემდეგ ბაგრატ IV და ლიპარიტ ბაღვაშს შორის ძმათამკვლელი ომი კიდევ დიდხანს გაგრძელდა, თუმცა ვარიაგების დაქირავება არცერთს არ უფიქრია, რადგან ვიკინგი-ვარიაგი საქართველოში უძლეველი მეომრის სინონიმად ვერ იქცა, ისინი როგორც პურის საკაზმავად მოწვეული მეომრები ისე შემორჩა ქართულ ისტორიას. დანარჩენი 2000 ვიკინგი კი, რომელიც ბაგრატ მეოთხემ არ ჩართო ბრძოლაში, ქუთაისთან ახლოს, სოფელ ბაშში დაასახლა. მათი შთამომავლები დღემდე ცხოვრობენ საქართველოში.

სკანდინავიელი, ნორმანი მეზღვაურების დაფლული განძები, ვერცხლის მონეტებისა და ვერცხლისაგან დამზადებული სხვადასხვა ნაკეთობებისაგან იყო შემდგარი, ასეთი განძი 800-ზე მეტია აღმოჩენილი. ყოველ წელს სულ მცირე ერთ განძს მაინც აკვლევენ არქეოლოგები. ვერცხლის ნაკეთობების უმეტესობა სამკაულია – ჭარბობს სამაჯურები. ვარაუდობენ, რომ მათ მონეტების გადადნობით ამზადებდნენ ადგილობრივი ხელოსნები, თუმცა იმპორტული ნაკეთობებიც მრავლად არის წარმოდგენილი. ვერცხლის ნაკეთობებს ძირითადად საცხოვრებელი სახლების ან სამეურნეო ნაგებობების იატაკქვეშ მარხავდნენ. არის შემთხვევები, როცა განძის ქვეშ სხვა განძიც ყოფილა. ამიტომ ადგილობრივმა არქეოლოგებმა ივარაუდეს, რომ იმიერ ცხოვრებაში „ვალჰაალში“ საკეთილდღეოდ ატანდნენ წინაპრებს დიდი ოდენობით ვერცხლს. ქვედა ფენაში არსებულ განძს არ ეხებოდნენ, როგორც სიწმინდეს. სკანდინავიაში და ზოგადად, იმდროინდელ სამყაროში იატაკქვეშ მიცვალებულთა დაკრძალვის უძველესი ტრადიცია კარგადაა ცნობილი კულტუროლოგებისთვის.

საყურადღებოა კუნძულ გოტლანდზე, ქალაქ ვისბეში, სპელინგსის ფერმაში აღმოჩენილი განძი. საკმაოდ დიდი 15x50 მ-იანი ნაგებობის ნაშთი ყოფილ საწყობად იქნა მიჩნეული, რადგან ღუმელის ან ბუხრის მსგავსს ვერაფერს მიაგნეს მკვლევარებმა. ვერცხლის წონა 67 კგ-ს აღწევდა. სხვა ნაკეთობებთან ერთად 14000 მონეტა აღმოჩნდა. მათგან ძალიან ცოტა იყო მოჭრილი იტალიაში და დანიაში. მონეტების 99 % არაბული წარმოშობის დირჰემი გახლდათ.

სხვა მრავალფეროვანი ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების მოძიება შემდგომი კვლევების ამოცანაა. საერთაშორისო ასპარეზზე საქართველოს როლის წარმოჩენას დიდად შეუწყობს ხელს ახალი არქეოლოგიური

[10] ლიპარიტ IV ბაღვაში. კლდეკარის ერისთავი XI საუკუნის 30-60-იან წლებში, ლიპარიტ III-ის ძე. ბაგრატ IV-ის მცირეწლოვანების პერიოდში საქართველოს ფაქტობრივი გამგებელი.

აღმოჩენებიც.

როგორც ე.ა. პახომოვი წერს თავის ნაშრომში[11], IX-X საუკუნეებში მასიურად გაედინებოდა აღმოსავლეთიდან არაბული დირჰემები ევროპის ქვეყნებში, კერძოდ: ჩრდილოეთ რუსეთში, სკანდინავიაში (დანია, შვედეთი, ნორვეგია). გერმანიასა, ფინეთსა და ლატვიაში, გარდა თბილისში მოჭრილი აბასიანთა დირჰემებისა ჯაფარიანთა ნაჭედი მონეტაც იყო აღმოჩენილი. ლაპარაკია ჯაფარ იბნ მანსურის[12] მიერ მოჭრილ მონეტებზე. თბილისი იმხანად ჯაფარიანთა დინასტიის საამიროს დედაქალაქი გახლდათ. ნაპოვნია ასევე ტაო-კლარჯეთის მმართველის, დავით III კურაპალატის, დრამი, რომელსაც ჩვენ ქართულ ბიზანტიური მონეტების ტიპს მივაკუთვნებთ, იგი მართლაც ჩამოჰგავს იმ პერიოდის ევროპულ მონეტებს. აღმოჩენილი ასეთი სამი მონეტიდან, სამივე ევროპაშია ნაპოვნი[13].

კავკასიაში აბრეშუმის გზის კვალი კარგად ჩანს ანტიკური პერიოდიდან მოყოლებული. ამის დასტურად შეგვიძლია მოვიყვანოთ სასომხეთის, აზერბაიჯანის, საქართველოს და ჩრდილო კავკასიის არქეოლოგიური მასალები. გარკვეული რაოდენობა შემოტანილი საქონლისა ნაწილობრივ ილექებოდა იმ ტერიტორიებზე და სახელმწიფოებში, რომლებიც ჩართული იყვნენ არა მარტო ჩინეთთან ვაჭრობაში, არამედ საერთოდ აღმოსავლეთის ქვეყნებთან ურთიერთობაში.

2017 წლის გაზაფხულზე ქ. თბილისიდან 59 კილომეტრის მოშორებით, ქალაქ საგარეჯოსთან (საქართველოს რესპუბლიკა), სახლის მშენებლობის დროს აღმოაჩინეს განძი, რომელიც ძირითადად შედგებოდა არაბული დირჰემებისაგან. განძი თიხის ქილაში იყო მოთავსებული და ისე იყო დაფლული. ძნელი სავარაუდოა თუ რა აუცილებლობამ გამოიწვია ფულის ასეთი სახით შენახვა ან დამალვა, რადგან ამ ტერიტორიაზე არქეოლოგიური კვლევები არ ჩატარებულა.

განძის შესწავლის შედეგად მივიღეთ ძალიან საინტერესო გეოგრაფია მოცემული მონეტებისა, რომლებიც ნაჭედია ჩრდილო-დასავლეთ აფრიკიდან მოყოლებული, ირანის დასავლეთის ჩათვლით. არაბული მონეტების ჭედვის თარიღი იწყება ჰიჯრის 86 წ. = (705 ახ. წ.) და სრულდება ჰიჯრის 189 წ. = (805 ახ. წ.). განძის შემადგენლობაში არის ერთი არაბულ-სასანური მონეტა ჰიჯრის 80 წ. = (699 ახ. წ), ასევე ორი არაბულ-ტაბარისტანული მონეტა, ორივე ჰიჯრის 163 წ. = (780 ახ. წ.), ოთხი მონეტა ხოსრო მეორესი ჰიჯრის (590 წ. – 628 ახ. წ.) და ხოსრო პირველის ერთი ეგზემპლიარი (531 წ. – 579 ახ. წ).

კვლევის მასალებიდან ჩანს, რომ განძი დაფლული უნდა იყოს: ჰიჯრის 189 წ. = (805 ახ. წ.) შემდგომ ან 2-3 ათეული წლის დამლევს – ჰარუნ ალ-რაშიდის ჰ. 170 წ. – 193 წ. (809 ახ. წ.) გარდაცვალების შემდეგ დაწყებული არეულობის დროს.

გთავაზობთ განძის შემადგენლობაში არსებული 115 მონეტის მოკლე აღწერას და ამოკითხული ქალაქების ჩამონათვალს. მონეტების უმეტესობა არის აბასიდური დირჰემები 105 ცალი, აქედან: 27 მონეტა ნაჭედია მადინათ ალ-სალამში, 17 მონეტა ალ-მუჰამადიაში, 17 ალ-აბასიათში, 9 მადინათ ჯეი, 3 არმინია, 5 ალ-ბასრა, 3 ალ-ანდალუზიაში, 5 ალ-ბარდა, 2 რაბათი, 1 მონეტა მადინათ ბალხი, 1 არანი, 1 ალ-ჰარუნია, ალ-თაიმარა 1, 2 მონეტა მაადან ბაჯუნაისი, 2 იფრიგია. 2 მონეტა არის ომეიდების მოჭრილი ქალაქ ალ-თაიმარში და ბივასიტში. ასევე განძში არის არაბულ-სასანური მონეტები მოჭრილი ბიშაფურში და 2 მონეტა ტაბარისტანში. განძში არის 5 სასანური მონეტა, აქედან 3 ნაჭედია ისფაჰანში, თითო ცალი ქტესიფონში და გუნდი – შაფურში.

ქალაქების ჩამონათვალი

1. al-´Abbāsīyat – (ალ აბასიათი) ქალაქი ეგვიპტის და ლიბიის საზღვარზე.
العباسية

2. Medīnat es-Salām – (მადინათ ალ-სალამი) ქალაქი ერაყში ირანის საზღვართან.
مدينة السلام

[11] Пахомов Е.А. „Монеты Грузии“. თბილისი 1970, გვ. 49.
[12] ჯაფარ II იბნ-მანსორი. ტბილისის საამიროც ამირა 914-952 წწ. ჯაფარიანტა დინასტიის წარმომადგენელი.
[13] Пахомов Е.А. „Монеты Грузии“, თბილისი 1970 წ. გვ. 53.

3. al-Mohammadīya – (ალ მუჰამადია) თეირანი ჰ.148 – წლის შემდეგ.
نالم‌حمدية

4. Bi-Wāsit – (ვასიტი) ტიგროსის დასავლეთ სანაპიროზე ისტორიული ქალაქ კაშკარის საპირისპიროდ. აშენდა ჰ.82 – 83 = 702წ.
بواسط

5. Armīnīyat – (არმინია) სასომხეთი.
بارمينية

6. al-’Andalus – (ანდალუზია) ესპანეთი (არაბული იბერია)
الاندلس

7. al-Bārda – (ბარდა) ქალაქი თანამედროვე აზერბაიჯანში, განჯას და ბაქოს შორის.
الباردة

8. Arrān – (არანი) თანამედროვე აზერბაიჯანის არაბული სახელი.
باران

9. al-Taimurā – (ალ თაიმარა) ქალაქი ატლანტიკის ოკეანის სანაპიროზე, გადაბმულია მაროკოს სამეფოს დედაქალაქ რაბათზე.
التيمارة

10. Medīnat Balkh – (მაადინ ბალხი) ქალაქი ავღანეთის პროვინცია ბალხში.
مدينةبلخ

11. al-Rabāṭ – (რაბათი) თანამედროვე მაროკოს სამეფოს დედაქალაქი.
راناة

12. Medīnat Jayy – (მადინათ ჯეი) ისპაჰანის ძველი სახელი.
مدينةجي

13. al-Basra – (ალ ბასრა) ქალაქი ერაყში.
باصرة / بالبصرة

14. al-Hārūnīya – (ალ ჰარუნია) ქალაქი დასავლეთ ირანის ტერიტორიაზე.
الخرونبه

15. Ma’dan Bajunays – (მაადინ ბაჯუნაისი) ქალაქი სასომხეთში, თანამედროვე ბზნუნისი.
(Բզնունի) – بمعدن باجنيس

16. Ifriqiya – (იფრიგია) ძველი რომაული პროვინცია ტუნისში (აფრიკა).
افريقية

17. Sfahān – (ისპაჰანბი) მდებარეობს თეირანის სამხრეთით 252 კილომეტრში, ისფაჰანის პროვინციის დედაქალაქი.
اصفهان

18. Tabaristan – (ტაბარისტანი) კასპიის ზღვის სამხრეთ სანაპირო.
طبرستان

19. Bishapur – (ბიშაფური) იყო უძველესი ქალაქი სასანიდური სპარსეთის (ირანი) უძველეს გზაზე, პერსისსა და ელანს შორის.
بيشاپور

20. Ktesifon – (კტესიფონი) უძველესი ქალაქი მესოპოტამიაში, ტიგროსის აღმოსავლეთ სანაპიროზე.
قطيسفون

ISSN 2960-9704

21. Stakhr – (სტახრი) უძველესი ქალაქი სამხრეთ ირანის პროვინცია ფარსში, ხუთ კილომეტრში პერსიპოლის ჩრდილოეთით.
22. Sīstān – (სისტანი) ისტორიული და გეოგრაფიული რეგიონი აღმოსავლეთ ირანში.

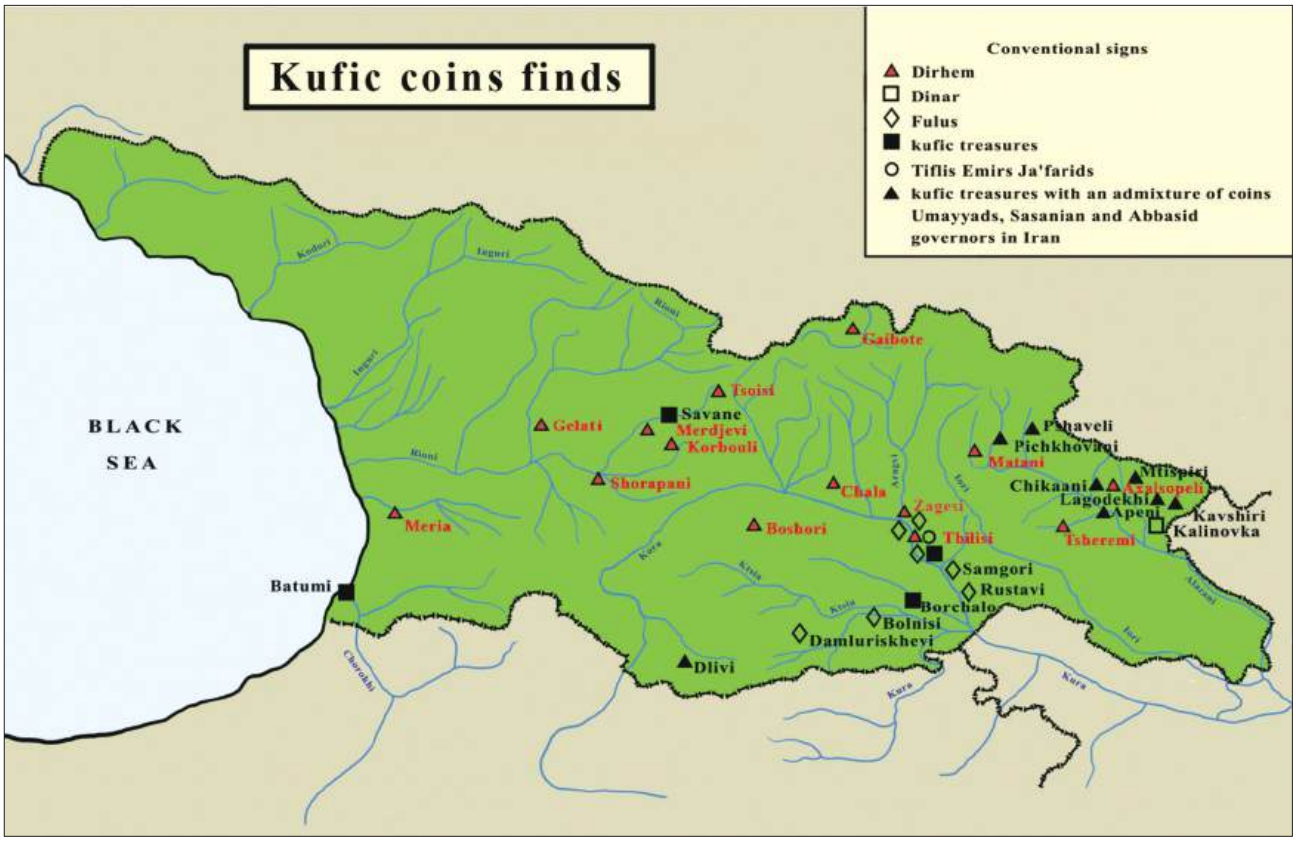
سیستان

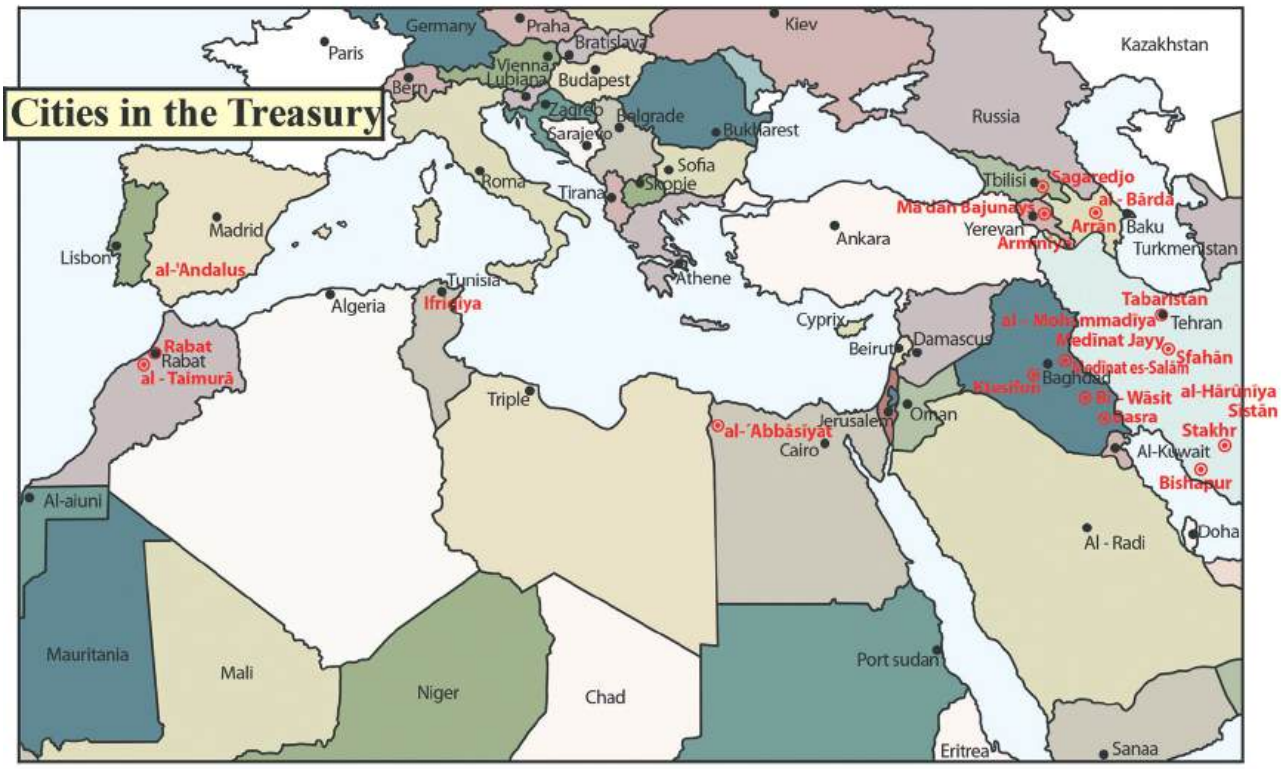
23. Merv – (მერვი) დიდი ქალაქი ოაზისი ცენტრალურ აზიაში, მდებარეობდა ისტორიულ აბრეშუმის გზაზე, თანამედროვე თურქმენეთის ტერიტორიაზე.
24. al-Yamāmah – (იამამა) უძველესი ისტორიული რეგიონი თანამედროვე საუდის არაბეთში.

مرو

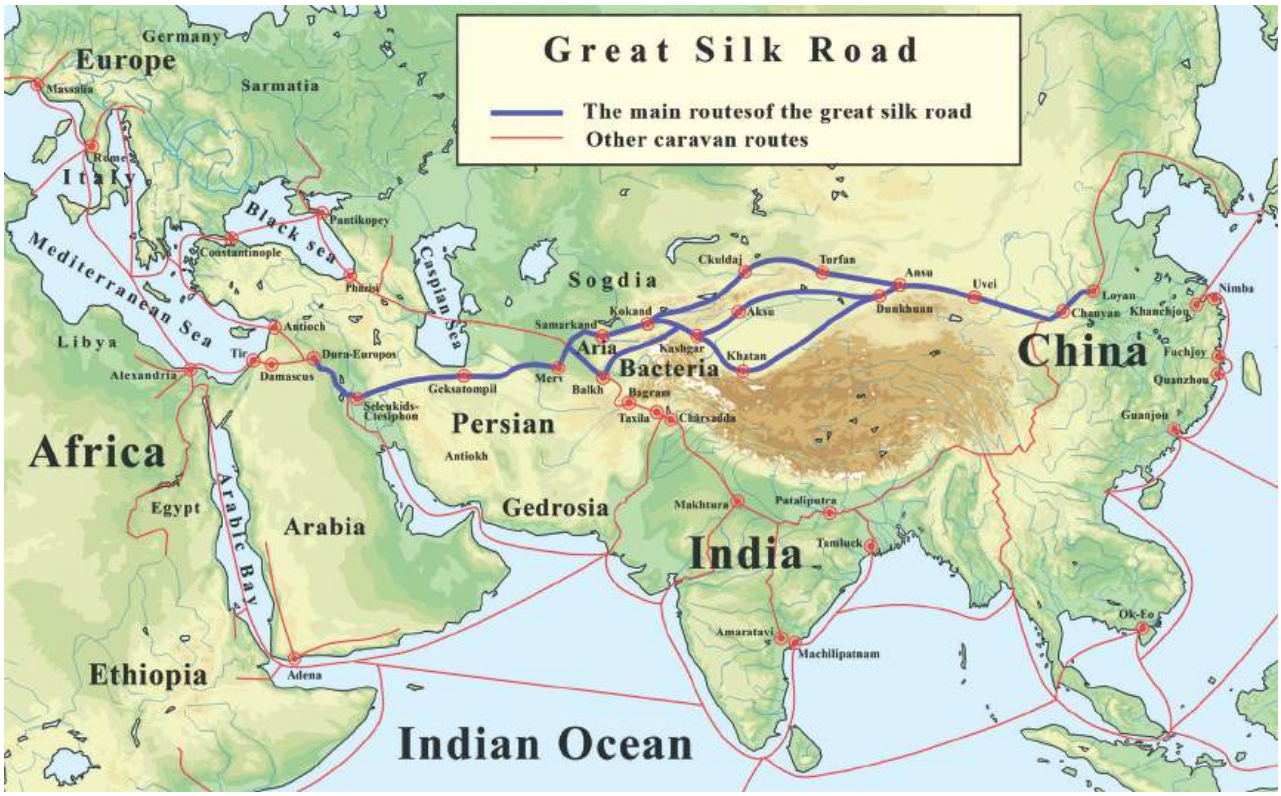
ბიბლიოგრაფია:

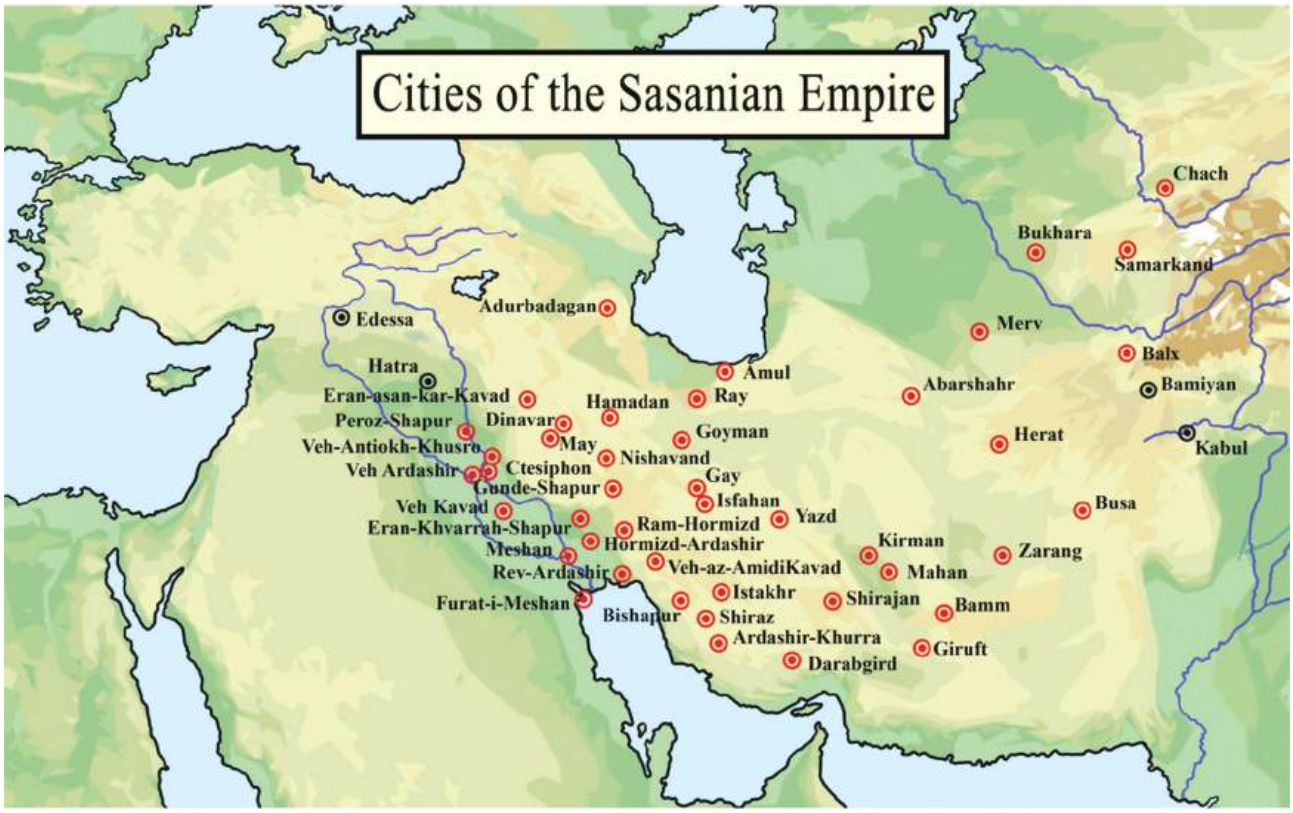
1. კვიციანი ზ. საქართველო – ჩრდილო კავკასიის საკომუნიკაციო საშუალებები, კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები VIII. თბილისი 2000.
2. სტეფანაძე მ. საქართველო და ეთიოპია: აბრეშუმის გზის ორი რგოლი. თბილისი 2002.
3. ჯაფარიძე გ. თბილისის ამირა 'ალი ბენ ჯა'ფარის მონეტები. ამიერკავკასიის პრობლემები. რედ. გ. მაისურაძე. ,,მეცნიერება", თბილისი 1991.
4. Göbl R. Sasanian Numismatics. Braunschweig 1971.
5. Lowick N.M, Early 'Abbāsid coinage: A type corpus, 132-218H/AD – 750-833AD. London 1999.
6. Walker J. A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins (Umaiyad Governors in the East, Arab-Hephthalites, 'Abbasid Governors in Tabaristan and Bukhara). London 1941.
7. Mochiri M.I. Étude de numismatique iranienne sous les Sassanides et Arabe-Sassanides, T. II. Tehran, 1977.
8. Normand N. Sylloge of Islamic coins in the ashmolean, Volume 4. Ashmolean Museum, Oxford 2012.
9. Paghava I., Varshalomidze I., Turkia S. Circulation of kufic currency in south-western Georgian. Astivition, Batumi 2016.
10. Richard J.P. Arabic Coins and How to Read Them. ,,Seaby", University of Michigan 1980.
11. Vardanyan A.R. Islamic Coins Struck in History Armenia, Vol. I. Yerevan 2011.
12. Босворт К.Э. Мусульманские династии. «Наука», Москва 1971.
13. Джалаганиа И.А. Монетные клады Грузии. Клад сасанидских и византиискиx монет из села Цители Цкаро. «Мецниереба», Тбилиси 1980.
14. Джалаганиа И.А. Иноземная монета в денежном обращении Грузии V – XIII вв. Тбилиси 1979.
15. Капанадзе Д. Клад монет начала XI в. Тбилисского эмира Али ибн Джафара. Эпиграфика Востока, В. 14. 1961, с. 71-78.
16. Пахомов Е.А. Монеты Грузии. «Мецниереба», Тбилиси 1970.
17. Пагава И.К., Лемберг Е.М. Обращение куфического серебра в западных и юго-западных провинциях Грузии (в свете новых находок). Эпиграфика Востока, В. XXXI. 2015, с. 273-298.
18. Тизенгаузен В. Монеты восточного халифата. Санкт-Петербург 1873.
19. Цоцелия М. Каталог Сасанидских монет Грузии. «Мецниереба», Тбилиси 1981.
20. https://www.beastcoins.com/Sasanian/Sasanian.htm
21. https://www.zeno.ru/
22. https://islamiccoins.ancients.info/abbasid/ABBASID_CALIPHS.htm

ISSN 2960-9704

Great Silk Road
The main routesof the great silk road
Other caravan routes
Germany
Europe
Sarmatia
Italy
Rome
Massalia
Black sea
Pantikopey
Constantinople
Mediterranean Sea
Libya
Antioch
Tir
Dura-Europos
Alexandria
Damascus
Phasis
Caspian Sea
Sogdia
Ckuldaj
Turfan
Ansu
Uvei
Kokand
Aksu
Dunkhuan
Samarkand
Loyan
Chanyan
Khanchjou
Nimba
Aria
Kashgar
Khatan
Bacteria
China
Fuchjoy
Quanzhou
Guanjou
Merv
Balkh
Bagram
Taxila
Charsadda
Geksatompil
Seleukids-Ctesiphon
Persian
Antiokh
Africa
Egypt
Arabic Bay
Arabia
Gedrosia
Makhtura
Patalipatra
Tamluck
India
Ok-Eo
Amaratavi
Machilipatnam
Ethiopia
Adena
Indian Ocean

Cities of the Sasanian Empire
Chach
Bukhara
Samarkand
Merv
Balx
Bamiyan
Abarshahr
Herat
Kabul
Busa
Zarang
Kirman
Mahan
Bamm
Shirajan
Yazd
Isfahan
Gay
Amul
Ray
Hamadan
Goyman
Nishavand
Ctesiphon
May
Dinavar
Peroz-Shapur
Eran-asan-kar-Kavad
Hatra
Edessa
Adurbadagan
Veh Ardashir
Veh-Antiokh-Khusro
Gunde-Shapur
Veh Kavad
Eran-Khvarrah-Shapur
Meshan
Rev-Ardashir
Furat-i-Meshan
Ram-Hormizd
Hormizd-Ardashir
Veh-az-AmidiKavad
Istakhr
Bishapur
Shiraz
Ardashir-Khurra
Darabgird
Giruft

Bi – Wāsit

Al-Walid b. Abd al-Malik
47– 95AH / 668 –715AD

№ 001. CHALIPHAL tip.
Ar. Dirhem. Bi – Wāsit 86AH. (705AD). 2.42g. 27-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بواسط فى ست و تسعين (In The Name of God. This dirham was struck in Bi – Wāsit in the year six end eighty). (86)
Rev. Legend J. الله احد الله / الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al-Taymārā

№ 002. CHALIPHAL tip.
Ar. Dirhem. Al-Taymārā 91AH. (710AD). 2.65g. 26.5-26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم التيمارة في احدى و تسعين (In The Name of God. This dirham was struck in Al-Taymārā in the year one end nainety). (91)
Rev. Legend J.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al– Basra

Omar ibn Abd al-Aziz
97-98 - 101 AH / 717 - 720 AD

№ 003. Caliph Omar ibn Abd al-Aziz.
Ar. Dirhem. al – Basra. 100AH. (718-719AD). 2.38g. 27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرة سنة مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year hundred). (100)
Rev. Legend J. الله احد الله / الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

Madinat al-Salam
Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 004. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 151 AH. (768 AD). 2.85g. 26-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one and fifty and hundred). (151)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 005. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 151 AH. (768 AD). 2.48g. 24-24.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one and fifty and hundred). (151)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 006. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 153 AH. (770 AD). 2.91g. 25.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثلث و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year three and fifty and hundred). (153)
Rev. Legend C.
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 007. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 155 AH. (772 AD). 2.87g. 25-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year five and fifty and hundred). (155)
Rev. Legend C.
Below نخ (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 008. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 157 AH. (774 AD). 2.89g. 25-24 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة سبع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year seven and fifty and hundred). (157)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ نخ (Bakh Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33. رسول الله لرسله بالهدي ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون محمد Muhammad is the messenger of God. He sent him with guidance and the true religion to reveal it to all religions even if the polytheists abhor it.

Caliph Abū ʿAbdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 009. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775AD). 2.90g. 26-25.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 010. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775 AD). 2.88g. 25.5 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below نخ نخ (Bakh Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 011. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775-AD). 2.86g. 25-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 012. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775AD). 2.70g. 25-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 013. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775-95AD). 2.79g. 26-24.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 014. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775). 2.90g. 26.5-25.5 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C.
Below نخ نخ (Bakh-Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 015. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 158 AH. (775). 2.95g. 23 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمان و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and fifty and hundred). (158)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله (Muhammad the Messanger of God).
Below ه (Ha)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 016. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776 AD). 2.87g. 28.5-27 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ عليه و سلم/ الله صلى / الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him / The Caliph al-Mahdi.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 017. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776AD). 2.31g. 26-24.5 mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend D. محمد رسول / الله صلى / الخليفة المهدي / عليه و سلم/ الله
Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / Caliph al-Mahdi.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33. محمد رسول الله لرسله بالهدي ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون Muhammad is the messenger of God. He sent him with guidance and the true religion to reveal it to all religions even if the polytheists abhor it.

ISSN 2960-9704

№ 018. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776AD). 2.92g. 27-26 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine end fifty and hundred). (159)
Rev. Legend D.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 019. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 160 AH. (777 AD). 2.9g. 26-25 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (16)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ عليه و سلم/ الله صلى الله / الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him / The Caliph al-Mahdi.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 020. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 159 AH. (776). 2.66g. 24-23 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend C.
Below ه (Ha)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 021. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 160 AH. (777-95AD). 2.75g.25.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (160)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 022. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 160 AH. (777-95AD). 2.92g.27 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (160)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 023. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 162 AH. (779AD). 2.88g.24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اثنين و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year two end sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 024. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 164 AH. (781). 2.92g. 24-23 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اربع و ست و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 025. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 164 AH. (781AD). 2.92g. 23mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اربع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 026. In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 164 AH. (781AD). 2.94g. 23.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة اربع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend D.
Below ● .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 027. JA'FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 166 AH. (782AD). 2.92g. 27-26 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year six end sixty and hundred). (166)
Rev. Legend B. محمد رسول الله/ مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمنين (Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.).
Below جعفر (Jafar)
Rev. 2. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 028. In the name of caliph 'Abdallah Harun.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 170 AH. (786-87AD). 2.48g.25.5-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year sixty and hundred). (170)
Rev. Legend C.
Rev. 1. مما لمربه عبدالله خارون امير المومنين (By The comamand of 'Abdullah Harun prince of the Believers.)
Rev. 2. Qur'ān IX. 33.

№ 029. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 180 AH. (796AD). 2.55g. 26.5-25 mm.
Obv. Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and hundred). (150)
Rev. Legend B محمد رسول الله/ مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمبين Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince
al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 030. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 180 AH. (796AD). 2.86g. 24.5-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and hundred). (150)
Rev. Legend B محمد رسول الله/ مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمبين Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince
al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 031. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 180 AH. (796AD). 2.92g. 25.5-24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year eight and hundred). (150)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 032. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 181 AH. (797AD). 2.81g. 26-25 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ا احدى و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one end eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 033. JA′FAR in the name of the caliph heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 181 AH. (797AD). 2.94g. 24 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ا احدي و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one end eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 034. JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Madinat al-Salam. 181 AH. (797AD). 2.78g.26.5-26 mm.
Obv. Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينة السلام سنة ا احدي و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Madinat al-Salam in the year one end eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Jafar)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

Al – Mohammadīya

Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 035. In the name of the caliph heir Muhammad al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 151 AH. (768AD). 2.84g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year one and fifty and hundred). (151)
Rev. Legend E. مما لمربه/ المهدي محمد / بن امير المؤمنين From what was ordered by / Mahdi Muhammad / Son of The Prince of The Faithful.
Above و (Wa)
Below ع ('Ain)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 036. In the name of the caliph heir Muhammad al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 155 AH. (772AD). 2.83g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and fifty and hundred). (155)
Rev. Legend E.
Below o .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 037. In the name of the caliph heir Muhammad al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 155 AH. (772AD). 2.60g. 26.5-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year eight and five and hundred). (155)
Rev. Legend E.
Below o .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Muhammad Mūsa al-hadī
169-170AH/785-786AD

№ 038. In the name of the caliph al-Hadi.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 170 AH. (786-87AD). 2.94g. 25-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year seventy and hundred). (170)
Rev. Legend D. محمد رسول/ الله صلى الله/ عليهو سلم/ الخليفة الهلدي (Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / caliphal al-Hadi.)
Below به (Bh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

AL-MUBARAK in the name of the caliphal Harun al- Rashid.
№ 039. Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 170 AH. (786-87AD). 2.94g. 25-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year seventy and hundred). (170)
Rev. Legend O.
Above مبا (Muba)
Below رك (Rak)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 040. YAHYĀ with BAHLUL in the name of the caliphal Harun al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 173 AH. (782AD). 2.78g. 25-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ثلث و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year three and seventy and hundred). (173)
Rev. Legend O. محمدرسول/ الله صلى الله/عليه و سلم/ الخليفة الرشيد (Muhammad is the messenger/ of the God, praise of God/upon him end peace/ Caliph al-Rashid.)
Above يحيى (Yahyā)
Below بهلول (Bahlul)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 041. YAZĪD in the name of the caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 175 AH. (791-92AD). 3.11g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and seventy and hundred). (175)
Rev. Legend F. محمد رسول الله/ صلى الله عليه/ و سلم الخليفة الرشيد (Muhammad is the messenger of God / Gods prayer and salutations upon him / the Caliph al-Rashid.)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 042. YAZĪD in the name of the caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 175 AH. (791-92AD). 2.91g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and sixty and hundred). (175)
Rev. Legend F.
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 043. 'ABDALLAH with (RUH ALLAH LAM JAFAR)=God's servant, Jafar's mother. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 176 AH. (792-93AD). 2.79g. 24.5-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ست و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and seventy and hundred). (176)
Below عبدللة (Abdullah)
Rev. Legend B. المؤمنين محمد رسول الله / مما لمربه الامير الامين/ محمد بن امير Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Above روح‌الله (God's servant)
Below لامجعفر (Jafar's mother)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 044. 'ABDALLAH with (RUH ALLAH LAM JAFAR)=God's servant, Jafar's mother. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 176 AH. (792-93AD). 3.05g. 25-24mm.
Legend A.
Below عبلدالله (Abdallāh)
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and seventy and hundred). (176)
Rev. Legend B.
Above روح‌الله (God's servant)
Below لامجعفر (Jafar's mother)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 045. JA'FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 178 AH. (794-95AD). 2.49g. 27.5-27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ثمان و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year eight and seventy and hundred). (178)
Rev. Legend B.
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 046. JA'FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 181 AH. (797AD). 2.92g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. مئتين بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة احدى و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year one and eighty and hundred). (181)
Rev. Legend B.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 047. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 183 AH. (799AD). 2.88g. 27-26mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ثلث و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year three and eighty and hundred). (183)
Rev. Legend B.
Below صرد (Sard)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 048. JA'FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 185 AH. (801AD). 2.89g. 25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة خمس و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year five and eighty and hundred). (185)
Rev. Legend G. الامير لمربه مما /سلم عليهو الله صلى / الله رسول محمد الامين / محمد بن امير المؤمنين Muhammad is the messenger / of God, Gods prayer and salutations upon him / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 049 JA′FAR in the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 186 AH. (802AD). 2.72g. 26-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and eighty and hundred). (186)
Rev. Legend G.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 050. JA′FAR In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn. Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 186 AH. (802AD). 2.78g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة ستة و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six and eighty and hundred). (186)
Rev. Legend G.
Above و (Wa)
Below جعفر (Ja'far)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

№ 051. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 187 AH. (803AD). 3.09g. 24.5-23.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة سبع و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year seven and eighty and hundred). (187)
Rev. Legend B. محمد رسول الله / مما امربه الامير الامين/ محمد بن امير المؤمنين Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.
Above سلام (salam)
Below صرد (Sard)
Rev. 1. Qur′ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 052. JA'FAR 'ABDALLAH with (RUH ALLAH L AM JAFAR)=God's servant, Jafar's mother. In the name of the caliphal heir Muhammad al-Amīn.
Ar. Dirhem. Al – Mohammadīya. 189 AH. (805AD). 2.78g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة تسع و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – Mohammadīya in the year six nine eighty and hundred). (189)
Above جعفر (Jafar)
Below عبدالله ('AbdAllah)
Rev. Legend B.
Above روح الله (Spirit of God)
Below لامجعفر (For Jafar)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al – 'Abbāsīyat.
Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 053. YAZID In the name of the caliph al-Mansur.
Ar. Dirhem. Al – 'Abbāsīyat. 157 AH. (774AD). 2.58g. 25-24mm.
Legend A. لا اله الا الله وحده لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة سبع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – 'Abbāsīyat in the year seven and fifty and hundred). (157)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 054. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – 'Abbāsīyat. 161 AH. (778AD). 2.44g. 26mm.
Legend A. لا اله الا الله وحده لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – 'Abbāsīyat in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend C.
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 055. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 163 AH. (780AD). 2.79g. 26mm.
Legend **A.** لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend **C**.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 056. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 163AH. (780AD). 2.77g. 27-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 057. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
.Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 164 AH. (781AD). 2.85g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة اربع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year four and sixty and hundred). (164)
Rev. Legend C.
Above ○ .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 058. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 165 AH. (782AD). 2.73g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.

Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة خمس و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʿAbbāsīyat in the year five and sixty and hundred). (165)
Rev. Legend C.
Above ○ . Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 059. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʿAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.81g. 26.5-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʿAbbāsīyat in the year six and fifty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 060. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʿAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.54g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʿAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 061. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʿAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.71g. 24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʿAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above ● .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 062. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 166 AH. (783AD). 2.67g. 25.5-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 063. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat 166 AH. (782AD). 2.73g. 25.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ست و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend C. محمد رسول الله Muhammad the Messanger of God.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 064. YAZID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 167 AH. (783-84AD). 2.88g. 25.5-25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year seven and sixty and hundred). (167)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 065. YAZID In the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 171 AH. (787AD). 2.73g. 25mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year one and seventy and hundred). (171)
Rev. Legend C.мBelow يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 066. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Al – ʿAbbāsīyat. 171 AH. (787)AD). 2.51g. 26-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʿAbbāsīyat in the year one and sevnty and hundred). (171)
Rev. Legend C. محمد رسول الله Muhammad the Messanger of God.
Above نخ مر (Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33. رسول الله لرسله بالهدي ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون محمد Muhammad is the messenger of God. He sent him with guidance and the true religion to reveal it to all religions even if the polytheists abhor it

№ 067. YAZID in the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ʿAbbāsīyat. 171 AH. (787AD). 2.49g. 25-24mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʿAbbāsīyat in the year one and seventy and hundred). (151)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 068. YAZID In the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ʿAbbāsīyat. 176 AH. (792AD). 2.88g. 22mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʿAbbāsīyat in the year six and seventy and hundred). (176)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 069. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. 184 AH. (800AD). 2.11g. 25.5-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة اربع و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year four and eighty and hundred). (184)
Rev. Legend H. محمد رسول/ الله صلي الله/ عليه و سلم Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him.
Above روح (Spirit)
Below نخ نخ (Bakh, Bakh)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 070. YAZID in the name of the caliph al- Rashid.
Ar. Dirhem. Al – ʻAbbāsīyat. ??6 AH. (??6AD). 2.66g. 26-24.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العباسية سنة ستة ؟؟ (In The Name of God. This dirham was struck in Al – ʻAbbāsīyat in the year ??6).
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Medīnat Jayy

Caliph Abū ʻAbdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 071. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 161AH. (778AD). 2.73g. 25.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم مدينةجى سنة احدى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend H. محمد رسول/ الله صلي الله/عليه و سلم Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 072. YAHIA in the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.73g. 28.5mm.
Legend A.

ISSN 2960-9704

Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ الله صلى الله/ عليه و سلم/ الخليفة الهدي Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / Caliph al-Hadi.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 073. YAHIA in the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.59g.27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 074. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.90g. 27-26mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 075. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.88g. 28-26.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 076. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.87g. 26-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 077. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.82g. 27.5-27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 078. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.77g. 26-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 079. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.96g. 27-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثنى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D.
Below يحيى (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 080. YAHIA In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. Medīnat Jayy. 162 AH. (779AD). 2.79g. 27.5-27mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم العتاسية سنة اثني و ستين و مئتين (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Jayy in the year two and sixty and hundred). (162)
Rev. Legend D. محمد رسول الله/ الله صلى عليه و سلم/ الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / ofGöd, Gods Prayer / and Salutations upon him / The Caliph al-Mahdi.
Below يحيي (Yahia)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Arminia

Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 081. ANONYMUS.
Ar. Dirhem. Medīnat Arminia. 145AH. (762AD). 2.94g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بارمينية سنة خمس اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Arminia in the year five and forty and hundred). (145)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله Muhammad /the Messanger /of God.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Harun al- Rashid
170-193AH/786-809AD

№ 082. KHAZIMA b. KHAZIM with ISMAIL b. IBRAHIN. in the name of the caliphal heir al-Amīn.
Ar. Dirhem. Medīnat Arminia. 171AH. (787AD). 2.94g. 27-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بارمينية سنة احدى و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Arminia in the year one and seventy and hundred). (171)
Rev. Legend I.
Above خزيمة بن خازم (khazima the son of Khazim)
Below اسمعيل بن ابرهيم (Ismail the son of Ibrahim)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 083. SAID b. SALIM in the name of the caliphal heir al-Amīn.
Ar. Dirhem. Medīnat Arminia. 181AH. (797AD). 2.66g. 25-24mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بارمينية سنة احدى و ثمانين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Arminia in the year one and eighty and hundred). (181)
Rev. Legend I. محمد رسول/ الله للامين ولي/عهد المسلمين Muhammad is the messenger of/ God al-Amīn walī/ʾahd al-Muslīms.
Above سعيد بن (Said the son)
Below سلم (Salim)
Rev. 1. Qurʾān IX. 33.

Al – Basra.

Caliph Abū Jaʿfar ʿAbdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 084. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. al – Basra. 141AH. (758-59AD). 2.88g. 27-26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرة سنة احدى و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year one and forty and hundred). (141)
Rev. Legend C.
Rev. 1. Qurʾān IX. 33.

№ 085. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. al – Basra. 143AH. (760AD). 2.88g. 26mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرة سنة احدى و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year three and forty and hundred). (143)
Rev. Legend C.
Rev. 1. Qurʾān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 086. SELIM in the name of caliph al-Mansur.
Ar. Dirhem. al – Basra. 146AH. (763AD). 2.85g. 27.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم باصرة سنة احدى و اربعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year one four sixty and hundred). (146)
Rev. Legend C. محمد/ رسول/ الله Muhammad is the messenger of / God Crowned Prince / of the Muslims.
Below سلم (selim)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 087. YAZID in the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. al – Basra 167 AH. (783-84AD). 2.63g. 24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرية سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in
al – Basra in the year seven and sixsty and hundred). (167)
Rev. Legend C. محمد رسول الله Muhammad the Messanger of God.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 088. ALI In the name of caliph Harun al-Rashid.
Ar. Dirhem. al – Basra. 174 AH. (790-91AD). 2.72g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصرعة سنة اربع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al – Basra in the year four and seventy and hundred). (174)
Rev. Legend H.
Above ● .
Below علي (Ali)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al-Andalus

Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 089. CHALIPHAL type.
Ar. Dirhem. Al – Andalus 155AH. (772AD). 2.72g. 29.5mm.
Legend A. لا اله الا/ الله و حده/ لا شريكه There is no diety except (the one) God alone He has no equal.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الاندلس سنة خمس و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Al – Andalus in the year fine and fifty and hundred). (155)
Rev. Legend J. الله احد الله/ الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 090. CHALIPHAL type.
Ar. Dirhem. Al – Andalus 166AH. (782-83AD). 2.71g. 26.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الاندلس سنة ستة و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Al – Andalus in the year six and sixty and hundred). (166)
Rev. Legend J.
1. Qur'ān IX. 33.

№ 091. CHALIPHAL type.
Ar. Dirhem. Al – Andalus 168AH. (784-85AD). 2.69g. 31-30mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الاندلس سنة ثمان و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Medīnat Al – Andalus in the year eigut and sixty and hundred). (168)
Rev. Legend J. الله احد الله/ الصمد لم يلد و/ لم يولد و لم يكن/ له كفوا احد God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.
Above ● ? .
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

Al - Bārda

Caliph Abū Ja'far 'Abdallāh al- Mansur
137-158H/754-775D

№ 092. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Bārda 153 AH. (770AD). 2.50g. 26-25.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بردعة سنة ثلث و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Bārda in the year three and fifty and hundred). (153)
Legend N. محمد رسول/ الله نبي/ رحمة Muhammad is the /Messenger /of God, Prophet / Mercy.
Rev. 1. ﴿
Qur'ān IX. 33.

№ 093. ANONYMOUS.
Ar. Dirhem. Bārda 153 AH. (770AD). 2.43g. 25.5-26mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بردعة سنة ثلث و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Bārda in the year three and fifty and hundred). (153)
Rev. Legend N. محمد رسول/ الله نبي/ رحمة Muhammad is the /Messenger /of God, Prophet / Mercy.
Above ﴿.
Below ﴿.
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū 'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 094. Yazid In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. Al - Bārda. 161AH. (761AD). 2.52g. 26.5-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الباردة سنة احدى و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al - Bārda in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend C. محمد/رسول/الله Muhammad is the messenger of/ God Crowned Prince/ of the Muslims.
Above بخ (Barh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 095. Yazid In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. Al - Bārda. 167AH. (783-84AD). 2.45g. 29mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الباردة سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Al - Bārda in the year seven and sixsty and hundred). (167)
Rev. Legend C. محمد/رسول/الله Muhammad is the messenger of/God Crowned Prince/of the Muslims.
Above ○ .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Arrān

Caliph Abū'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 102. HAZIMA b. HAZIM In the name of the caliph heir Harun.
Ar. Dirhem. Arrān. 159AH. (776AD). 2.89g. 25-23.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم باران سنة تسع و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Arrān in the year nine and fifty and hundred). (159)
Rev. Legend L. محمد رسول/ الله مما لمربه الخليفة/ هزون امير المومنين Muhammad is the messenger of / God From what was ordered by the / Harun, Prince of The Faithful.
Above خزيمة (Hazima)
Below بن خازم (san fo Hazim)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al-Hārūnīa

Caliph Abū Muhammad Mūsa al-hadī
169-170AH/785-786AD

№ 103. IBRAHIM and JARĪR with HARUN Prince of the Faithful In the name of the caliph al-Hadi.
Ar. Dirhem. al-Hārūnīa 170 AH. (786AD). 2.89g. 25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم الخرونبه سنة سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al-Hārūnīa in the year seventy and hundred). (170)
Rev. Legend M. محمد رسول الله/ الخليفة الهدي/ مما لمربه هرون / بن امير المؤمبين Muhammad is the messenger of God / The Caliph al-Hadi / From what was ordered by Harun / Son of the Prince of the Faithful
Above ابرهيم (Ibrahim)
Below جرير (Jarīr)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

Ma'dan Bajunays
Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 104. (AM)-(mother?) In the name of the Muhammad al-Amin Prince of the Faithful.
Ar. Dirhem. Ma'dan Bajunays 191 AH. (807AD). 2.85g. 25-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن باجنيس سنة احدى و تسعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ma'dan Bajunays in the year one and ninety and hundred). (191)
Rev. Legend B.
Above ام (mother)
Below ع (Ain)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 105. (AM JAFAR) (Jafar's mother) with DAUD in the name of the Muhammad al-Amin Prince of the Faithful.
Ar. Dirhem. Ma'dan Bajunays 191 AH. (787AD). 2.81g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن باجنيس سنة احدى و تسعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ma'dan Bajunays in the year one and ninety and hundred). (191)
Rev. Legend B.
Above امجعفر (mother Jafar's)
Below داود (Daud)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 106. (AM JAFAR) (Jafar's mother) with DAUD in the name of the Muhammad al-Amin Prince of the Faithful.
Ar. Dirhem. Ma'dan Bajunays 191 AH. (787AD). 2.81g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم بمعدن باجنيس سنة احدى و تسعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ma'dan Bajunays in the year one and ninety and hundred). (191)
Rev. Legend B.
Above امجعفر (mother Jafar's)
Below داود (Daud)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Ifriqiya

Caliph Abū'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 107. MUHAMMAD AI- MAHDI.
Ar. Dirhem. Ifriqiya, 161 AH. (778AD). 2.29g. 24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم افريقية سنة احدي و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in Ifriqiya in the year one and sixty and hundred). (161)
Rev. Legend N. محمد رسول/الله نبي/رحمة Muhammad is the /Messenger/ of God, Prophet / Mercy.
Above محمد (Muhammad)
Below المهدى (al-Mahdi)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 108. Al-fazil In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. Ifriqiya 177 AH. (793-94AD). 2.64g. 26-25mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم افريقية سنة سبع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in . Ifriqiya in the year seven and seventy and hundred). (177)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below الفضل (Al-fazil)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Al-Yamāmah

Caliph Abū'Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 109. 'ABDALLĀH bin SA'ID In the name of the caliph al-Mahdī.
Ar. Dirhem. al-Yamāmah. 168 AH. (784AD). 2.80g. 24mm.
Legend A.

ISSN 2960-9704

Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم باليمامة سنة ثمان و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in al-Yamāmah in the year eight and six and hundred). (168)
Rev. Legend D2. محمد رسول / الله صلى الله عليه /و سلم الخليفة المهدي Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / caliph al-Hadi.
Above عبد لله. (‘Abd Allah)
Below بن سعيد. (bin Sa’id)
Rev. 1. Qur’ān IX. 33.

Caliph Abū Ja‘far ‘Abdallah al- Manṣūr
136-158 / 754- 775

№ 110. ‘ĪSĀ b. USAM….? in the name of caliph al-Manṣūr.
Ar. Dirhem.__?__. 156 AH. (773AD). 2.45g. 22.5-22mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ستين و خمسين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year six and fifty and hundred). (156)
Rev. Legend N. محمد رسول / الله نبي / رحمة Muhammad is the /Messenger / of God, Prophet / Mercy.
Above عيسى (‘ĪSĀ)
Below نن وسلم..... ؟ (usam...?)
Rev. 1. Qur’ān IX. 33.

Caliph Abū ‘Abdallāh Muhammad al-Mahdī
158-169AH/775-785AD

№ 111. (??? ???) In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 160 AH. (777AD). 2.02g. 20mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year sixty and hundred). (160)
Rev. Legend N. محمد رسول / الله نبي / رحمة Muhammad is the /Messenger / of God, Prophet / Mercy.
Above علم or علف. (???)
Below ؟؟؟؟ امح (Am Jafat)
Rev. 1. Qur’ān IX. 33.

№ 112. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 163 AH. (780AD). 2.80g. 26-25.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 113. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 163 AH. (780AD). 2.73g. 25.5-24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة ثلث و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 114. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 163 AH. (780AD). 2.63g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and sixty and hundred). (163)
Rev. Legend C.
Above o .v
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 115. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 167 AH. (783AD). 2.89g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__. سنة سبع و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year seven and sixti and hundred). (1567)
Rev. Legend C.
Above o .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

ISSN 2960-9704

№ 116. YAZID In the name of caliph al-Mahdi.
Ar. Dirhem. __?__. 16(7?) AH. 2.67g. 24-21mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__ سنة (؟سبع) و ستين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year seven and sixty and hundred?). (167?)
Rev. Legend C.
Above ○ .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Caliph Abū Ja'far Harun al- Rashid
170-193AH/789-809AD

№ 117. YAZID In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. __?__. 173 AH. (780AD). 2.64g. 24mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم.__؟__ سنة ثلث و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year three and seventy and hundred). (173)
Rev. Legend C.
Above ○ .
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 118. ALI In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem. __?__. 174 AH. (790-91AD). 2.52g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__ سنة اربع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year four and seventy and hundred). (174)
Rev. Legend H.
Above نخ (Bakh)
Below علی (Ali)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

№ 119. YAZID In the name of caliph al-Rashid.
Ar. Dirhem __?__. 177 AH. (793AD). 2.72g. 25-24.5mm.
Legend A.
Obv. 1. بسم الله ضرب هذا الدرهم __؟__ سنة سبع و سبعين و مئه (In The Name of God. This dirham was struck in __?__. in the year seven and seventy and hundred). (177)
Rev. Legend C.
Above نخ (Bakh)
Below يزيد (Yazid)
Rev. 1. Qur'ān IX. 33.

Arab Sasanids
al-Hajjaj bin Yusuf (40-95AH)

№120. Ar. Drachm. Al-Hajjaj Umayyad governor of Iran. Bishapur. 80AH / 699AD. 3.86g. 34 - 32mm.

Obv. In the center, of the portrait of the ruler. To the left of the face Pahlavi inscription, 𐭱𐭥𐭲𐭥𐭫 (glory/splendor increase/grow). In the face of the ruler, Arabic inscription: الحجاج بن يوسف (al-hajaj b. Yusuf). Around the circle: بسم الله لا اله الا الله وحده رسول الله" In the name of God. There is no god but God alone. Muḥammad is the Messenger of God."
Rev. In the center, image of two figures near the altar. On the left-hand side is the date, on the Pahlavi 𐭮𐭮𐭱𐭲𐭮𐭫 (80AH. / 699AD.) On the right side, mint yard 𐭱𐭩𐭮 (Bysh) Bishapur.

Arab Tabaristan
ʿUmar b. Al - ʿAla
155-164 AH / 771-782 AD

№ 121. Ar. Hemidrachma. ʿUmar b. Al - ʿAla, Abbasid governor of Tabaristan. (Post Yazdgard Era) = 128 PYE =163H =780 AD. 1.72gr. 23mm.

Obv. In the center, of the portrait of the ruler. To the left of the face Pahlavi inscription, 𐭱𐭥𐭲𐭥𐭫 (glory/splendor increase/grow). In the face of the ruler, Arabic inscription: عمر (ʿUmar). Behind the circle Pahlavi inscription: 𐭠𐭧𐭠 "Great.
Rev. In the center, image of two figures near the altar. On the left-hand side is the date, on the Pahlavi 𐭮𐭮𐭱𐭲𐭮𐭫 (128 PYE = 163H =780 AD). On the right side, mint yard 𐭠𐭬𐭠𐭲𐭩𐭮 (Tabaristan).

ISSN 2960-9704

№ 122. Ar. Hemidrachma. ʿUmar b. Al -ʿAla, Abbasid governor of Tabaristan. (Post Yazdgard Era) = 128 PYE =163H =780 AD. 1.92gr. 25-24mm.

Obv. In the center, of the portrait of the ruler. To the left of the face Pahlav inscription, 𐭯𐭫𐭲 𐭪𐭥 (glory/ splendor increase/grow. In the face of the ruler, Arabic inscription, عمر (ʿUmar). Behind the circle Pahlavi inscription: 𐭥𐭤 𐭲𐭥 Great.
Rev. In the center, image of two figures near the altar. On the left-hand side is the date, on the Pahlavi 𐭱𐭥𐭢𐭥𐭩 (128 PYE = 163H =780 AD). On the right side, mint yard 𐭬𐭠𐭱𐭠𐭲𐭠𐭭 (Tabaristan).

SASANIDS

Khosrow I. (531 - 579 AD.)

№ 123. Ar. Drachm. Khosrow I. Sistan. 3.26gr. 29-28mm.

Khosrow II Parvēz (590 - 628 AD.)

№ 124. Ar. Drachm. Khosrow II. Parvēz. Esfahān. 4.11g. 32-31.5mm.

№ 125. Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Esfahān. 3.37gr. 31mm.

№ 126. Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Ctesiphon. 2.38gr. 27-26mm.

№ 126. Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Gundy Shapur. 2.66gr. 28.5-27mm.

№ 128 Ar. Drachm. Khosrow II Parvēz. Merv. 2.96gr. 27-26.5mm.

გამოსახულების მაშტაბი: 12 მმ : 10 მმ.

ISSN 2960-9704

FORMULAE

Legend **A**. لا اله الا
الله و حده
لا شريكه

There is no diety except (the one) God alone He has no equal.

Legend **B**. محمد رسول الله
مما لمربه الامير الامين
محمد بن امير المؤمنين

Muhammad is the Messenger of God / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.

Legend **C**. محمد
رسول
الله

Muhammad the Messanger of God

Legend **D**. محمد رسول
الله صلى الله
عليه و سلم
الخليفة المهدي

Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / Caliph al-Mahdi.

Legend **D₂**. محمد رسول
الله صلى الله عليه
و سلم الخليفة الهلدي

Muhammad is the Messenger / of God, Praise Gods / upon him and pease / caliph al-Mahdi.

Legend **I**. محمد رسول
الله للامين ولي
عهد المسلمين

Muhammad is the messenger of / God al-Amīn walī / ʿahd al-Muslīms

Legend **E**. مما لمربه
المهدي محمد
بن امير المؤمبين

From what was ordered by / Mahdi Muhammad / Son of The Prince of The Faithful.

Legend **F**. محمد رسول الله
صلى الله عليه
و سلم الخليفة الر شيد

Muhammad is the messenger of God / Gods prayer and salutations upon him / the Caliph al-Rashid.

Legend **G**. محمد رسول
الله صلى الله عليه و سلم
مما لمربه الامير الامين
محمد بن امير المؤمنين

Muhammad is the messenger / of God, Gods prayer and salutations upon him / From what was ordered by the Prince al-Amin / Muhammad Son of The Prince of the Faithful.

Legend **H**. محمد رسول
الله صلى الله
عليه و سلم

Muhammad is the Messenger / of God, Gods Prayer / and Salutations upon him.

Legend **M**. محمد رسول الله
الخليفة المهدي
مما لمربه هرون
بن امير المؤمبين

Muhammad is the messenger of God / The Caliph al-Mahdi / From what was ordered by Harun / Son of the Prince of the Faithful

Legend **J.** الله احد الله
الصمد لم يلد و
لم يولد و لم يكن
له كفوا احد

God is the only one, God is infinite, he didn't give birth neither he was given birth, and no one is his equal.

Legend **K.** محمد رسول الله
مما لمربه الامير المامون
عبد الله بن امير المومنين و لي
و لي عهد المسلمين

Muhammad is the messenger of God / By the command of al-amīr al-Ma'mūn / 'Abd Allāh bin amīr al-mu'minīn walī / Walī 'ahad al-Muslimīn

Legend **L.** محمد رسول
الله مما لمربه الخليفة
هزون امير المو منين

Muhammad is the messenger of / God From what was ordered by the / Harun, Prince of The Faithful.

Legend **N.** محمد رسول
الله نبي
رحمة

Muhammad is the /Messenger / of God, Prophet / Mercy.

Legend **O.** محمدرسول
الله صلى الله
عليه و سلم
الخليفة الرشيد

Muhammad is the messenger/of the God, praise of God/upon him end peace/ Caliph al-Rashid.

ISSN 2960-9704

Table № 1

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
001	Al-Walid b. Abd allah	Bi-Wasit	Dirhem	86	705	2.42g.	27-25mm.
002	,, ---------- ,,	Al-Taymārā	,, ----------,,	91	710	2.65g.	26.5-26mm.
003	Abd al-Aziz.	**Al– Basra**	,, ----------,,	150	718	2.38g.	27mm.
004	Al-Mansur	Madinat al-Salam	,, ----------,,	150	768	2.85g.	26-25 mm.
005	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	151	768	2.48g.	24-24.5 mm.
006	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	153	770	2.91g.	25.5-25 mm.
007	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	155	772	2.87g.	25-24 mm.
008	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	157	774	2.89g.	25-24 mm.
009	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.90g.	26-25.5 mm.
010	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.88g.	25.5mm.
011	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.86g.	25-24 mm.
012	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.70g.	25-24 mm.
013	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.79g.	26-24.5 mm.
014	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.90g.	26.5-25.5 mm.
015	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	158	775	2.95g.	23 mm.
016	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	, ----------,,	159	776	2.87g.	28.5-27
017	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	159	776-77	2.31g.	26-24.5 mm.
018	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	159	776-77	2.92g.	27-26 mm.
019	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.9g.	26-25mm.
020	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	159	776-77	2.66g.	24-23 mm.
021	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.75g.	25.5-25 mm.
022	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.92g.	27 mm.

Table № 2

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
023	al-Mahdī.	Madinat al-Salam	,, ----------,,	162	779	2.88g.	24 mm.
024	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.92g.	24-23 mm.
025	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.92g.	23mm.
026	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.94g.	23.5-25mm.
027	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	782	2.92g.	27-26 mm.
028	Harun al-Rashid	Madinat al-Salam	Dirhem	170	786-87	248g.	25.5-25 mm.
029	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	180	796	2.55g.	26.5-25 mm.
030	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	180	796	2.86g.	24.5-24 mm.
031	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	180	796	2.92g.	25.5-24 mm.
032	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	281g.	26-25 mm.
033	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	2.94g.	24 mm.
034	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	278g.	26.5-26 mm.
035	ʻAbdallāh al-Mansur	Al-Mohammadīya	,, ----------,,	151	768	2.84g.	26mm.
036	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	155	772	2.83g.	26mm.
037	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	155	772	2.60g.	26.5-25mm.
038	Mūsa al-hadī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	170	786-87	2.94g.	25-24mm.
039	Harun al-Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	170	786-87	2.94g.	25-24mm.
040	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	173	782	2.78g.	25-24.5mm.
041	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	79-192	3.11g.	25mm.
042	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	79-192	2.91g.	25mm.
043	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	176	792-93	2.79g.	24.5-24mm.
044	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	176	792-93	3.05g.	25-24mm.

ISSN 2960-9704

Table № 3

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
045	Harun al- Rashid	Al-Mohammadīya	Dirhem	178	794-95	2.49g.	27.5-27mm.
046	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	2.92g.	26-24mm.
047	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	183	799	2.88g.	27-26mm.
048	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	185	801	2.89g.	25mm.
049	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	186	802	2.72g.	26-25mm.
050	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	186	802	2.78g.	26-24mm.
051	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	187	803	3.09g.	24.5-23.5
052	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	189	805	2.78g.	26-24mm.
053	**‘Abdallāh** al- Mansur	Al – ´Abbāsīyat.	,, ----------,,	157	774	2.58g.	25-24mm.
054	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	161	778	2.44g.	26mm.
055	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.79g.	26mm.
056	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.77g.	27-25mm.
057	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	164	781	2.85g.	25mm.
058	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	165	782	2.73g.	25mm.
059	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.81g.	26.5-25mm.
060	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.54g.	25mm.
061	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.71g.	24.5mm.
062	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.67g.	25.5-24.5mm.
063	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	783	2.73g.	25.5mm.
064	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783-84	2.88g.	25.5-25mm.
065	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	171	787	2.73g.	25mm.
066	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	171	787	2.2.51g.	26-24.5mm.

Table № 4

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
067	Harun al- Rashid	Al – ´Abbāsīyat.	Dirhem	171	787	2.49g.	25-24mm.
068	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	176	792	2.88g.	22mm.
069	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	184	800	2.11g.	25.5-24.5mm.
070	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	??6	???	2.66g.	26-24.5mm.
071	Muhammad al-Mahdī	Medīnat Jayy	,, ----------,,	161	778	2.73g.	25.5mm.
072	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.73g.	28.5mm.
073	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.59g.	27mm.
074	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	Dirhem	162	779	2.90g.	27-26mm.
075	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.88g.	28-26.5mm.
076	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.87g.	26-25mm.
077	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.82g.	27.5-27mm.
078	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.77g.	26-24mm.
079	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.96g.	27-25mm.
080	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	162	779	2.79g.	27.5-27mm.
081	‘Abdallāh al- Mansur	Arminia	,, ----------,,	145	762	2.94g.	26mm.
082	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	171	787	2.94g.	27-25mm.
083	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	181	797	2.66g.	25-24mm.
084	‘Abdallāh al- Mansur	Al – Basra.	,, ----------,,	141	758	2.88g.	27-26mm.
085	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	143	760	2.88g.	26mm
086	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	146	763	2.85g.	27.5mm.
087	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783	2.63g.	24.5mm.
088	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	174	790-91	2.72g.	24mm.

ISSN 2960-9704

Table № 5

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
89	‘Abdallāh al- Mansur	Al-Andalus	Dirhem	155	772	2.72g.	29.5mm.
90	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	166	782-82	2.71g.	26.5mm.
91	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	168	784-85	2.69g.	31-30mm.
92	‘Abdallāh al- Mansur	Al - Bārda	,, ----------,,	153	770	2.50g.	26-25.5mm.
93	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	153	770	2.43g.	26-25.5mm.
94	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	161	761	2.52g.	26.5-24mm.
95	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783-84	2.45g.	29mm.
96	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	791	2.51g.	25.5mm.
97	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------v-,,	175	791	2.34g.	27-25mm.
98	Harun al- Rashid	Rabāṭ	,, ----------,,	173	789	2.55g.	28mm.
99	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	175	791-92	2.66g.	25mm.
100	‘Abdallāh al- Mansur	Balkh	,, ----------,,	152	769	2.56g	24.8-24mm.
101	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	157	783	2.92	24.5-24mm.
102	Muhammad al-Mahdī	Arrān	,, ----------,,	159	776	2.89g.	25-23.5mm.
103	Mūsa al-hadī	Al-Hārūnīa	,, ----------,,	170	786	2.89g.	25mm.
104	,, ---------- ,,	Ma’dan Bajunays	,, ----------,,	191	807	2.85g.	25-24mm.
105	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	191	807	2.93g.	24.8-24mm.
106	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	191	807	2.81g.	25-24.5mm.
107	Muhammad al-Mahdī	Ifriqiya	,, ----------,,	161	778	2.29g.	24.5mm.
108	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	177	793-94	2.64g.	26-25mm.
109	Muhammad al-Mahdī	al-Yamāmah	,, ----------,,	168	784	2.80g.	24mm.
110	‘Abdallah al- Manṣūr	Is not readable	,, ----------,,	156	773	2.45g.	22.5-22mm.

Table № 6

№	Caliph	Mint	Nominal	Date A.H.	Date A.D.	Winght	Size
111	Muhammad al-Mahdī	,, ---------- ,,	,, ----------,,	160	777	2.02g.	20mm.
112	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.80g.	26-25.5mm.
113	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.73g.	25.5-24mm.
114	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	163	780	2.63g.	24mm
115	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	167	783	2.89g.	24mm
116	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	16(7?)	78(?)	2.67g.	24-21mm.
117	Harun al- Rashid	,, ---------- ,,	,, ----------,,	173	780	2.64g.	24mm.
118	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	174	790	2.52g.	25-24.5mm.
119	,, ---------- ,,	,, ---------- ,,	,, ----------,,	177	793	2.72g.	25-24.5mm.
120	al-Hajjaj	Bishapur	Drachm			3.86g.	34-32mm.
121	Umar b. Al - Ala	Tabaristan	Hemidrach-ma			1.72g	23mm
122	Umar b. Al - Ala	Tabaristan	Hemidrach-ma			1.92g	25-24mm
123	Khosrow I	Sistan	Drachm			3.26g	29-28mm
124	Khosrow II	Esfahān	Drachm			4.11g	32-31.5mm
125	Khosrow II	Esfahān	Drachm			3.37g	31mm
126	Khosrow II	Ctesiphon	Drachm			2.38g	26-27mm
127	Khosrow II	Gundy Shapur	Drachm			2.66g	28.5-27mm
128	Khosrow II	Merv	Drachm			2.96g	27-26.5mm

ISSN 2960-9704

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute of Archaeology of the European University

REVIEW

ON GURAM KIPIANI'S ARTICLE "EPISODES FROM THE LIFE OF PHARNAVAZ" (SCIENTIFIC-RESEARCH JOURNAL "ARCHAEOLOGY", N4, 2021:27–32)

Temur Bibiluri,

Archaeologist; Chief Curator of Museum Collections at the Apolon Kutateladze Tbilisi State Academy of Arts

Guram Kipiani's study addresses a highly interesting issue, one toward which the interest of researchers across various branches of Kartvelological scholarship has never waned.

In this concise study, which raises a number of noteworthy points, errors of various kinds have been made.

Briefly, on each of them:

1. "Leonti Mroveli: "And after him Pharnavaz reigned. He erected a great idol upon the promontory, and gave it the name Armazi, and built a rampart with water on its side, and it is called Armazi" [Kipiani G. 2021:28]. End of quotation.

The cited testimony is preserved not in the work of Leonti Mroveli, but in the "Conversion of Kartli" (Moktsevai Kartlisai), included in the "Shatberdi Codex" [see Sh.K. 1979:320].

2. Pharnavaz's Dream.

a. On dreams in general.

"…his (Pharnavaz's – T.B.) dream is to some extent an echo of the Old Testament. There, after all, the patriarchs constantly see dreams" [Kipiani G. 2021:28]; "unlike the New Testament, where almost no one sees a dream except for a single exception – "Joseph's dream" – in Matthew (1:19–20)" [ibid., n. 4]. End of quotation.

Note – In the New Testament, dreams are seen by:

a. Joseph, apart from the one already mentioned, sees two further dreams: 1. "And when they had departed, behold, an angel of the Lord appeared to Joseph in a dream, saying: Arise, take the young child and his mother, and flee into Egypt…" [Matthew 2:13]; 2. "And when he heard that Archelaus reigned in Judea in the room of his father Herod, he was afraid to go there, but being warned of God in a dream, he departed into the region of Galilee" [Matthew 2:22].

b. The Magus as well: "And being warned in a dream that they should not return to Herod, they departed into their own country another way" [Matthew 2:12].
c. Pilate's wife: "Have thou nothing to do with that just man, for I have suffered many things this day in a dream because of him" (Matthew 27:19).
d. The Apostle Paul: "And a vision appeared to Paul in the night: There stood a man of Macedonia, and prayed him, saying: Come over into Macedonia, and help us" (Acts 16:9).

The Savior likewise mentions dreams: "…your daughters and your young men shall see visions, and your old men shall dream dreams" (emphasis mine – T.B.) [Acts of the Apostles, ch. 2:17].

Not from the New Testament, but from our own reality, we should also recall the dream of Saint Nino, Equal to the Apostles [Shatberdi Codex. 1979:333].

b. Pharnavaz's dream.

On Pharnavaz's dream itself, Prof. Zurab Kiknadze has offered a splendid scholarly essay, and I can add nothing of comparable weight to it [Kiknadze Z. 2016:11-30].

In confirmation, I cite one extended passage from this study:

"'Kingship' is the central mythologeme of Pharnavaz's dream. This word is placed at the very center of the square in the scheme, at the intersection of all the mythologemes/symbols operating within it. Pharnavaz's dream is, after all, the myth of his master's accession to kingship. Pharnavaz, both mythologically and historically (he was not a king's son), is the first king. He is the one who first creates the country of Georgia in the form in which it exists in historical reality, even at the time of its being set down in writing. Pharnavaz is the demiurge of Georgia: everything that we confirm in the historical period was created by him. This includes: the deliverance of the country from the usurper, the acquisition of the royal crown, the division of the country, the establishment of a common cult, the creation of literacy, and the establishment and extension of the hegemony of the Georgian language across the whole scale of the country. The well-known text attributed to Leonti Mroveli, entitled "The Life of Pharnavaz," constitutes a compositionally unified, single, complete work with its own beginning and end. Its beginning is: "At that time there was a youth in the city of Mtskheta, whose name was Pharnavaz," and its end: "And Pharnavaz died, and was buried before the idol of Armazi." Between these two boundaries of the life is situated a thoroughly realistic-historical narrative – the account of Pharnavaz's victory over the usurper Azon (var. Azo), the building of a unified country, its organization, and the cultural and state-building labors of the first king of the Kartvelians. Embedded within this text is one further, likewise complete, passage with its own beginning and end, which, as a self-sufficient text, may become the subject of its own separate analysis. This plot has the peculiarity that its story is related twice – once in a dream (that is, in symbolic form), and a second time, in reality". [Kiknadze Z. 2016:12]

3. On the Cave.

"And at the foot of that cliff there was a cave, whose door had been built up of stone long ago, and through age had begun to fall into ruin, being built as it was. Then a fierce rain poured down. And Pharnavaz took up an axe (chuglugi) and broke open the door of that cave…" [Leonti Mroveli. 1955].

In Mr. Guram Kipiani's view, the cave that Pharnavaz used as shelter from the rain is "artificial," and as his argument he cites the term "built" [p. 28].

The first part of this claim is not in dispute. In the Georgian language, the term qvabi (cave/vault) does indeed denote something man-made: "a cliff hewn out", "a cliff cut out", and so on [Orbeliani S.S. 1993:284].

As for the argument the author cites: in this particular instance the term "built" does not refer to the cave-vault as a whole, but to its entrance, which "had been built up of stone long ago, and through age had begun to fall into ruin, being built as it was…"; and the walling-up, the building-in, of an entrance is possible both for a man-made cave-vault and for a natural cavern. Accordingly, the fact the author cites cannot serve as an entirely apt piece of evidence.

ISSN 2960-9704

Mr. Guram Kipiani writes that the cave-vault is "permanently" sealed by a portcullis (a vertical slab set vertically into specially created sockets for sealing rock-cut tombs) – "it had been erected of stone long ago", because it had cracked with age. Pharnavaz, having come in the morning wet from the rain, broke it open with a chuglugi" [Kipiani G. 2021:29; style preserved – T.B.]. End of quotation.

The author of the historical chronicle states clearly that the entrance "had been built up of stone long ago, and through age had begun to fall into ruin, being built as it was…" (emphasis mine – T.B.).

In the case of a single slab set vertically, it seems unlikely that the chronicler would have written "…built"; moreover, what kind of soft stone slab would have been set in place such that it came to the point of crumbling from age? Even sandstone slabs withstand centuries almost without change.

Let us follow the author's reasoning: "I think that in the narrative of "The Life of Pharnavaz" we may also envisage the layout of this cave (?! – T.B.): he (Pharnavaz) first 'dried himself from the rain' and then went further into the depth, and there "saw within an unfathomable treasure" – this is the generally widespread form of a rock-cut tomb's layout, a "vestibule" and a chamber, that is, the permanent dwelling of the dead (see examples, Table I). I believe that the cited text also provides a definition of the treasure".

The actual situation is entirely different: "…and Pharnavaz took up a chuglugi and broke open the door of that cave, so that he might dry himself within from the rain, and he entered the cave and saw within an unfathomable treasure, gold and silver, and unfathomable [quantities of] utensils of gold and silver" (emphasis mine – T.B.).

In the cited passage it is stated clearly that Pharnavaz broke down the door with the chuglugi in order to shelter in the cave from the sudden, fierce rain that had come upon him ("…then a fierce rain poured down…").

For the sake of greater persuasiveness, let us clarify the key expressions used in the passage.

– "ratamtsa" = "so that," "in order that" [Abuladze I. 1973:345];

– "mun shigha" = "inside";

– "daimshrala tsvimisa misgan" = to shelter oneself from the rain, to take refuge from it;

– "da shevida qvabsa mas" = "and he entered the cave".

Now let us see what we get by putting them together: Pharnavaz, with the chuglugi, broke down the built-up door of the cave, already beginning to fall into ruin from age ("through age it had begun to fall into ruin, being built as it was"), in order to enter the cave to shelter himself from the sudden, fierce rain.

There is no indication whatsoever in the text of a vestibule-dromos in which he first "dried himself" before subsequently entering the cave-vault. After breaking down the entrance, he finds himself directly inside the cave – "he broke open the door of that cave… and entered the cave…".

For comparison, I cite the same passage from the Armenian translation of "Kartlis Tskhovreba" [The Georgian Chronicles]:

"On that same day he went out alone to hunt. He saw a wild animal (deer) in the ravines around Tbilisi. He shot an arrow at it, the animal fell into a cleft in the cliff, and he followed it. The sun set and he remained there through the night. Rain mixed with snow came on, and Pharnavaz sought shelter. And there he saw an entrance that had long ago been closed up with stones (and not a slab – T.B.), which had fallen into ruin. He opened it and saw a broad cave (ndardzak) full of a treasure of gold and silver. He rejoiced and remembered the dream (emphasis mine – T.B.). He went and called his mother and his two sisters. They dug out the treasure over fifteen nights and kept it hidden in various secret (remote) places" [Abuladze I. 1953:29–30].

Here it is stated even more clearly – "…full of a treasure of gold and silver…", "…they dug out the treasure".

4. Similar Themes.

The dream of Pharnavaz, the hunt, the discovery of the treasure, and the subsequent events do not stand in isolation. Parallels to the theme under discussion may be found across different ethno-cultures, separated in time and space. As an example, let us recall a story from a region geographically close to us: namely, the

theme of Babik of Syunik, to which not a few studies have been devoted, including in our own scholarship [see Aleksidze Z. 1984:1952; idem. 2010:282, 283; Kiknadze Z. 2015:31, 32].

Here I cite Mr. Zurab Kiknadze's translation of the text of the legend:

"...In the first year of his reign, Babik, having gone out to hunt, was surveying a deserted region. In the course of this survey he reached Shalat and climbed a hillock. Suddenly a deer leapt out from somewhere and ran straight toward the hillock, beneath which there was a church. Babik pursued the deer, but it vanished on the hillock. When Babik climbed the hillock, his horse's hooves suddenly sank into the ground. Fear seized Babik; he dismounted and, with difficulty, dragged the horse out of the pit. Then he began to dig and clear away the earth, and beneath the hillock he discovered a magnificent church, full of a divine treasure that gave off a fragrance all around" [Kalankatuatsi M. 1984:67; Kiknadze Z. 2015:31, 32].

It was precisely this treasure that Prince Babik used to restore his devastated, depopulated country.

Zurab Kiknadze and Zaza Aleksidze have documented several further examples connected with treasure in the studies mentioned. I will not dwell on them further here.

5. On the Uplistsikhe-type rock-cut monuments.

"Here I should also note that the sockets for inserting portcullises are quite clearly discernible on Georgia's rock-cut monuments – at Uplistsikhe, in rock-cut tombs, and at Vardzia as well (whose earliest function I consider to have been as a complex of rock-cut tombs – the "Uplistsikhe of Odzrkhe'" [Kipiani G. 2021:29] (emphasis mine – T.B.). End of quotation.

Note: the view of Vardzia as a resting place for the rulers of Odzrkhe is a fairly old idea of Mr. G. Kipiani's, dating back some twenty years. At the time, during oral polemics held several times at the Mtskheta Institute of Archaeology, I said more than once, and will now repeat: this thesis is devoid of any argumentation whatsoever.

I will attempt to substantiate this statement.

a. In the time of Pharnavaz, Vardzia and its environs belonged to the eristavate [duchy] whose center was Tsunda, "...one of the points among the ancient towns of the upper course of the Mtkvari (Kura)" [Chilashvili L. 1968:23].

According to "Kartlis Tskhovreba," Tsunda and Odzrkhe are in every respect equivalent towns; both towns were founded at one and the same time by the sons of Mtskhetos, Odzrkhos and Javakhos:

"And among the sons of Mtskhetos appeared three renowned heroes, whose names are these: the first, Uplos; the second, Odzrkhos; and the third, Javakhos. He divided among them the land and all their kindred. To Odzrkhos he gave the rocky land from Tasiskari to the sea of Speri. This Odzrkhos built two fortress-towns: Odzrkhe and Tukharisi. And to Javakhos he gave [the land] from Panavri to the source of the Mtkvari. And this Javakhos built two fortress-towns: Tsunda and the town of Artani, which was then called the Town of the Kajis, but is now called Khuri" [Mroveli Leonti. 1955:10, 11].

b. The distance between the town of Tsunda and the rock massif in which the Vardzia complex was later hewn out is, in a straight line, no more than 5.0 km; by the road running along the Mtkvari valley, just under 7.0 km.

Between Odzrkhe and Vardzia, the distance in a straight line is more than 50.0 km; by road, up to 80.0 km (see any map).

Thus, if this section of the rocky massif of Mount Erusheti was indeed intended for burials in the epoch of Pharnavaz (or earlier), then we ought to assume not the resting places of the people of Odzrkhe, but those of the notable people of Tsunda.

6. On the Treasure.

a. The composition of the treasure.

Pharnavaz "entered the cave. And he saw within an unfathomable treasure, gold and silver, and unfathom-

able [quantities of] utensils of gold and silver".

The author of the article under review writes: "I believe that the cited text also provides a definition of the treasure. The first is valuables in general – 'an unfathomable treasure of gold and silver' – and besides this, something else as well: 'utensils of gold and silver,' likewise 'unfathomable'" [Kipiani G. 2021:29]. End of quotation.

The glossary appended to "Kartlis Tskhovreba" provides a definition of samsakhurebeli: "samsakhurebelni, samsakhurebeli ("vessel/utensil", «utvar»)... great treasuries and utensils of the royal tables..." (emphasis mine – T.B.).

Mr. Guram Kipiani is not satisfied with this given definition and offers his own version: "...here I will allow myself to see something else in "sasamsakhuro" besides mere vessels. The objects serve in the tomb, and thus they represent "royal" insignia. The "sasamsakhuro" functions within the eternal "dwelling"..." [Kipiani G. 2021:29]. End of quotation.

Now let us look at the actual picture.

The "Explanatory Dictionary of the Georgian Language": "samsakhurebel-i (samsakhurebl-isa), archaic. 1. That which serves someone, intended for service; samsakhurebeli vessel, archaic: a table vessel. 2. archaic: a place of prayer" [Chubinashvili D. 1984:726].

The "Dictionary of the Old Georgian Language", basing itself on relevant examples, informs us that "samsakhurebel-i – "serving" – something to be used" [Abuladze I. 1973:365].

The term "samsakhurebeli" = "vessel", and that this is so, besides the dictionaries, we have not a few examples in Georgian sources.

After the joint Mongol-Georgian army's taking of Baghdad, "...the Tatars and Georgians were filled with gold, silver, gems, pearls, precious sashes and garments, and utensils of gold and silver, of which no one would take up anything except gold and silver... and thus the troops were filled, so that saddles, saddlebags, and every ordinary utensil were stuffed with gems, pearls, and red gold..." [Zhamtaaghmtsereli. 1959:233].

Note how the chronicler groups the plunder: in one group he combines "gold, silver, gems, pearls, precious sashes and garments"; in the other, gold and silver table vessels; and to carry off this entire booty they used every kind of means of transport, including every ordinary, common (unremarkable) vessel (samsakhurebeli) as well, which they filled with valuables.

"...the patriarchal crown donated by Levan Dadiani, and the omophorion adorned with large pearls, and other icons, and crosses, and the utensils of the Catholic [mother] church of Mtskheta..." [Batonishvili V. 1973:518, 23].

Here too a precise distinction is made: the principal part – the crown, the omophorion, various icons, crosses, that is, the insignia and cult objects – is set apart from the church's samsakhurebelni, that is, from the church's [ordinary] vessels.

b. On treasures in general.

In the history of Georgia (and not only Georgia), the concealment by rulers of treasure of special significance in times of misfortune was not at all a rare occurrence.

Here is one example from our past.

"...And Stepanoz had two sons, Archil and Mihr. And he divided all the property of his kingdom, the treasury of gold and silver and precious gems: and half he took away to the land of Egrisi, and took with him his elder son Mihr; and the other half of his goods he gave to Archil, his younger son. And Archil buried the greater treasury in the ravine of Kakheti; and the utensils of gold and silver [he buried] in the ravine of Ujarma, and the treasuries of Kartli and Javakheti he placed on a hill, which the same Herakle [Heraclius] had designated as a hiding place for those treasures which could not be carried away. The name of that hill is Tontio, which, translated, means 'Mountain of Gold.' And he set a talisman upon it, so that no one might be able to bring it out. And the

treasuries of all the churches of Kartli he buried in the shadow of the great [Cathedral of] Sioni at Mtskheta…" (emphasis mine – T.B.) [Leonti Mroveli. 1955:232, 233].

The transport of a treasure of such a magnitude would indeed have required pack-animals, containers, and a certain amount of time.

And one more thing. In the cited passage, a clear distinction is drawn between the principal part of the treasure (…the greater treasury) and the comparatively less significant, everyday-use part (the samsakhurebelni, that is, the vessels of gold and silver).

Under "samsakhurebelni" are grouped kitchen, table, and wine (samtsdeoni) vessels, as well as drinking-cups (sasmurni).

7. On tombs. In the folklore of no ethno-culture does there exist an example of the creation of a kingdom, or of anything else of significance, by means of grave goods.

8. In place of a conclusion.

It appears that the author of the article under review needed all of this reasoning in order to substantiate the claim that Pharnavaz's shelter from the rain was not simply a cave, but a tomb cut into the rock, and that the valuables discovered there were not a treasure, but grave goods [pp. 28–30].

If we accept this assumption, it follows that:

a. Pharnavaz discovered the richest tomb in the history of humankind ("…and he saw within an unfathomable treasure, gold and silver, and unfathomable utensils of gold and silver"); with grave goods so numerous that carrying out the discovered items required numerous pack-animals and five nights; and so valuable that through it Pharnavaz was able to create a new state…
b. The creator of the Georgian state and glorious founder of the Pharnavazid dynasty turns out to have been a common tomb-robber; he committed an act that was, in every era and every culture, considered among the gravest and most contemptible.

Involved in this thoroughly base act was not only the future king, but his entire family – his mother and two sisters; his father was fortunate – at the time of this thoroughly improper act committed by members of his family, he had already long been dead ("…Pharnavaz's father had been killed by Alexander…").

World folklore has preserved not a few legends and tales about a discovered treasure and its use for various, as a rule good, purposes; but not a single one about a benefit obtained through the robbery of a tomb.

For precisely this reason, following in the footsteps of researchers who have worked on this question at various times, I must affirm that the reality was different: Pharnavaz found a treasury hidden away by his ancestors; and moreover, he found it not by chance, but thanks to a certain divine sign, a dream. Let us recall once more: "…then Pharnavaz marveled and was filled with joy. And he remembered that dream" [Aleksidze Z. 1984:1952; idem. 2010:282, 283; Kiknadze Z. 2015:14–17].

BIBLIOGRAPHY:

1. Abuladze I. Dictionary of the Old Georgian Language. "Metsniereba", Tbilisi 1973. (Geo.)
2. Aleksidze Z. The Life of Pharnavaz. Christian Caucasus, 1. Tbilisi 2010. (Geo.)
3. Batonishvili Vakhushti. Description of the Kingdom of Georgia. Kartlis Tskhovreba, IV. Text established from all principal manuscripts by S. kaukhchishvili. "Sabchota Sakartvelo", Tbilisi 1973. (Geo.)
4. Chilashvili L. Towns in Feudal Georgia, vol. 1. "Metsniereba", Tbilisi 1968. (Geo.)

ISSN 2960-9704

5. Chubinashvili D. Georgian-Russian Dictionary. “Sabchota Sakartvelo”, Tbilisi 1984. (Geo.)
6. Explanatory Dictionary of the Georgian Language, vol. VI. General editorship of Prof. Arnold Chikobava. Academy of Sciences of the Georgian SSR, Tbilisi 1960. (Geo.)
7. Kiknadze Z. Georgian Mythology, 2. Pharnavaz’s Dream. Ilia State University Press, Tbilisi 2016. (Geo.)
8. Mroveli Leonti. The Life of the Kings of Kartli and of the First Fathers and Kindred. Kartlis Tskhovreba, I. Text established from all principal manuscripts by S. Kaukhchishvili. “Sakhelgami”, Tbilisi 1955. (Geo.)
9. Orbeliani Sulkhan-Saba. Georgian Dictionary, II. “Merani”, Tbilisi 1993. (Geo.)
10. The Old Armenian Translation of Kartlis Tskhovreba. Georgian text and Old Armenian translation published by Ilia Abuladze. TSU, Tbilisi 1953. (Geo.)
11. The Two Latest Redactions of the Georgian Four Gospels. Text edited, with a study, by Ivane Imnaishvili. Tbilisi University Press, Tbilisi 1979. (Geo.)
12. Zhamtaaghmtsereli [The Chronicler]. Kartlis Tskhovreba II. Text established from all principal manuscripts by S. Kaukhchishvili. “Sakhelgami”, Tbilisi 1959. (Geo.)
13. Kalankatuatsi M. History of the Country of Aluank. Yerevan 1984. (Rus.)

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

«ЭПИЗОДЫ ИЗ ЖИЗНИ ПАРНАВАЗА» ГУРАМА КИПИАНИ (НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ЖУРНАЛ «АРХЕОЛОГИЯ», №4. 2021:СТР. 27-32)

РЕЦЕНЗИЯ

Темур Бибилури,

Археолог; Главный хранитель музейных коллекций Тбилисской государственной академии искусств им. Аполлона Кутателадзе

Исследование Гурама Кипиани посвящено очень интересной теме, которая до сих пор вызывает повышенный интерес учёных-картвелологов.

В этом небольшом исследовании, в котором поднимается ряд заслуживающих внимания вопросов, допущены разного рода ошибки. Кратко о каждой из них:

1. «Леонти Мровели: «Парнаваз же создал идола и посвятил его своему имени: это Армаз. Парнаваз по-персидски именовался Армазом. Он воздвиг статую Армаза на вершине горы Картли и устроил в его честь большой праздник. С тех пор это место стало называться Армази» [Кипиани Г. 2021:28]. Конец цитаты.

Приведённая выдержка, не из сочинения Леонтия Мровели, а из «Обращения Картли» [Ш.С. 1979:320];

2. Сон Парнаваза.

А. О снах вообще

«...его (Парнаваза – Т.Б.) сон несколько напоминает Ветхий Завет. Там патриархи постоянно видят сны» [Кипиани Г. 2021:28]; «В отличие от Нового Завета, где почти никто не видит снов, за единственным исключением – «сна Иосифа» – у Матфея (1. 19.20)» [там же, Деяния 4]. Конец цитаты.

Примечания – В Новом Завете сны видят:

а. Иосиф, который помимо упомянутого, видит еще два сна: 1. «Когда же они отошли, се, Ангел Господень является Иосифу в видении и говорит: встань, возьми Младенца и Матерь Его и беги в Египет...» [Мф. 2.13]; 2. «Услышав же, что Архелай царствует в Иудее вместо отца своего Ирода, убоялся идти туда; но, получив откровение от Ангела, удалился в страны Галилейские» [Мф. 2:22];

б. Волхвы также видят сны: «И получили откровение не возвращаться к Ироду, а идти иным путём в страну свою» [Мф. 2:12];

в. Жена Пилата. «Не делай ничего сыну твоему и Праведнику Тому, ибо я ныне много пострадал за Него» (Мф. 27:19).

ISSN 2960-9704

г. Апостол Павел. «И явилось Павлу ночью видение: предстал некто Македонянин и просил его, говоря: приди в Македонию и помоги нам» (Деян. 16:9).

д. Спаситель также упоминает о снах: «…дочери ваши и юноши ваши будут видеть видения, и старцы ваши сновидениями вразумляемы будут» (курсив мой – Т.Б.) [Деяния апостолов. Т. 2.17].

е. Не из Нового Завета, но из нашей действительности, нам следует вспомнить сон святой равноапостольной Нино [«Шатбердский Сборник X Века». 1979:333].

Б. О сне Парнаваза

Проф. Зураб Кикнадзе предложил нам замечательное научное эссе о сне Парнаваза, и я не могу привести ничего более весомого [З. Кикнадзе. 2016:11-30].

В качестве доказательства приведу обширную выдержку из этого исследования: «Царствование» – является центральной мифологемой сна Фарнаваза. *Это слово помещено в центр квадрата на схеме, все действующие в нём мифологемы находятся на пересечении символов. Сон Парнаваза – это миф о восшествии на престол его Господина. Парнаваз мифически и исторически (он не был сыном царя) – первый царь. Он первым создаёт страну Сакартвело (Грузию) в том виде, в котором оно существует в историческую реальность, по крайней мере, на момент написания. Парнаваз – демиург Сакартвело: всё, что мы утверждаем в исторические времена, было создано им. Это: освобождение страны от узурпатора, обретение царской короны, административное деление страны, установление общего культа, создание письменности, а также установление и распространение гегемонии картвелского языка по всей стране. Знаменитый текст «Житие Парнаваза», написанный Леонтием Мровели, представляет собой композиционно связное, законченное произведение со своим началом и концом. Начало: «В то время в городе Мцхете жил юноша по имени Парнаваз», а конец: «И умер Парнаваз и был погребён перед идолом Армази». Между этими двумя жизнеописаниями находится вполне реалистически-историческое повествование – история победы Парнаваза над узурпатором Азоном (вар. Азо), о создании единого государства, его устройство, культурных и государственных достижениях первого царя Сакартвело (Грузии). Этот текст включает в себя один, также завершенный раздел с началом и концом, который, как самостоятельный текст, может быть предметом отдельного анализа. Особенность этого рассказа в том, что он передан дважды: один раз во сне (т.е. в символической форме), второй раз – наяву* [Кикнадзе З. 2016:12].

3. О пещере.

«И у подножия скалы была пещера, вход в которой был замурован камнем. И который из за древности обветшал. Затем пролил сильный дождь. Парнаваз палицей пробил вход в пещеру…» [Леонти Мровели.1955].

По мнению г-на Гурама Кипиани, пещера, которую Парнаваз использовал как укрытие от дождя, была «искусственной», т.е., рукотворной. В качестве аргумента он приводит понятие «шенебули» – («построенный») [с. 28].

Первая часть мнения не вызывает споров. В грузинском языке понятие «Кваби», означает именно нечто рукотворное: «гамоквабули – высеченная в скале, высеченная скала [Орбелиани С.С. 1993:284].

Что касается аргумента, приведенного автором. Понятие «построено» в данном конкретном случае относится не к пещере вообще, а к ее входу, который «был выстроен (=сложен) камнем, по причине ветхости он начал рушится…»; замуровать, выстроить вход, возможно как естественной, так и рукотворной пещеры. Таким образом, приведённый автором факт не может служить полностью достоверным доказательством.

Г-н Гурам Кипиани пишет, что пещера «постоянно» закрыта порт-кулисом – опускной решёткой (вертикальной плитой, вставленной вертикально в специально созданные пази для закрытия скальных гробниц) – она была построена из единого камня, «потому что от ветхости она была треснутой». Когда утром Парнаваз, мокрый от дождя, пришёл, он разбил её ломом» [Кипиани Г. 2021:29; Стиль автора сохранён – Т.Б.]. Конец цитаты.

В случае вертикально установленной плиты, маловероятно, чтобы летописец написал «построенный»; кроме того, какая настолько мягкая порода камня была использована, что плита оказалась на грани разрушения от старости. Даже плиты из песчаника выдерживают века почти без изменений.

Проследим за суждением автора статьи: «Мне кажется, что в повествовании «Жизнь Парнаваза» можно представить и планировку этой пещеры (?! – Т.Б.): ведь он (Парнаваз) сначала «высушил себя после дождя», а затем вошел вглубь и там «увидел несметные сокровища …», это распространенный вид планировки скального захоронения – «преддверие» и камера, то есть вечное жилище усопших (см. примеры на табл. I). Думаю, что в цитированном тексте дано и дефиниция сокровища.

В действительности всё обстояло совершенно иначе: «... и Парнаваз палицей взломал вход той пещеры, чтобы укрыться от дождя, и вошёл в ту пещеру и увидел несметные сокровища..., золото и серебро и утварь золотую и серебряную несметную» (подчёркнуто мной – Т.Б.).

В приведенной выдержке ясно сказано, что Парнаваз палицей пробил вход, вошёл в пещеру, чтобы укрыться от внезапно начавшегося сильного дождя («тогда хлынул сильный дождь..»).

Для большей убедительности разъясним ключевые выражения, использованные в выдержке.

– «**რათამცა**»(«ратамца») = чтобы, для того чтобы [И. Абуладзе. 1973:345];

– «**მუნ შიგა**» («мун шига») = там внутри;

– «**დაიმშრალა წჳმისა მისგან**» (даимшрала цвимиса мисган = укрыться от дождя, избежать дождя;

– «**და შევიდა ქუაბსა მას**» – вошел в пещеру.

Теперь посмотрим, что мы получили при их соединении: Парнаваз палицей пробил заложенную и начавшую разрушаться от ветхости («от ветхости начало рушится построенное») вход в пещеру, чтобы укрыться от внезапно начавшегося сильного дождя.

«Никакого упоминания в тексте о преддверии-дромосе и о «вытирании головы», а затем о входе в склеп. После разрушения входа он попадает прямо в пещеру – «проломил дверь склепа его... и вошел в пещеру тот...»

Для сравнения привожу тот же отрывок из армянского перевода «Жизни Картли»: «В тот же день вышел один на охоту. Увидел одного зверя (ере) в ущельях Тбилиси. Выстрелил в него стрелой, зверь упал в расщелину скалы, и он последовал за ним. Солнце село, и он остался там на ночь. Пришла снежная дождливая погода, и Парнаваз искал укрытие. И увидел там, заложенный с древних времен камнями (а не ветками – прим. Т.Б.) один вход, который был разрушен. Открыл и увидел одну широкую пещеру (ндадза́к), полную золота и серебра. Обрадовался и вспомнил сон (подчеркнуто мной – прим. Т.Б.). Пошел и позвал свою мать и двух сестер. Они выкопали сокровище за пятнадцать ночей и хранили его под рукой в разных укромных (далеких) местах» [Абуладзе И. 1953:29-30].

В данном случае сказано еще более ясно: «...полную золота и серебра...», «...они выкопали сокровище...».

4. Схожие темы.

Сон Парнаваза, охота, обнаружение сокровища и последующие события не стоят особняком. Рассматриваемая тема имеет параллели в различных этнокультурах, отличающихся по времени и пространству. В качестве примера вспомним историю из географически близкого нам региона; а именно, тему Бабика Сюни, которому посвящено немало работ, в том числе и у нас [см. Алексидзе З. 1984:1952; он же. 2010:282,283; Кикнаде З. 2015:31,32].

В первый год своего царствования, выдя на охоту, Бабик осматривал пустынную местность. Во время этого осмотра он достиг Шалата и поднялся на один холм. Вдруг откуда-то выскочил олень и побежал прямо к холму, под которым была церковь. Бабик погнался за оленем, но тот исчез на холме. Когда Бабик поднялся на холм, внезапно копыта его лошади погрузились в землю. Страх охватил Бабика, он слез и с трудом вытащил лошадь из трясины. Затем он начал копать землю и отбрасывать ее, а под холмом была обнаружена величественная церковь, она была полна божественных сокровищ, источавших вокруг

благоухание [Каланкатуаци М., 1984:64. Кикнадзе З. 2015:31,32]. Именно эти сокровища использовал князь Бабик для возрождения опустошенной и обезлюдевшей земли.

Зураб Кикнадзе и Заза Алексидзе приводят еще несколько примеров, связанных с сокровищами, в упомянутых источниках. Я не буду на них здесь останавливаться.

5. Об Уплисцихе.

«Следует отметить, что гнезда для установки порткулисов на скальных памятниках Грузии совершенно отчетливо прослеживаются – в Уплисцихе, в скальных гробницах и в Вардзиа (раннюю функцию которой я считаю комплексом скальных гробниц). Уплисцихе Одзрхэ.

Примечание рецензента: Мнение о том, что Вардзиа является усыпальницей правителей Одзрхэ, является довольно старой идеей господина Г. Кипиани, которой около двадцати лет. В те годы, во время нескольких устных полемик, проходивших в Мцхетском археологическом Институте, я неоднократно говорил и повторю сейчас – данный тезис лишен всякой аргументации.

Я постараюсь обосновать сказанное.

а. Вардзиа и ее окрестности во времена Парнаваза входили в эристатство, центром которого был Цунда, «один из древних городов верховьев Мтквари (=Куры)» [Чилашвили Л. 1968:23].

Согласно «Картлис Цховреба», Цунда и Одзрхэ являются городами, равнозначными во всех отношениях; оба эти города были основаны в одно и то же время сыновьями Мцхетоса, Одзрхосом и Джавахосом: «Среди сыновей Мцхетоса появились три славных героя, имена которых таковы: первый – Уплос, затем Одзрхос, и третий – Джавахос. Он разделил между ними страну и все их потомство. Одрхосу он дал от Ташискари до Сперского моря, скалистую страну. Этот Одзрхос построил два города-крепости: Одзрхе и Тухарис. А Джавахосу он дал от Панаври до верховьев Мтквари (=Куры). И этот Джавахос построил два города-крепости: Цунда и город Артаан, который тогда назывался городом Каджов, а ныне называется Хури(huri)» [Мровели Леонтий. 1955:10,11; его же. 2008:16]

б. Расстояние от города Цунда до скального массива, в котором позднее был высечен комплекс Вардзиа, по прямой линии составляет не более 5,0 км; по дороге, проходящей по ущелью Куры, чуть менее 7,0 километров;

Расстояние между Одзрхе и Вардзиа по прямой линии превышает 50,0 км; по дороге до 80,0 км (см. любую карту);

Таким образом, если этот участок скального массива горы Эрушети предназначался для захоронений в эпоху Фарнаваз (или раньше), то следует подразумевать не одзрхских, а знатных цундских погребения.

6. О сокровищах.

а. Состав сокровища.

Фарнаваз «вошел в ту пещеру. И увидел там несметные сокровища, золото и серебро, и утварь из золота и серебра несметную».

Автор рецензируемой работы пишет: «Думаю, что в цитированном тексте дано и определение сокровища. Во-первых, это вообще драгоценности – «несметные сокровища, золото и серебро», а кроме того, еще кое-что: «утварь из золота и серебра», а также «несметное» [Кипиани Г. 2021:29]. Конец цитаты.

В приложенном к «Картлис Цховреба» словаре дается толкование слова «самсахрубели»: «самсахрубели, самсахрубели («посуда» утварь) большие сокровища и царская утварь для стола...» (выделение мое – Т.Б.).

Гос. Гурама Кипиани не удовлетворяет данное толкование, и он предлагает свою версию: «...Здесь я позволю себе увидеть в «самсахруро» нечто иное, а не только посуду. Предметы служат в гробнице и, следовательно, они представляют собой «царские» инсигнии. «Самсахуро» действует в вечном «жилище»...» [Кипиани Г. 2021:29]. Конец цитаты.

Теперь посмотрим на реальную картину.

«Толковый словарь грузинского языка»: «самсахрубели (самсахрулиса) древн. 1. То, что служит кому-либо, предназначенное для службы; самсахрубели посуда древн. столовая посуда. 2. древн. молельня» [Чубинашвили Д. 1960:726].

«Словарь древнегрузинского языка», основываясь на соответствующих примерах, сообщает, что «самсахурбели – «служебный» – для употребления» [Абуладзе И. 1973:365].

Слово «самсахуребели» означает «посуда». Это подтверждается не только словарями, но и многочисленными примерами из грузинских источников.

После взятия Багдада «...татары и грузины были наполнены золотом, серебром, драгоценными камнями, жемчугом, дорогими монетами и одеждой, а также золотой и серебряной посудой для пользования, которую никто не брал, кроме золотых и серебряных... И так наполнились войска, что седла, попоны и всякая другая обычная посуда были наполнены драгоценными камнями, жемчугом и красным золотом...» [Летописец. 1959:233].

Обратите внимание, как летописец группирует добычу: в одной группе он объединяет «золото, серебро, драгоценные камни, жемчуг, дорогие монеты и одежду»; во второй – золотую и серебряную столовую посуду. Для перевозки всей этой добычи использовались всевозможные средства, включая самую простую, обычную (неприметную) посуду (самсахуребели), которую наполнили драгоценностями.

«...Патриарший венец, пожертвованный Леваном Дадиани, и омофор, украшенный жемчугом, и другие иконы и кресты, и церковная утварь Католической церкви Мцхеты...» [Батонишвили В. 1973:518,23].

И в этом случае дано точное определение: главная часть – венец, омофор, различные иконы, кресты, то есть регалии и культовые предметы, отделены от церковной утвари, то есть церковной посуды.

б. Общие сведения о сокровищах.

В истории Сакартвело (и не только Грузии) нередким явлением было сокрытие правителями особо ценных сокровищ во времена бедствий.

Вот один пример из нашего прошлого. «...У Стефаноса было два сына, Арчил и Михр. И он разделил все свои владения, сокровища из золота и серебра, и драгоценные камни: и половину он увез в страну Эгриси и взял с собой своего старшего сына Михра; а половину своего богатства он отдал Арчилу, своему старшему сыну. А Арчил зарыл главное сокровище в Кахетии; а золотую и серебряную утварь – в Уджарма, а сокровища Картли и Джавахети разместил на горе, который сам же Ираклий определил как тайник для богатств, которые они не смогли унести. Название этой горы — Тонтио, что в переводе означает «гора золота». И оставил там оберег, чтобы никто не смог им завладеть. А все церковные сокровища Картли зарыл под сенью великого Сиона в Мцхете...» (выделение мое – Т.Б.) [Леонти Мровели. 1955:232,233].

Перевозка такого количества сокровищ действительно потребовала бы вьючных животных, утвари и определенного времени.

И еще одно. В процитированном отрывке четко разделены основная часть сокровищ (более ценные) и относительно менее значимые, предназначенные для повседневного использования (служебные, то есть утварь из золота и серебра). К «служебным» относятся кухонная, столовая и винная утварь, а также сосуды для питья.

7. О гробницах. В фольклоре ни одной этнокультуры нет примеров создания царства или чего-то другого значимого, на основе погребального инвентаря.

8. Вместо заключения.

Автору рецензируемой работы, по-видимому, все эти рассуждение потребовались, для обоснования того, что убежище Парнаваза от дождя – это не просто пещера, а гробница, высеченная в скале, а найденные там драгоценности – не сокровище, а погребальный инвентарь [с. 28-30].

ISSN 2960-9704

Если принять это допущение, получается, что:

а. Парнаваз обнаружил самую богатую гробницу в истории человечества («...и увидел там несметные сокровища, золото и серебро, и несметную служебную утварь из золота и серебра»); с таким количеством инвентаря, что для вывоза найденных предметов потребовалось множество вьючных животных и пятнадцать ночей; и настолько ценное, что с его помощью Парнаваз смог создать новое государство... Б. Создатель грузинского государства и славный основатель династии Парнавазианов, оказался банальным грабителем гробниц; он совершил поступок, который во все времена и во всех культурах считался тягчайшим и подлейшим.

б. В этом, совершенно низком поступке, участвовал не только будущий царь, но и вся его семья – мать и две сестры. Отцу повезло: к моменту совершения членами семьи совершенно недостойного поступка, его уже давно не было в живых («...отец Фарнаваза был убит Александром...»).

Мировой фольклор сохранил немало легенд и сказок об обнаруженных сокровищах и их использовании для различных, как правило, добрых дел; но ни одной – о выгоде, полученной от ограбления гробницы.

Именно поэтому, следуя за исследователями, работавшими над этим вопросом в разное время, я должен констатировать, что реальность была иной – Фарнаваз обнаружил сокровища, спрятанные предками; причем обнаружил не случайно, а благодаря некоторому божественному указанию, сну. Вспомним еще раз: «...тогда Фарнаваз удивился и наполнился радостью. И вспомнил он тот сон». [См. Алексидзе З. 1984:1952; он же. 2010:282,283; Кикнадзе З. 2015:14-17].

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Абуладзе И. Словарь древнегрузинского языка. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1973. (Груз.)
2. Алексидзе З. Жизнь Парнаваза. Христианский Кавказ, 1. Тбилиси 2010. (Груз.)
3. Батонишвили Вахушти. Описание царства Грузинского. Картлис Цховреба, IV. Текст, установленный по всем основным рукописям С. Каухчишвили. Изд. «Сабчота Сакартвело», Тбилиси 1973. (Груз.)
4. Две последние редакции Грузинского Евангелия. Текст издал и исследование приложил Иванэ Имнайшвили. Изд. Тбилисского университета, Тбилиси 1979. (Груз.)
5. Древний армянский перевод «Картлис Цховреба». Грузинский текст и древнеармянский перевод издал Илья Абуладзе. Изд. ТГУ, Тбилиси 1953. (Груз.)
6. Жамтаагмцерели. Картлис Цховреба, II. Текст, установленный по всем основным рукописям С. Каухчишвили. Изд. «Сахелгами», Тбилиси 1959. (Груз.)
7. Кикнадзе З. Грузинская мифология, 2. Сон Парнаваза. Издательство Тбилисского государственного университета. Тбилиси 2016. (Груз.)
8. Мровели Леонти. Жизнь царей грузинских и первых отцов и родов. Картлис Цховреба, I. Текст, установленный по всем основным рукописям С. Каухчишвили. Изд. «Сахелгами», Тбилиси. 1955. (Груз.)
9. Орбелиани Сульхан-Саба. Грузинский словарь, II. Изд. «Мерани», Тбилиси 1993. (Груз.)
10. Толковый словарь грузинского языка, т. VI. Под общей редакцией проф. Арнольда Чикобавы. Изд. Академия наук Грузинской ССР. Тбилиси 1960. (Груз.)
11. Чилашвили Л. Города в феодальной Грузии, т. 1. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1968. (Груз.)
12. Каланкатуаци М. История страны алуанк. Ереван 1984.

2022
11 DECEMBER
№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

რეცენზია
გურამ ყიფიანის სტატიაზე ,,ფარნავაზის ცხოვრების ეპიზოდები“ (სამეცნიერო-კვლევითი ჟურნალი ,,არქეოლოგია“, N4, 2021:27-32)

თემურ ბიბილური,

არქეოლოგი, თბილისის აპოლონ ქუთათელაძის სახ. სახელმწიფო სამხატვრო აკადემიის მუზეუმის ფონდების მთავარი მცველი

გურამ ყიფიანის ნაკვლევი ეხება ერთ, მეტად საინტერსო საკითხს, რომლის მიმართ არასოდეს შენელებულა ქართველოლოგიური მეცნიერების სხვადასხვა დარგის მკვლევართა მომეტებული ინტერესი.

ამ, მცირე მოცულობის ნაკვლევში, რომელშიც რამდენიმე საყურადღებო საკითხია წამოჭრილი, დაშვებულია სხვადასხვა ხასიათის შეცდომა.

მოკლედ თითოეული მათგანის შესახებ:

1. „ლეონტი მროველი: „და შემდგომად მისა დადგა ფარნავაზ. ამან აღმართა კერპი დიდი ცხჳრსა ზედა, და დასდვა სახელი მისი არმაზი, და მოქმნა ზღუდე წყლითა კერძო, და ჰქჳან არმაზი“ [ყიფიანი გ. 2021:28]. ციტატის დასასრული.

მოტანილი ცნობა დაცულია არა ლეონტი მროველის ნაშრომში, არამედ „შატბერდის კრებულში“ შესულ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში [იხ. შკ. 1979:320].

2. ფარნავაზის სიზმარი.

ა. ზოგადად სიზმრის შესახებ.

,,...მისი (ფარნავაზის – თ.ბ.) სიზმარი რამდენადმე ძველი აღთქმის გამოძახილია. იქ ხომ მამამთავრები მუდმივად სიზმრებს ხედავენ“ [ყიფიანი გ. 2021:28]; „განსხვავებით ახალი აღთქმისაგან, სადაც სიზმარს თითქმის არავინ ხედავს ერთადერთი გამონაკლისის გარდა – „იოსების სიზმარი“ – მათესთან (1. 19.20)“ [იქვე, სქ. 4]. ციტატის დასასრული.

ISSN 2960-9704

შენიშვნა – ახალ აღთქმაში სიზმარს ხედავენ:

ა. იოსები, ნახსენების გარდა, კიდევ ორ სიზმარს ხედავს: 1. „და ვითარცა განეშორნეს იგინი, აჰა ანგელოზი უფლისაჲ გამოუჩნდა ჩუენებით იოსებს და ჰრქუა: აღდეგ და წარიყვანე ყრმაჲ ეგე და დედაჲ მაგისი და ივლტოდე ეგჳპტედ...“ [მათე. 2.13]; 2. „და ვითარცა ესმა, რამეთუ არქელაოს მეფობს ჰურიასტანს ჰეროდეს წილ, მამისა თჳსისა, შეეშინა მისვლად მუნ, არამედ ბრძანებაჲ მოიღო ჩუენებით ანგელოზისაგან და წარვიდა ქუეყანად გალილეაჲსა“ [მათე. 2.22].

ბ. მოგვებიც: „და მოიღეს ჩვენებით, რაჲთა არა მოაქციონ ჰეროდესა, არამედ სხჳთ გზით წავიდნენ სოფლად თჳსა“ [მათე. 2.12].

გ. პილატეს ცოლი. „არარაჲ ძეს შენი და მართლისა მაგის კაცისაჲ, რამეთუ მრავალი მევნო მე დღეს ჩუენებით მაგისთჳს“ (მათე. 27, 19).

დ. პავლე მოციქული. „და ჩუენებასა ღამისასა ეჩუენა პავლეს: კაცი ვინმე იყო მაკედონელი, დგა და ევედრებოდა მას და ეტყოდა: წიაღ მოგუალე მაკედონიად და შემეწიე ჩუენ“ (საქმე 16, 9).

სიზმარს ახსენებს მაცხოვარიც: „...თქვენი ასულნი და თქვენი ჭაბუკნი ჩვენებას იხილავენ და თქვენს მოხუცებულებს სიზმრები დაესიზმრებათ“ (ხაზი ჩემია – თ.ბ.) [მოციქულთა საქმეები. თ. 2.17].

ახალი აღთქმიდან არა, მაგრამ ჩვენი რეალობიდან უნდა გავიხსენოთ მოციქულთა სწორი ნინოს სიზმარი [შატბერდის კრებული. 1979:333].

ბ. ფარნავაზის სიზმარი.

უშუალოდ ფარნავაზის სიზმრის შესახებ, მშვენიერი სამეცნიერო ესსე შემოგვთავაზა პროფ, ზურაბ კიკნაძემ და ამაზე წონადს ვერაფერს მოგახსენებთ [კიკნაძე ზ. 2016:11-30].

დასტურად მოვიხმობ ერთ ვრცელ ამონარიდს ამ ნაკვლევიდან: *„მეფობა“ ფარნავაზის სიზმრის ცენტრალური მითოლოგემაა. ეს სიტყვა სქემაზე კვადრატის შუაგულშია მოთავსებული, ყველა მასში მოქმედი მითოლოგემა – სიმბოლოს გადაკვეთაზე. ფარნავაზის სიზმარი ხომ მისი პატრონის გამეფების მითოსია. ფარნავაზი მითოსურად, და ისტორიულადაც (ის არ იყო მეფის შვილი), პირველი მეფეა. ის პირველად ქმნის საქართველოს ქვეყანას იმ სახით, რა სახითაც ის ისტორიულ სინამდვილეში, თუნდაც, მისი ჩაწერის ხანაში არსებობს. ფარნავაზი საქართველოს დემიურგია: ყველაფერი, რასაც ჩვენ ვადასტურებთ ისტორიულ ხანაში, მისი შექმნილია. ეს არის: ქვეყნის გამოხსნა უზურპატორისგან, სამეფო გვირგვინის მოპოვება, ქვეყნის დანაწილება, საერთო კულტის დაწესება, მწიგნობრობის შექმნა და ქართული ენის ჰეგემონიის დამყარება და განვრცობა მთელი ქვეყნის მასშტაბით. ცნობილი ტექსტი, ლეონტი მროველის ავტორობით, რომელსაც სათაურად უზის „ცხოვრება ფარნავაზისი“ წარმოადგენს კომპოზიციურად შეკრულ, ერთ მთლიან ნაწარმოებს თავისი დასაწყისითა და დასასრულით. დასაწყისია: „მას ჟამსა იყო ჭაბუკი ერთი მცხეთას ქალაქსა შინა, რომელსა ერქუა სახელი ფარნავაზ“, ხოლო დასასრული –„და მოკუდა ფარნავაზ და დაფლეს წინაშე არმაზისა კერპისა“. ამ ორ ცხოვრებისეულ სამანს შორის მოქცეულია სავსებით რეალისტურ-ისტორიული თხრობა – ამბავი ფარნავაზის გამარჯვებისა უზურპატორ აზონზე (ვარ. აზოზე), ერთიანი ქვეყნის აშენებისა, მისი ორგანიზაციისა, ქართველთა პირველი მეფის კულტურულ-სახელმწიფოებრივი ღვაწლისა. ამ ტექსტში ჩართულია ერთი, ასევე დასრულებული მონაკვეთი თავისი დასაწყისითა და დაბოლოებით, რომელიც, როგორც თვითკმარი ტექსტი, შეიძლება საკუთრივი ანალიზის საგანი შეიქნას. ამ სიუჟეტს ის თავისებურება აქვს, რომ მისი ამბავი ორგზის არის გადმოცემული – ერთხელ სიზმარში (ანუ სიმბოლური სახით), მეორედ – ცხადში“* [კიკნაძე ზ. 2016:12]

3. გამოქვაბულის შესახებ.

„ხოლო კლდისა მის ძირსა ქუაბი იყო, რომლისა კარი აღმოქმნულ იყო ქჳთა ძუელად, და სიძუელითა შეჰქმნოდა დარღუევა შენებულსა მას. მაშინ დაასხა წჳმა მძაფრი. ხოლო ფარნავაზ აღმოიღო ჩუგლუგი და გამოარღჳა კარი ქუაბისა მის...“ [ლეონტი მროველი.1955].

ბატონ გურამ ყიფიანის მოსაზრებით, ფარნავაზის მიერ წვიმისაგან თავშესაფრად გამოყენებული

გამოქვაბული „ხელოვნურია“ და არგუმენტად იხმობს ცნებას „შენებული“ [გვ. 28].

მოსაზრების პირველი ნაწილი სადაო არაა. ქართულ ენაში ცნება „ქვაბი“, სწორედაც, რომ ხელთქმნილს ნიშნავს: „კლდე გამონაკაფი“, „კლდე გამოკაფული“ და ა.შ. [ორბელიანი ს.ს. 1993:284].

რაც შეეხება ავტორის მიერ მოხმობილ არგუმენტს. ცნება „შენებული“, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ეხება არა ზოგადად ქვაბულს, არამედ მის შესასვლელს, რომელიც „აღმოქმნულ იყო ქჳთა ძუელად, და სიძუელითა შეჰქმნოდა დარღუევა შენებულსა მას...“; ამოგმანვა, ამოშენება კი, შესაძლებელია როგორც ქვაბულის, ასევე ბუნებრივი მღვიმის. ამდენად, ავტორის მიერ მოხმობილი ფაქტი, მთლად მარჯვე საბუთად ვერ გამოდგება.

ბატონ გურამ ყიფიანი წერს, რომ ქვაბული „მუდმივადაა“ ჩაკეტილი პორტკულისით (კლდოვან სამარხთა დასაგმინავი საგანგებოდ შექმნილ ბუდეებში ვერტიკალურად ჩადგმული ვერტიკალური ფილა)“ – აღმართული იყო ქვითა ძუელად“, რადგან იგი სიძველისაგან დაბზარული იყო. დილით მოსულმა, წვიმისაგან დასველებულმა ფარნავაზმა იგი ჩუგლუგით შეარღვია“ [ყიფიანი გ. 2021:29; სტილი დაცულია – თ.ბ.]. ციტატის დასასრული.

საისტორიო ქრონიკის ავტორს გარკვევითა აქვს ნათქვამი, რომ შესასვლელი „აღმოქმნულ იყო ქჳთა ძუელად, და სიძუელითა შეჰქმნოდა დარღუევა შენებულსა მას...“ (ხაზი ჩემია – თ.ბ.).

ვერტიკალურად ჩადგმული ერთი ფილის შემთხვევაში, ნაკლებ სავარაუდოა, მემატიანეს დაეწერა „...შენებულს“-აო; გარდა ამისა, რა ისეთი რბილი ჯიშის ქვის ფილა ჩაუდგამთ, რომ სიძველისაგან დაშლის პირას მისულიყო. ქვიშაქვის ფილებიც კი, თითქმის ცვლილების გარეშე უძლებენ საუკუნეებს.

მივყვეთ ავტორის მსჯელობას: „მე მგონი „ცხოვრება ფარნავაზისი“-ს თხრობაში ამ გამოქვაბულის გეგმარებაც შეიძლება წარმოვიდგინოთ (?! – თ.ბ.): მან (ფარნავაზმა) ჯერ ხომ „დაამშრალა წვიმისა მისგან“ და შემდგომ შევიდა სიღრმეში და იქ „იხილა მუნ შინა განძი მიუწვდომელი“, ეს კლდოვანი სამარხის გეგმარების საყოველთაოდ გავრცელებული სახეა – „წინკარი“ და კამერა, ანუ მიცვალებილთა მუდმივი საცხოვრებელი (იხ. მაგალითები ტაბ. I). მგონია, რომ ციტირებულ ტექსტში განძის დეფინიციაციაა მოცემული“.

რეალური ვითარება აბსოლუტურად სხვაგვარია: „...ხოლო ფარნავაზ აღმოიღო ჩუგლუგი და გამოარღჳა კარი ქუაბისა მის, რათა-მცა მუნ შიგა დაიმშრალა წჳმისა მისგან, და შევიდა ქუაბსა მას და იხილა მუნ-შინა განძი მიუწდომელი, ოქრო და ვეცხლი და სამსახურებელი ოქროსა და ვეცხლისა მიუწდომელი“ (ხაზი ჩემია – თ.ბ.)

მოტანილ ამონარიდში, გარკვევით წერია, რომ ფარნავაზმა ჩუგლუგით შეანგრია კარი, რათა ანაზდად მოსული ძლიერი წვიმისაგან ქვაბულისთვის შეეფარებია თავი („...მაშინ დაასხა წჳმა მძაფრი...“).

მეტი დამაჯერებლობისათვის განვმარტოთ ამონარიდში გამოყენებული საკვანძო გამონათქვამები.

– „რათამცა“ = რომ, რათა [აბულაძე ი. 1973:345];

– „მუნ შიგა“ = შიგნით;

– „დაიმშრალა წჳმისა მისგან“ = წვიმისაგან თავის არიდება, თავის შეფარება;

– „და შევიდა ქუაბსა მას“ = შევიდა ქვაბში.

ახლა ვნახოთ, რა მივიღეთ მათი შეერთებით: ფარნავაზმა ჩუგლუგით შეანგრია ქვაბის ამოშენებული და სიძველისაგან რღვევა დაწყებული („სიძუელითა შეჰქმნოდა დარღუევა შენებულსა მას“) კარი, რათა ანაზდად წამოსული ძლიერი წვიმისაგან თავის ასარიდებლად შესულიყო ქვაბში.

არავითარ ჯერ წინკარ-ტალან-დრომოსი და მასში „თავის დამშრალებასა“ და შემდეგ ქვაბულში შესვლაზე, ტექსტში მინიშნებაც კი არაა. შესასვლელის დანგრევის შემდეგ, ის პირდაპირ ხვდება ქვაბულში – „გამოარღჳა კარი ქუაბისა მის ... და შევიდა ქუაბსა მას...“.

ISSN 2960-9704

შედარებისათვის მომაქვს იგივე პასაჟი „ქართლის ცხოვრების“ სომხურ თარგმანიდან: „იმავე დღეს გავიდა მარტო სანადიროდ. დაინახა ერთი ნადირი (ერე) ტფილისის ღელე-ღულეებში. ესროლა მას ისარი, დაეცა ნადირი კლდის ნაპრალში და მიჰყვა მას. ჩავიდა მზე და დარჩა იქ ღამით. მოვიდა თოვლნარევი წვიმა და იძია ფარნავაზმა საფარველი. და ნახა იქ ძველი დროიდან ქვებით (და არა ფილით – თ.ბ.) დახშული ერთი შესასვლელი, რომელიც დარღვეული იყო. გააღო და ნახა ერთი ფართო გამოქვაბული (ნდარძაკ) ოქროსა და ვერცხლის განძით სავსე. გაეხარდა და მოაგონდა სიზმარი (ხაზი ჩემია – თ.ბ.). წავიდა და დაუძახა თავის დედას და ორ დას. ამოთხარეს განძი თხუთმეტ ღამეს და დაიცვეს ხელ ქვეშ სხვადასხვა ფარულ (მიყრუებულ) ადგილს [აბულაძე ი. 1953:29-30].

ამ შემთხვევაში კიდევ უფრო მკაფიოდაა ნათქვამი – „...ოქროსა და ვერცხლის განძით სავსე...“, „... ამოთხარეს განძი“.

4. მსგავსი თემები.

ფარნავაზის სიზმარი, ნადირობა, განძის აღმოჩენა და შემდგომი ამბები, ეულად არ დგას. განსახილველ თემას პარალელები ეძებნება დროსა და სივრცეში განსხვავებულ ეთნოკულტურებში. მაგალითისათვის გავიხსენოთ ამბავი, ჩვენთან გეოგრაფიულად ახლო არეალიდან; სახელდობრ, სივნიელი ბაბიკის თემა, რომელსაც არაერთი ნაშრომი მიეძღვნა, მათ შორის ჩვენშიც [იხ. ალექსიძე ზ. 1984:1952; მისივე. 2010:282, 283; კიკნაძე ზ. 2015:31, 32].

აქ მომაქვს ლეგენდის ტექსტის ბატონ ზურაბ კიკნაძისეული თარგმანი: ,,...თავისი მეფობის პირველ წელს სანადიროდ გასული ბაბიკი მოიხილავდა უკაცრიელ არემარეს. ამ მოხილვაში მიაღწია შალატს და ავიდა ერთ ბორცვზე. უცებ საიდანღაც გამოხტა ირემი და პირდაპირ ბორცვისკენ გაიქცა, რომლის ქვეშაც ეკლესია იყო. ბაბიკი დაედევნა ირემს, მაგრამ იგი ბორცვზე გაუჩინარდა. როცა ბაბიკი ბორცვზე ავიდა, მოულოდნელად მისი ცხენის ფლოქვები მიწაში ჩაეფლო. შიშმა აიტანა ბაბიკი, დაქვეითდა და ძლივს ამოათრია საფლობიდან ცხენი. მერე დაიწყო მიწის თხრა და გადაყრა, ბორცვის ქვეშ კი დიდებული ეკლესია აღმოაჩინა, იგი სავსე იყო ღვთიურ განძით, რომელიც სურნელებას აფრქვევდა ირგვლივ [Каланкатуаци М. 1984:67; კიკნაძე ზ. 2015:31, 32].

სწორედ ეს განძი გამოიყენა უფლისწულმა ბაბიკმა აოხრებულ-გაუკაცრიელებული ქვეყნის ასაღორძინებლად.

ზურაბ კიკნაძესა და ზაზა ალექსიძეს განძთან დაკავშირებული კიდევ რამდენიმე მაგალითი აქვთ დამოწმებული ნახსენებ ნაკვლევებში. მე მათზე აქ აღარ შევჩერდები.

5. უფლისციხეების შესახებ.

,,აქვე უნდა ავღნიშნო, რომ პორტკულისთა ჩასასმელი ბუდეები საქართველოს კლდოვან ძეგლებზე სავსებით ცხადად იკვეთება – უფლისციხეში, კლდოვან სამარხებში და ვარძიაშიც (რომლის უადრესი ფუნქცია მე კლდოვან სამარხთა კომპლექსად მიმაჩნია – უფლისციხე ოძრხესი“ [ყიფიანი გ. 2021:29] (ხაზი ჩემია – თ.ბ.). ციტატის დასასრული.

შენიშვნა: ვარძიის ოძრხის მმართველთა განსასვენებლად მიჩნევა, ბატონ გ. ყიფიანის საკმაოდ ძველი იდეაა, დაახლოებით ოციოდე წლის წინანდელი. იმ დროს, მცხეთის არქეოლოგიის ინსტიტუტში რამდენჯერმე გამართული ზეპირი პოლემიკის დროს, არაერთგზის ვთქვი და ახლაც გავიმეორებ – აღნიშნული თეზა მოკლებულია ყოველგვარ არგუმენტაციას.

შევეცდები, ნათქვამის დასაბუთებას.

ა. ვარძია და მისი მიდამოები ფარნავაზის დროს შედიოდა საერისთავოში, რომლის ცენტრი წუნდა, „...მტკვრის ზემო წელის ძველი ქალაქებიდან ერთერთი პუნქტი იყო“ [ჭილაშვილი ლ. 1968:23].

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით წუნდა და ოძრხე ყველანაირად თანაბარზომიერი ქალაქებია; ორივე ეს ქალაქი ერთსა და იმავე დროს დაარსეს მცხეთოსის შვილებმა, ოძრახოსმა და ჯავახოსმა: „ხოლო შვილთა შორის მცხეთოსისათა გამოჩნდეს სამნი გმირნი სახელოვანნი,

რომელთა სახელები ესე არს: პირველსა უფლოს, და შემდგომსა ოძრჴოს, და მესამესა ჯავახოს. განუყო მათ ქუეყანა და ნათესავი მათი ყოველი. ოძრჴოსს მისცა ტასისკარითგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა, ქუეყანა კლდოვანი. ამან ოძრჴოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი: ოძრჴე და თუხარისი. ხოლო ჯავახოსს მისცა ფანავრითგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა. და ამან ჯავახოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი: წუნდა და ქალაქი არტანისა, რომელსა მაშინ ერქუა ქაჯთა ქალაქი, ხოლო აწ ჰქჳან ჰური“ [მროველი ლეონტი. 1955:10, 11].

ბ. მანძილი ქალაქ წუნდასა და იმ კლდის მასივს შორის, რომელშიც მოგვიანოდ გამოკაფეს ვარძიის კომპლექსი, პირდაპირი ხაზით არა უმეტეს 5,0 კმ-ია; მტკვრის ხეობაზე გამავალი გზით არასრული 7,0 კილომეტრი;

ოძრხესა და ვარძიას შორის პირდაპირი ხაზით მანძილი 50,0 კმ-ზე მეტია; გზით 80,0 კმ-დე (იხ. ნებისმიერი რუკა);

ასე, რომ თუ მაინცდამაინც, ერუშეთის მთის კლდოვანი მასივის ეს მონაკვეთი ფარნავაზის ეპოქაში (ან ადრე) სამარხებისათვის იყო განკუთვნილი, მაშინ არა ოძრხელი, არამედ წარჩინებული წუნდელების განსასვენებლები უნდა გვეგულისხმა.

6. განძის შესახებ.

ა. განძის შემადგენლობა.

ფარნავაზი „შევიდა ქუაბსა მას. და იხილა მუნ-შინა განძი მიუწდომელი, ოქრო და ვეცხლი და სამსახურებელი ოქროსა და ვეცხლისა მიუწდომელი“.

სარეცენზიო ნაშრომის ავტორი წერს: „მგონია, რომ ციტირებულ ტექსტში განძის დეფინიციაცაა მოცემული. პირველი ეს ზოგადად ძვირფასეულობაა – ,,განძი მიუწდომელი ოქრო და ვერცხლი“ და ამას გარდა კიდევ რაღაც: ,,სამსახურებელ ოქროსა და ვერცხლისა“, ასევე ,,მიუწდომელი“ [ყიფიანი გ. 2021:29]. ციტატის დასასრული.

„ქართლის ცხოვრების“ თანდართულ ლექსიკონში მოცემულია „სამსახურებე-ლი“-ს განმარტება: „სამსახურებელნი, სამსახურებელი („ჭურჭელი“ утварь)... საჭურჭლე-ნი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი...“ (ხაზი ჩემია – თ.ბ.).

ბატონ გურამ ყიფიანს არ აკმაყოფილებს მოცემული განმარტება და გვთავაზობს საკუთარ ვერსიას: „...აქ ჩემს თავს უფლებას მივცემ, რომ ,,სასამსახურო“-ში სხვა რამეც დავინახო და არა მხოლოდ ჭურჭელი. ნივთები მსახურობენ სამარხში და ამდენად ისინი წარმოადგენენ ,,სამეფო“ ინსიგნიებს. ,,სასამსახურო“ მოქმედებს სამუდამო ,,საცხოვრებელში....“ [ყიფიანი გ. 2021:29]. ციტატის დასასრული.

ახლა ვნახოთ რეალური სურათი.

„ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“: „სამსახურებელ-ი (სამსახურე-ბლისა) ძვ. 1. რაც ემსახურება ვისმე, მომსახურებისათვის განკუთვნილი; სამსახურებელი ჭურჭელი ძვ. სუფრის ჭურჭელი. 2. ძვ. სამლოცველო“ [ჩუბინაშვილი დ. 1984:726].

„ძველი ქართული ენის ლექსიკონი“, სათანადო მაგალითებზე დაყრდნობით გვამცნობს, რომ „სამსახურებელ-ი – „მსახურებითი“ – მოსახმარებელი“ [აბულაძე ი. 1973:365].

ცნება „სამსახურებელი“ = „ჭურჭელს“ და ეს, რომ ასეა, ლექსიკონების გარდა, ქართულ წყაროებში გვაქვს არაერთი მაგალითი.

მონღოლ-ქართველთა ერთობლივი ჯარის მიერ ბაღდადის აღების შემდეგ, „...აღივსნეს თათარნი და ქართველნი ოქროთა, ვეცხლითა, თვალითა, მარგალიტითა, პატიოსნითა ლარითა და შესამოსლითა, სამსახურებლითა ჭურჭლითა, ოქროსა და ვეცხლისათა, რომელ არავინ აიღებდა, თჳნიერ ოქროსა და ვეცხლისა...და ესრეთ აღივსნეს ლაშქარნი, რომელ უნაგირი, კურდამი და ყოველი შეურაცხი სამსახურებელი თუალითა და მარგალიტითა და წითლითა ოქროთი განტენიან...“

[ჟამთააღმწერელი. 1959:233].

დაუკვირდეთ, როგორ აჯგუფებს მემატიანე ნაალაფარს: ერთ ჯგუფში აერთიანებს „ოქროთა, ვეცხლითა, თვალითა, მარგალიტითა, პატიოსნითა ლარითა და შესამოსლითა“; მეორეში, ოქროსა და ვერცხლის სუფრის ჭურჭელი და მთელი ამ ნადავლის გადასაზიდად გამოიყენეს ყველანაირი გასაზიდი საშუალება, მათ შორის ყველანაირი უბრალო, ჩვეულებრივი (შეურაცხი) ჭურჭელიც (სამსახურებელი) კი, რომელიც ძვირფასეულობით გაავსეს.

„...გვრგვნი საპატრიარხო ლევან დადიანის შემოწირული და ომფორი სხვლ-მარგალიტთულით შემკული და სხუანი ხატნი და ჯუარნი და სამსახურებელნი კათოლიკე ეკლესიისა მცხეთისა ...“ [ბატონიშვილი ვ. 1973:518, 23].

ამ შემთხვევაშიც ზუსტი განსაზღვრაა მოცემული: მთავარი ნაწილი – გვირგვინი, ომფორი, სხვადასხვა ხატნი, ჯუარნი, ანუ, ინსიგნიები და საკულტო ნივთები გამოყოფილია საეკლესიო სამსახურებელნი, ანუ საეკლესიო ჭურჭლისაგან.

ბ. ზოგადად განძების შესახებ.

საქართველოს (და არა მხოლოდ საქართველოს) ისტორიაში, ხელისუფალთა მიერ, ძნელბედობის ჟამს განსაკუთრებული მნიშვნელობის განძის გადამალვა არც თუ იშვიათი მოვლენა იყო.

აი, ერთი მაგალითი ჩვენი წარსულიდან. *„...ხოლო სტეფანოსს ესხნეს ორნი ძენი არჩილ და მიჰრ. და განუყო ყოველი ხუასტაგი სამეფოსა მისისა, საგანძური ოქროსა და ვეცხლისა და თუალთა პატიოსანთა: და ნახევარი წარიღო ქუეყანასა ეგრისსა და წარიყვანა ძე თჳსი პირმშო მიჰრ; და ნახევარი საქონელისა მისისა მისცა არჩილს, უმრწემესსა ძესა თჳსსა. ხოლო არჩილ დაჰფლა საგანძური უფროსი ჴევსა კახეთისასა; ხოლო სამსახურებელნი ოქროსა და ვეცხლისანი ჴევსა უჯარმოსასა, და საგანძურნი ქართლისა და ჯავახეთისანი დასხნა გორს, რომელი მან-ვე ერაკლე განაჩინა სამალავად განძთა მათთჳს, რომელნი თანა ვერ წარჰქონდეს. სახელი გორისა მის არს ტონთიო, რომელ არს თარგმანებით „მთა ოქროსა“. და დასუა მას ზედა ტილისმი, რათა ვერვინ შეუძლოს გამოღებად ხოლო საგანძურნი ყოველთა ქართლისა ეკლესიათანი დაფლნა აჩრდილსა დიდისა სიონისასა მცხეთას...“* (ხაზი ჩემია – თ.ბ.) [ლეონტი მროველი. 1955:232, 233].

მსგავსი ოდენობის განძის გადატანას კი მართლაც დაჭირდებოდა სახედრები, ჭურჭელი და გარკვეული დრო.

და კიდევ ერთი. დამოწმებულ პასაჟში ნათლადაა გამიჯნული განძის ძირითადი (...საგანძური უფროსი) და შედარებით ნაკლებ მნიშვნელოვანი, ყოველდღიურობაში გამოსაყენებელი (სამსახურებელნი, ანუ ჭურჭელი, ოქროსა და ვეცხლისანი) ნაწილები;

„სამსახურებელნში“ გაერთიანებულია სამზარეულო, სასუფრე და საღვინე (სამწდეონი) ჭურჭელი და სასმისები (სასმურნი).

7. სამარხების შესახებ. არცერთი ეთნოკულტურის ფოლკლორში სამარხეული ინვენტარით სამეფოს ან სხვა რაიმე მნიშვნელოვანის შექმნის მაგალითი არ არსებობს.

8. დასკვნის მაგიერ.

სარეცენზიო ნაშრომის ავტორს, როგორც ჩანს, მთელი ეს მსჯელობა დასჭირდა იმის დასასაბუთლებლად, რომ ფარნავაზის წვიმისაგან თავშესაფარი არა უბრალოდ გამოქვაბული, არამედ კლდეში ნაკვეთი სამარხია ხოლო იქ აღმოჩენილი ძვირფასეულობა არა განძი, არამედ სამარხეული ინვენტარი [გვ. 28-30].

თუ ამ დაშვებას მივიღებთ, გამოდის, რომ

ა. ფარნავაზს აღმოუჩენია კაცობრიობის ისტორიაში უმდიდრესი სამარხი („...და იხილა მუნ-შინა განძი მიუწდომელი, ოქრო და ვეცხლი და სამსახურებელი ოქროსა და ვეცხლისა მიუწდომელი“); იმდენად მრავალრიცხოვანი ინვენტარით, რომ აღმოჩენილი ნივთების

გასატანად არაერთი სახედარი და ხუთი ღამე დასჭირვებიათ; და იმდენად ფასეული, რომ მისი მეშვეობით შეძლო ფარნავაზმა ახალი სახელმწიფოს შექმნა...

ბ. ქართული სახელმწიფოს შემქმნელი და ფარნავაზიანთა დინასტიის სახელოვანი დამაარსებელი, სამარხების ბანალური მძარცველი ყოფილა; მას ჩაუდენია ქმედება, რომელიც უმძიმესად და უმდაბლესად ითვლებოდა ყველა დროში და კულტურაში.

ამ ყოვლად მდაბალ ქმედებაში ჩართული ყოფილა არა მხოლოდ მომავალი მეფე, არამედ მთელი მისი ოჯახი – დედა და ორი და; მამას გაუმართლა – ის ოჯახის წევრების მიერ ჩადენილი სრულიად უმსგავსო საქციელის დროს, უკვე კარგა ხნის გარდაცვლილი იყო („...მამა ფარნავაზისი, მოკლულ იყო ალექსანდრესგან...“).

მსოფლიო ფოლკლორმა არა ერთ ლეგენდა თუ ზღაპარი შემოგვინახა აღმოჩენილი განძისა და მისი სხვადასხვა, როგორც წესი, კეთილი საქმეებისათვის გამოყენების შესახებ; მაგრამ არც ერთი, სამარხის ძარცვით მიღებული სარგებელის თაობაზე.

სწორედ ამიტომ, აღნიშნულ საკითხზე სხვადასხვა დროს მომუშავე მკვლევართა კვალად, უნდა დავადასტუროთ, რომ რეალობა სხვაგვარი იყო – ფარნავაზმა მიაკვლია წინაპართა მიერ გადანახულ საგანძურს; თანაც, მიაკვლია არა შემთხვევით, არამედ გარკვეული ღვთაებრივი მინიშნების, სიზმრის წყალობით. კიდევ ერთხელ გავიხსენოთ: „...მაშინ ფარნავაზ განკვირდა და აღივსო სიხარულითა. და მოეგონა სიზმარი იგი“ [ალექსიძე ზ. 1984:1952; მისივე. 2010:282, 283; კიკნაძე ზ. 2015:14-17].

ბიბლიოგრაფია:

1. აბულაძე ი. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. „მეცნიერება“, თბილისი 1973.
2. ალექსიძე ზ. ცხოვრება ფარნავაზისი. ქრისტიანული კავკასია, 1. თბილისი 2010.
3. ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება, IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1973.
4. კიკნაძე ზ. ქართული მითოლოგია, 2. ფარნავაზის სიზმარი. ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი 2016.
5. მროველი ლეონტი. ცხოვრება ქართუელთა მეფეთასა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა. ქართლის ცხოვრება, I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. „სახელგამი“, თბილისი 1955.
6. ორბელიანი სულხან-საბა. ლექსიკონი ქართული, II. „მერანი“, თბილისი 1993.
7. ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. „სახელგამი“, თბილისი 1959.
8. ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოსცა ილია აბულაძემ. თსუ, თბილისი 1953.
9. ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VI. პროფ. არნოლდ ჩიქობავას საერთო რედაქციით. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, თბილისი 1960.
10. ქართული ოთხთავის ორი ბოლო რედაქცია. ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ივანე იმნაიშვილმა. თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი 1979.
11. ჩუბინაშვილი დ. ქართულ-რუსული ლექსიკონი. ,,საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1984.
12. ჭილაშვილი ლ. ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ. 1. „მეცნიერება“, თბილისი 1968.
13. Каланкатуаци М. История страны алуанк. Ереван 1984.

ISSN 2960-9704